د. کەمال مەزهەر

چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی گەلی کورد

بەشی یەکەم

بە یاریدەی دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی لەچاپ دراوە

د. کەمال مەزهەر

چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد

(بەشی یەکەم)

بە یاریدەی دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی لەچاپ دراوە

چاپخانەی (الادیب البغدادیة)
بەغدا - ١٩٨٥

شركة مطبعة الاديب البغدادية المحدودة
هاتف ٧١٨٨٢٨٦ - ٧١٨٨٢٨٧

پێشکەشە بە
بنەماڵەی سەربەرزی کەریمی عەلەکە !

پێشەکی

«چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد» بریتی‌یە لە بەشێکی ئەو وتارانەم کە دەربارەی باسی جیاوازی مێژووی کورد لە چاپەمەنی‌یە کوردی‌یەکاندا بلاّوم کردوونەوە .

وتارەکان هی وایان تێدایە تەمەنیان خەریکە دەگاتە چارەکە سەدەیەك ، بەپێی بۆچوونی خۆم هەمووشیان بایەخیان هەیە ، بۆیەکا بەپێویستم زانی کۆیان بکەمەوەو سەرلەنوێ پێشکەشی خوێندەوارانیان بکەمەوەو بەو جۆرەش لە فەوتاندن ڕزگاریان بکەم .

لە شوێنی زۆر پێویستدا نەبێ دەستکاری‌ی ناوەرۆك‌و ڕێنوسی وتارەکانم نەکردووە ، لەگەلێك ڕووەوە بلاّوکردنەوەیان بەو جۆرە باشترە . بە ناچاریش هەندێك شوێنم لێ لابردوون یا کەمێکم گۆڕیون . . . ! ئەوانەش بوونەتە هۆی کەمێك جیاوازی‌ی تەنانەت لە شێوازی نووسینی باسەکاندا .

هیوادارم بەم بەرهەمەم توانیبێتم خزمەتێك پێشکەشی خوێندەواری کوردی خۆشەویست بکەم . لە دەمێکیشەوە دەمویست وتارێك دەربارەی کەریمی عەلەکەی وەزیری دارایی شێخ مەحمودو شوێنی دیاری ئەو بنەماڵە سەربەرزە بنووسم ، بەلاّم جارێکا با ئەم دیاری‌یەم لە بریتی ئەویان بێت . خوا لە وێنەیان زۆر بکات،لە سایەی خواشەوە شۆینەواری کەریمی عەلەکە کوێر نەبۆتەوە . . . کوردینە تۆ بلّێیت یەکێك هەبێت مامۆستا مەسیح ئەسکەندەر بناسێت‌و بە دلّ خۆشی نەوێت‌و ڕێزی نەگرێت . هیچ دوور نی‌یە گەر مەسیحی گەورە زیندوو بێتەوە دەستی پیرۆزی بەسەریدا بهێنێت‌و پێی بلّێت :

«بەختەوەرم پیاوێکی وەك
تۆ هەلّگری ناوم بێت !» .

باسی یەکەم
دەوری کورد لە مێژووی شارستانیەتید

ئەتوانم بڵێم (*) تا ئێستا کەس لە ڕووی شارستانی یەتی یەوە باسی مێژووی کوردی نەکردووە ، ئەگەرچی جاروبار لە ناو ئەم وتار ، یان ئەو پەڕاودا ئەو باسە لە چەند دێڕێکی پچڕ پچڕدا بەسەرپێی ی دەبینرێت .

نەتەوەی کورد هەر لە کۆنەوە نیشتەجێی شوێنێکی زۆر گرنگ بووە . بێ گومان کوردستان وەك بڕبڕە وایە بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست .

هەر لەبەر ئەوەشە ، جگە لە سامانی زەبەندی ، هەموو دەوڵەتە ئیمپریالی یەکان چاویان تێی بڕیوەو دەیانەوێ بیکەنە بنکەی خۆیان .

ئەوەی گومانی تێدا نی یە کوردستان لە کۆنیشدا هەر وا گرنگ بووە ، چونکە ئەو کاتە کەوتبووە ناوەڕاستی شارستانی یەتە کۆنەکانەوە کە زۆربەیان لە ڕۆژهەڵاتی نزیکدا پەیدا بوون‌و پەرەیان سەندووەو لە سەرووی هەمووشیانەوە شارستانی یەتی فارس‌و شارستانی یەتی عەرەبی ی ئیسلامی یە کە لە عیراقدا ، کاتی حوکمی عەباسی یەکان ، گەیشتە بەرزترین پلەی پێشکەوتنی . کەواتە دەتوانین بڵێین نەتەوەی کورد دەوری لەم شارستانیەتی یانەدا بووە ، واتە کاری تێ کردوون ، هەروەك چۆن ئەوانیش کاریان تێی کردووە . ئەممەمان بەتەواوی بۆ ڕوون دەبێتەوە ئەگەر بێتو بزانین شارستانی یەتی بە کۆن‌و نوێیەوە بریتی یە لە توانەوەی بیروباوەڕو بەرهەمی گەلێك نەتەوەی جیاواز ، چونکە وەك دەرکەوتووە تێکەڵبوونی بیروباوەڕو بەرهەمی چەند نەتەوەیەك دەبێتە

(*) ساڵی ١٩٥٩ ، واتە ئەو ساڵەی زانکۆی بەغدام تەواو کرد ، ئەم وتارەم لە ژمارە پێنج‌و شەشی گۆڤاری «بڵێسە»دا بڵاوکردەوە . لێرەدا وەك خۆی چاپی دەکەمەوەو زۆر کەم نەبێت دەستکاری ی ناوەڕۆك‌و شێوازی نووسینم نەکردووە .

هۆی پەیدابوونی شارستانی‌یەتی‌و ئەنجامی تێکەڵ بوون فراوان بوونی سنووری بیرکردنەوەیە . بێگومان تێکەڵیش بە شێوەیەکی زۆر لە نێوان ئەو نەتەوانەدا دەبێت کە لەیەکەوە نزیکن .

ئەو نەتەوە کوردەی لەسەر سنووری فارس‌و عەرەب ژیاوە لە سەردەمی شارستانی‌یەتی هەردوو نەتەوەکەدا ، هەرچۆنێ بێت ، زۆر یا کەم ، کاری کردۆتە سەر ئەو دوو شارستانی‌یەتە . بەلاّم ئەوەی سەرنج ڕائەکێشێ ئەوەیە کە زۆر کەس شارەزایی نی‌یە بەرامبەر دەوری کورد ، هەندێکیش دەیزانن ، بەلاّم خۆیانی لێ گێل دەکەن .

لەوەش خراپتر ئەوەیە کە هەندێك لە مێژوونووسە شۆڤێنی‌یە کلاسیکی‌یەکان دواکەوتن‌و بێهێزبوونی شارستانی‌یەتی عەرەبی دەگێڕنەوە بۆ بەهێزبوونی هەندێك نەتەوەی تر لە ناو گیانی کۆمەڵی ئیسلامیدا .

بە کورتی زۆر کەس شارەزاییەکی تەواوی نی‌یە لە بارەی دەوری کوردەوە لە مێژووی شارستانیەتیدا ، بەتایبەتی ئەو خزمەتە بەنرخانەی ئەو نەتەوەیە پێشکەشی کردووە بە شارستانی‌یەتی ئیسلامی‌و زانیاری‌ی عەرەبی . پێویستیشمان بە لێکۆڵینەوەیەکی دوورو درێژو زۆر قوڵ نی‌یە بۆ دەربڕینی کاری کورد بۆ سەر گەلێ ڕووی شارستانی‌یەتی فارس‌و عەرەب ، بە تایبەتی لە ڕووی بیروباوەڕو کۆمەلاّیەتی‌و زانیاری‌و هەتا سیاسیشەوە ، وەك ئێستا بۆمان دەردەکەوێ .

کاری کورد بۆ سەر
شارستانی‌یەتی فارسی :

نەتەوەی کورد بەهۆی دراوسێیەتی‌یەوە ، هەروەها وەك پاشماوە مێژوویی‌یە دێرینەکان دەری‌دەخەن بەشدار بووە لە دامەزراندن‌و پێ‌گەیاندن‌و پێشخستنی شارستانیەتی فارسەکاندا . بەلاّم ئەگەرچی هەندێکیش دان بەمەدا نەنێن ئەوا ئێمە دەتوانین لە ڕێگەیەکی ترەوەو بە شێوەیەکی‌تر دەری‌بخەین کە وا کورد کاری کردۆتە سەر ئەم شارستانی‌یەتە . جا با سەری ڕێگەی دووەم بگرین‌و نەختێك لێی وردبینەوە تا بەو ئەنجامەی دەمانەوێ پێی بگەین .

زۆر مێژوونووسی بەناوبانگ دانیان بەوەدا ناوە کە سەرچاوەی نەتەوەی کورد دەگەرێتەوە بۆ سەر میدی یەکان . سەرەرای ئەمەش گەلێك بەڵگەی مێژوویی ئەوتۆ هەیە کە بە تەواوی دەری دەخا میدی یەکان باپیرە گەورەی ئەم نەتەوەی کوردەی ئێستەن .

میدی یەکانیش بەلای کەمەوە سێ سەدە لەپێش فارسەکانەوە هاتوونەتە ئێرانو دەوڵەتو شارستانی یەتی خۆیان دروست کردووەو پێوەندی یان لەگەڵ شارستانی یەتە پێشکەوتووەکانی عیراق بە تایبەتی و میسردا پەیدا کردووەو لەگەڵ کلدانی یەکان زۆر رێك بوون ، بە رادەیەکی ئەوتۆ دەستیان خستە ناو دەستی یەك بۆ لەناوبردنی ئیمپراتۆری ی ئاشوری .

بەم جۆرە میدی یەکان گەلێك کەڵکیان لەو شارستانی یە کۆنانە وەرگرتو هیچ گومانی تێدا نی یە کەوا لە دوای ئەوەی فارسەکان بەسەریانا زاڵ بوونو ئەمان دایانە شاخەکانی زاگرۆس بۆ رزگار بوون لەدەست ژێردەستەیی کۆنە ژێردەستەکانی خۆیان ، شارستانی یەتەکەیان لە ولاتە کۆنەکەی خۆیان بۆ فارسەکان بەجێ هێشت ، واتە بێ سێو دوو دەتوانین بڵێین کاکڵەی شارستانی یەتە پێشکەوتووەکەی فارسەکان بریتی یە لەو شارستانی یەتەی باپیرە گەورەی کورد دایمەزراندو بەجێی هێشت .

سەرەرای ئەمە دەتوانین بڵێین کاری کورد بۆ سەر شارستانی یەتی فارسەکان لەم رادەیەدا نەوەستا ، بەڵکو بێ کۆڵدان لەگەڵ فارسەکانی دراوسێیاندا خەریکی گۆرینو پێشخستنی ئەو شارستانی یەتە بوونو هیوامان زۆرە لێکۆڵینەوەی ئارکیۆلۆجی ئەمەمان لە دوارۆژدا بۆ روون بکاتەوەو ناوی ئەو زانا کوردانەی خزمەتی شارستانی یەتی فارسیان کردووە بۆمانی دەربخا بۆ ئەوەی وەك زانا کوردە موسڵمانەکان دەناسینو دەزانین کێن ئەوانیش بناسین .

بەم جۆرە دەرکەوت نەتەوەی کورد کاری کردۆتە سەر شارستانی یەتی فارسەکان . بەلام خۆ ئەگەر بێتو هەموو ئەمانەش بخەینە لاوە دەتوانین لە لایەکی ترەوە زۆر بە باشی کاری کورد بۆ سەر ئەم شارستانی یەتە دەربرین . زانایانی مێژوو دەڵێن شارستانی یەتە کۆنەکانی عیراق کارێکی زۆر گەورەیان کردۆتە سەر شارستانی یەتی فارس . لێرەدا پرسیارێکی یەکجار گرنگمان دێتە رێ : لە کوێوەو لە کام رێگەوە شارستانی یەکانی عیراق کاریان کردۆتە سەر شارستانی یەتی فارس ؟ .

تەنہا یەك وەلاّم هەیە بۆ ئەم پرسیارە ، ئەویش ئەوەیە کە ئەم کارە لە ڕێگەی کوردستانەوە گەیشتۆتە ولاّتی فارس ، چونکە ئەگەر سەیری نەخشە بکەین ئەبینین کوردستانو زنجیرە شاخەکانی یە کە عیراقو ئێران لە یەکتر جیا ئەکاتەوە . جگە لەمە هیچ ڕێی تیّ ناچێت کورد وەك یاساوڵی سەر سنوور خۆی دوورە پەرێز گرتبیّ لە شارستانی یەتی فارس ، بەڵکو بەپێچەوانەی ئەوەوە ، شتی نوێی داوەتیّ ، هەروەکو لێشی وەرگرتووە ، چونکە سروشتی شارستانی یەتی لەسەر کەڵك بەخشینو کەڵك وەرگرتن وەستاوە .

دوور نی یە هەبن وابزانن میللەتی کورد میللەتێکی دواکەوتوو بووە ، لەبەر ئەوە هەر کاری تیّکراوە لە رووی شارستانی یەوە ، بیّ ئەوەی کاری کردبێتە سەر هیچ شارستانی یەك . بەلاّم بۆ وەلاّمی ئەمە دەڵێین کە دوو میللەتی دراوسیّ هەردووکیان بە هەموو جۆریّ کار ئەکەنە سەر یەکتر ، با یەکێکیشیان زۆر پێشکەوتوو و ئەوی تریان زۆر دواکەوتوو بیّ . باشترین بەڵگە بۆ ئەمە هندی یە سوورەکانی ئەمەریکان کە گەورەترین کاریان کردۆتە سەر سازو ئاوازی ئەمەریکی لەگەڵ ئەو هەموو دواکەوتنەی خۆشیاندا . کەواتە لەمەوە بە ئاشکرا دەرئەکەویّ کە نەتەوەی کورد ئەگەرچی دواکەوتووش بوبێت ، هەرچەندە وانەبووە چونکە دامەزرێنەری شارستانی یەتی میدی ئەو بوو ، هەر کاری خۆی کردۆتە سەر شارستانی یەتی فارس ، چونکە . هەروەك وتمان ، شارستانی یەتی هی تەنہا یەك نەتەوە نی یە ، بەڵکو بریتی یە لە توانەوەی بیروباوەڕو بەرهەمی چەند نەتەوەیەك .

باسی دووەم
سەرنجێکی مێژوویی لە زمانەکەمان

ئەم وتارە(*) لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی‌یە لە زمانەکەمان ، وەڵامێکە بۆ ئەوانەی ئەڵێن زمانەکەمان لقێکە لە زمانی فارسی .

ژمارەیەك لە مێژوونووسان وادەزانن زمانی کوردی بەشێکە ، یا زارەوەیەکە لە زمانی فارسی .

زۆر دوور نەڕۆین نەهرۆیش لە نووسراوەکەیدا «لمحات من تأريخ العالم» ، لە لاپەرە ۲۵۹دا دەڵێت «کوردەکان بە زمانی فارسی‌ی کۆن گفتوگۆ دەکەن» .

بەڵام ڕەخنەی لی‌ناگیرێت چونکە خۆی لە پێشەکی‌ی پەڕاوەکەیدا داوای لی‌بوردنی کردووە لە هەموو جۆرە کەموکوڕی‌یەك لەبەر ئەوەی پەڕاوەکەی لە کاتێکدا نووسیوە کە لە بەندیخانەدا بووەو بەشێوەی نامە ناردوویەتی بۆ کچەکەی(**) بێ ئەوەی دەستی بگاتە هیچ سەرچاوەیەك تا کەموکوڕی لە باسەکانی ببڕێت ، هیچ دووریش نی‌یە وشەی ئێرانی‌یان لە نووسراوەکەیدا بە فارسی تەرجەمە کردبێت ، خەتای ئەمەش دەکەوێتە سەر شانی ئەو کەسانەی پەڕاوەکەیان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی ، چونکە زۆر لە مێژوونووسەکان وشەی ئێران بە واتای هیندو – ئەورووپی بەکار دەهێنن . بەڵام زۆر نووسەری‌تر کە هیچ دوور نی‌یە لەبەر هۆیەکی شارراوە زمانی کوردی دەگێڕنەوە بۆ سەر زمانی فارسی‌و ئەمەش لە بنچینەوە بە بیرێکی چەوت دەژمێررێ ، کەواتە با نەختێ لەم باسە بدوێین بە شێوەیەکی مێژوویی‌و زانیاری‌ی ڕاست .

(*) لە ژمارە سێی ساڵی یەکەمی گۆڤاری «بڵێسە»دا بڵاوکراوەتەوە (تشرينی يەکەمی ۱۹۵۹ ، ل ۳۵–٤۲) .

(**) مەبەست ئیندیرا غاندی‌یە .

هەرکەسێك بیەوێ لە ڕەگەز ، یا زاراوەی هەر گەلێك لە گەلەکانی ڕۆژهەلاٚت بدوێ پێویستە بگەڕێتەوە بۆ پەراوەکانی مێژوونووسەکان ، بەتایبەتی ڕۆژهەلاٚتناسەکان . بەلاٚم ئەمانیش هەموو بە سەرڕاستی باسەکانیان نەنووسیوە ، بەڵکو ، هەروەك ماموٚستا ئەمین زەکی دەڵێ ، دەتوانین بیانکەین بە سێ بەشەوە . بەشێکیان هیچ مەبەستێکیان نەبووە لە نووسینەکانیاندا ئەوە نەبێت پیٚیان بگوترێ مێژوونووس . بەشی دووەمیشیان بەپێی ڕێگەیەکی دانراو لە شوێنی خۆیەوە باسەکانیان نووسیوە . خۆ هیچ دوور نەڕۆین ئەگەر یەکێك لەمانە ئیستە بیەوێ لە بارەی کوردەوە بنووسیٚو شتێکی بە دەمدا بسورێ لە لایەن تۆرانی‌یەکانەوە ، ئەوا یەکسەر بێ ئەوەی سیٚو دووی لیٚ بکات گەلی کورد دەگێڕێتەوە سەر تورکو پیٚیان دەڵێ «تورکە شاخاوی‌یەکان» . بەشی سێیەمیش ئەو زانا پایە بەرزانەن کە لە باسەکانیاندا ڕێگەی زانستی‌ی ڕاستیان بەرەلاٚ نەکردووە لەبەر زرەی پارە ورشەی زێڕ . ئەوانە بەسیانە کە بە چاکە ناو دەبرێنو جێگەی خۆیان لە لاپەڕەی مێژوودا کردۆتەوە .

جا ئەم دەستە زانایە چونکە ڕێگەیەکی ڕاستیان گرتووە نووسینەکانیان پڕکەڵکە ، بەلاٚم ئەوانەی کورد دەگێڕنەوە سەر ڕەگەزی تورك ، یا فورس ، یا دەڵێن زمانەکەیان زمانی خۆیان نی‌یە ، بەڵکو بە زاراوەی دراوسێکانیان گفتوگۆ دەکەن ، ئەوانە هەموویان لە دەستەی یەکەمن یا دووەم کە لە خۆیانەوە بیروباوەڕیان دروست کردووە بۆ فرۆشتن . بەلاٚم دەریایەکی خاوێنو جوان ئەگەرچی جۆگەیەکی پیسیشی تیٚبڕژێ لیخن نابێت .

خۆ ئەوەش ئاشکرایە لە گەلی کورد هەژارو بێکەستر نی‌یە تاوەکو بلێین زاناکانی دەستەی سێیەمیان هانداوە بۆ ئەوەی لە بارەی زمانو مێژووی کوردەوە بە ئارەزووی گەلی کورد بنووسن . کەواتە تەنها ئەوانن ڕێگەیەکی ڕاستی زانیاری‌یان گرتووە بۆ لێکۆڵینەوە لە بنچینەی کوردو زمانەکەیان ، نەك لەبەر خاتری چاوی کاڵی کورد ، بەڵکو لەرێی زانیاریدا ، جا بیروباوەڕی ئەمان نەبێت بیروباوەڕی دوو دەستەکەی‌تر هیچ نرخێکی نی‌یەو بە هیچ ناچێت .

ئا ئەمە بەسە بۆ هەموو کەسێکی تێگەیشتو ، کورد بێت یانا ، بۆ ئەوەی بزانیٚ : هەر کەسێك ڕەگەزی کورد ، یا زمانیان بگێڕێتەوە بۆ سەر ڕەگەزێك یا

زمانێکی تر لە ڕاستی‌یەوە دوورەو لەبەر هۆیەکی شارراوە ئەو درۆ زلانە ئەکات ، ئەو درۆیانەی مێژوو هەرگیز لیٚ‌یان خۆش نابێت ! .

ئەمەی نووسیمان سووکە وەلاٚمێکە بۆ ئەوانەی دەڵێن زمانی کوردی فارسی‌یە . بەلاٚم با نەختێکی تریش لەم باسە بدوێین‌و پەنا بەرینە بەر بیروباوەڕی ڕۆژهەلاٚتناسە سەرراستەکان ، ئەوانەی ڕێگەی زانیاری‌یان بەرنەداوە .

سێر سدنی سمث لە ژێر ناوی «کوردستانی کۆندا» بە کورتی دەڵێت : هیچ گومانی تێدا نی‌یە ئەو کاردۆخی‌یانەی زەینەفون باسیان دەکات هەر گەلی کورد بوون . جا با بزانین زەینەفون کیٚ بووەو چیی گوتووە لەبارەی گەلی کوردەوە .

کۆرشی بچوکی برای ئەرتەحششتای پاشای فارس سەرپەرشتی کاروباری ئاسیای بچوکی دەکرد . دەوروبەری ساڵی ٤٠٤ی پێش لە دایك بوون کۆرش ئارەزووی ئەوەی دەکرد جێگەی بگرێتەوەو خۆی ببێتە پاشای فارسەکان ، لەبەر ئەوە سوپایەکی گەورەی بۆ هێنانە دیی ئامانجەکەی پێکهێنا . جگە لەم سوپا گەورەیە سوپایەکی تریشی لە ئیغریقەکان پێکهێنا بۆ یارمەتیی سوپای یەکەم . ئەم سوپا ئیغریقی‌یە لە مێژوودا بە « سوپای دە هەزارە » ناسراوە .

پاش کوشتنی کۆرش لە عیراق ، زەینەفون کە یەکێك بووە لە سەربازە ئیغریقی‌یەکان کاروباری سوپاکەیانی گرتۆتە دەست‌و بۆتە سەرۆکی‌و سوپاکەی گێڕاوەتەوە بەرەو ولاٚتی خۆیان یۆنان . باسی چون‌و هاتنەوەی ئەم سوپایەو هەموو بەسەرهاتی بە شێوەیەکی مێژوویی کاتی خۆی لە پەڕاوێکدا نووسراوەتەوە(***) کە باسی کوردیشی تێدا کراوەو دەڵێت : کاتێك سوپاکەمان گەیشتە ناوچەی زاخۆ گەلێکی ئازاو شەڕکەرمان لیٚ هەڵکەوت ناوی کاردۆخی‌یە . . . ئەم گەلە لە ناوچەیەکی شاخاویدا دەژیان‌و ئارەزووی جیابوونەوەیان هەبوو لە شاو حەزیان بە سەربەخۆیی‌و ئازادی دەکرد .

کەواتە لەمەوە بە باشی بۆمان دەردەکەویٚ کە تینوێتی ئەو گەلە بۆ سەربەستی‌و ئارەزووی ئازادی‌و جیابوونەوەی لەبەر ئەوە بووە کە زمانەکەیان زمانێکی سەربەخۆ بووە ، نەك زمان یا زاراوەیەکی بێگانە .

(***) مەبەست کتێبی بەناوبانگی «ئەناباسیس»ە کە زەینەفون بۆ خۆی دایناوە .

ئینجا با بگەڕێینەوە سەر باسەکەی سێر سدنی سمث کە لە لایەکی تری وتارەکەیدا دەڵێت :
لەم دواییەدا بیروباوەڕی ئەو زانایانەی لە زمانی کوردی دەکۆڵنەوە بەتەواوی گۆڕراوەو دەڵێن : زمانی کوردی نە لە فارسیو نە لە هیچ زمانێکی ترەوە وەرنەگیراوە ، بەڵکو زمانێکی تایبەتیو سەربەخۆیەو هەر لە کۆنەوە هەڵگیرو داگیری خۆی جویێ بووە . سدنی سمث کۆتایی باسەکەشی بەوە دێنێت کە ئەڵێت : «ئەوانەی وا دەزانن زمانی کوردی زاراوەیەکی فارسییە مێژوو و زانست پێچەوانەی بیروباوەڕیانە» .
بەلاّم مامۆستا سایسو ژمارەیەك لە ڕۆژهەلاّتناسەکان دەڵێن : زمانی میدییەکان یا ئەم کوردییەی ئێستە بووە ، یا بنچینە بووە بۆی .
ئەمە بەتەواوی کۆنی زمانی کوردی دەردەخات ، چونکە میدییەکان لە فارسەکان کۆنترنو لە پێش ئەوانیشدا هاتوونە ولاّتی فارسەوەو دەوڵەتیان پێکهێناوە . لە سەدەی حەوتەمی پێش لەدایكبووندا بوو گەورەترین دەوڵەتیان دروست کردو پەرەیان سەندو وا بەهێز بوون ساڵی ٦١٢ی پێش لەدایك بوون ناوی دەوڵەتی ئاشورییەکانیان لەناو ناواندا نەهێشت ، ئەو دەوڵەتە گرنگەی نیوەی جیهانی لەژێر دەستدا بوو .

لەو کاتەشدا فارسەکان لەژێر دەستی میدییەکاندا بوونو وا مانەوە هەتا دەوروبەری ساڵی ٥٥٠ی پێش لەدایكبوون ، ئەو کاتەی کۆرشی گەورە پەیدا بوو و توانی فارسەکان لەژێر چنگی میدییەکان دەربهێنێو دەوڵەتیان بۆ پێکبهێنێت .
لێرەدا ئەم پرسیارەمان دێتە ڕێ ، ئەویش : ئایا ڕێی تێ دەچێ گەلێك بە زمانی گەلێکی تر گفتوگۆ بکات کە ژێردەستەی خۆی بووبێت ؟ ! ! .
گەلێك ئەوەندە کۆن بێت کە ٢٧٠ ساڵ لە پێش گەلی فارسدا هاتبێتە ئەو ناوچەیەوەو دەوری صەد ساڵێکیش لە پێش ئەواندا دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی هەبوبێو تەنانەت فارسەکانیشیان لەژێر دەستدا بووبێ ، ئیتر چۆن ڕێی تێ دەچێ بوترێ ئەمان بەزمانی فارسی گفتوگۆیان کردووە ! ! . ئەمە لەوە دەچێت بڵێیت گەلی تورك لە تورکیادا بە زمانی کوردیی . . . ئەدوێن ! ! .

بەڵێ ئەوا وتمان میدی یەکان کە سەرچاوەی گەلی کوردن بە فارسی دەدوان ، کەواتە فارسەکان و میدی یەکان هەردوکیان یەك گەل بوون ، چونکە زمانیان یەك بووە .

ئەگەر وابوبێت ئەوساکە ئەم دوو پرسیارە ڕێگەمان لێ ئەگرێت و بەدرۆمان دەخاتەوە :

یەکەم : ئەگەر ئەم دوو گەلە یەك بووبن و جیاوازی یان نەبوبێت لە زمانا ئەی چۆن میدی یەکان ماوەیەکی دوورو درێژ فارسەکانیان خستە ژێر دەستی خۆیانەوە ؟

دووەم : بۆچی فارسەکان هەوڵی جیابوونەوەیان دەدا لە دەوڵەتی میدی یەکان بۆ ئەوەی دەوڵەتێکی نوێی سەربەخۆ دابمەزرێنن ؟ .

هیچ وەلامێك نی یە لەوە زیاتر کە بێ گومان زمانیان جیاواز بووە لە زمانی میدی و گەلانیش بە زمان و شێوە لێك جیا دەکرێنەوە .

هەر وەکو بۆمان دەرکەوت گەلی کورد گەلێك لە فارسەکان کۆنترن ، هەروەها زمانیشیان . جا ئەگەر ئێمە نەڵێین فارسی لە کوردی یەوە وەرگیراوە دەسا بیروباوەڕ فرۆشان چۆن ڕووی ئەوەیان هەیە بڵێن کوردی لە فارسی یەوە وەرگیراوە . وا دەرئەکەوێ ئەوانە هەتا ئێستا وشەی شەرمەزاری یان نەبیستووە ، لەبەر ئەوە درۆ بەلایانەوە هیچ نی یە ، درۆیەکی وا زلیش کە زمانی کوردی بەو کۆنی یەوە بکەن بە زاراوەیەکی فارسی . بەڕاستی ئەمە شتێکە هەر بۆ پێکەنین دەشێت ، لەوە ئەچێت بڵێیت ئەو باوکە کوڕی کوڕەکەیەتی . یا ئەو ئافرەتە هەشتا ساڵی یە کچی ئەو ژنە بیست ساڵی یەیە ! .

ئینجا سەرەی ڕۆژهەلاتناس مێجەر سۆنە کە کورتەی باسەکەی دەڵێت : لە ساڵی ٤٠١ی پێش لەدایك بوونەوە . ئەو کاتەی زەینەفون گەلی کاردۆخی پێ گەیشت . کوردستان بووە جێ نیشتەنی گەلێکی کۆن کە خاوەنی زمانی تایبەتی ی خۆی بووە . ئەم گەلە خۆیان و زمانەکەشیان لە هەموو تێکەڵی یەك پاراستووەو ئەگەر بێتو کوردی لەگەڵ هەر زمانێکی تر بەراورد بکەین دەبینین کورد زمانی خۆی لە هەموو گەلێکی تر زیاتر پاراستووە ، بە ڕادەیەك جیاوازی یەکی زۆر نی یە لە نێوان کوردی ی ئێستەو کوردی ی پێش سەدەها ساڵدا .

بەڵێ وەك مێجەر سۆن ئەڵێت گەلی کورد لە هەموو کاتێکدا هۆشی بە زمانەکەی خۆیەوە بووەو پاراستویەتی . بێ گومان ئەوی یاریدەی داون لەم پارستنەدا سروشتە ، چونکە کورد لە شوێنێکی شاخاوی سەختدا ژیاون ، لەبەر ئەوە گەلانی دراوسێیان نەیانتوانیوە بە ئاسانی پێوەندییان لەگەڵ پەیدا بکەنو کار بکەنە سەر زمانەکەیان ، بە تایبەتی پێوەندی ئابوریو بازرگانیو سیاسی کە گەورەترین هۆی تێکەڵی زمانن . نەبوونی ئەو جۆرە پێوەندییانەش گەورەترین قەڵغانە کە زمانی کوردیی پاراستووەو هەر بە خاوێنی ماوەتەوە ئەوە نەبێت چەند وشەیەکی عەرەبیی لە ڕێگەی دینەوە تێکەڵ بووە لە ئەنجامی بڵاوبوونەوەی ئیسلام لە کوردستاندا ساڵی ١٨ی کۆچی ، ئەمەش تەنها لە زمانی کوردی ڕووی نەداوە ، تەنانەت ئیستە ئەگەر زمانی تورکی ، یا فارسی پاڵاوتە بکەین نیوەی زیاتری ئەبێت بڕوات چونکە هەمووی وشەی عەرەبییە .

ئیستەش گەلی کورد هەستی بەمە کردووە ، بۆیەکا هەموو جۆرە وشەیەکی بێگانە لە زمانەکەماندا ڕوو لە فەوتانە . سوکە بەراوردێك لە نێوان هۆنراوەی بوێژە کۆنەکانو تازەکاندا ، یا نووسراوی نووسەرە کۆنەکانو تازەکان ڕاستی ئەمەمان بۆ دەردەخات ، دەریدەخات هەنگاوی پیرۆزی پاڵاوتنی زمانەکەمان لە وشەی بێگانە لە مێژەوە دەستی پێکردووە ئیستاش خەریکە بە ئامانج دەگات .

کەوابێت هۆی لە یەك چوونی زمانی کوردیو فارسی چییە ؟ . ئەوەی گومانی تێدا نییە نزیکییەکی زۆر هەیە لە نێوان زمانی کوردیو فارسیدا ، بەڵام ئەمە وا ناگەیەنێت کوردی زاراوەیەکی فارسییە ، ئەبێت چەند هۆیەك هەبێت بۆ ئەم لەیەك چوونە ، دەسا با کەمێك وردبینەوەو بزانین ئەو هۆیانە چین .

هەر کەسێك دەربارەی مێژووی کۆنی کوردو جوغرافیای کوردستان شتێك بزانێت دەتوانێت لەگەڵما بڵێت هۆی ئەم لە یەك چوونە بۆ دوو شت دەگەڕێتەوە :

یەکەم : هەردوو زمانی کوردییو فارسی بەشێکن لە یەك خێزانی زمانی ، ئەویش خێزانی زمانە هیندۆ – ئەوروپاییەکانە .

لەبەر ئەوە ئەبینین لە یەك چوونێکی زۆر هەیە نەك تەنها لە نێوان زمانی کوردیو فارسیدا ، بەڵکو لە نێوان کوردیو زمانەکانیتریشدا کە لەم خێزانی زمانییەن .

گەلێك وشە هەن لە فەرەنسیو کوردیدا ، یا کوردیو ئیتالیدا یەك مانا دەبەخشن ، وەك برۆی چاوو ئەژنۆی کوردیو فەرەنسیو برۆو کیٚو کاروانی کوردیو ئیتالی .

جگە لەمانە گەلێك وشەیتریش هەن لە نێوان کوردیو ئیتالیو کوردیو فەرەنسیو ئینگلیزیو گەلێك زمانیتر کە لە خێزانی زمانە هیندۆ – ئەوروپایی‌یەکانن لە یەك دەچنو یەك ماناش دەبەخشن . . . بەڵام ئایا ئەم لە یەك چوونە مانای ئەوەیە کوردی زاراوەیەکی فەرەنسی ، یا ئیتالی‌یە ؟ . کەواتە لە یەك چوونی فارسیو کوردیش چەشنی شتە ، هۆکەی ئەوەیە هەردووکیان لە یەك خێزانی زمانین .

دووەم : ئاشکرایە نزیکی لە نێوان کوردیو فارسیدا زۆرترە وەك لە نێوان کوردیو زمانە هیندۆ – ئەوروپایی‌یەکانیتردا ، هۆی ئەمەش نزیکی‌یە لە نێوان کوردستانو ئێراندا . ئەو نزیکی‌یەی بۆتە هۆی تێکەڵ بوونی چەند وشەیەکی ئەوان لەگەڵ زمانی ئێمەو چەند وشەیەکی ئێمەش لەگەڵ زمانی ئەواندا . سەرەڕای ئەمانەش زۆربەی هەردووك گەل موسڵمانن ، ئەمەش بەلای کەمەوە بۆتە هۆی لە یەك چوونی زۆربەی ئەو وشانەی پێوەندی‌یان بە دینەوە هەیە .

جگە لەم دوو هۆیە دەتوانین بە ئاسانی هۆیەکی مێژوویی‌تریش بدۆزینەوە ، چونکە ئەگەر یەکێك لە مێژووی میدی‌یەکانو چۆنیەتی فەوتانی دەوڵەتەکەیان بکۆڵێتەوە دەتوانێت لەگەڵما هۆی نزیکی کوردیو فارسی بەم جۆرە روون بکاتەوە :

دەوروبەری ساڵی ٥٥٠ی پێش لەدایك‌بوون دەوڵەتی میدی پاش جەنگێکی گەورە لە نێوان شای میدی ئیستیاجزو شای فارس کورشی گەورەدا فەوتا . بەم جۆرە فارسەکان کە جاران ژێردەستەی میدی‌یەکان بوون وایان لیٚ هات میدی‌یەکانیان کەوتە ژێر دەست ، ئەمانیش کە سەربەخۆیی‌یان نەما بەشی زوریان بەرەو شاخەکانی کوردستان بوونەوەو لەویٚ لەگەڵ گەلانی ئەو ناوە تێکەڵ بوونو گەلی کوردیان پێکهێنا . ئینجا ئەوی گومانی تێدا نی‌یە تیکەڵی‌یەك لە نێوان ئەم میدیو فارسانەدا پەیدا بوبو ، چونکە فارسەکان ماوەیەك لە ژێر دەستی میدی‌یەکاندا بوون ، ئەمانیش ماوەیەك لەژێر دەستی ئەواندا . بیٚ گومان ئەو تێکەڵی‌یەش کاری کردۆتە سەر هەردوو زمانەکەو سوکە لە یەك چوونێکی لە نێوانیاندا پەیدا کردووە .

ژمارەیەك لە مێژوونووسان دەربارەی ئەم لە یەك چوونە دەڵێن گەلێك هەبووە ناوی پارثی بووە کە لە گەلە هیندۆ – ئەوروپایی‌یەکان بوونو بەشێکیان تێکەڵ بە

فارس‌و بەشێکیشیان تێکەڵ بە کورد بوون‌و تیایاندا تواونەتەوە ، ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی چەند وشەیەك لە زمانەکەیان تێکەڵ بە فارسی‌و کوردی ببێت ، ئیستەش ئەو وشانە بوونەتە هۆی پەیدا کردنی ئەم لە یەك چوونەی نێوان کوردی‌و فارسی .

پاش ئەم سوکە بەراوردکردن‌و لێکۆڵینەوەیە لە زمانی کوردی‌و فارسی با ئەم پرسیارە تازە بکەینەوە :

ئایا هەندێك لە بیروباوەڕ فرۆشەکان چۆن ڕووی ئەوەیان هەیە بڵێن کوردی زمانێك ، یا زاراوەیەکی فارسی ، یا بێگانەیە ؟؟ ! !

دەسا با بۆ دوا جاریش وەڵامیان بدەینەوەو بڵێین : دەریایەکی خاوێن‌و جوان ئەگەرچی جۆگەیەکی پیسیشی تێ‌بڕژێت لیخن نابێت !

* * *

چەند تێبینی‌یەك :

١ – دیارە سەرچاوەی سەرەکی‌ی ئەم دوو وتارەم بەرهەمەکانی مامۆستایان ئەمین زەکی‌و تەها باقر بوون .

٢ – وتاری یەکەمیان تەواو نەبووە ، وا دیارە چوونە دەرەوەم بۆ خوێندن لە مارتی ساڵی ١٩٦٠دا بۆتە هۆی نەنووسینی بەشەکانی تری .

٣ – زاراوەم بۆ «لهجه» بەکار هێناوە .

٤ – هەست‌و تووڕەیی بە هەردوکیانەوە دیارن .

باسی سێیەم
«شەرەفنامە» لە کوردناسیی سۆڤیەتدا

خوێندەوارێکی کورد ، یا ڕۆژهەلاتناسێك نی‌یە ناوی «شەرەفنامە»و شەرەف خانی بدلیسی نەبیستبێ کە تاوەکو ئیستە بە گەلێك زمانو بە دەیان جار کورتو درێژ دەربارەیان نووسراوە[*] . ڕۆژهەلاتناسی‌ی سۆڤێت بە گشتیو کوردناسی‌ی سۆڤێتی بە تایبەتی بایەخی دیارو شایانیان بە هەردوك بەرگی «شەرەفنامە»و دانەری داوە . ژمارەیەکی زۆر لە ڕۆژهەلاتناسانی شورەوی لە نووسینەکانیاندا کەڵکیان لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە ، چ بۆ لێکدانەوەی مێژووی کوردستانو ، چ بۆ لێکدانەوەی مەڵبەندی‌تری ڕۆژهەلاتی ناوەراست . لە سی‌یەکاندا داوا لە ڕۆژهەلاتو کوردناس ف . پ . ڕاستۆپچین[1] کرا «شەرەفنامە» بکاتە ڕووسی ،

(*) ساڵی ١٩٧٣ لەگەڵ پێشەکی‌ی چاپی کوردی‌ی «شەرەفنامە»دا بلاوکراوەتەوە .

(١) ڕۆژهەلاتناسی سۆڤێتی ف . پ . ڕاستۆپچین لە سی‌یەکاندا چەند بەرهەمێکی بەنرخی دەربارەی گەلی کورد بلاوکردەوە . ڕاستۆپچین یەکەم زانایە لە جیهاندا کە یەکەم بیبلیۆگرافیای لەسەر کورد داناوەو کاتی خۆی لە ژێر ناوی «بیبلیۆگرافیا دەربارەی کێشەی کورد» لە گۆڤاری «ڕۆژهەلاتی شۆڕشگێڕ»دا بلاوی‌کردۆتەوە (بڕوانە : «ڕۆژهەلاتی شۆڕشگێڕ» ، بە زمانی ڕووسی ، ژمارە ٣—٤ ، ساڵی ١٩٣٣ ، ل ٢٩٢ — ٣٢٦و ژمارە ٥ی هەمان ساڵ ، ل ١٥٩ — ١٧٣) . یەکێك لە وتارە بەنرخەکانی ڕاستۆپچین «سەرەنج دەربارەی کورد»ە کە لە ژمارە ١٣ — ١٤ی ساڵی ١٩٣٢ی گۆڤاری «دەنگوباسی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست»دا بلاوی کردۆتەوە (بڕوانە گۆڤاری ناوبراو ، ل ٧٢ — ٩٣) .

ڕاستۆپچین ئەو بەرهەمەی بۆ لێکۆڵینەوە لە ژمارەیەك ڕووی گرنگی ژیانی ئابووری‌و کۆمەلایەتی کورد تەرخان کردووە . لە سەرەتای ئەم وتارەیدا ڕاستۆپچین هێرشێکی زۆر توندو تیژی کردۆتە سەر ئەو مێژوونووسە کورتبینانەی لە خۆڕا خەباتی گەلی کوردیان لەکەدار کردووە . هەمان کات ڕاستۆپچین بە توندی ڕەخنەشی لەو نووسەرە سۆڤێتی‌یانە گرتووە کە نەزانانە ، وەك دەڵێت «لە ژێر پەردەیەکی تەنکی مارکسیەتدا» تۆمەتی کۆنەپەرستی‌یان داوەتە پاڵ هەموو بزوتنەوەیەکی ڕزگاریخوای کورد .

بەلاّم بە داخەوە مەرگی لە ناکاوی مۆڵەتی جیٚبەجیٚ کردنی ئەم کارە زانستی‌یە پیٚویستەی نەدا.

بایەخ پیٚدانی ڕۆژهەلاٚتناسیی سۆڤیٚت بە «شەرەفنامە» لە کۆتایی پەنجاکانەوە گەیشتە بەرزترین پلەی. لەوساوە بەشی کوردیی لقی لینینگرادی ئامۆژگای ڕۆژهەلاٚتناسیی کۆڕی زانیاری سۆڤیٚت وەرگیٚڕانی «شەرەفنامە»ی لە فارسی‌یەوە بۆ سەر زمانی ڕووسی سپاردە یڤگینا ڤاسیلیٚڤا. جیٚبەجیٚ کردنی ئەو کارە چەند ساڵیٚك ئەرکی بیٚ وچانی پیٚویست بوو. ساڵی ١٩٦٧ بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە» لە ژیٚر چاپدا دەرچوو[٢]. بەر لەوەش بە چەند مانگیٚك فارمانبەری زانستیی ئامۆژگای گەلانی ڕۆژهەلاٚتی نزیك‌و ناوەڕاستی سەر بە کۆڕی زانیاری ئازەربایجانی سۆڤیٚتی مەمیٚد شەمسی سەبارەت بەو نامەیەی تەرخانی کردبوو بۆ لیٚکۆڵینەوەی «شەرەفنامە» بە ناوی «شەرەفنامەی شەرەف خانی بدلیسی وەك سەرچاوەی میٚژووی گەلی کورد»ەوە[٣] کە بەرهەمی کاری بیٚ وچانی چەند ساڵیٚکی بوو، نازناوی دوکتۆری پیٚ درا.

ئەم دوو شارەزایە بە شیٚوەیەکی زانیاری قووڵ نرخی «شەرەفنامە»و گەلیٚك ڕووی نەزانراوی خۆی‌و ژیانی شەرەف خانی بدلیسی‌یان بۆ یەکەم جار بە جۆریٚکی ڕیٚکوپیٚك خستۆتە بەردەمی ڕۆژهەلاٚتناسانی خۆیان‌و دەرەوە کە، بیٚگومان، کورتە باسیٚکیان لە پیٚشەکیی یەکەم چاپی کوردیی «شەرەفنامە»دا کاریٚکی بەجیٚ‌و پیٚویستە.

بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە» بە ڕووسی ٦١٩ لاپەڕەیە[٤] کە تەنها ٤١٢ لاپەڕەی بریتی‌یە لە وەرگیٚڕانی نووسینەکەی شەرەف خان خۆی. ئەوی‌تری بریتی‌یە

---

(٢) لەگەڵ تەواو بوونی وەرگیٚڕانی بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە»دا ڤاسیلیٚڤا دەستی دایە وەرگیٚڕانی بەرگی دووەمیشی کە ساڵی ١٩٧٦ ئەویشیان بە ڕووسی چاپ‌کرا. لەبەر ئەوەی ئەم پیٚشەکی‌یە بەر لە دەرچوونی بەرگی دووەمی «شەرەفنامە» نووسراوە بۆیەکا باسی ئەو بەرگەی نەکردووە. دەربارەی بەرگی دووەمی «شەرەفنامە» بڕوانە : د. کەمال مەزهەر، میٚژوو. کورتە باسیٚکی زانستی میٚژوو و کوردو میٚژوو، بەغدا. ١٩٨٣، ل ١١٠ – ١٢٦.

(٣) ئەم نامەیە بە زمانی ئازەری نووسراوەو کورتەی بە ڕووسی چاپ کراوە. پاش ماوەیەك نامەکە خۆشی لە کتیٚبیٚکی سەربەخۆدا لە باکۆ چاپ کرا.

(٤) هەزارو سیٚ صەد دانە لە بەرگی یەکەمی «شەرەفنامەی» بە ڕووسی بە شیٚوەیەکی ڕازاوەی بەرچاو چاپ‌کراوەو هەر زوو هەمووی فرۆشراو ئیٚستە بۆتە بەرهەمیٚکی دەگمەن.

لە پێشەکیو پاشکۆو کورتە باسێکی کتێبەکە بە زمانی ئینگلیزی کە هەموویان لە لایەن ئافرەتی زانای سۆڤێتی یێ. ڤاسیلێڤاوە ئامادە کراون .

یێ . ڤاسیلێڤا لە پەنجاو پێنج لاپەرەی پێشەکییەکەیدا وەستایانە « شەرەفنامە »ی هەڵسەنگاندووەو نرخی بەرزی زانستیی دیار کردووەو گەلێك زانیاریی نوێی لەم بارەیەوە بلاوکردۆتەوە کە زۆربەی هەرە زۆریان لای خوێندەواری کورد نەزانراو بوون .

لەم پێشەکییەدا زانای سۆڤێتی بە درێژی باسی مێژووی لێکۆڵینەوەی «شەرەفنامە»و دەسنووسە کۆنەکانیو ئەو کتێبخانانەی ئەو دەسنووسە دەگمەنانەیان لایەو ، گەلێك باسیتری لەم بابەتانەی بۆ تۆمار کردووین .

وەك ڤاسیلێڤا نووسیویە هێربیلۆ بە زمانی فەرەنسی ساڵی ١٧٧٦ لە لاپەرەی ٨٣٦ و ٨٤١ی ئەو کتێبەیدا کە بە ناوی «کتێبخانەی رۆژهەلات یا فەرەهەنگی گشتی»ەوە بلاوی کردۆتەوە بۆ یەکەم جار باسی «شەرەفنامە»ی بە جیهانی زانیاریی رۆژئاوا گەیاندووە[٥] . هێربیلۆی ناوبراو لە رێگەی یەکێك لە نووسراوەکانی گەریدەی تورکی بەناوبانگی سەدەی حەڤدەمین کاتب چەلبییەوە بە بوونی «شەرەفنامە»ی زانیوە[٦] . دوای ئەوە جۆن مالکۆلم[٧] یەکەم ئەورووپاییە دەسنووسی «شەرەفنامە»ی دەستکەوتووە . مالکۆلم لە رووی زانستیشەوە کەلکی لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە . ئەو لە بەرگی دووەمی کتێبە بەناوبانگەکەیدا کە دەربارەی

---

(٥) بەپێی ئەو زانیارییانەی لە بیبلیۆگرافیاکەی ژاکە موسەیلیاندا بلاوکراونەوە هێربیلۆ لە پێنج شوێنی کتێبەکەیدا باسی کوردو «شەرەفنامە»ی کردووە کە وان لە لاپەرەی ٣١٧و ٧٠٦و ٨٠٧و ٨٣٦و ٨٤١یدا (بڕوانە : ژ. س. موسەیلیان ، بیبلیۆگرافیای کوردناسی ، بە زمانی رووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٣ . ل ٥٥).

(٦) بڕوانە لاپەرە چواردەی پێشەکییەکەی یێ. ڤاسیلێڤا .

(٧) جۆن مالکۆلم (١٧٦٩ – ١٨٣٣) یەکێك بوو لە کاربەدەستە ناسراوەکانی بەریتانیا ، ماوەیەکی زۆر لە هندستانو ئێران کاری کردووەو شارەزاییەکی زۆری دەربارەی وڵاتو گەلانی رۆژهەلات هەبووەو گەلێك نووسراوی بەنرخی لەبارەیانەوە بەجیهێشتووە . مالکۆلم لە ئێران ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەو دەسنووسی کۆنی دەستکەوتووە کە «شەرەفنامە»ی شەرەف خانی بدلیسی یەکێکیان بووە .

مێژووی ئێرانه[٨] چەند جارێك زانیاریی لە «شەرەفنامە»وە وەرگرتووە ، بەلاّم بێ ئەوەی ناوی کتێبەکە یا دانەری بهێنێت .

بێ گومان بەکارهێنانی «شەرەفنامە» وەك سەرچاوە لەو کاتەدا لە لایەن شارەزایەکی وەك مالکۆلمەوە بەڵگەیەکی مێژوویی یە بۆ نرخی بەرزو بایەخی زۆری «شەرەفنامە» .

دوای جۆن مالکۆلم بە ماوەی بیست ساڵێك مێژوونووسی فەرەنسەیی کاترمێر لە زۆر شوێنی ئەو کتێبەیدا کە ساڵی ١٨٣٦ لە پاریس بە ناوی «مێژووی مەغۆلەکانی ئێران»ەوە بلاّوی کردۆتەوە کەڵکی لە «شەرەفنامە»ی شەرەف خانی بدلیسی وەرگرتووە .

ی . ڤاسیلێڤا بە درێژی باسی شوێنی «شەرەفنامە»ی لە ڕۆژهەلاّتناسیی ڕووسیدا کردووە . خ .د .فرێن یەکەمین زانای ڕووسە کە ساڵی ١٨٢٦ لە یەکێك لە ڕۆژنامەکانی پێتەربورگی پایتەختدا باسی «شەرەفنامە»ی وەك «سەرچاوەیەکی مێژوویی یەکجار گرنگ» کردووە[٩] .

پاش سێ ساڵ دیسان فرێن لە نووسینێکیدا باسی «شەرەفنامە»ی کردووەو ، داوای کردووە بە زووترین کات فارسیەکەی بلاّوبکرێتەوەو بگۆڕدرێتە سەر زمانێکی ئەوروپایی .

پاش ماوەیەك زاناو کاربەدەستی کۆڕی زانیاریی ئەوسای ڕووسیا ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤ[١٠] ئەرکی بلاّوکردنەوەی «شەرەفنامە»ی بە فارسی گرتە ئەستۆی خۆیو

---

(٨) J. Malcolm , The history of Persia from the most early period to the present time, Vol . II , London, 1815, PP. 207 — 208

(٩) مامۆستا کوردۆیێڤ لە وتارێکیدا دەڵێت م . ڤۆلکۆڤ یەکەم کەسە کە ساڵی ١٨٢٦ بە درێژی باسی «شەرەفنامە»ی کردووە . بەپێی زانیارییەکانی مامۆستا کوردۆ جگە لە فرێنی ناوبراو ژمارەیەکی تریش لە ڕۆژهەلاّتناسانی ڕووس هەر لەو کاتەی ئەودا داوای بلاّوکردنەوەو وەرگێڕانی «شەرەفنامە»یان کردووە (بڕوانە : ك . ك . کوردۆیێڤ ، کوردناسی ، کتێبی «موزەخانەی ئاسیایی — لق لێنینگرادی ئامۆژگای ڕۆژهەلاّتناسی کۆڕی زانیاری یەکیەتی سۆڤێت» ، مۆسکۆ . ١٩٧٢ . ل ٣٨٦ — ٣٨٧) .

(١٠) ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤ (ڤلادیمێر ڤلادیمیرەڤیچ ١٨٣٠ — ١٩١٤) یەکێکە لە ڕۆژهەلاّتناسە ناسراوەکانی ڕووسیا . شارەزایەکی چاکی زمانو ئارکیۆلۆژیاو مێژوو بوو ، گەلێك زمانی دەزانی ، ساڵی ١٨٦١ کرایە ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری . بەشی زۆری بەرهەمەکانی ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤ بۆ لێکۆڵینەوەی زمانو مێژووی گەلە ڕۆژهەلاّتییەکانی ناو ڕووسیای چارەکان تەرخان کراون . لەبەر ئەوەی یەکێك لەو زمانانەی زێرنۆڤ بە ڕەوانی دەیزانین فارسی بوو بلاّوکردنەوەی «شەرەفنامە»ی پێ سپێردرا .

توانیساڵی ۱۸٦۰ بەرگی یەکەمی بە پێشکەکی‌یەکی بیست لاپەڕەیی بەنرخەوە بە زمانی فەرەنسی بلاّو بکاتەوە[١١].

دوابەدوای ئەوە بە دوو ساڵ بەرگی دووەمیشی لەگەڵ پێشەکی‌یەکی فەرەنسی حەوت لاپەڕەییدا بلاّوکردەوە[١٢]. جیّبەجیّ کردنی ئەم کارە هێند لە پایەی زانستی‌ی ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤی بەرز کردەوە کە شایەنی ئەوە بێت بە ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری هەڵبژێردرێت.

بەشێکی پڕکەڵکی پێشەکی‌یەکەی ڤاسیلیّڤا بۆ باسی دەسنووسەکانی «شەرەفنامە» تەرخان کراوە کە ژمارەیان، وەك دەڵێت، یەکجار زۆرە. ژمارەی تۆمارکراوی دەسنووسی «شەرەفنامە تەنها لە کتێبخانە ناسراوەکانی جیهاندا دەگاتە ۲۲ دانە[١٣]. ئەمەش، بێ‌گومان، بەڵگەیەکی‌تری بایەخی «شەرەفنامە»یە کە وا دیارە لە زووەوە سەرنجی زانایانی ڕاکێشاوەو ژمارەیەکی زۆریان لەسەر نووسیوەتەوە[١٤].

بەپێی ئەو زانیاری‌یانەی ی. ڤاسیلیّڤا کۆی‌کردوونەوە کۆنترین‌و بەنرخترین‌و ڕاسترین دەسنووسی زانراوی «شەرەفنامە» ئەو دانەیەیانە کە بە دەستوخەتی پیرۆزی شەرەف خان خۆی بە ناوی «شەرەفنامەی تاریخی کوردستان»ەوە نووسراوەتەوەو ئیستە لە کتێبخانەی بودلیانی زانکۆی ئۆکسفۆرد هەڵگیراوە.

ئەم دەسنووسە نایابەی «شەرەفنامە» بریتی‌یە لە ۲٤٦ پەڕەو بە بیست وێنەی دەگمەن ڕازێندراوەتەوەو کۆتایی زولحەجەی ساڵی ۱۰۰۵ی کۆچی، سیازدەی ئابی ۱۵۹۷ی عیسایی شەرەف خان لە نووسینەوەی بۆتەوە. واتە ئەم دەسنووسە یەکەم دانەی نووسراوەی «شەرەفنامە»یە. چونکە شەرەف خانی بدلیسی مانگی ئابی ساڵی ۱۵۹۷ لە نووسینەوەی بەرگی یەکەمی‌و مانگی مایسی ساڵی ۱۵۹۹یش لە نووسینەوەی بەرگی دووەمی بۆتەوە.

---

(١١) بەشی فارسی‌یەکەی ئەم بەرگەی «شەرەفنامە» کەوتۆتە ٤٥۹ لاپەڕەوە.

(١٢) بەشی فارسی‌یەکەی بەرگی دووەمی «شەرەفنامە» ٤٥۹ لاپەڕەیە.

(١٣) بڕوانە لاپەڕە حەقدەی پێشەکی‌یەکی ی. ڤاسیلیّڤا.

(١٤) دوور نی‌یە تا ئیستەش ژمارەیەکی زۆر دەسنووسی کۆنی‌تری «شەرەفنامە» لە کوردستان، یا لە شوێنی‌تری ڕۆژهەلاّتی ناوەڕاست هەبن.

دووەم دانەی بەنرخی دەسنووسی «شەرەفنامە» ئەویانەیە کە لە کتێبخانەی گشتیی لینینگراد هەڵگیراوە. مێژووی نووسینەوەی ئەمیان ساڵی (١٥٩٨)ەو شەرەف خان بۆ خۆی پیاچۆتەوەو بە دەستی پیرۆزی مۆری تایبەتیی خۆی پیا ناوە. زۆر بە داخەوە چەند شوێنێکی کەمی ئەم دەسنووسە نەماوە. شایانی باسە ئەم دەسنووسەی «شەرەفنامە» یەکێکە لە بەرهەمە بەنرخەکانی ناو کتێبخانەی بەناوبانگی سەفەوییەکان کە رووسەکان لە رۆژگاری شەڕی ١٨٢٦ – ١٨٢٨دا لە ئەردەبیلەوە گواستیانەوە شاری پێتەربورگ.

دەسنووسێکیتری کۆنی «شەرەفنامە» کە ساڵی ١٦٠٦ لە شاری کلس لە لایەن حەسەن کوڕی نورەددینەوە لەبەر یەکەم نوسخەی «شەرەفنامە» بیٚ دەستکاریی لە ٣٢٧ پەڕەدا نووسراوەتەوە لە کتێبخانەی بودلیان هەڵگیراوە.

جگە لەمانە یێ. ڤاسیلیێڤا باسی ژمارەیەکیتر لە دەسنووسە کۆنەکانی «شەرەفنامە»ی کردووە، وەك ئەو دەسنووسانەی لە موزەخانەی بەریتانیو کتێبخانەی ئەستەمولو چەند شوێنێکیتر پارێزراون[١٥].

تا ئیستە چەند جارێك «شەرەفنامە» لە زمانی فارسییەوە وەرگێڕدراوەتە سەر ژمارەیەك زمانیتر. وەك ڤاسیلیێڤا دەیگێڕێتەوە کۆنترین وەرگێڕانی «شەرەفنامە» ئەو دوو وەرگێڕانەن کە بۆ سەر زمانی تورکی بە جیا کراون. یەکێکیان کورتکراوەی «شەرەفنامە»یەو، ئەویتریان هەموویەتی. تا ئیستە دوو دەنووسی یەکەمیانو دەسنووسێکی دووەمیان دۆزراونەتەوە، بەڵام هیچ کامێکیان بڵاو نەکراونەتەوە. کورتەکەی «شەرەفنامە» لە لایەن محەمەد بەگی ئەحمەد بەگی میرزا ناوەوە ساڵی ١٠٧٨ی کۆچی (١٦٦٧ – ١٦٦٨ی عیسایی) وەرگێڕدراوەو ئەویتریشیان لە هەشتاکانی سەدەی حەڤدەمیندا لە لایەن سامی ناوێکەوە کراوە[١٦].

دوای ئەوە بە دەوروبەری دوو صەد ساڵێك بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە» لە لایەن یەکێك لە ڕوناکبیرە هەرە زرنگەکانی سەدەی نۆزدەمینی کوردستان، مەلا

---

(١٥) بروانە لاپەڕە ١٧ – ٢٠ی پێشەکییەکەی یێ. ڤاسیلیێڤا.

(١٦) لاپەڕە ٢٠ – ٢١ی هەمان پێشەکی.

مەحمودی بایەزیدی‌یەوە[17] بۆ یەکەم جار کراوەتە کوردی . مەلا مەحمود دەوروبەری سالآنی ١٨٥٨ – ١٨٥٩ ئەم کارەی بە هاندانی کوردناسی بەناوبانگی رووس ئەلێکسەندەر ژابا کردووە[18] . دەسنووسی ئەو کوردی‌یەی «شەرەفنامە» لە کتێبخانەی گشتی‌ی لینینگراد هەڵگیراوە .

هەر لەو دەوروبەرەشدا لە شاری ڤیەنای پایتەختی نەمسا «شەرەفنامە» لە لایەن گ . أ . باربەوە کراوەتە ئەڵەمانی‌و بەرە بەرە لە نێوان سالآنی ١٨٥٣و ١٨٥٩دا لەگەڵ پێشەکی‌یەکی وەرگێردا بلآوکراوەتەوە .

پاش ماوەیەك کارێکی زانستی‌ی گرنگ دەربارەی «شەرەفنامە» کرا کە بووە هۆی ناساندنی تەواوی بە کۆرە زانیاری‌یەکانی رۆژئاوا . ئەوەبو پرۆفیسۆر ف . ب . شارموا ، کە ئەو کاتە بە گەورەترین زانای فارسی زانی ئەوروپا دادەنرا ، توانی لە نێوان سالآنی ١٨٦٨ و ١٨٧٥دا لە پێتەربورگ هەردووك بەرگی «شەرەفنامە» بە زمانی فەرەنسی بلآوبکاتەوە .

ئەو کارە بەرهەمی رەنجی بێ وچانی ٣٠ ساڵی شارموا بوو . شارموا «شەرەفنامە»ی لە چاپەکەی ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤەوە وەرگێراوە ، بەلآم وێرای ئەویش کەڵکی لە دوو دەسنووسی کۆنی‌تری وەرگرتووە .

چاپی فەرەنسی «شەرەفنامە» کەوتۆتە چوار بەرگی سەربەخۆوە ، بەشی یەکەمی

---

(١٧) مەلا مەحمودی بایەزیدی زانایەکی پایە بلّندی کوردە ، دەوروبەری کۆتایی سەدەی هەژدە لە دایك بووە ، گەلێك لە زمانی رۆژهەلآتی زانیوەو دوای خۆی ژمارەیەکی زۆر بەرهەمی بەنرخی بەجێ‌هێشتووە کە دەمێکە سەرنجی کوردناسانیان راکێشاوەو بەرز نرخاندویانن . کردنی «شەرەفنامە» بە کوردی لە لایەن ئەوەوە بۆ خۆی کارێکی گەورەیە . دەربارەی ژنامەو بەرهەمەکانی مەلا مەحمودی بایەزیدی بروانە : «مێژوو» . ل ١٢٦ – ١٣١ .

(١٨) ئەلێکسەندەر ژابا کاتی خۆی کۆنسولی رووس بووەو ماوەیەکی باش لە ناو کوردا ژیاوەو کوردی لە نزیکەوە ناسیوەو گەلێك بەرهەمی بەنرخی دەربارەیان نووسیوە .

یەکێك لە بەرهەمەکانی ژابا «حامع ی رسالیان‌و حکایتان بزمانی کورمانجی»یە کە بریتی‌یە لە ژمارەیەکی زۆر پەندو چیرۆکی فۆلکلۆری کوردی‌ی کە بۆ خۆی کۆی‌کردوونەوەو کردوونی بە فەرەنسی‌و ساڵی ١٨٦٠ لە پێتەربورگ لە کتێبێکی سەربەخۆدا چاپی کردوون . ژابا هاورێیەکی نزیکی مەلا مەحمودی بایەزیدی بووەو بە یاریدەی ئەو توانیوی‌یە گەلێك دەسنووسی بەنرخ پەیدا بکات‌و لە زۆر لایەنی زمان‌و ژیانی رووناکبیری‌ی گەلی کورد بکۆڵێتەوە کە جێگەیان لە کتێبخانەی کوردناسیدا دیارە .

بەرگی یەکەمی ساڵی ١٨٦٨ و بەشی دووەمی بەرگی یەکەمی ساڵی ١٨٧٠و بەشی یەکەمی بەرگی دووەمی ساڵی ١٨٧٣و بەشی دووەمی بەرگی دووەمی ساڵی ١٨٧٥ لە چاپ دراون[١٩] . شارموا پەیڕەویی هەموو مەرجە زانیاری‌یەکانی وەرگێڕانی کردووە . بیروڕای خۆی‌و ئەو ڕاست‌و ڕوون‌کردنەوانەی بە پێویستی زانیون لە پەراوێزی کتێبەکەدا بلاوی‌کردوونەوە . هەروەها پێشەکی‌یەکی بۆ نووسیوە کە تێیدا باسی «شەرەفنامە»و هەندێك لایەنی ژیانی کوردەواری‌و جوگرافیای کوردستانی کردووە .

ڤاسیلێڤا لەگەڵ ئەوەش کە چەند ڕەخنەیەکی بەجێی لە پێشەکی‌یەکەی ف.ب . شارموا گرتووە دانی بەوەدا ناوە کە وەرگێڕانەکە بۆ خۆی «تا ئیمڕۆکەش نرخی زانستی‌ی خۆی لەدەست نەداوە»[٢٠] .

دوابەدوای ئەم زانیاری‌یە بەنرخە کەم زانراوانە یێ . ڤاسیلێڤا ئینجا بۆ خۆی دەکەوێتە هەڵسەنگاندنی «شەرەفنامە»و بیروڕای دەردەبڕێت‌و دەڵێت :

نرخی زانیاری‌ی ئەم سەرچاوەیە ئەوەندە زۆرە کە پێویستی بە پیاهەڵدان نی‌یە ، هیچ نەبێت لەبەر ئەوەی بە یاریدەی «شەرەفنامە» دەتوانرێت جێگەی گرنگی ون‌بووی گەلی کورد لە مێژووی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دیار بکرێت[٢١] ، ئەمەش ، بێ‌گومان ، لە نرخاندن نایەت چونکە گەلی کورد ، هەر وەك چۆن ڕۆژهەڵاتناسی هەرەبەناوبانگی ڕووسیاو سۆڤێت ئۆربیللی[٢٢] دەڵێت «کارێکی یەکجار گەورەی کردۆتە سەر ژیانی ڕووناکبیری‌ی ڕۆژهەڵات . کورد گەلێك لە ڕۆڵەکانی خۆی لەژێر ناوی فارس‌و تورك‌و عەرەب‌و ئەرمەندا[٢٣] لەدەست داوە بەوەی ناویان وەك

---

(١٩) بڕوانە لاپەڕە ٢١و ٤٩ی پێشەکی‌یەکەی یێ . ڤاسیلێڤا .

(٢٠) لاپەڕە ٢٣ی هەمان پێشەکی .

(٢١) لاپەڕە ٣٧ی هەمان پێشەکی .

(٢٢) ئارکیۆلۆژو مێژوونووسی سۆڤێتی بەناوبانگ یوسف ئەبگارەڤیچ ئۆربیللی (١٨٨٧ – ١٩٦١) یەکێکە لەو زانا پایە بڵندانەی بە قووڵی لە زمان‌و مێژووی گەلی کوردو باری ژیانی سیاسی‌و کۆمەڵایەتی‌ی ئەو تێگەیشتووەو بە چاوی ڕێزەوە سەیری کردوون‌و خزمەتێکی زۆری کوردناسی‌ی کردووەو دەستێکی باڵای لە پێگەیاندنی ژمارەیەك لە زانا کوردەکانی سۆڤێتدا هەبووە . شایانی باسە یوسف ئەبگارەڤیچ ئۆربیللی ئەرمەنی‌یە .

(٢٣) دەبوو ئازەربایجانیشی بخاتە سەر .

شاعیرو مۆسیقارو جەنگاوەری نەمر مێژووی چەند گەلێك دەرازێننەوە ، ئەمەش کارێکی وای کردووە لە زانستی ئەوروپاو رووسیادا وا باو بێت گۆایە کورد نەك تەنها ناتوانێت شتێکی نوێ لە رووناکبیریدا بهێنێتە کایەوە ، بەڵکو توانای ئەوەشی نی یە تەنانەت لە بێگانەشەوە هیچ فێرببێت» . بەلاّم ، وەك ڤاسیلیێڤا دەڵێت ، بە یاریدەی «شەرەفنامە» دەتوانرێت ئەم کەلێنە گەورەیەی مێژووی گەلانی رۆژهەلاّت پربکرێتەوەو شوێنی راستەقینەی نەتەوەی کوردی تێدا دیار بکرێت .

یەکێك لەو ئەنجامە گرنگانەی زانای سۆڤێتی یێ . ڤاسیلیێڤا دەربارەی ناوەرۆکی «شەرەفنامە» پێی گەیشتووە ئەوەیە کە کوردناسان دەتوانن بە یاریدەی ئەم سەرچاوە مێژوو ییە رەسەنە بە شێوەیەکی قووڵتر لە زۆر رووی ژیانی سیاسیو کۆمەلاّیەتی ئەمرۆی کورد تێبگەنو رەگو ریشەی خەباتی رەوای ئەم گەلە «لە پێناوی رزگار بووندا لە دەست چەوساندنەوەی نەتەوەییو یەکسانیدا لەگەلّ گەلانیتر» دیار بکەن[٢٤] .

ئەم بۆچوونەی ڤاسیلیێڤا زۆر راستو دروستە ، چونکە «شەرەفنامە»ی شەرەف خانی بدلیسی گەلێك لایەنی گرنگی خەباتی سەختی نەتەوەی کوردی لە سەدەکانی رابوردوودا تۆمار کردووە کە لای مێژوونووسانی خۆو بێگانە نەزانراو بوون ، بەڵکو تا ئەمرۆکەش بە تەواوەتی نەزانراونو ئەمەش بۆتە هۆیەکی گەورەی تێنەگەیشتنی بزوتنەوەی رزگاریخوای نەتەوەیی گەلی کورد لە لایەن بێگانانەوە .

ڤاسیلیێڤا پتر لە ١٢٠ لاپەرەی کۆتایی کتێبەکەی بۆ تێبینیو روونکردنەوەو بەراوردکردنو راستکردنەوەو ناوی سەرچاوەو مەڵبەندو کورتە باسێك دەربارەی «شەرەفنامە» تەرخان کردووە . بێ گومان ئەمانەش هێندەیتر لە نرخی زانیاریی کارەکەیان بەرز کردۆتەوە . شایانی باسە رۆژهەلاّتناسیی سۆڤێت هەر زوو بایەخی بەم کارەی ڤاسیلیێڤا داو بە دەسکەوتێکی دیاری کوردناسیی لەقەڵەم دا[٢٥] .

زانای ئازەریش مەمێد (محەمەد) شەمسی جگە لە نامەی دوکتۆراکەی

(٢٤) لاپەرە ٦٧ی پێشەکییەکەی یێ . ڤاسیلیێڤا .

(٢٥) بڕوانە گۆڤاری «گەلانی ئاسیاو ئەفەریقا» ، بە زمانی رووسی ، مۆسکۆ ، ژمارە شەش ، ساڵی ١٩٦٨ ، ل ٢٠١ – ٢٠٢ . گۆڤاری ناوبراو دانی بەوەدا ناوە کە کارەکەی یێگێنا ڤاسیلیێڤا لە هەموو روویەکەوە تەواوو بێگەردەو ئەمەی بە دەسکەوتێکی گرنگی رۆژهەلاّتناسیی سۆڤێت داناوە .

زنجیرەیەك وتاری زانستیی دەربارەی شەرەف خانی بدلیسیو «شەرەفنامە» بلاوکردۆتەوە ، وەك « مێژوونووسی بەناوبانگی کورد شەرەف خانی بدلیسی»[٢٦] و «باسی راپەرینەکانی سەدەی شازدەمینی هۆزە کوردەکان لە شەرەفنامەدا»[٢٧] .

دوکتۆر شەمسی لە نامەی دوکتۆراکەیدا بە درێژی باسی ژیانو بەسەرهاتی شەرەف خانو باری ژیانی سیاسیو کۆمەلایەتی کوردستان لە سەدەی شازدەدا دەکاتو لە ناوەرۆکی «شەرەفنامە» دەدوێت . بۆ روونکردنەوەی ئەم باسانە ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەی کۆنی وەك «نزهة القلوب»ی حەمدەللا قەزوینیو بەرهەمی ژمارەیەك مێژوونووسی رۆژگاری شەرەف خانی بەکار هێناوە ، وەك بەرهەمی قازی ئەحمەدی غەفاری .

دوکتۆر شەمسیش ، وەك ڤاسیلیڤا ، بە درێژی باسی بایەخی «شەرەفنامە»ی کردووەو لەو بارەیەوە نووسیویەتی : مێژوونووسانی دوای شەرەف خان ، وەك کاتب چەلەبیو ئەولیا چەلەبیو زۆریتر ، لە بەرهەمەکانیاندا لە هەر سەرچاوەیەك زیاتر «شەرەفنامە»یان بەکار هێناوە . هەمان کات شەمسی ئەو هەڵەیەشی راستکردۆتەوە کە گوایە شەرەف خان ، وەك ژمارەیەك مێژوونووس دەڵێن ، «شەرەفنامە»ی بە هاندانی شای ئێران داناوە . لە راستیدا ئەو کاتەی شەرەف خان «شەرەفنامە»ی داناوە زۆر لە سوڵتانی عوسمانییەوە نزیك بووەو بەپێی قسەی دوکتۆر شەمسی عوسمانییەکان تەنانەت یاریدەشیان داوە .

کەچی لەگەڵ ئەوەش لە ناوەرۆکی «شەرەفنامە»دا تا رادەیەکی یەکجار زۆر هەست بە بێ لایەنیو لانەدان دەکرێت . بە وێنە شەرەف خان بە یەك جۆر بە شانو باهوی شا توهماسبو سوڵتان مورادی سێیەمیدا هەڵداوەو خۆی لەوە کەر کردووە کە ئەو جووتە پاشایە شیرو تیریان لێك دەسوو .

شەرەف خان بۆ خۆی بە روونی ئەو هۆیەی دەستنیشان کردووە کە پاڵی پێوە ناوە «شەرەفنامە» بنووسێت . لە سەرەتای کتێبەکەیدا دەڵێت لەبەر ئەوەی

---

(٢٦) بروانە گۆڤاری «هەواڵەکانی کۆڕی زانیاری ئازەربایجانی سۆڤێت» ، بە زمانی رووسیو ئازەری ، ژمارە یەك ، ساڵی ١٩٦٧ . ل ٦٧ – ٧٢ .

(٢٧) هەمان گۆڤار ، ژمارە یەك ، ساڵی ١٩٦٨ ، ل ٤٠ – ٤٦ .

مێژوونووسان تاوەکو ئیستە هیچیان دەربارەی کوردو کوردستان نەنووسیوە من ویستم بەپێی توانا لەو بارەوە کتێبێك بنووسم‌و ناوی لێ بنێم «شەرەفنامە»و هەموو ئاواتیشم ئەوەیە خانەدانانی کوردستان ناویان ون نەبێت !

کەوابێ بەر لە هەر شتێك‌و پتر لە هەر هوەیەك گیان‌و هەستی کوردایەتی شەرەف خانیان بنرواندووە بۆ ئەوەی «شەرەفنامە» بنووسێت . بەڵگەی ئەم ڕاستی‌یە لە ناو «شەرەفنامە» خۆیدا جارەهای جار بەر چاو دەکەوێت . بە وێنە لە سەراپای «شەرەفنامە»دا بە ئاشکرا ، یا بەژێر لێوەوەو بە ناوی هەڵدان بە شان‌و باهوی سوڵتاندا ، شەرەف خان دەڵێت :

«کوردستان ولاتێکە نە بە کەس داگیر دەکرێت‌و نە سەر بۆ کەس شۆڕ دەکات! » .

سەرەڕای هەموو ئەمانە شەرەف خانی بدلیسی یەکەم کەسە هەوڵی داوە بە شێوەیەکی دروست‌و بێ پێچ‌و پەناو دەستکاری‌ی سنووری کوردستان دیار بکات . بەر لە شەرەف خان‌و بە تایبەتی لە ڕۆژگاری سەلجوقیکانەوە کوردستان بەو مەڵبەندانە دەگوترا کە کەوتبوونە نێوان ئازەربایجان‌و لوڕستان‌و ڕۆژئاوای زنجیرە شاخەکانی زاگرۆسەوە . بەلام لە «شەرەفنامە»دا سنووری کوردستان لە مەلاتی‌یەوە دەست پێ‌دەکات‌و لەسەر ڕۆخی خەلیج کۆتایی دێت . . ئەمانەش هەموو لە ڕاستیدا نیشانەی ئەوەن کە وا لە سەدەی شازدەمیندا سەرەتای دروست‌بوونی هەستی نەتەوەیی لە ناو سەردارانی کوردا لە ئارادا بووە .

ڕوویەکی گرنگی‌تری کارە زانستی‌یەکانی دوکتۆر شەمسی دەربارەی «شەرەفنامە» ئەوەیە کە بە یاریدەی ناوەرۆکی‌و لەبەر ڕۆشنایی ڕێبازێکی زانیاری‌ی دروستدا توانیوی‌یە چەند لایەنێکی ئاڵۆزو کەم زانراوی ژیانی کۆمەلایەتی‌و ئابووری‌ی چەند ناوچەیەکی کوردستان لە کۆتایی سەدە ناونجی‌یەکاندا دیار بکات . بەپێی زانیاری‌یەکانی ناو «شەرەفنامە» بناغەی ژیانی ئابووری میرنشینی بدلیس لە سەدە ناونجی‌یەکاندا لەسەر جۆری زەویداری‌ی پچوك دامەزرابوو ، چاوساندنەوەی جوتیارانیش قاڵبی تایبەتی‌ی خۆی وەرگرتبوو ، بەوەی لە سنووری تەنها بەرهەم هێناندا چوبووە دەرێ . جوتیاران دەبوو وێڕای ئەوەش پارێزگاری‌ی بەرژەوەندە سیاسی‌یەکانی سەرۆکەکانیان بکەن‌و لە هەموو شەڕەکانی ئاغاکانیاندا بەشدار بن ،

ئەو شەڕانەی بەشێکیان ئەنجامی دووبەرەکی ی سەرۆکە دەرەبەگەکان خۆیان بوون.

شایانی باسە نامەی دوکتۆراکەی مەمێد شەمسی وەك کتێبیش بە هەمان ناوەوە بلاوکراوەتەوە . ئەم کتێبەش کە دەسکەوتێکی تری کوردناسی ی سۆڤێتە ، بریتی یە لە ١٤٤ لاپەڕەو ١٧٠٠ دانەی لێ چاپکراوە . دوکتۆر شەمسی کەڵکی لە ١٣٤ سەرچاوەی هەمەجۆر وەرگرتووە کە ناویان لە کۆتایی کتێبەکەدا تۆمار کراوە .

قەناتی کودۆش ساڵی ١٩٧٢ لەو وتارەیدا کە بە ناوی «کوردناسی»یەوە بلاوی کردۆتەوە باسی «شەرەفنامە»ی کردووە[٢٨] . لەو وتارەیدا کوردۆییێف بە تایبەتی سەرنجی بۆ دەسنووسە کۆنەکانی «شەرەفنامە» ڕاکێشاوە[٢٩] .

وەك کوردۆییێف دەڵێت م . ڤۆلکۆڤ یەکەم کەسە بە درێژی لە بیستەکانی سەدەی نۆزدەمیندا لە چەند لاپەڕەیەکدا باسی دەسنووسەکانی «شەرەفنامە»ی کردووەو خ .د .فرێنیش یەکەم کەسە کە هەر لەو دەوروبەرەدا لە وتارەکانی خۆیدا باسی بایەخ و پێویستی ی بلاوکردنەوەو وەرگێڕانی «شەرەفنامە»ی کردووە[٣٠] . دوای ئەوە مامۆستا قەناتی کوردۆ دێتە سەر باسی مێژووی لێکۆڵینەوەی «شەرەفنامە» لە لایەن ڕۆژهەلاتناسانی ڕووسیاو شورەوی یەوە .

بەم جۆرە «شەرەفنامە» شوێنی شایانی خۆی لە کوردناسی ی سۆڤێتدا هەیە . ئەو ڕاستی یانەی لەسەرەوە باسمان کردن تا ڕادەیەك یاریدەی دیارکردنی نرخی زۆری چاپی کوردی ی «شەرەفنامە» دەدەن[٣١] . بێگومان مامۆستا هەژار بە وەرگێڕانی «شەرەفنامە» بۆ سەر زمانی کوردی کەلەبەرێکی گەورەی لە کتێبخانەی کوردیدا پڕکردەوەو «کۆڕی زانیاری کورد»یش بە بلاوکردنەوەی ئەرکێکی گرنگی سەر شانی بەجێ هێنا .

---

(٢٨) دەربارەی ئەو وتارەی کوردۆییێف بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٩ .

(٢٩) بە تایبەتی ئەوانەیان کە لە ئارشیفەکانی لێنینگرادا پارێزراون .

(٣٠) ك . ك . کوردۆییێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٨٦ – ٣٨٧ .

(٣١) مەبەست وەرگێڕانەکەی مامۆستا هەژاری شاعیرە کە کاتی خۆی بە یاریدەی «کۆڕی زانیاری کورد» چاپی کرد .

باسی چوارەم
کورد لای گەڕیدەکی

گەرلێڤسکی (١٨٧٦-١٩٥٦) :

له دەمێکەوە کوردناسی بووەته لقێکی دیاری رۆژهەلاتناسی سۆڤیەت . ژمارەیەك له رۆژهەلاتناسه ناودارەکانی رووسیا بەر له شۆرشی ئۆکتۆبەری سالّی ١٩١٧ به ماوەیەکی زۆر بناغەی کوردناسی‌یان دارشت[1] . وا رێككەوت بەشێك له دەستەی دووەمی ئەو رۆژهەلاتناسانه بینه هاوچەرخی دوو رۆژگارو دوو رژێمی جیاواز — سەردەمی رووسیای پێش ئۆکتۆبەرو سەردەمی سۆڤیەتستانی پاش ئۆکتۆبەر . یەکێك لەوانه رۆژهەلاتناسی بەناوبانگ گەردلێڤسکی بوو .

ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێڤسکی[2] رۆژی نۆزدەی مانگی تەشرینی یەکەمی سالّی ١٨٧٦ له شاری سڤیابۆرگ لەدایك بووە . باوو باپیری ئەفسەری لەشکری چارو سەر به دەستەی خوێندەواری رۆژگاری خۆیان بوون ، بەلام ئەو رێگەی سەربازیی نەگرتەبەرو له هەرەتی لاوی‌یەوە خولیای رۆژهەلات دای له کەللەی . سالّی ١٨٩٩ له مۆسکۆ بەشی زمانەوانیی رۆژهەلاتی لەئامۆزگای لازەرێڤ تەواوکردو پاش پێنج سال لقی فیلۆلۆجیای سەر به زانکۆی مۆسکۆی بری .

---

(١) شارەزایانمان تاوەکو ئیسته گەلێك بەرهەمی بەکەلکیان دەربارەی کوردناسیی رووسی‌و سۆڤیەتی بلاوکردووەتەوەو وەرگێراوه (بەوێنه بروانه :

د . ئەورەحمان حاجی مارف . لەبارەی کوردناسی‌یەوە له رووسیاو یەکیەتیی سۆڤیەت ، — «گۆڤاری کۆری زانیاری کورد » ، ژماره ٢-١ ، ١٩٧٤ ، ل ٤٩٩ — ٥٦٨ . تاريخ الاستشراق والدراسات العربية والكردية في المتحف الاسيوي ومعهد الدراسات الشرقية في لينينغراد ١٨١٨ — ١٩٧٨ ، تأليف مجموعة من المستشرقين السوفيات . ترجمه وعلق عليه وقدم له الدكتور معروف خزندار . بغداد ١٩٨٠) .

(٢) بۆ نووسینی کورتەی ژیننامەو چالاکی‌یە زانستی‌یەکانی ڤ . أ . گەردلێڤسکی کەلکمان له چەند سەرچاوەیەکی ئەنسکلۆپیدی‌و له پێشەکی‌یەکانی کاره هەلبژاردەکانی خۆی وەرگرتووە .

گەرلێڤسکی دوای ئەوەی ساڵی ١٩٠٧ بووە مامۆستا لە ئامۆژگای لازەرێڤ ، ئیتر هاتە مەیدانی نووسینو توێژینەوەو فێرکردنەوە . لەوساوە وتنەوەی زمانو مێژووی ئەدەبی تورکی پێ سپێردراو بە نۆ ساڵ گەیشتە پلەی بەرزی پرۆفیسۆر . ساڵی ١٩٢٩ گەردلێڤسکی بووە ئەندامی یاریدەری کۆڕی زانیاری سۆڤیەتو ساڵی ١٩٤٦یش بووە ئەندامی کارای . دوا ساڵانی ژیانی بووە سەرۆکی بەشی زمانو ئەدەبی ولاتانی رۆژهەلاتی نزیكو ناوەڕاستی سەر بە ئامۆژگای رۆژهەلاتناسیی کۆڕی زانیاری سۆڤیەت .

کارە زانستی‌یەکانی ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێڤسکی کەلێنێکی گەورەیان لە کتێبخانەی رۆژهەلاتناسیدا پڕکردووەتەوە . ژمارەی ئەو کارانە خۆی دەدا لە نزیکەی ٣٠٠ وتارو کتێبی هەمەجۆر . تەنها بەرهەمە هەلبژاردەکانی چوار بەرگی سەربەخۆیان پڕکردووەتەوە کە بەسەریەکەوە ٢٣١٠ لاپەرەی گەورەن (١٦×٢٥سم) . بەرهەمەکانی گەردلێڤسکی بەری شەونخونیو رەنجی بێوچانی پەنجا ساڵەی زانایەکی زرینگو لەخۆبوردوون .

گەردلێڤسکی لە بەرهەمەکانیدا لە هەر شت زیاتر بایەخی بە زمانو ئەدەبو مێژووی تورك داوە ، بەتایبەتی لە رۆژگاری سەلجووقیو عوسمانی‌یەکاندا . بەهۆی ئەوەوە کە گەلێك زمانی دەزانیو لە تورکیدا تەواو قاڵ بووبوو سەرچاوەی باسەکانی هەمەجۆرو دەولەمەندو رەسەنن .

شەقلی بێلایەنیو وردیو بەراوردو تەتەڵەکردنی زانستی‌یانە بە بەرهەمەکانی‌یەوە دیارن . بەر لە شەڕی یەکەمی جیهانو لە ساڵەکانیداو دوای تەواوبوونی چەند جارێك گەردلێڤسکی بۆ خۆی چووەتە ناو خاکی تورکیاوەو بست بە بست زۆر ناوچەی پێواوەو لە نزیکەوە تێکەل بە ئاغاو میرو جووتیارو کرێکارو پیشەگەرو فەرمانبەری ئەو ولاتە بووەو وەستایانە ئەوەی مەبەستی بووە لێی وەرگرتوونو بەرهەمەکانی هێندەی‌تر پێ دەولەمەند کردوون . بەپێی قسەی شارەزایان ئەو کتێبەی کە ساڵی ١٩١٦ بە ناوی «تێکستەکانی فۆلکلۆری عوسمانی»یەوە بلاوی کردووەتەوە تا ئیستەش کەم هاوتایە . گەردلێڤسکی لاپەرەکانی ئەو کتێبەی بەو گۆرانیو بەستەو پەندو قسەی نەستەقو مەتەلانە پڕکردووەتەوە کە بۆخۆی لەسەر زاری خەلکیو لەناو خاکی تورکیادا کۆی کردوونەوە .

زانایان ڕەنجی بێوچانی ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەرلێڤسکی یان زۆر بەرز نرخاندووە . عەرەبناسی بەناوبانگ و ئەندامی ژمارەیەك کۆڕی زانیاری ولاتە رۆژهەلاتی یەکان ئی . یو . کراچکۆڤسکی لە نامەیەکی تایبەتیدا پێی گوتووە :

«تۆ لە کەس ناکەیت ، تارادەیەك لە هەموو
مێژووی زانستی رۆژهەلاتناسیماندا بێوێنەیت» .

هەمووی بەسەریەکەوە چوار ساڵ بەسەر کۆچی دوایی گەردلێڤسکیدا تێنەپەری (ڕۆژی دەی ئەیلوولی ساڵی ١٩٥٦ کۆچی دوایی کرد) کاتێك بەشی مێژووی کۆڕی زانیاری سۆڤیەت رۆژی ٨ی کانونی دووەمی ساڵی ١٩٥٧ بڕیاری بلاوکردنەوەی هەڵبژاردەی کارەکانی دەرکردو بۆ جێبەجێ کردنی ئەو مەبەستە لیژنەیەکی تایبەتیی لە چەند شارەزایەك دامەزراند . وەك گوتمان ئەو کارانەی گەردلێڤسکی بەتەنها چوار بەرگی گەورەیان پڕکردووەتەوە . بەرگی یەکەمیان[٣] بۆ بەشێك لە بەرهەمەکانی خاوەنی دەربارەی مێژووی سەدە ناونجی یەکانی تورکیا تەرخان کراوە . لە بەرگی دووەمیاندا[٤] ئەو کارانەی گەردلێڤسکی بلاوکراونەتەوە کە لە زمان و فۆلکلۆرو ئەدەب دەکۆڵنەوە . هەڵبژاردەی زنجیرەیەکی تر لە بەرهەمە مێژوویی یەکانی گەردلێڤسکی لەگەڵ چەند نووسراوێکی جیاوازی دەربارەی ژیانی ڕووناکبیری بەر بەرگی سێیەمیان کەوتوون[٥] . هەرچی باسەکانی دوا بەشی ئەو کارانەشە لە ئەتنۆگرافیاو مێژووی رۆژهەلاتناسی و بەرهەمی زانایان دەدوێن[٦] .

---

(٣) ئەکادیمی ڤ . ا . گەردلێڤسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بە زمانی ڕووسی ، بەرگی یەکەم (بەرهەمی مێژوویی) ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ، ٥٥٢ ل .
(٤) ئەکادیمی ڤ . ا . گەردلێڤسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی دووەم (زمان و ئەدەب) ، مۆسکۆ ، ١٩٦١ ، ٥٥٨ ل .
(٥) ئەکادیمی ڤ . ا . گەردلێڤسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی سێیەم (مێژوو و ڕووناکبیری) ، مۆسکۆ ، ١٩٦٢ ، ٥٥٨ ل .
(٦) ئەکادیمی ڤ . ا . گەردلێڤسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی چوارەم (ئەتنۆگرافیا ، مێژووی رۆژهەلاتناسی ، نرخاندن) ، مۆسکۆ ، ١٩٦٨ ، ٦١٢ ل .

گەرلێڤسکی دوای ئەوەی ساڵی ١٩٠٧ بووە مامۆستا لە ئامۆژگای لازەرێڤ ، ئیتر هاتە مەیدانی نووسینو تۆژینەوەو فێرکردنەوە . لەوساوە وتنەوەی زمانو مێژووی ئەدەبی تورکی پێ‌سپێردراو بە نۆ ساڵ گەیشتە پلەی بەرزی پرۆفیسۆر . ساڵی ١٩٢٩ گەردلێڤسکی بووە ئەندامی یاریدەری کۆری زانیاری سۆڤیەتو ساڵی ١٩٤٦یش بووە ئەندامی کارای . دوا ساڵانی ژیانی بووە سەرۆکی بەشی زمانو ئەدەبی ولاتانی رۆژهەلاتی نزیكو ناوەراستی سەر بە ئامۆژگای رۆژهەلاتناسیی کۆری زانیاری سۆڤیەت .

کارە زانستی‌یەکانی ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێڤسکی کەلێنێکی گەورەیان لە کتێبخانەی رۆژهەلاتناسیدا پرکردووەتەوە . ژمارەی ئەو کارانە خۆی دەدا لە نزیکەی ٣٠٠ وتارو کتێبی هەمەجۆر . تەنها بەرهەمە هەڵبژاردەکانی چوار بەرگی سەربەخۆیان پرکردووەتەوە کە بەسەریەکەوە ٢٣١٠ لاپەرەی گەورەن (٢٥×١٦سم) . بەرهەمەکانی گەردلێڤسکی بەری شەونخونیو رەنجی بێ‌وچانی پەنجا ساڵەی زانایەکی زرینگو لەخۆبوردوون .

گەردلێڤسکی لە بەرهەمەکانیدا لە هەر شت زیاتر بایەخی بە زمانو ئەدەبو مێژووی تورك داوە ، بەتایبەتی لە رۆژگاری سەلجووقیو عوسمانی‌یەکاندا . بەهۆی ئەوەوە کە گەلێك زمانی دەزانیو لە تورکیدا تەواو قاڵ بووبوو سەرچاوەی باسەکانی هەمەجۆرو دەوڵەمەندو رەسەنن .

شەقڵی بێ‌لایەنیو وردیو بەراوردو تەتەڵەکردنی زانستی‌یانە بە بەرهەمەکانی‌یەوە دیارن . بەر لە شەری یەکەمی جیهانو لە ساڵەکانیداو دوای تەواوبوونی چەند جارێك گەردلێڤسکی بۆ خۆی چووەتە ناو خاکی تورکیاوەو بست بە بست زۆر ناوچەی پێواوەو لە نزیکەوە تێکەڵ بە ئاغاو میرو جووتیارو کرێکارو پیشەگەرو فەرمانبەری ئەو ولاتە بووەو وەستایانە ئەوەی مەبەستی بووە لێی وەرگرتوونو بەرهەمەکانی هێندەی‌تر پێ دەوڵەمەند کردوون . بەپێی قسەی شارەزایان ئەو کتێبەی کە ساڵی ١٩١٦ بە ناوی «تێکستەکانی فۆلکلۆری عوسمانی»یەوە بلاوی کردووەتەوە تا ئیستەش کەم هاوتایە . گەردلێڤسکی لاپەرەکانی ئەو کتێبەی بەو گۆرانیو بەستەو پەندو قسەی نەستەقو مەتەلانە پرکردووەتەوە کە بۆخۆی لەسەر زاری خەڵکیو لەناو خاکی تورکیادا کۆی کردوونەوە .

زانایان رەنجی بێوچانی ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەرلێڤسکی‌یان زۆر بەرز نرخاندووە . عەرەبناسی بەناوبانگ‌و ئەندامی ژمارەیەك کۆڕی زانیاری وڵاتە رۆژهەڵاتی‌یەکان ئی . یو . کراچکۆڤسکی لە نامەیەکی تایبەتیدا پێی‌گوتووە :

«تۆ لە کەس ناکەیت ، تارادەیەك لە هەموو
مێژووی زانستی رۆژهەڵاتناسیماندا بێوێنەیت» .

هەمووی بەسەریەکەوە چوار ساڵ بەسەر کۆچی دوایی گەردلێڤسکیدا تێنەپەری (رۆژی دەی ئەیلوولی ساڵی ١٩٥٦ کۆچی دوایی‌کرد) کاتێك بەشی مێژووی کۆڕی زانیاری سۆڤیەت رۆژی ٨ی کانونی دووەمی ساڵی ١٩٥٧ بڕیاری بڵاوکردنەوەی هەڵبژاردەی کارەکانی دەرکردو بۆ جێبەجێ‌کردنی ئەو مەبەستە لیژنەیەکی تایبەتیی لە چەند شارەزایەك دامەزراند . وەك گوتمان ئەو کارانەی گەردلێڤسکی بەتەنها چوار بەرگی گەورەیان پڕکردووەتەوە . بەرگی یەکەمیان[٣] بۆ بەشێك لە بەرهەمەکانی خاوەنی دەربارەی مێژووی سەدە ناونجی‌یەکانی تورکیا تەرخان‌کراوە . لە بەرگی دووەمیاندا[٤] ئەو کارانەی گەردلێڤسکی بڵاوکراونەتەوە کە لە زمان‌و فۆلکلۆرو ئەدەب دەکۆڵنەوە . هەڵبژاردەی زنجیرەیەکی‌تر لە بەرهەمە مێژوویی‌یەکانی گەردلێڤسکی لەگەڵ چەند نووسراوێکی جیاوازی دەربارەی ژیانی رووناکبیری بەر بەرگی سێیەمیان کەوتوون[٥] . هەرچی باسەکانی دوا بەشی ئەو کارانەشە لە ئەتنۆگرافیاو مێژووی رۆژهەڵاتناسی‌و بەرهەمی زانایان دەدوێن[٦] .

---

(٣) ئەکادیمی ڤ . ا . گەردلێڤسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بە زمانی ڕووسی ، بەرگی یەکەم (بەرهەمی مێژوویی) ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ، ٥٥٢ ل .

(٤) ئەکادیمی ڤ . ا . گەردلێڤسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی دووەم (زمان‌و ئەدەب) ، مۆسکۆ ، ١٩٦١ ، ٥٥٨ ل .

(٥) ئەکادیمی ڤ . ا . گەردلێڤسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی سێیەم (مێژوو و ڕووناکبیری) ، مۆسکۆ ، ١٩٦٢ ، ٥٥٨ ل .

(٦) ئەکادیمی ڤ . ا . گەردلێڤسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی چوارەم (ئەتنۆگرافیا ، مێژووی ڕۆژهەڵاتناسی ، نرخاندن) ، مۆسکۆ ، ١٩٦٨ ، ٦١٢ ل .

له هەر چوار بەرگی کارە هەڵبژاردەکانی گەردلێڤسکیدا ناوی کوردو کوردستانو ژمارەیەکی زۆر لە شارەکانی لە سەردەمی جیاوازدا هاتووە[٧] .

چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی سەدە ناونجی‌یەکانی کورد :

وەك زانایەکی بەتوانا ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێڤسکی خۆی لە قاوغی تورکناسیدا نەبەستەوە . ئەو زۆر بەرز رۆڵی گەلانی رۆژهەلاتی لە مێژووی ژیاری مرۆڤدا دەنرخاند . هەروەها لە مەیدانی زانستی رۆژهەلاتناسیی خۆشیدا دەستی بالآ بوو . لەبەر ئەو هۆیانەو چەند هۆیەکی تری وەك ئەوانە قەڵەمی گەردلێڤسکی گەلێك جار لە نزیکەوە توخنی ئەو باسانە کەوتووە کە پێوەندیان بە مێژوو و زمانی ئابووریو کۆمەلایەتیو ئەدەبیی گەلی کوردەوە هەیە . جاری‌وا هەیە لە بەرهەمەکانی ئەو زانایەدا تووشی لاپەڕەی وای مێژووی کورد دێین کە بۆ خۆمان ، زۆر بەداخەوە ، شتێکی ئەوتۆیان لێ نازانین . ئەو ڕاستی‌یانەی سەبارەت بە کورد لە کتێبی «دەوڵەتی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای پچووك»دا هێناونی‌یەوە هەرچەندە بە ژمارە کەمو بە بارست پچووکن ، بە ناوەرۆك دەوڵەمەندو نایابن ، بەتایبەتی ئەگەر ئەوەش لەیادنەکەین کە ڕوونکردنەوەی مێژووی سەدە ناونجی‌یەکانی کورد کارێکی ئاسان نی‌یەو هەر لەبەر ئەوەش زوربەی ئەو بەرهەمانەی تائیستە مێژوونووسە دڵسۆزەکانمان دەربارەی ئەو ڕۆژگارە دایاناون تا ڕادەیەکی زۆر پچڕ پچڕو لێك‌دابڕاون . پێم‌وایە زانیاری‌یەکانی ناو «دەوڵەتی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای پچووك» یاریدەی پڕکردنەوەی چەند درزو کەلەبەرێکی ئەو مێژووەمان دەدەن کە پێویستە ببێتە پڕۆژەی بەرهەمێکی گەورەی دوارۆژ .

ساڵی ١٩٤١ گەردلێڤسکی کتێبی «دەوڵەتی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای پچووك»ی بۆ یەکەم جار بلاوکردەوە[٨] . ئەو کتێبە لەبەر چەند هۆیەك بە گرنگترینی بەرهەمەکانی گەردلێڤسکی دادەنرێ . مێژووی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای پچووك باسێکی گرانو پڕ

---

(٧) بەوێنە لە بەرگی یەکەمیاندا سێ جار ناوی کوردستانو گەلێك لەوەیش زیاتر ناوی شارەکانی بەجیا هاتووە . تەنها ئامەد (دیار بەکر) یازدە جارو بتلیس نزیکەی بیست جار ناویان لەو بەرگەدا هاتووە .

(٨) یەکەم باسە کە لە کارە هەڵبژاردەکانیدا بلاوکراوەتەوە ، نزیکەی ٣٠٠ لاپەڕەی بەرگی یەکەمی گرتووەتەوە .

لە کێشەیە ، بەتایبەتی چونکە هێرشی بێئامانی مەغۆلی لە سەدەی سیازدەمیندا بووە هۆی فەوتانی گەلێك بەڵگەو دەسنووسی بایەخدار دەربارەی ژیانو دامو دەزگای سەلجووقی یەکان . بەڵام گەردلێڤسکی بە یاریدەی سەرچاوە تورکیو فارسیو ئەرمەنیو گورجیو سریانی یە کۆنەکانو ژمارەیەکی زۆر لە لێکۆڵینەوەی مێژوونووسە ئەورووپایی یەکان توانیویە لە زۆر لایەنی وردی ئەو باسە بکۆڵێتەوە . لە شازدە فەسڵی ئەو بەرهەمەیدا گەردلێڤسکی بەدریژی باسی تورکو مەغۆلو ئۆغۆزو هۆزە کۆچەرەکانی ئاسیای پچووك لە سەدەی شازدەمینەوە تاوەکو سەدەی هەژدەمینو ، دەرەبەگایەتیی ئەو مەڵبەندە لە هەمان ڕۆژگارو ، ژیانو دەسەڵاتی سوڵتانە سەلجووقی یەکانو پیشەگەریو پیشەسازیو بازرگانیو شارو لادێو لەشکرو کارگێڕیو ئایینو دابو نەریتی سەلجووقی یەکانی ئاسیای پچووکی کردووە[٩] .

سەلجووقی یەکان کە یەکێك بوون لە هۆزە ئۆغۆزە تورکمانە کۆچەرەکان سەرەتا لەو ناوچەیەی ئاسیای ناوەندا دەژیان کە کەوتووەتە لای ڕاستی ڕووباری زەرئەفشانەوە لە نێوانی بوخاراو سەمەرقەندا[١٠] .

شوانی پیشەی سەرەکیی ئەوسای سەلجووقی یەکان بوو . دوای ئەوەی لە دەوروبەری کۆتاییی سەدەی دەیەمیندا سەلجووقی یەکان موسوڵمان بوون ، ئاڵو گۆڕیکی بنەڕەتی لە ژیانیاندا دەستی پیکرد ، بەتایبەتی چونکە دەسەڵاتی سەرکردەکانیان لەژێر پەردەی ئەودا ئاسانتر دەگەیشتە زەویوزاری گەلە ناموسوڵمانەکانی ڕۆژهەڵات . ئەوە بۆخۆی بووە هۆیەکی گەورەی ڕاکێشانی سەلجووقی یەکان بەرەو ئاسیای پچووك کە بەشێکی زۆری ئەوساکە بەدەست عیسایی یەکانەوە بوو .

سەدەی یازدەمین کاتێك سەلجووقی یەکان بەرەو وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نزیكو ناوەڕاست هاتن بەر لە هەر شوێن ڕوویان کردە ئێرانی نزیك خۆیان .

---

(٩) بڕوانە : ڤ . ا . گەردلێڤسکی . کارە هەڵبژاردەکانی ؛ بەرگی یەکەم ، ل ٣١-٣١٨ .

(١٠) بۆ باسی کورتەی مێژووی سەلجووقی یەکان جگە لە بەرهەمەکانی ڤ . ا . گەردلێڤسکی کەڵکم لە چەند سەرچاوەیەکی تریش وەرگرتووە ، بەتایبەتی لە کتێبی . أ . د . نۆڤیچێڤ . تورکیا . کورتەی مێژووی ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ .

ساڵی ١٠٤٠ پێشەنگی سەلجووقی یەکان بۆ یەکەمجار پیێیان نایە ناو خاکی ئێرانەوەو لە ماوەی پازدە ساڵدا توانی یان دەسەلاتیان بگەیێننە هەموو ناوچەکانی. گرتنی ئێران توانای سەلجووقی یەکانی زیاتر کرد، وای لی کردن بێ سڵ کردنەوە رووبکەنە عیراق و سووریەو ئازەربایجان و کوردستان و ئەرمەنستان. لەنێوان ساڵانی ١٠٤٢ و ١٠٥١دا سەلجووقی یەکان توانی یان بەشی زۆری کوردستان داگیر بکەن و بیخەنە سەر دەوڵەتە فراوانەکەیان کە ساڵی ١٠٥٥ بە داگیرکردنی بەغدا هێندەی تر دەسەلاتی پەیدا کرد.

بەو جۆرە سەلجووقی یەکان تاوەکو ناوەندی سەدەی یازدەمین گەیشتنە سەر سنووری ئاسیای پچووك کە لەبەر زۆر هۆ سەرنجی راکێشابوون.

ئاسیای پچووك ولاتێکی فراوان و دەوڵەمەندو خۆش و کەمدانیشتوو بوو، ئەوساکە بەشی زۆری ناوچەکانی بەدەست بیزەنتەیی یە عیسایی یەکانەوە بوو. لە دەمێکەوە فەرمانڕەوایانی جیهانی ئیسلام بیریان لەوە دەکردەوە ئەو پارچە گرنگەی رۆژهەلات بگرنە دەست خۆیان چونکە ببووە بنکەیەکی ترس لی کراوی عیسایی یەکان کە دەیانویست لە رێگەیەوە بگەنەوە مەڵبەندە پیرۆزەکانیان لە فەلەستین. سەردارە سەلجووقی یەکان دەیانزانی بەئاسانی دەتوانن رەوەی خەڵکی سادەو ساکار بەرەو ئەو ناوچانە بنێرن کە داگیرکردنیان، بێگومان، دەبووە هۆی بەرزبوونەوەی ناوو شۆرەتیان لەناو هەموو موسوڵمانانی جیهاندا.

لە ناوەندی سەدەی یازدەمینەوە سەلجووقی یەکان بۆ یەکەم جار کەوتنە هێرش بردنە سەر ئاسیای پچووك، بەلام بەهۆی تەوژمی بیزەنتەیی یەکانەوە هێرشەکانی ئەو قۆناغەیان پچڕ پچڕو کەم ئەنجام بوون، دوابەدوای هەر هێرشێك ناچار دەبوون بکشێنەدواوە. هەر لەوساشەوە بەشێکی زۆر لەو شەڕانەی لە نێوانی بیزەنتەیی و سەلجووقی یەکاندا دەقەومان بەر خاکی کوردستان کەوتن. لە شەستەکانی سەدەی یازدەمینەوە سروشتی هێرشی سەلجووقی یەکان بۆ سەر ئاسیای پچووك گۆڕا، لەوساوە ئیتر توانی یان بنکەی چەسپاو لەو مەڵبەندەدا بۆ خۆیان دابمەزرێنن. ئەوەبوو ساڵی ١٠٧١ لە نزیك مەلازگردی[١١] کوردەواری یەوە لەشکری بیزەنتەیی یان بەزاند.

---

(١١) مەنازکرت.

پاش ده ساڵ سەلجووقی یەکان ئیزنیکیان داگیرکردو کردیانە پایتەختی خۆیان . ساڵی ١٠٨٥ ئەزمیریشیان گرتو بەو جۆرە دەوڵەتی سەلجووقی لە ئاسیای پچووکدا دامەزرا کە میرنشینی سەلجووقیشی پیٚ‌دەگوتریٚو بریتی بوو لە بەشیٚك لە دەوڵەتی گەورەی سەلجووقی یەکان . ساڵی ١١١٦ سەلجووقی یەکانی ئاسیای پچووك شاری قۆنیەیان کردە پایتەختی میرنشینەکەیان کە لەوساوە بە ناوی میرنشینی قۆنیەشەوە ناودەبریٚ .

میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای پچووك تا دەهات پەرەی دەسەند ، بەتایبەتی دوای ئەوەی ساڵی ١١٨٠ توانی میرنشینی دانشمەندیی دراوسیٚی لەناوبەریٚت[١٢] . کە دەسەلاٚتی سەلجووقی یەکان گەیشتە ئەورادەیە ئینجا زیاتر بەرەو رۆژئاوا کشان تا گەیشتنە ئەو ناوچانەی ئاسیای پچووك کە کەوتوونەتە سەر دەریا .

بەو جۆرە لە کۆتایی سەدەی دوازدەمینو سەرەتای سەدەی سیازدەمیندا دەوڵەتیٚکی گەورەی تورك بە سەرکردایەتیی بنەماڵەی سەلجووقی لە ئاسیای پچووکدا دامەزرا . ئەو دەوڵەتە لە رۆژگاری فەرمانڕەوایی سوڵتان عەلائەددین کەیقوبادی یەکەمدا (١٢١٩ – ١٣٢٦) گەیشتە لقەپۆپەی دەسەلاٚتو پیٚشکەوتن . لەژیٚر سیٚبەری ئەو سوڵتانەدا باسی ئاوەدانیی قۆنیەو قەیسەری یەو سیواسو شارانی تری ئاسیای پچووك کەوتبووە سەر زاران .

لە دەوروبەری ناوەندی سەدەی سیازدەمینەوە لەگەڵ هیٚرشی مەغۆلەکاندا رۆژی میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای پچووك بەرەو کەل رووی لە ئاوابوون کرد . تا سەرەتای سەدەی چواردەمین شیرازەی بەجاریٚك تیٚکچوو ، بەتایبەتی دوای ئەوەی لە ساڵی ١٣٠٧ەوە بەسەر ژمارەیەك میرنشینی پچووکدا دابەش بوو . زۆری نەبرد عوسمانی یەکان بوونە میراتگریو جیٚگەیان گرتەوە .

لەبەر ئەوەی میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای پچووك توانیی دەسەلاٚتی خۆی بەسەر ناوچەیەکی فراوانی کوردستانو عەرەبستانو ئەرمەنستاندا داسەپیٚنیٚ میٚژووی

---

(١٢) ساڵی ١٠٦٧ دانشمەندەکان . کە ئەوانیش هۆزیٚکی تورك بوون . توانی یان میرنشینیٚکی سەربەخۆ لە ناوچەکانی باکووری رۆژهەلاٚتی ئاسیای پچووکدا دابمەزریٚننو شاری سیواسیان کردە پایتەختی . لەوساوە دووبەرکی قورس لەنیٚوان میرنشینی دانشمەندو میرنشینی سەلجووقیدا دەستی پیٚ‌کرد کە بە سەرکەوتنی دووەمیان کۆتایی هات .

بەسەرهاتو رووداوەکانی لە هەزار سەرەوە لەگەڵ مێژووی کوردو عەرەبو ئەرمەنو رۆمدا[١٣] یەك دەگرنەوە . لەبەر گەلێك هۆی ئاشکرا بەداخەوە تاوەکو ئیستە مێژوونووسانمان ، هێندەی من ئاگادارم ، نەیانتوانیوە ، یا بۆیان نەلواوە لە شتێکی کەم بەولاوە دەست بۆ هیچ لایەنێکی ئەو مێژووە بەرن . مێژوونووسی گەورەمان مامۆستا ئەمین زەکی چەند لاپەرەیەکی پێوندی کوردی بە سەلجووقی یەکانی ئێرانو عێراقەوە بۆ روونکردووینەوە[١٤] ، بەڵام زۆر کەم نەبێ دەستکاریی هیچ کامێك لە باسەکانی پێوەندی کوردی بە سەلجووقی یەکانی ئاسیای پچووکەوە نەکردووە[١٥] . تەنها عەبدولرەقیب یووسف لە کتێبەکەی خۆیدا کە لەبارەی دەوڵەتی دۆستەکی یەوەیە[١٦] چەند راستی یەکی بایەخداری سەرەتای ئەو رۆژگارەی کوردستانی بۆ هێناوینەوە چونکە دەوروبەری ساڵی ٤٧٦-٤٧٨ك (١٠٨٣-١٠٨٦ز) دەوڵەتی دۆستەکی لەسەر دەستی سەلجووقی یەکانی ئاسیای پچووکدا رووخا .

کەوابێ کەلێنێکی دیار ، وەك زۆر کەلێنی گەورەی تر ، وا لە مێژووی سەدە ناونجی یەکانی کوردا کە پڕکردنەوەی پێویستی بە قولنگی فەرهادیی دلسۆزانە ، ئەوانەی ناچارن بە دەرزی بکەونە کێوی بێستوون تاوەکو بتوانن دێرە ونەکانی مێژووی ئەو رۆژگارە بدۆزنەوە . جاروبار ئەو دێرانە لە دووتوێی بەرهەمی رۆژهەڵاتناساندا بەدی دەکرێن کە بۆیان هەیە چمکێك بخەنە سەر گەنجینەی تاوەکو ئیستە هەژاری مێژووی رابوردوومان . دەبێت لەو قوژنەوە بەهای ئەو زانیاری یانە دیاری بکەین کە ڤلادیمێر ئەلێکسەندەرەڤیچ گەردلێڤسکی دەربارەی کورد لە رۆژگاری سەلجووقی یەکانی ئاسیای پچووکدا هێناونی یەوە .

---

(١٣) مێژوونووسانی ئیسلام ناوی رۆمیان لە بیزەنتی یەکان نابوو . ناوی شاری ئەرزڕۆم (ئەرزی رۆم)یش هەر لەوەوە هاتووە .

(١٤) محمد امين زكي ، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان من اقدم العصور التاريخية حتى الان ، ترجمة محمد علي عوني ، القاهرة ، ١٩٣٦ ، ص ١٤٥ - ١٥١ .

(١٥) بەوێنە بڕوانە ئەو چەند دێرەی دەربارەی هێرشی عەلائەددین کەیقوبادی سەلجووق بۆسەر ئامەد (دیاربەکر) هێناونی یەوە (هەمان سەرچاوە . ل ١٥٨ - ١٥٩) .

(١٦) عبدالرقيب يوسف ، الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى . دراسة تاريخية واقتصادية واجتماعية وحضارية ، الجزء الاول ، بغداد ، ١٩٧٢ .

که دێته سەر باسی داگیرکردنی کوردستانی باکوور لەلایەن سەلجووقی یەکانەوە گەردلێفسکی دەڵێ هەمان کات سەلجووقی یەکان ویستیان بشگەنە گورجستان ، بەڵام هەوڵی ئەو مەیدانەیان بەفیڕۆ چوو . بۆ ماوەیەکیش توانی یان شاری ئێدێسا (ئوورفە) بگرن ، بەڵام زۆری نەبرد ئەوێشیان لەکیس چوو . کەچی بەرامبەر بەوە «توانی یان بگەنە ناخی کوردستان ، ئەو کارەی دوایی ڕێگەی بۆ هاتنی عوسمانی یەکانیش خۆش کرد»[17] .

سەلجووقی یەکان دوای ئەوەی لە باکوورو باشوورەوە هاتنە ناو خاکی کوردستانەوە ئینجا کەوتنە خۆ ئامادەکردن بۆ داگیرکردنی ئامەد (دیاربەکر) یش کە بەدەست کوردە مەروانی یەکانەوە بوو . سەلجووقی یەکان توانی یان ئەو شارەیش بگرن . بەڵام زۆری نەبرد ئامەد بووە هۆی دووبەرەکی لە نێوانی سەلجووقی یەکان و ئەیووبی یەکاندا . سوڵتان عەلائەددین کەیقوبادی یەکەم[18] بەپەرۆشەوە دەیویست ئامەد بگرێ ، بەڵام دووجار تێیدا شکایەوە . کەچی ساڵی ١٢٤١ کەیخوسرەوی دووەمی کوڕی[19] توانی ئەو شارە بگرێ . بۆ ئەوەی دڵی دانیشتوانی ئامەد بەلای خۆیدا ڕابکێشێ کەیخوسرەو فەرمانی لابردنی ژمارەیەك باج و سەرانەی دەرکرد ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە خرابوونە سەر کەلوپەلی هێنراوو میوەو سەوزەی ناوبازار ، پیاوانی سوڵتان ئەو فەرمانەیان بەسەر دیواری مزگەوتی گەورەی شاردا هەڵواسی .

لەگەڵ هەراو بگری هێرشی مەغۆلەکاندا مەلیك کامیلی ئەییووبی کە دوژمنی سەلجووقی یەکان بوو توانی دەست بەسەر ئامەددا بگرێ . بەڵام هۆلاکۆ خان دیسان ئەو شارەی دایەوە دەست سەلجووقی یەکان بە سەرکردایەتی کەیکاوسی دووەم[20] و ڕوکنەددین قلیج ئەرسەلانی چوارەم کە برا بوون[21] . ساڵی ١٢٨٠ شاری ئامەد

(١٧) هەوڵمداوە بەپێی توانا بەگشتی مەبەستەکانی ف . ا . گەردلێفسکی ڕابگەیێنم .

(١٨) وەك گوتمان سوڵتان عەلائەددین کەیقوبادی یەکەم لەنێوانی ١٢١٩ - ١٢٣٦دا فەرمانڕەوای میرنشینی سەلجووقی ئاسیای بچووك بوو .

(١٩) سوڵتان غیاسەددین کەیخوسرەو لەنێوانی ١٢٣٦ - ١٢٩٥دا فەرمانڕەوایی کرد .

(٢٠) سوڵتان عیزەددین کەیکاوسی دووەم لەنێوان ساڵانی ١٢٤٩ - ١٢٥٧دا فەرمانڕەوای میرنشینی سەلجووقی ئاسیای بچووك بوو .

(٢١) فەرمانڕەوایی سوڵتان ڕوکنەددین قلیج ئەرسەلانی چوارەم بەر ساڵانی ١٢٥٧ و ١٢٦٥دا دەکەوێت .

بەدەست کەیخوسرەوی سێیەمەوە بوو[٢٢] .

سەلجووقی یەکان کە وا چاوەڕوان بوون داگیرکردنی ئاسیای پچووك دەسەلاتیان بگەیێنێتە سەرتاپای گێتی نەك تەنها جیهانی ئیسلامی ،شانازی‌یان بە داگیرکردنی ئامەدەوە دەکرد . سولتان کەیخوسرەوی دووەم ناوی خۆی نابوو :

«قاتل الكفرة والمشركين و سلطان الروم و أرمينيا و دياربكر و سوريا و أمير السواحل»[٢٣] .

لەوەدا سولتان کەیخوسرەوی دووەم حەقی بوو چونکە داگیرکردنی شاری ئامەد کارێکی ئاسان نەبوو . وەك لەپێشدا گوتمان دوو هێرشی عەلائەددین کەیقوبادی یەکەم بۆ سەر ئامەد سەریان نەگرت ، هەرچەندە میرنشینی سەلجووقی یەکانی ئاسیای پچووك لەو سولتانە بەتواناتری بەخۆیەوە نەبینی . ماوەیەکی باش قەلای ئامەد خۆی نەدا بەدەستەوەو بەرگریی کرد تا یەکێك لە سەردارانی کورد بە ناوی (ابن الدینار)ەوە لەژێرەوە لەگەلّ سولتان ڕێك‌کەوت‌و چەکدارانی سەلجووقیی بەدزی‌یەوە گەیاندە ناو قەلاکەوەو لەوێوە دەروازەی شاریان بۆ گەمارۆدەران خستە سەر گازی پشت[٢٤] . گرتنی شاری ئامەد بەلای سولتانی سەلجووقی‌یەوە هێند بایەخدار بوو وای لی‌کرد دەست لە باغ‌و باغات‌و بێستانی دانیشتوانی هەلبگرێ ، ئەگینا سەلجووقی یەکان هەر شوێنێکیان داگیردەکرد بێ‌بەزەیی‌یانە دەکەوتنە ڕەگ‌و ڕیشەی دارو درەخت‌و ڕەزو میوەی‌و هەموویان لە بن دەهێنا .

دیارە سەلجووقی یەکان دوای ئەوەی جێ‌پێی خۆیان لە ئاسیای پچووکدا قایم‌کردو دەسەلاتی تەواویان گرتە دەست ، ئاغاو بەگ‌و میران‌و خەلکی ساکاری گەلانی‌تر هەریەکەیان لەبەر هۆو مەرامێك دەورەیان‌دان .

لەوەدا دەبوو کوردیش بەشی خۆی هەبێ . یەکێك لەو زانیاری‌یانەی گەردلێڤسکی هێناونی‌یەوە بە شێوازێکی تایبەتی ئەو ڕاستی‌یەی بۆ دەرخستووین .

---

(٢٢) ڤ . أ . گەردلێڤسکی . کارە هەلبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ٥٨-٥٩ ، ١٨٣ .

(٢٣) ڤ . أ . گەردلێڤسکی . هەمان بەرگ ، ل ٦٠ .

(٢٤) ڤ . أ . گەرلیڤسکی . هەمان بەرگ ، ل ١٨٣ .

وەك ئەو دەڵێ "کاتێك سوڵتان عەلائەددین کەیقوبادی یەکەم[٢٥] چووە ئۆبروك ٥٠٠ ئەفسەرو سەرهەنگی « رووسیو گورجیو کوردو دەیلەمیو گورگانیو قەزوینیو گوریو[٢٦] هیتر چواردەوریان دابوو. خوێن لە چاویان دەباری... بەناو خەڵکەکەدا رێگەیان بۆ سوڵتان دەکردەوە...»[٢٧].

هەمان کات بەشێك لە لەشکری گەورەی میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای پچووك کە جاریوا هەبوو ژمارەی خۆی دەدا لە نزیکەی ٢٥٠ هەزار کەس[٢٨] لە هۆزەکانی کوردستان پێکهاتبوو، بەتایبەتی ئەوانەیان کە لە ئامەدو مەڵبەندەکانی دەوروبەری دەژیان[٢٩]. فەرمانڕەوایانی ئەو میرنشینە لە کاتی تەنگانەدا پەنایان دەبردە بەر یاریدەی چەکدارانی کورد، وەك لە ڕۆژانی ڕاپەڕینە گەورەکەی بابە ئیسحاقدا رووی‌دا.

لە ئەنجامی چەوساندنەوەو فشاری زۆری باجو سەرانەی دامو دەزگاکانی میرنشینی سەلجووقیدا ساڵی ١٢٣٩ ئاگری ڕاپەڕینێکی فراوان زۆر ناوچەی ئاسیای پچووکی گرتەوە. کۆچەریو نیشتەجێی ئەو ناوچانە وەك یەك بۆ ماوەی دوو ساڵ لەو ڕاپەڕینەدا بەشداربوون کە پیاوێکی لەخۆبوردوو بە ناوی بابەئیسحاقەوە سەرکردەی بوو. بابەئیسحاق خۆی بە نیمچە پێغەمبەرێك دادەنا، لایەنگرانی بە خۆیانو ژنو منداڵیانەوە بۆ ماوەیەکی باش کەوتنە هێرش بردنە سەر قەڵاو زەویوزاری دەرەبەگە گەورەکان.

دوای ئەوەی شۆڕشگێڕەکان بەسەر لەشکری میریدا زاڵبوونو بانگی خەلیفایەتیی بابەئیسحاقیان‌دا ڕاپەڕینەکەیان وا تەشەنەی کرد خەریك بوو گلۆڵەی میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای پچووك بخاتە لێژی. ئەوسا سوڵتان کەیخوسرەوی دووەم کەوتە خۆیو «لە مەڵاتییەوە داوای یاریدەی تورکو گەرمیانی کرد». مەبەستی

(٢٥) بڕوانە پەراوێزی ژمارە هەژدە
(٢٦) هۆزێکی ئەفغانییە.
(٢٧) ڤ. ا. گەردلێڤسکی، کارە هەڵبژاردەکانی، بەرگی یەکەم، ل ١٨٨.
(٢٨) ا. د. نۆڤیچێڤ، سەرچاوەی ناوبراو. ل ١٠.
(٢٩) ڤ. ا. گەردلێڤسکی، کارە هەڵبژاردەکانی، بەرگی یەکەم، ل ٧٩.

سوڵتان له گەرمیان ئەو هۆزه کورده بوو که دوایی میرنشینێکی بەهێزیان دامەزراند[٣٠] . بەوجۆره سوڵتان توانی بەسەر ناحەزەکانیدا زاڵ‌بیٚ ، بابەئیسحاقی بەخسیر کردو هەڵیواسیو پاش ماوەیەك هەموو ڕاپەڕینەکەی دامرکاندەوه .

له کتێبی «دەوڵەتی سەلجووقیی ئاسیای پچووك»دا ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێڤسکی چەند زانیاری،یەکی گرنگی دەربارەی دەوری ژیاریو ڕوونا کبیریی کوردی ئەو ڕۆژگاره هێناوەتەوه . وەك زانراوه سەلجووقی‌یەکان له دۆڵی زەرئەفشانی نیشتمانی یەکەمیاندا به کۆچەری ژیانیان دەبردەسەر ، پەروەردەکردنی ئاژەڵو کەمێك کشتو کاڵ پیشەی سەرەکی‌یان بوو . هەر ئەوسا پێوەندی پەتریارکی (باوکایەتی) لەناویاندا باو بوو ، پشتاوپشت پێکەوەی بەستبوونەوه[٣١] ، لەبەر ئەوه کاتێك گەیشتنه ئاسیای پچووك هێشتا له ڕووی ژیاری‌یەوه لەدواوه بوون ، بۆیه زۆر شت له مەلاو دەروێشانی کوردو عەرەبو ئازەرەوه فێردەبوون . گەردلێڤسکی لەو بارەیەوه نووسیویه دەڵیٚ :

«ئەو دەروێشانەی دەهاتنه ئاسیای پچووك تەنها مامۆستاو فێرکەری ئایینی نەبوون ، بەڵکو له هەمان کاتدا دەشبوونه ریٚنیشاندەری کارگێڕیو ڕوونا کبیریی کۆچەرانی ئەو مەڵبەنده ، دەوریان له یەکگرتنیاندا دەبینیو دژی مەغۆڵەکانیان دەبزواندن . له چوار ڕێگەوه دەروێش دەهاتنه ئاسیای پچووك : خۆراسانو ئازەربایجانو سووریەو عیراق . دەروێشەکانی عیراق له بەغداو هەولێروه دەهاتن ، جووتیارو پیشەگەرو بێکاره لەدەوریان کۆدەبوونەوه»[٣١] . ئەو دەروێشانه له ڕاپەڕینەکەی بابەئیسحاقیشدا دەوریان بینی . دیسان گەردلێڤسکی دەڵیٚ گوایه بیروباوەڕی ئایینی دژ به سۆفیزم له هەولێرەوه دەگەیشته ئاسیای پچووك ، «دانیشتوانی هەولێر کوردو ، وادیاره ئەوسا مەیلداری شیعه بوون»[٣٢] .

شوێنەوارو پاشماوەو بەڵگەی بەجیٚماوی ڕۆژگاری سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای پچووك بەگشتی کەمن . یەکێك له بەجیٚماوه کەمەکانی ئەوسا میحرابێکه له مزگەوتی

---

(٣٠) ڤ . ا . گەردلێڤسکی ، هەمان بەرگ ، ل ١٧٨ – ١٧٩ .
(٣١) ڤ . ا . گەردلێڤسکی ، هەمان بەرگ ، ل ٢٠٤ .
(٣٢) ڤ . أ . گەردلێڤسکی ، هەمان بەرگ ، ل ٢٠٤ – ٢٠٥ .

عەلائەددین لە شاری قۆنیە کە لە تەختە هەڵکەندراوەو لەسەری نووسراوە «حاجیی دانیشتووی خەلات (خلاط – اخلاط) ساڵی ١١٥٥ دروستی کردووە» . بەپێی بۆچوونی گەردلێڤسکی ئەو میحرابە کاتی خۆی لە خەلاتەوە گوێزراوەتەوە قۆنیەی پایتەختی میرنشینی سەلجووقی[٣٣] . هەروەها لە ساڵی ١١٨٣ وە هەژدەهای شێوازی چینی لەسەر قاپیی‌یەکانی ئامەد هەڵکەندراوە ، کە ئەوەیش وا دەگەیێنێ بەر لە هێرشی مەغۆلەکان نەك لە ڕێگەی ئەوانەوە ، وەك دەگوترا ، ئەو هونەرە گەیشتووەتە ئاسیای پچووك[٣٤] .

بەهۆی نەبوونی سەرچاوەی کۆنەوە بۆ لێکدانەوەی پێوەندی دەرەبەگی لەنێوان سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای پچووکدا ڤلادیمێر ئەلێکسەندەرە ڤیچ گەردلێڤسکی چەند جارێك پەنای بردووەتە بەر دیاردەکانی ئیمڕۆی کوردستان . لەو ڕێگەیەوە گەردلێڤسکی هەوڵی داوە زۆر ڕووی ژیانی سیاسیو ئابووریو کۆمەڵایەتیی میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای پچووکی ئەوسا ڕوون بکاتەوە . بەلای گەردلێڤسکی‌یەوە ئەوە تاکە ڕێگەیە بۆ تێگەیشتنی لایەنە جیاوازەکانی ژیانی ئابووریو کۆمەڵایەتیی ئەو ڕۆژگارەی سەلجووقی‌یەکان ، چونکە ، بەپێی بۆچوونی ئەو ، جیاوازی‌یەکی ئەوتۆ لەنێوان ژیانی کوردستانی باکووریی سەرەتای سەدەی بیستەمو ژیانی ئاسیای پچووکی سەدە ناونجی‌یەکاندا نی‌یە[٣٥] . لەوەدا گەردلێڤسکی کەڵکی لە چەند سەرچاوەیەکی نوێی تورکی وەرگرتووە وەك ئەو کتێبەی ناشید حەققی دەربارەی ناوچەی دەرسیم دوای دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینە گەورەکەی شێخ سەعیدی پیران دایناوە[٣٦] .

(٣٣) هەمان بەرگ ، ل ١٦٠ .
(٣٤) هەمان بەرگ ، ل ١٦٤ .
(٣٥) هەمان بەرگ ، ل ٩٦ – ٩٧ .
(٣٦) **Nasit Hakki, Derebeyi ve Dersim, Ankara, 1932.**
خاوەنی سەرەتا لە شێوەی زنجیرەیەك وتاردا لە گۆڤاری «حاکمیت ملی»دا بلاوی کردووەتەوە . شایانی باسە أ . د . نۆڤیچێڤ کورتەی بە زمانی ڕووسی بلاوکردووەتەوە (بڕوانە : أ . د . نۆڤیچێڤ ، دەربارەی مەسەلەی دەرەبەگی لە کوردستانی تورکیا ، – گۆڤاری «بیبلۆگرافیای ڕۆژهەلات» ، لێنینگراد ، ١٩٣٤ ، ل ٥٤ – ٦٤) .

گەردلێڤسکی دەڵێ سەلجووقی‌یەکان کاتی خۆی بە شەو لەترسی هێرشی کۆچەرەکان دەرگەو دەروازەی شازەکانیان قایم دادەخست ، ئەو نەریتەی تا دواساڵەکانی ڕژێمی عوسمانی لە شارێکی وەك دیاربەکردا پەیرەوی دەکرا(٣٧) . کە دێتە سەر باسی بەرەڵلایی هۆزە کۆچەرەکانی ئەوسای ئاسیای پچووك نموونەیەکی نوێی کوردستان دەهێنێتەوە . دەڵێ بەر لە دەست پێ‌کردنی شەڕی یەکەمی جیهان تاران حاکمێکی نوێی بۆ ناوچەی ورمێ دانا ، بەلاّم ئەوەی داینا لە ترسی هەراو بگری کۆچەرەکانی ئەو ناوانە بۆ ماوەی سێ مانگ نەیتوانی لە تەورێزی نزیکەوە بگاتە شاری ورمێ(٣٨) .

هەر لەو کتێبەیدا ڤ . أ . گەردلێڤسکی ڕاستی‌یەکی گرنگی دەربارەی باری دیموگرافی‌و نەتەوەیی ئاسیای پچووکی ڕۆژگاری سەلجووقی‌یەکان تۆمارکردووە ، وەك ئەوە کە دەڵێ ژیانی ئۆغۆزەکانی ئاسیای پچووك ئاسان‌و یەکجۆر نەبوو ، هەرچەندە ئەوان «موسوڵمانێکی خراپ بوون» بەلاّم ئایین بۆیان بووە قەڵغانی پاراستن لەو ناوچانەدا کە زۆرتری دانیشتوانیان عیسایی بوون ، کەچی لەو ناوچانەی ڕۆژهەلاّتی ئەنادۆلدا کە زۆرتری دانیشتوانیان کورد یا عەرەب‌و وەك خۆیان موسوڵمان بوون جاری‌وا هەبوو بەئاسانی لە بۆتەیاندا دەتوانەوە(٣٩) .

ڤ . أ . گەردلێڤسکی لە بەرهەمەکانی تریشیدا چەند جارێك هاتووەتە سەر باسی مێژووی کورد لە سەدە ناوەندی‌یەکاندا . لەو وتارەیدا کە ساڵی ١٩٢٢ دەربارەی «ژیانی قزڵباشەکانی ئاسیای پچووك» بلاّوی کردۆتەوە(٤٠) ڕاستی‌یەکی نەزانراوی لە بارەی مەلا ئیدریسی بتلیسیی ناودارەوە هێناوەتەوە .

لەوێدا کە دێتە سەر باسی ناکۆکیی نێوان شا ئیسماعیلی پاشای صەفەوی (١٥٠٢–١٥٢٤) و سوڵتان سەلیمی پاشای عوسمانی (١٥١٢ – ١٥٢٠) کە شالاّوی

---

(٣٧) ڤ . أ . گەردلێڤسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی . بەرگی یەکەم ، ل ١٥٣ – ١٥٤ .
(٣٨) هەمان بەرگ ، ل ١٧٤ – ١٧٥ .
(٣٩) هەمان بەرگ ، ل ٧٣ .
(٤٠) هەمان بەرگ ، ل ٢٥٥ – ٢٧٥ .

ئاگری زوربەی ناوچەکانی کوردستانی گرتەوەو باسی کوشتارە سەختەکەی سوڵتان سەلیم لەناو قزڵباشەکانی ئەو ناوەدا دەکات کە ، وەك باس‌دەکرێ ، بووە هۆی لەناوچوونی ٤٠ هەزار کەسێکیان ، دەڵێ مەلا ئیدریسیش کە لایەنگری سوڵتان بوو لەورۆژانەدا زۆر بە رەقی لەگەڵ قزڵباشەکان جووڵاوەتەوە ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە لە ناوچەی ماردیندا نیشتەجێ بوون . بە فەرمانی ئەو تەنانەت کڵاوو سەروپێچی قزڵباشەکانیان کۆکردۆتەوەو یەکێك لە چاڵەکانی قەراغ شاریان پێ پڕکردووەتەوە . گەردلێڤسکی دەربارەی ئەو کارەی مەلا ئیدریس دەڵێ :

«پێم‌وایە کردارێکی سەیری ئەوتۆیە کە پیاو ناتوانێ لێکی‌بداتەوە . گۆڕی حیسامەددینی باوکی مەلا ئیدریس وا لە بتلیس . حیسامەددین ، وەك لە بتلیس بۆیان گێڕامەوە ، پیاوێکی بیرتەسك نەبوو[41] . . .»[42] .

لە بەرهەمێکی‌تریدا ڤ . أ . گەردلێڤسکی دیسان هاتووەتەوە سەر باسی حیسامەددینی باوکی مەلا ئیدریسی بتلیسی‌و دەڵێ : « قورئانی لێکداوەتەوە . بەلایەوە وابوو موسوڵمان‌و عیسایی وەك یەك دەچنە بەهەشت . باوەڕی بە بوونی دۆزەخ هەبوو ، بەڵام دەیگوت ئازاردان لە دۆزەخدا کارێکی وەختی‌یە ، واتە بە چاوی ئەعراف[43] سەیری دۆزەخی دەکرد» . حیسامەددینی باوکی مەلا ئیدریس لە شاری بتلیس نێژراوەو گۆڕی بووەتە زیارەتگە[44] . گەردلێڤسکی دەربارەی مەلا ئیدریس خۆیشی دەڵێ :

«هاوچەرخی سوڵتان سەلیمی یەکەم ، مێژوونووسێکی پیاهەڵدەرو[45] پیاوی دەوڵەت ، واتە سیاسی بوو»[46] .

---

(٤١) مەبەستی ئەوەیە حیسامەددین سوننی مەزهەبێکی بیر تەسك نەبووە ، بەڵکو پیاوێکی ئایینی کراوە بووە .

(٤٢) ڤ . أ . گەردلێڤسکی . کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ٢٥٦ .

(٤٣) «اعراف» یا «مطهر» زاراوێکی ئایینی‌یە ، بەو شوێنە دەگوترێ کە کەوتووەتە نێوانی دۆزەخ‌و بەهەشتەوە . وشەی «الاعراف» لە قورئانی پیرۆزدا ناوی هاتووە .

(٤٤) ڤ .أ . گەردلێڤسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٩١ .

(٤٥) مؤرخ مداح .

(٤٦) ڤ . أ . گەردلێڤسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٩١ .

لەبارەی قزڵباش‌و قزڵباشەکانەوە :

لە نووسینەکانیدا ڤلادیمێر ئەلێکسەندرە ڤیچ گەردلێڤسکی بایەخی زۆری قزڵباشەکانی ئاسیای پچووك داوە کە بەشێکیان کوردن ، لە ئایین‌و داب‌و نەریت میژوویان کۆڵیوەتەوەو چەند جارێك بۆ خۆی تێکەڵیان بووەو گەلێك زانیاری بەکەڵك‌و سەیری لەبارەیانەوە کۆکردووەتەوەو لە چەند بەرهەمێکیدا بلاو کردوونەتەوە .

یەکەم بەرهەمی گەردلیڤسکی لەبارەی قزڵباشەوە لە کارە هەڵبژاردەکانیدا بە ناوەوەیە : « لە گەڕانەکانم بەدوای باسە ئایینی‌یەکانی ئاسیای پچووکدا قزڵباشەکان» . ئەو بەرهەمەی بریتی‌یە لە وتارێك کە ساڵی ١٩١٣ لە کۆڕێکی زانستیی تایبەتیدا خوێندوویەتەوە [٤٧] .

گەردلێڤسکی لە سەرەتای وتارەکەیدا گفتوگۆیەکی هێناوەتەوە کە کاتی خۆی لەگەڵ عەلی شانی کوڕی مەحموود پاشای سەرداری هۆزی قۆچگیری ناوچەی زارادا [٤٨] کردوویە . دەربارەی مەحموود پاشا دەڵێ سەرداری هۆزی بەدەسەلاتی قۆچگیری بوو کە یەکێکە لە هۆزە کوردەکانی ئەو ناوچەیە . بۆ خۆی «دادکار فەرمانڕەوای هۆزەکەیەتی‌و هەرچی ئەو بیڵێت بۆ کورد یاسایە» . ساڵی ١٨٩٥ کاتی کوشتاری ئەرمەنەکاندا مەحموود پاشا ڕێگەی نەدا بە پیاوەکانی لەو کوشتارە بەشدار بن ، لەبەر ئەوە ئەرمەن بە چاوی ڕێزو خۆشەویستی‌یەوە تێی دەڕوانن

دوای ئەوە ڤ . أ . گەردلێڤسکی دەڵێ :

«هاتنی ئەو ئاغا کوردەم بە هەل زانی بۆ ئەوەی بیدوێنم تا بتوانم لە ڕێگەیەوە بگەمە نهێنی‌یەکانی قزڵباش . خاوەنی خانەکە هەرچەندە لەوە دوودڵ بوو هیچ دەستگیر بێ بەڵام بڕیاری‌دا یاریدەم بدات‌و لەگەڵی کۆم بکاتەوە . دوای چارەکێك هەردوکمانی بردە ژوورێکی تەنهاو دەرگەکەی قایم لەسەر داخستین . کە چوومە ژوور لاوێکی بالابەرز بە بەرگی ئەورووپایی‌و تەراشی ڕێکوپێکەوە لەبەرم هەڵستا ئەوساکە ڕەمەزان بوو ، منیش یەکسەرکەوتمە باسی ڕۆژوو . پێی گوتم قزڵباش دا

(٤٧) هەمان بەرگ ، ل ٢٤١ - ٢٥٤ .

(٤٨) زارا کەوتۆتە باشووری سیواسەوە .

به مانگی ڕەمەزاندا نانێن ، لەبریتیی ئەو ساڵی دوازدە ڕۆژی موحەڕڕەم بەڕۆژوو دەبن . لەو ڕۆژانەدا یادی تینوێتیی حسەین لە بیابانی کەربەلا دەکەنەوە . کە داوام لیٚکرد باسی (خضر الياس)م بۆ بکات و لیٚم‌پرسی کەی دەست پیٚدەکات ڕەنگێکی هێناو ڕەنگێکی برد . گوتی ئەوە نهێنیی تایبەتی‌یە ، مەگەر دوایی بۆتی باس بکەم . ئەوسا کە تێگەیشتم قزڵباشەکان تا چڕادەیەك قایمکارن» .

وادیارە گەردلێڤسکی نەیتوانیوە شتێکی ئەوتۆ لە عەلی شان هەڵکرێنیٚ بۆیە ناچاربووە لە ڕێگەی کابرایەکی ئەرمەنەوە بگاتە ژمارەیەك قزڵباشی ترو بەشێك لە زانیاری‌یەکانی دەربارەیان کۆبکاتەوە . وەك دەیگێڕێتەوە یەکێکیان پێی‌گوتووە قزڵباشەکان لەناو خۆیاندا یەکتر چاك دەناسنەوە ، گوایە بە تەوێڵی هەریەکەیانەوە ئەستێرەیەك هەیە لە خۆیان بەولاوە کەس نایبینیٚ .

گەردلێڤسکی کە دێتە سەر باسی ڕیش و سمێڵی قزڵباشەکان دەڵیٚ لە ٣٠ ساڵی‌یەوە ڕیش دەهێڵنەوەو ئیتر توخنی ناکەون ، «هیی وایان هەیە مووی ڕیشی بەشی شەروالێك دەکات» . کە پێی‌گوتوون لای سوننی‌یەکان ریش تاشین ڕەوایە ، تیٚیان گەیاندووە ، چۆن هێشتنەوەی خێری بەدەمەوەیە چونکە بە هەر یەکێك لە تاڵەکانیدا پەری‌یەك خۆی هەڵواسیوە . لەبەر ئەوە تاشینی بەجیٚ نی‌یە . پشتی ئەو قسەیە بە دوو «بەڵگە»ی‌تر قایم دەکەن . یەکەمیان گوایە کاتێك ئیمامی عەلی پێغەمبەری شتووە ئاو لە ناوکیدا کۆبووەتەوە . کە ویستوویە وەك مووفەڕك ئاوەکە بخواتەوە ڕیش و سمێڵی پێی تەڕبوون لەبەر ئەوە ئیتر تا مردن نەیتاشیون . بەڵگەی دووەمیان «ڕیشە درێژەکەی» عیسای پێغەمبەرە .

نووسەر هەن ژمارەی قزڵباشی تورکیایان بە یەك ملیۆن داناوە ، بە لای گەردلێڤسکی‌یەوە ئەو ژمارەیە بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم کەمە ، بەتایبەتی ، وەك دەڵیٚ . ئەگەر ئەوەیش لەیادنەکەین کە ئاسیای پچووك پڕی‌یە لە قزڵباش . ناوجەرگەی مەڵبەندی قزڵباش دەرسیمەو هەر ئەوێش جێگەی سەرداری گەورەیانە . بەلاٚم لە باشووری ئاسیای پچووکیش مەڵبەندی تایبەتیی خۆیانیان هەیە . هەروەها لە ئەستەمووڵ و برۆسەو کیلیکیا (قیلیقیا)ش قزڵباش هەن ، زۆربەیان لەوناوانەدا پیشەگەرن . قزڵباش لە ویلایەتی دیاربەکریش دەژین .

گەردلێڤسکی کە بۆ خۆی چووەتە ناوچەی خەنس و لەویٚ لیستەی، تایبەتیی بە ناوی دێهاتی قزڵباشەوە داناوە . بەپێی ئەو زانیاری یانەی لینچ لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا داونی ژمارەی گوندە قزڵباشەکانی خەنس کە ناوچەیەکی کوردەواری یە تەنها پازدەیە . بەلاٚم بەپێی لیستەکەی گەردلێڤسکی سی و پێنجە . گەردلێڤسکی ناوی هەموویان و ژمارەی ماڵەکانیانی تۆمار کردووە ، وەك قەلاٚجوك کە ٢٥ ماڵ و گەرمەك ٦ ماڵ و کەمسەر ١٢ ماڵ و سوارەم ٣٠ ماڵ و مەیدان ٢٠ ماڵ و حەیران ١٢ ماڵ و دەرەك ٨ ماڵ و گەوەرەش ١٠ ماڵ و مێرگەسوور ٥٠ ماڵ و خەلیفەکی ٣٠ ماڵ بوون . وەك دەڵێ ئەو لیستەیەی لە سالاٚنی شەری یەکەمدا داناوە ، واتە دوای ئەوەی لەشکری رووس گەیشتووەتە ئەو ناوچانە . بەپێی قسەکانی گەردلێڤسکی هاتنی لەشکری رووس بووەتە هۆی ئەوەی گەلێك خێزانی کوردی سوننیی ئەو گوندانە لەترسانا کۆچ بکەن(٤٩) .

هەمان کات ڤلادیمێر ئەلێکسەندەرەڤیچ گەردلێڤسکی هەوڵی داوە کەڵك لە هەموو هەلێك وەربگریٚ بۆ کۆکردنەوەی داستان و ئەفسانەو پەندی پێشنیان و حەکایەتی باوی ناو قزڵباش و کوردی ترو سەرتاپای گەلاٚنی ناو تورکیا .

داستان و ئەفسانەو حەکایەت :

وەك لە سەرتادا گوتمان ڤ . أ . گەردلێڤسکی زۆر بایەخی بە کۆکردنەوەی فۆلکلۆر دەدا ، شارەزایان بەرهەمە فۆلکلوری یەکانی بەرز دەنرخێنن ، بۆ هەر شوێنێك چووبیٚ گەردلێڤسکی لە زاری دانیشتوانی یەوە شتی باوی ناویانی کۆکردۆتەوەو دوایی لە وتاری تایبەتیدا بلاٚوی کردوونەتەوە . بە هەمان دەستوور کە چووەتە ناوچە کوردەواری یەکانیش بەپێی توانا لەو جۆرە بەرهەمانەی کۆکردووەتەوە(٥٠) .

---

(٤٩) ڤ . أ . گەردلێڤسکی . کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ٢٦٠ – ٢٦١ .

(٥٠) گەردلێڤسکی ساڵی ١٩١٦ چووەتە شاری بتلیس و وەك خۆی دەڵیٚ ماوەیەکی باشی لیٚ ماوەتەوە (بڕوانە لاپەڕە ٣٨٣ی بەرگی یەکەمی کارە هەڵبژاردەکانی) .

راسته ئەوانەی لە ناوچە کوردەواری‌یەکاندا کۆی‌کردوونەتەوە زۆر نین ، بەلاّم شتی سەیرو سەرنج راکێشیشیان تێدایە . بەوێنە کە چووەتە بتلیس لەبارەی بنجو بناوانی ئەو شارەوە ئەمەیان بۆ گێڕاوەتەوە :

ئەسکەندەر کە نزیك بتلیس کەوتەوە لە دوورەوە قەلاّیەکی سەختی بەدی‌کرد ، دەرگەی قەلاّکە لە رووی خۆی‌و لەشکرەکەیدا داخرابو .

تومەس یەکێك لە پیاوانی ئەسکەندەر بە ناوی ئەبوولەیسەوە (أبو ليث) ئەو قەلاّیەی دروست کردووەو لە ئاغای یاخی بووە . ئەبوولەیس چەکی دژی ئەسکەندەر خستە کار ، بەلاّم لەشکری ئەم بەهێزتر بوو ، بۆیەکا قەلاّکە ئەنجام بەوانەی ناویەوە خۆیان‌دا بەدەستەوە . لەبەر سەختیی ئەو قەلاّیەو زەحمەتی زۆری داگیرکردنی ئەسکەندەر گوایە لەرقانا ناوی لی‌ناوە (بەد لەیس) (بەد + ليث) کە ئیستە بۆتە بتلیس[٥١] .

وەك دەیزانین زۆر جار لاپەڕەی پرشنگداری مێژووی گەل تێکەڵ بە یادی کۆمەلاّنی خەڵك دەبی‌و وەك فۆلکلۆر دەماودەم‌و پشتاوپشت بلاّودەبێتەوە . یەکێك لەو حەکایەتانەی ف . أ . گەردلێڤسکی بە ناوی شەهابەددینەوە بلاّوی‌کردوونەتەوە گێڕانەوەیەکی ساکارو نەمری راپەڕینەکەی مەلا سەلیم ئەفەندیی خێزانی‌یە کە بەر لە دەست پی‌کردنی شەڕی یەکەمی جیهان بە ماوەیەکی کەم تەقی‌یەوە[٥٢] . بەم جۆرە یەکێك لە دانیشتوانی بتلیس حەکایەتی شەهابەددینی بۆ گێڕاوەتەوە :

«شەهابەددین : سێ شێخ لە خەنس دەژیان ، دوانیان برا بوون ، شەهابەددین‌و محەمەد شیرین کوڕانی سەید محەمەد . سێیەمیان سەید عەلی کوڕی جەلالەددین‌و کوڕەزای کاوس ، پیاوێکی غەیب‌زان بوو ، لە خەنسەوە دەیزانی چی لە بەغدا روودەدات .

سەید عەلی خۆی بۆ ئەو دونیا هەڵگرتبوو ، لە نوێژو ڕۆژوو بەولاوە هیچی‌تری نەدەزانی . شەهابەددین‌و محەمەد شیرینیش خۆیان بۆ خزمەتی خەڵك تەرخان‌کردبوو .

---

(٥١) ف . أ . گەردلێڤسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٨٨ .

(٥٢) دەربارەی بروانە : د . کەمال مەزهەر ، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا ، بەغدا ، ١٩٧٥ . ل ٤٣ - ٤٥ . ٧٥ .

شێخ شەهابەددین دڵی لای هەژارو بێ‌کەسان بوو ، حەوت تەنووری بۆ ناندانی نەبووان هەڵخستبوو . شێخ شەهابەددین ڕەزی زۆرو لەوەڕگەی فراوان‌و هەزار سەر مەڕی هەبوو ، هەموویانی بۆ خزمەتی هەژاران دانابوو .

جارێکیان چوار پەل سەرباز هاتنە خێزان ، شەهابەددین بێ‌پەروا خۆراکی گشتیانی‌دا . دوژمنانی زۆریان بۆ هەڵدەبەست ، دەیانگوت ئەو پارانەی خەرجیان دەکات بە مفتی زەوتیان دەکات . بەڵام هیچ دادی نەدان . ئاگری شەڕ لەنێوان کوردو عوسمانیدا هەڵگیرسا . شێخ بڕیاری‌دا بچێتە ڕووسیا ، بەداخەوە فریا نەکەوت ، بەدیل گیرا . هەرسێك شێخیان هێنانە بتلیس‌و لەبەر کۆنسولخانەی ڕووسیادا هەڵیانواسین . بەر لە وەفاتی شێخ نزای لە عوسمانی‌یان کرد ، دوعای زوو گیرابوو ، هەراوبگر دەستی پێ‌کردو شەڕی گشتی هەڵگیرسا[٥٣] . دوای وەفاتی هەموان شێخ شەهابەددینیان لەیادکرد تا جارێکیان کچە ئەرمەنێك لای پەنجەرەی ماڵەوەیان چرایەکی بەسەر گڵکۆی شێخەوە بەدی‌کرد . کچە واقی ورما ، بۆ سبەی چووە سەر گۆڕی شێخ‌و ئیمانی هێنا . لەو ڕۆژەوە موسوڵمانەکانیش گۆڕی شێخیان کردە زیارەتگە . ئەرمەنەکان حاشایان لە کچە کرد . ڕۆژانی هەینی دانیشتوانی شار دەچنە سەر گۆڕی شێخ شەهابەددین»[٥٤] .

داستانە باوەکانی ڕۆژهەڵات لەناو کوردیشدا بڵاون‌و شێوازی تایبەتیی خۆیان وەرگرتووە . لە بتلیس باسی «شاخی نەمرود» یان بەم جۆرە بۆ گەردلێڤسکی گێڕاوەتەوە :

«هەبوو نەبوو ، پاشایەکی بەدەسەلات هەبوو ناوی نەمرود بوو . زۆر دەوڵەمەندو زەنگین بوو . کاروانی لە شاری گەورەی تەتوانەوە بۆ دەهات[٥٥] نەمرود زۆر زوو لە خۆی بایی بوو ، قەڵایەکی بەرزی دروست‌کرد ، دەیویست بچێتە سەری‌و لەوێوە لەگەڵ یەزداندا بکەوێتە شەڕو گوایە بیکوژێ . خواوەندی

---

(٥٣) مەبەستی شەڕی یەکەمی جیهانە .

(٥٤) ڤ . أ . گەردلێڤسکی . بەرگی یەکەم . ل ٣٩١ .

(٥٥) تەتوان شارێکی ئەرمەنی بوو . بەپێی بەرگی چوارەمی ئەولیا چەلەبی تەتوان لە ئەسڵدا «تەحتی وان» واتە ژێر وان بووەو لەسەر زاری کوردان بووەتە تەتوان .

گەورە غەزەبی لیٚ گرت‌و میٚشیٚکی بۆ نارد ، میٚشە لە کونەلوتی‌یەوە چووە ناو کەلەسەریەوە ، گیزەگیزی میٚشکی سەری برد . نەمروود لەتاوا فەرمانی دایە پیاوەکانی بە کوتەك بەربنە سەری بەڵکە میٚشە لە کونە لووتیەوە دەرپەڕیٚتەوە ، بەلاٚم خۆی تیاچوو .

بە فەرمانی خودا میٚرووڵە دایانە قەلاٚکەی‌و لە بنەڕەتەوە هەڵیانتەکاندو کاولیان کرد . هەرچی تاشە بەردی بناغەکەشی بوو توور یان‌دایە ناو ئاوی دیاربەکرەوە[٥٦] . بەو جۆرە نەمرووودی لەخۆبایی تەواوبوو»[٥٧] .

بە هەمان دەستوور ڤلادیمیٚر ئەلیٚکسەندرەڤیچ گەردلیٚڤسکی چەند بەرهەمیٚکی فۆلکلۆریی دەربارەی شارو شویٚنەوارە بەناوبانگەکانی کوردستان‌و بەسەرهاتەکانیان کۆکردووەتەوە کە دیارە شارەزایان دەتوانن لە ڕیٚگەیانەوە بگەنە هەندیٚ لەو ڕاستی‌یانەی مەبەستیانە . ئەمانەی خوارەوەیش چەند نموونەیەکیانن :

«گۆمی وان چۆن دروست‌بوو : ڕۆژانی زوو لەو ناوانەدا کانیاویٚکی گەورە هەبوو . لە نزیکی‌یەوە کونیٚك دروست بووبوو ئاوی کانی‌یەکەی لیٚوە دەڕۆیی . جاریٚکیان ئافرەتیٚك لەویٚ خوریی دەشت . لەپڕ چنگیٚکی لەدەست بەربۆوەو کونەکەی گرت . لەوساوە ئاو کەوتە پەنگ خواردنەوە تا گۆمی وان دروست‌بوو»[٥٨] .

«داگیرکردنی خەلات : کە پیٚغەمبەر بانگی ئیسلامەتی داو داوای لە بت‌پەرستان کرد دەست لە بت‌پەرستی هەڵبگرن یەکیٚك لە هاوڕیٚکانی کە ناوی خالید بوو لەگەڵ ٤٠ هاوڕیٚی خۆیدا ڕوویان کردە خەلات (اخلاط) . بە ناوی بازرگانەوە هاتنە ناو شارەوەو بەو بیانووەوە تیا مانەوە . دوایی شەڕ هەڵگیرساو خالید کوژراو هەر لەویٚش نیٚژرا»[٥٩] .

---

(٥٦) بەپیٚی ئەولیا چەلەبی شا تەهماسب سەدەی شازدە تەتوانی کاول کرد .
(٥٧) ڤ . أ . گەردلیٚڤسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٩١ – ٣٩٢ .
(٥٨) بەرگی یەکەم ، ل ٣٩٢ .
(٥٩) بەرگی یەکەم ، ل ٣٩٢ .

«مێژووی خەلات : حەوت پاشا فەرمانڕەوایی خەلاتیان دەکرد ، حەسەن‌و بەیاندیرو پێنجی‌تر . حەسەن مزگەوتێکی لەناو شاردا دروست‌کرد ، بەیاندیر خەزنەیەکی پڕی بەجێ‌هێشت کە ئیستە نەماوە . حەسەن‌و بەیاندیر قەلایەکیشیان دروست‌کرد ، یاساولان لەوێوە تاقیبی هێرشی دوژمنیان دەکرد . جاران خەلات شارێکی زۆر گەورە بوو ، لە ئەستەموولیش گەورەتر بوو . کە لە خەلاتەوە حەوت هەشت هەزار کۆچیان دەکردە سووریە[٦٠] هیچ بە شارەوە دیاری نەئەدا»[٦١] .

ئەو جۆرە بەرهەمە فۆلکلۆری‌یانە بەشێکن لە سامانی ڕۆشنبیری کۆنمان کە هەموو گەلێك لە وێنەیان هەیەو پێشکەوتووەکانیان بەپەرۆشەوە دەیانپارێزن . بێ‌گومان ئەو بەرهەمانە کەڵکیان زۆرە بۆ ڕووناکبیران بەگشتی‌و بۆ زمانەوان‌و مێژوونووس‌و زانایانی ئەدەب بەتایبەتی . ئەو بەرهەمانە بۆیشیان هەیە ببنە سەرچاوەی ئەدەب‌و چیرۆکی منداڵان . هەر لەبەر ئەو هۆیانەش کاتی خۆی «کۆڕی زانیاری کورد» بایەخی زۆری بە کۆکردنەوەیان دەدا .

کاتێك ڤ . أ . گەردلێڤسکی لە نووسینەکانیدا دێتە سەر باسی ناوچەکانی تری ناو تورکیا جاروبار دەگەڕێتەوە سەر ناوی کورد . بەوێنە دەربارەی شاری ئەرزڕۆم دەڵێ لەناو دانیشتوانیدا وا باوە گوایە وڵاتەکەیان کاتی خۆی سێ ساڵ لەسەر یەك تووشی زستانی سەخت هاتووە کە بوونەتە هۆی نەمانی زۆربەی خەڵکەکەی ، تەنها ٦٠٠ ماڵیان ، وەك دەڵێن ، لەدەست مەرگ ڕزگاریان بوو . ئەوساکە عەلی ئاغای کورد بە خۆی‌و دوازدە هەزار لە پیاوەکانی‌یەوە لەوناوانەدا نیشتەجێ بوون[٦٢] .

گەردلێڤسکی ، وەك گوتمان ، گەلێك حەکایەتی باوی ناوگەلانی تورکیای تۆمار کردووە کە ژمارەیەکی کەمیان پێوەندی‌یان بە کوردەوە هەیە . لە بەرگی یەکەمی کارە هەڵبژاردەکانیدا ئەم دوو حەکایەتە بڵاوکراونەتەوە :

«موشتاق بابا : جارێکیان موشتاق بابا کە جێگری مەلای گەورە حاجی حەسەنی شیروانی بوو چووە ئەستەموول . تامەزرۆی بینینی سوڵتان عەبدولمەجید بوو . کە زانیی نوێژی هەینی لە مزگەوتی ئەییووب دەکرێ بەسواری لەگەڵ پیاوە

(٦٠) مەبەستی هاتوچۆی کۆچەرەکانە .
(٦١) ڤ . أ . گەردلێڤسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٩٢ .
(٦٢) بەرگی یەکەم ، ل ٣٩٥ .

کوردەکانیدا رووی‌کردە ئەو مزگەوتە . کە گەیشتە جێ سوڵتان لە مزگەوت بوو ، ڕێچکەی سوارەی کورد سەرنجی ڕاکێشا ، لە پیرەمێردێکی پرسی ئاخۆ کێ‌بێ هاتبێتە خزمەتی ؟ کە موشتاق بابا هاتە ژوورەوە ، سوڵتان پێی‌گوت : بۆچ عەزیەتت دایە بەر خۆت ؟

موشتاق بابا لە وەڵامدا گوتی : موشتاق دیتنی خواوەندی گەورە بووم . بەو جۆرە ناوی خۆی ، (موشتاق)ی ، تێکەڵی وەڵامەکەی کرد(٦٣) .

سوڵتان موشتاق بابای بانگ کردە دیوەخانی خۆی کە جێ‌نوێژی لێ‌بوو . سوڵتان داوای لە موشتاق بابا کرد غەیبێکی پێ‌بڵێت . موشتاق گەلێك خۆی گرت تا سوڵتان لێی‌پرسی :

چی بەبیرما هات ؟

لە وەڵامدا موشتاق بابا گوتی :

«نیازتانە گونەشم پێ‌ببەخشن کە یەکێکە لە ئافرەتانی حەریمی بەرزتان ، ئەوەیش ئەنجام دەبێتە هۆی فەوتم» .

سوڵتان فەرمووی :

«جا ئەگەر وابێ لە بڕیاری خۆم پاشگەز بوومەوە» .

«نەکەی دەخیلتم ، خوا وای پێ‌چاکە» — هاوار لە موشتاق بابا هەڵسا . سوڵتان قایل بوو ، گونەشی لە موشتاق بابا مارە کرد . دوای ئەوەی موشتاق بابا گەڕایەوە بتلیس هەموان بە چاوی ڕق‌و کینەوە تێیان دەڕوانی چونکە سوڵتان گەلێك زەوی‌وزاری ئەو ناوەیشی پێ بەخشیبوو .

زۆری نەبرد دیسان موشتاق بابا بڕیاری‌دا بچێتەوە ئەستەموول . دوژمنەکانی کە دڵنیا بوون ئەمجاریش سوڵتان بە تەخت‌و بەختەوە دەینێرێتەوە بڕیاری کوشتنیان‌دا . بۆ ئەو کارە چەند کوردێکی هۆزی فەریق بەحری پاشایان بەکرێ گرت ، هەنگاو بە هەنگاو دووی کەوتن . لە بایەزید موشتاق بابا لە قۆناغی حاکمی شار لایدا . کە ڕۆژ ئاوابوو موشتاق بابا لەپڕ نوێژی بڕی‌و ڕووی کردە شێخ عارفی هاوەڵی‌و پێی‌گوت :

---

(٦٣) چونکە وشەی (موشتاق)ی بە دوو مەعنا بەکارهێناوە .

«دەزانی ئیستە چی ڕوودەدا ؟ . دێن دەمکوژن ، نەکەی بگری ، ڕۆژم تەواوبووە ، خودا وای دەوێ ، کە هاتنە ژوریێو پرسی‌یان من لەکوێم دەخیلە نەڵێی لێرە نی‌یە ، ئەگینا ، شێخ عارف ، تۆیش دەکوژن ! » .

کە لە قسەکانی بووەوە موشتاق بابا ئاخێکی هەڵکێشاو چەند بەیتێکی نووسی‌و خستی‌یە ژێر بەرماڵەکەیەوە . کە کوردەکان هاتنە ژووریێ موشتاق بابا مۆڵەتی پێنج دەقیقەی لێ خواستن ، دەسنوێژی گرت‌و نوێژی کردو ئینجا بێ‌ترس ڕووی تێ‌کردن‌و پێی‌گوتن :

«ئامادەم ، فەرموون بمکوژن» .

گۆری موشتاق بابا ئێستەش وا لە بایەزید ، بەرامبەری قۆناغی حاکمی شارە . هەرچەند کێلی گۆڕەکەی ڕاست دەکەنەوە ئەو هەر خوار دەبێتەوە ، واپێ‌دەچێ سوجدە بەرێ .

بەپێی قسەی عەلی پاشای کوڕەزای موشتاق بابا ئەوەی باسمان کرد لە ناوەندی سەدەی سیازدەی کۆچی ، واتە پەنجاو شەستەکانی سەدەی نۆزدە قەوماوە . عەلی پاشا زۆری بەسەر دیوانی باپیریدا هەڵدا ، دەیگوت تەنها مەگەر حافظ لەو شاعیرتر بێ» (٦٤) .

«پەمبووك بابا : جارێکیان کابرایەك لە ئاق سەرای بەلای گۆڕی پەمبووك بابادا تێدەپەڕێ ، لەبەر خۆیەوە دەپرسێ :

بۆ لەناو کوردیشدا غەیب‌زان هەیە ؟

پەمبووك بابا کە گوێی لەو شەکرانە بوو قاچی لەژێر خاکەوە دەرپەڕاند ، ئەوسا کابرا تێگەیشت چ‌زەلەیەکی کردووە» (٦٥) .

بەرگی دووەمی کارە هەڵبژاردەکانی ڤلادیمێر ئەلێکسەندەرەڤیچ گەردلێڤسکی بۆ بەرهەمەکانی دەربارەی زمان‌و ئەدەبی تورکی تەرخان‌کراوە (٦٦) لەبەر ئەوە تەنها چوار جار ناوی کوردو چەند جارێکی زۆر کەم ناوی شارەکانی کوردستانی تێدا

(٦٤) ڤ . أ . گەردلێڤسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ٤٠٠ – ٤٠١ . ئەو حەکایەتەی لە ئەرزرۆم نووسیوەتەوە .

(٦٥) بەرگی یەکەم ، ل ٤٥٧ .

(٦٦) بڕوانە پەراوێزی چوارەم .

هاتووه (ئامەد- دیاربەکر جارێك‌و جزیریش جارێك).

لەو بەرهەمەیدا کە بۆ قسەی نەستەق‌و پەندی پێشنیانی عوسمانی‌یانی[٦٧] تەرخان کردووە گەردلێڤسکی جاروبار ناوی ئەو گەلانەش دێنێت کە خووو نەریتیان لەناو عوسمانی‌یەکاندا رەنگیان داوەتەوە. بەو نموونانەدا کە گەردلێڤسکی هێناونی‌یەوە وادەردەکەوێ عوسمانی‌یەکان بە یەك چاو نەیانروانیوەتە دراوسێکانیان، جاری‌وا هەیە لە پەندە باوەکانیاندا بە رەق رەفتاریان لەگەڵ کردوون. کەچی وەك دەڵێ سەربەرزی‌و بەخۆنازینی کورد وەك گەلێکی شاخاوی لە هەر شت زیاتر سەرنجی راکێشاون. یەکێك لە پەندەکانیان دەڵێ:

«وەك کوردەی نۆ بزن‌دار ئەویش هەمووی دانا»، بەوکەسە دەڵێن کە دەست گوشادو خواردە بێ، ئەوەی وەك کوردەکە دەستی دەچێتە هەر نۆ بزنەکەی. گەردلێڤسکی دەڵێ جاری‌وا هەیە لەبریتی ناوی کورد «دای جەزائیری» بەکاردەهێنن[٦٨]. واتە دەڵێن وەك دای[٦٩] خاوەن نۆ بزن ئەویش هەمووی دانا.

بە هەمان دەستوور هەڵپەرکێ‌و شایی کوردان سەرنجی عوسمانی‌یانی راکێشاوە. پەندێکیان هەیە دەڵێ:

«قەرەج بۆی دەڵێ‌و کوردە دەیژەنێ»[٧٠].

بەلام. وەك گەردلێڤسکی دەڵێ. جاروبار حەکایەتی‌واش دەربارەی کورد بەرگوێ دەکەوێت:

«کوردان لەوە وەرِس بوون خۆیان بە دروست‌کردنی ساوەرەوە خەریك بکەن. دوای بژارو بەردەشۆرکردن گەنمی بۆ بکوڵێنن، لەبەر ئەوە بریاریان‌دا یەکسەر بیروێنن... کە ساوەرە بەری‌نەدا چوونە لای قازی سکالای دڵیانی بۆ بکەن. ئەویش...»[٧١].

---

(٦٧) مەبەستی تورکە.

(٦٨) ڤ. أ. گەردلێڤسکی. کارە هەڵبژاردەکانی، بەرگی دووەم، ل ٢٧٢.

(٦٩) دای لە وشەی دایی تورکی‌یەوە هاتووە کە بەمانای مامۆ یا خاڵۆیە. لە رۆژگاری عوسمانیدا دای نازناوی فەرمانرەوایانی جەزائیر بوو.

(٧٠) ڤ. أ. گەردلێڤسکی، بەرگی دووەم، ل ٢٧٢.

(٧١) بەرگی دووەم، ل ٢٩٠.

لە بەرگەکانی تری کارە زانستی‌یەکانی گەردلێڤسکیدا دیسان گەلێك جار ناوی کورد هاتۆتە ناوەوە کە هیواردارین لە دوارۆژێکی زوودا بتوانین لەگەڵ ئەم بەشەدا لە بەرهەمێکی سەربەخۆدا بڵاوی بکەینەوە .

باسی پێنجەم
دەربارەی سروشتی ڕاپەرینە گەورەکەی ساڵی ١٩٢٥

راپەرینە گەورەکەی ساڵی ١٩٢٥ی کوردستانی تورکیا(*) یەکێکە لە حەڵقە خوێناوی‌یە هەرە گەورەکانی زنجیرەی خەباتی رزگاریخوای - نەتەوەیی کورد ، بەڵام میللەتەکەمان تاوەکو ئێستا شتێکی یەکجار کەمو تا رادەیەکی زۆر سەرپێی دەربارەی لاپەرە گەورە پر شانازی‌یەکانی دەزانێت کە پێویستیان بە لێکۆڵینەوەی قوڵو دوورو درێژە بۆ دەرخستنی سروشتی راستەقینەی راپەرینەکە خۆیو دیارکردنی ئەو دەرسە مێژووی‌یانەی میللەتە خەباتکەرەکەمان پێویستی پی‌یانە ، هیچ نەبێت بۆ ئەوەی یارمەتی ئەوەمان بدەن ئەمرو هەڵەی دوێنێمان دووبارە نەکەینەوە .

لە دەرەوەی کوردستانیش تا ئێستا بە شێوەیێکی زۆر کورتو تا رادەیەکی دیار هەڵە لەم راپەرینە کوڵراوەتەوە . بەشێکی زۆر لە مێژوونووسە بێگانەکان ، بە رۆژهەلاتناسە گەورەکانی سوڤیەتەوە (وەك پرۆفیسوری ناسراو أ . ف . میللەر) ئەم راپەرینە بە جوولانەوەیەکی کۆنەپەرستی دەستکردی ئینگلیز دائەنێن ، کە گوایە دوو مەبەستی بنچینەیی هەبووە : یەکەمیان لاسەنگ کردنی مەوقفی ئینگلیز لەو خەباتە سەختە سیاسی‌یەیاندا کە لەگەڵ تورکەکاندا دەیانکرد لەسەر «ویلایەتی مووسڵ» و دووەمیشیان گوایە کۆنەپەرستی‌ی ناوخۆو دەرەوە ئەیانویست لە رێگای ئەو راپەرینەوە بەرهەڵستی گۆرانە شۆرشگێرێکانی کەمالی‌یەکان[1] لە تورکیادا بکەن .

(*) لە ژمارە دووی گۆڤاری «رۆژی کوردستان»دا بلاوکراوەتەوە (بەغدا ، تەمموزی ١٩٧١ ، ل ٤٦-٥٦) .

(١) ئەو جوولانەوە گەورەیەی میللەتی تورك دوای شەری یەکەم بە سەرۆکایەتی مستەفا کەمال بۆ رزگار کردنی نیشتمانەکەی بەرپای کرد لە رابەری سیاسی‌دا بە «جولانەوەی کەمالی» و بەشدارەکانی بە «کەمالی‌یەکان» ناو دەبرێن .

ڕاپەڕینە گەورەکەی ساڵی ١٩٢٥ی کوردستانی تورکیا(*) یەکێکە لە حەڵقە خوێناوی‌یە هەرە گەورەکانی زنجیرەی خەباتی ڕزگاریخوای - نەتەوەیی کورد ، بەڵام میللەتەکەمان تاوەکو ئێستا شتێکی یەکجار کەم‌و تا ڕادەیەکی زۆر سەرپێی دەربارەی لاپەڕە گەورە پڕ شانازی‌یەکانی دەزانێت کە پێویستیان بە لێکۆڵینەوەی قوڵ‌و دورو درێژە بۆ دەرخستنی سروشتی ڕاستەقینەی ڕاپەڕینەکە خۆی‌و دیارکردنی ئەو دەرسە مێژووی‌یانەی میللەتە خەباتکەرەکەمان پێویستی پی‌یانە ، هیچ نەبێت بۆ ئەوەی یارمەتی ئەوەمان بدەن ئەمرو هەڵەی دوێنێیان دووبارە نەکەینەوە .

لە دەرەوەی کوردستانیش تا ئێستا بە شێوەیێکی زۆر کورت‌و تا ڕادەیەکی دیار هەڵە لەم ڕاپەڕینە کوڵراوەتەوە . بەشێکی زۆر لە مێژوونووسە بێگانەکان ، بە ڕۆژهەڵاتناسە گەورەکانی سوڤیەتەوە (وەك پرۆفیسوری ناسراو أ . ف . میللەر) ئەم ڕاپەڕینە بە جووڵانەوەیەکی کۆنەپەرستی دەستکردی ئینگلیز دائەنێن ، کە گوایە دوو مەبەستی بنچینەیی هەبووە : یەکەمیان لاسەنگ کردنی مەوقفی ئینگلیز لەو خەباتە سەختە سیاسی‌یەیاندا کە لەگەڵ تورکەکاندا دەیانکرد لەسەر «ویلایەتی مووسڵ» و دووەمیشیان گوایە کۆنەپەرستی‌ی ناوخۆو دەرەوە ئەیانویست لە ڕێگای ئەو ڕاپەڕینەوە بەرهەڵستی گۆڕانە شۆڕشگێڕیکانی کەمالی‌یەکان[1] لە تورکیادا بکەن .

(*) لە ژمارە دووی گۆڤاری «ڕۆژی کوردستان»دا بڵاوکراوەتەوە (بەغدا ، تەمموزی ١٩٧١ ، ل ٤٦-٥٦) .

(١) ئەو جووڵانەوە گەورەیەی میللەتی تورك دوای شەڕی یەکەم بە سەرۆکایەتی مستەفا کەمال بۆ ڕزگار کردنی نیشتمانەکەی بەرپای کرد لە ڕابەری سیاسی‌دا بە «جوڵانەوەی کەمالی» و بەشدارەکانی بە «کەمالی‌یەکان» ناو دەبرێن .

یەکێك لەو هۆ گەورانەی ڕێوشوێنی ڕاستەقینەو سروشتی ڕاپەڕینی سا
۱۹۲٥ی لە مێژوونووسە بێگانەکان بە جارێك تێك داوە ئەوگێرە شێوێنی یە بێ شوم
بوو کە کاربەدەستە شوڤێنیکانی تورکیا بۆ ئەم مەبەستە نایانەوە ، بە تایبە
دروست کردنی هەواڵ و دەکومێنتی درۆ کە لە دواییدا بوونە سەرچاوەی لێکۆڵینەوە
مێژووی ڕاپەڕینەکە . لە گفتوگۆیەکی تایبەتی نووسەری ئەم وتارە لەگ
ڕۆژهەڵاتناسی گەورەی سۆڤیەت ئەناتۆلی فیلیپۆڤیچ میللەر ، کە وەك وتمان
بڕوایەدایە ڕاپەڕینی ساڵی ۱۹۲٥ جووڵانەوەیەکی کۆنەپەرست بووە[۲] ، ڕاس
ڕەوان گوتی : « ئەو مەتریاڵ و بەڵگانەی بەدەستمەوەن ڕێگای ئەوەم نادەن بتوانم
جۆرێکی تر سەیری ئەم ڕاپەڕینە بکەم ، بەڵام کەی بەڵگەی مێژوویی باوەڕپێکراو
پێچەوانەیانم دەست کەوت ئەو کاتە هەڵبەتە منیش لەسەر ڕۆشناییان دەتوانم
ڕایەکی نوێ دابڕێژم و دان بەوەدا بنێم کە هەڵە بووم » . لەو بڕوایەدام زۆرب
مێژوونووسە بێلایەنەکانی تریش هەر لەسەر ئەو ڕایەن .

ئەمە بێگومان ئەرکێکی یەکجار گەورە دەخاتە ئەستۆی مێژوونووسە کوردەکا
بەڵکو هەموو ڕۆشنبیرێکی کورد ، بەتایبەتی ئەوانەی لە نزیکەوە ئاگایان
ڕووداوەکانی ئەم ڕاپەڕینەیە کە هەوڵ بدەن کارێکی وا بکرێت ئەو ڕاستی
مێژوویی یە گرنگانەی پێوەندی یان پێوەی هەیە نەفەوتێن و کۆبکرێنەوەو بە شێوەیە
قوڵ و زانیاریانەی دوور لە هەست لە ڕووداوەکانی بکۆڵنەوە .

نووسەری ئەم وتارە لە سنووری توانایا لە ساڵانی خوێندن و کاریدا لە دەرەو
وڵات بایەخێکی زۆری بەم باسە داو شوێنێکی تایبەتی ی لە نامەی دکتۆرێکەید
تەرخان کرد کە دەتوانم بڵێم بێ ئەنجام نەبوو . ئەوە بوو لە کاتی یەکەم لێکۆڵینەوەی
نامەیەدا لە سەرەتای ساڵی ۱۹٦۳دا لە ئینستیتوتی ڕۆژهەڵاتناسی ئەکادیمیای زانس
سۆڤیەتی بڕیار درا کە پێویستە شارەزاکانی «لەبەر ڕۆشنایی ئەو ڕاستیانەی
نامەیەدان جارێکی تر چاو بخشێننەوە بە بیرو ڕایاندا بەرامبەر ڕاپەڕینی ساڵی ۲٥

---

(۲) بڕوانە : أ . ف . میللەر ، کورتەی مێژووی تورکیا ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ۱۹٤۸ ،
۱۹۲-۱۹۳ ، أ . ف . میللەر ، دەربارەی مێژووی هەرەنوێی تورکیا ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسک
لێنینگراد ، ۱۹٤۸ ، ل ۱٥۲-۱٥۳ .

ه کوردستانی تورکیا»[٣] . جگه لەوه یەکێك له کوردناسه هەره گەورەکانی سۆڤیەت‌و ڕۆژهەلاتناسی بە توانا و . ڤیلچیڤسکی ڕایەکی ده لاپەڕەیی دەربارەی ئەو نامەیە نووسی کە بە ئاشکرا پاش‌گەزبوونەوەی خۆی لە هەڵەکانی ڕابوردوی تێدا ئۆمار کردبوو ، وه دانی بە ڕاستیی ئەو ئەنجامانەدا نا کە لەو نامەیەدا دەربارەی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ دەست نیشان کرابوون . دوای ئەوه بە ماوەیەك دەزگای ڕۆژهەلاتناسی ئەکادیمیای زانستی ئازەربایجان‌و ئەرمینیای سۆڤیەت ئامادەکردنی باسێکی تایبەتی‌یان دەربارەی ئەو ڕاپەڕینە بە نووسەری ئەم وتارە سپارد بۆ ئەو کتێبە گەورەیەی بەدەستەوەیە لەسەر هەموو مێژووی کورد بلاوبکرێتەوە . جا وا لێرەدا بە کورتی بەشێکی ئەو باسە دەخەمە بەرچاو ، هیوامە ڕۆژێك بێت بتوانم هەمووی بەسەریەکەوە بلاو بکەمەوە . نووسەری ئەم وتارە خۆی زۆر بە بەختیار دەزانێت ئەگەر توانیبێتی بەم کارەی بەشێکی زۆر کەم لەو قەرزە گەورەیەی دایکی نیشتمانی دابێتەوە کە وا لە ئەستۆی هەموو کوردێکدا .

● ● ●

---

(٣) وێنەی ئەو بڕیارە کە بە ناوی سەرۆکایەتی ئینستیتوتی ڕۆژهەلاتناسی کۆڕی زانیاری سۆڤیەتەوە یارمەتیدەری سەرۆکی ئەو دەزگایە ر . ت . ئەخراموڤیچ‌و پروفیسۆر ب .م . دانتسیگ ئیمزایان کردووە لای خۆم هەیە . دوای ئەم بڕیارە لە کاتی دووەم لێکۆڵینەوەی هەر ئەم نامەیەدا ڕۆژی ١٥ی مایسی ساڵی ١٩٦٣ بەشی «مەسائیلی نێوان میللەتان» بڕیارێکی ڕەسمی‌ی‌تریان دەرکرد کە لە لاپەڕەی دووەمیدا دەربارەی ڕاپەڕینەکەی ساڵی ١٩٢٥ دەڵێت : «بێ‌گومان یەکێك لە ڕووە گرنگەکانی نامەکەی کەمال مەزهەر ئەوەیە کە لەسەر ئەساسی بەڵگەی بەنرخ هەڵەی ئەو بیرو باوەڕە تەسکەی دەرخستووە کە لە ناو ئێمەدا بلاوە دەربارەی ئەوەی گوایە هەموو جوولانەوەیەکی کورد سروشتی عەمالەتی هەبووەو لەلایەن ئینگلیزەوە بەرپادەکران بۆ خزمەتی ئامانجەکانیان لە ڕۆژهەلاتی نزیکدا . نووسەری ئەم نامەیە دەری‌خستوە کە وا ڕاپەڕینەکانی کورد وەلامی کۆمەلانی خەڵکی کوردستان بووە بەرامبەر چەوسانەوەی کولۆنیالی (لە عیراق) و سیاسەتی شۆڤێنی دەوڵەتە بورژوازی‌یە نیمچە دەرەبەگەکانی تورکیاو ئێران‌و عیراق . ئەو ڕایەی بەر لە ئێستا لە ناو ئێمەدا بلاو بووە دەربارەی سروشتی سەر بە ئینگلیزی ڕاپەڕینەکەی شێخ سەعید لە تورکیا (ساڵی ١٩٢٥) لە کاتی بەراوردیدا لەگەڵ ئەو بەڵگانەی نووسەری ئەم نامەیە هێناونیتیەوە بەلای کەمەوە پێویستی بە ڕاست‌کردنەوەیەکی یەکجار قووڵە» .

بۆ دیار کردنی نەك تەنها سروشتی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ ، بەڵکو هەمو
جووڵانەوەی ئازادی – نەتەوەیی کوردستانی تورکیا ، پێویستە چاوێك بە باری ژیان
سیاسیو ئابووریو کۆمەڵایەتی ئەم بەشەی کوردستاندا لە ساڵەکانی دوای شەری
یەکەمدا بخشێنرێت تا بتوانرێت هێزە بزوێنەکانی ئەو جووڵانەوەیە بە شێوەیەکی
دروستو ڕەوان دەستنیشان بکرێن .

کاتێك شەری یەکەم کۆتایی هاتو ئیمپراتوریەتی عوسمانی ڕووخا بزوتنەوەیەکی
سیاسیو ڕووناکیری گەورە سەرانسەری کوردستانی ژوورووی گرتەوە . ئە
ڕێکخراوە سیاسییانەی بە هۆی شەڕەوە لە کار وەستابوون دووبارە هاتنەوە کایە
جگە لەوانیش چەند ڕێکخراوێکی تری نوێ دامەزرێنراو چەند ڕۆژنامەو گوڤارێکی
کوردی کەوتنە دەرچوون . هەموو ئەم ڕێکخراو و چاپەمەنییانە بە گورجو گۆڵی
کەوتبوونە خۆیان بۆ ئەوەی بتوانن کەڵك لە باری سیاسی نوێی جیهان ، بە تایبەتی
ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ، وەربگرن تا بتوانن کارێکی وا بکەن میللەتی کوردیش
مافە نەتەوایەتییەکانی خۆی بگات . هەر بۆ ئەم مەبەستەش ئەم ڕێکخراوا
پەیوەندییان لەگەڵ دەوڵەتە سوێندخۆرەکاندا بەست . تورکەکان کە مەترسی
ئەوەیان لێنیشت کوردستانی ژوورووش بدۆڕێنن دووبارە پەنایان بردەوە بەر چەک
تاقیکراوەکەیان لەگەڵ کوردا – جووڵاندنی هەستی ئایینییان (!) ، بەڵام کە زانییا
ئەمجارە میللەتی کورد بەجارێك خولیای سەربەخۆیی کەوتۆتە کەلەیەوە ناچار بوو
لیژنەیەکی تایبەتی دابمەزرێنن بە بەشداری چەند وەزیرێكو هەندێك لە سەرۆک
بەدرخانێکان بۆ لێکۆڵینەوەی باری سیاسی کوردستان . لە ئەنجامدا لیژنەکە هاتە سە
ئەو بیرەی کە ئەگەر تورکیا بیەوێت کوردستانی لێجیانەبێتەوە پێویستە دان بە ماف
ئۆتۆنۆمی میللەتی کوردا لە ناو قەوارەی دەوڵەتی تورکیادا بنێت . بۆ ئەم مەبەس
بڕیارێکی تایبەتی دەرکرا[٤] ، بەڵام بە کردەوە هیچ نەکرا بۆ جێبەجێکردنی ، ل
ڕاستیشدا زۆری پێنەچوو کەمالییەکان شۆڕشی ڕزگارییان دژی حوکمەتی
سوڵتانو داگیرکەری بێگانە بەرپا کرد ، ئەمەش بارێکی سیاسی نوێی هێنایە کایەو

(٤) بروانە : الدکتور بلەچ شیرکوە ، القضیة الکردیة – ماضی الکرد و حاضرهم ، القاهرة ، ١٩٣٠
ص ٦٥–٦٧ .

که به جارێك سەرتاپای وڵاتی گرتەوەو کارێکی گەورەشی کردە سەر ژیانی سیاسی میللەتی کوردو هەموو دوارۆژی .

شۆڕشی کەمالی بەشێکی زۆری لە میللەتی کورد جووڵاند کە دڵسۆزانە چوونە پاڵپشتی بۆ ئازادکردنی نیشتمانی هاوبەش لە داگیرکەری بێگانە [٥] . کورد بەم کارەی هەستێکی نیشتمانی زۆر بەرزو تێگەیشتنێکی سیاسی ڕاستی دەربڕی ، بەڵام هەر لەو کاتەشدا بەشێکی کەم لە دەرەبەگە کوردە سەر بە ئینگلیزەکان دەیانویست ببنە کۆسپ لەبەر دەم پەرەسەندنی ئەو شۆڕشەداو ئەم کردارەیان تا ڕادەیەکی دیار بورجوازی – نیشتمانی تورکیشی ترساند . لەگەڵ ئەوەشدا لە کاتی ڕووداوە گرنگەکانی شۆڕشەکە خۆیدا کورد زۆر بە ئاشکرا نیشانی دا دەتوانێت لە مێژووی تورکیادا ببێتە هێزێکی دروستکەری پێشکەوتنخوازی. گەورە بۆ قوڵ کردنەوەی ناوەرۆکی گۆڕانە شۆڕشگێڕی یەکانی و بەرەوپیش بردنیان . ئەوەبوو مستەفا کەمال و هاوەڵەکانی زۆر بە ئاسانی توانی یان جیٚ پێی خۆیان لە کوردستاندا بکەنەوە ، چەند جارێك بچنە ناو کوردەکان و . بەڵکو لە ساڵی ١٩١٩شدا چەند کۆبوونەوەیەکی سیاسی گەورەی خۆشیان لە ناو ئەواندا بگێڕن ، ئەمەش خۆی لە خۆیدا بەڵگەی ئەوە بوو کە هێزە دێموکراتێکانی کورد لەو بڕوایەدان بە سەرکەوتنی کەمالی یەکان کێشەی نەتەوایەتی ئەوانیش لە سەر ڕێ‌وشوێنێکی ڕاست چارە دەکرێت ، ئەوەی زیاتریش پاڵی پێوەنان بۆ ئەم بیرە ئەو هەوڵ و تەقەلاو پەیمانە زۆرە بوو کە کەمالی یەکان ئەیاندان بۆ نزیك کەوتنەوە لە کورد ، بەتایبەتی چونکە ئەشیانزانی ئەوە دەبێتە هۆیەکی یارمەتیدەر بۆ «سەندنەوەی» کوردستانی خواروش کە لەسەری یەکسەر لەگەڵ ئینگلیزەکاندا کەوتنە کێشە . هەر لەبەر ئەمەش بوو زۆر جار ئەو پەیمانانەی دەیاندا بە

---

(٥) ژمارەیەك لە نووسەرە بێگانەکان باسی ئەوەیان کردووە کە مستەفا کەمال بێ یارمەتی میللەتی کورد نەیدەتوانی بەسەر دوژمنەکانی تورکیادا سەربکەوێت .

لەم ڕووەوە دیپلوماسی ئەمەریکی ولیەم ئیگلتن نووسیویتی دەڵێت : «هەر چۆنێك بێت ئەتاتورك (تورکەکان لە خۆشەویستیدا مستەفا کەمالیان ناونا (ئەتاتورك) واتە باوکی تورك – نووسەر) نەیدەتوانی گوێ نەداتە پشتگیری هێزە کوردەکان لە خەباتیدا لە پێناوی یەکیەتی تورکیادا لە ماوەی ١٩٢٠–١٩٢٣دا» .

W. Eagleton, The Kurdish Republic of 1946, London, 1963 . P . 12.

کورد لە شێوەی بەیاننامەی تایبەتیدا بڵاویان دەکردنەوەو دەشیانناردنە ناوچەکانی کوردستانی خوارووی. لە یەکێك لەو بەیاننامانەدا کە لە ئارارات و جۆلەمێرگ بڵاوکراوەتەوەو چەند ژمارەیەکی گەیشتۆتە ڕەواندزیش دەڵێت:

«ئەی هاونیشتمانییان: حوکمەتی کۆماری تورکی بە تەواوەتی سوورە لەسەر ئەوەی هەموو پێویستییەکی شارستانێتی لە نیشتمانە خۆشەویستەکەمان کوردستانی تورکیادا بڵاو بکاتەوە. ڕێگاو بانەکانتان قیرتاو دەکرێن. دێهات و شارەکانتان بێ قوتابخانەو مامۆستا نامێننەوە، خێزانەکانتان شادمان و بەختیارتر دەبن لە ژیانێکی پڕ لە خۆشیدا، ئاسایش و یاسا دەبنە هۆی پەرەسەندنی خێرو خێراتی وڵاتەکەتان. ژیان و ماڵ و شەرەفی هاونیشتمانییەکانمان لە ژێر پارێزگاری ڕاستەقینەو دڵسۆزانەی یاسای کۆماردایە..»[٦].

جگە لەوە لە گەرمەی سەرەتای شۆڕشی بۆرجوازیی تورکدا ژمارەیەکی زۆر لەو سەرۆکانەی لەگەڵ مستەفا کەمالدا ئەو شۆڕشەیان بەرپاکرد، هەر وەك لە یادداشت و نامە کۆکراوەکانی خۆیدا دەردەکەوێت، کورد بوون. بە وێنە کۆمیتەی سەرۆکایەتی کۆنگرەی ئەرزرۆم (٢٣ی تەمموز – ٦ی ئابی ١٩١٩) کە بە یەکێك لە نوقتە هەرە گرنگەکانی سەرەتای ئەو شۆڕشە دادەنرێت[٧] لە ٨ کەس پێکهاتبو کە سیانیان کورد بوون: شێخ فەوزی[٨] سەرۆکی نەقشبەندێکان لە ناوچەی ئەرزنجانداو سەعدوڵلا بەگی خەڵکی سعرت کە تا ساڵی ١٩١٨ ئەندامی پەرلەمانی عووسمانی بوو، وە سەرۆکی هۆزی موتکی[٩] حاجی موسا بەگی میرزا زادە[١٠].

---

(٦) بڕوانە:
A. M. Hamilton, Road through Kurdistan, London, 1937, PP. 295 — 296

(٧) لە کاتی ئەم کۆنگرەیەدا مستەفا کەمال دروشمی «خەباتی میللەت دژی داگیرکەر لە ڕێگای سەربەخۆیی نیشتمان»دای بەرز کردەوە.

(٨) حاجی شێخ فەوزی ئەفەندی ناسراو بوو، ساڵی ١٨٦٨ لە دایك بووە. لە ئەرزنجان و دەرسیم دەست ڕۆیشتوو بوو. دژی داشناقەکان وەستا.

(٩) ئەم هۆزە لە ویلایەتی بەتلیس لە ناوچە شاخاوێکانی نزیك سەرچاوەی ڕووباری دجلە نیشتەجێیە، «مووت یا موتکان»یشی پێدەڵێن. لە سەردەمی عوسمانییەکاندا هۆزی موتکی قەت سەری بۆ حوکمەت شۆڕ نەکردووەو هەموو کاتێك ژیانێکی نیمچە سەربەخۆی بردۆتە سەر.

(١٠) بڕوانە: «مستەفا کەمال – ڕێگای نوێی تورکیا»، (نامەو وتارە کۆکراوەکانی مستەفا کەمال)، چاپی ڕووسی، بەرگی یەکەم، مۆسکۆ، ١٩٢٩، ل ٦٥.

مستەفا کەمال لەگەڵ ئەمانەداو گەلێك کوردی ناسراوی‌تردا پەیوەندی زۆر نزیکی بووەو گەلێك نامەی تایبەتی بۆ ناردوون[١١] .

لە «شواری نیشتمانی گەورە» (المجلس الوطنی الکبیر)ی تورکیادا کە کەمالی‌یەکان لە نیسانی ساڵی ١٩٢٠دا لە شاری ئەنقەرە بەستیان ٧٢ نوێنەری کورد بەشداری کردووە[١٢] ، هەموو ئەندامانی ئەم شواریە زۆر بە گەرمی پێشوازی قسەکانی نوێنەری شاری ئەرزرۆم حسەین عەونی‌یان کرد کە لە یەکێك لە کۆبوونەوەکانیدا ووتی :

«لەم تریبونەوە (منصە) مافی قسە کردن هی دوو نەتەوەیە – کوردو تورك» ، لەم جۆرە قسەیەش چەند جارێك لە لایەن نوێنەرە تورکەکانەوە لە کاتی کۆنگرەی قوستەنتەنی‌یەدا بۆ لێکۆڵینەو ـ کێشەی مووسڵ دووبارە کرانەوە[١٣] .

بەڵام کەمالی‌یەکان وەك نوێنەری چینی بۆرژوازی‌ی نەتەوەی دەسەڵاتدار زوو ، هەر دوای ئەوەی جی‌پێی خۆیان قایم‌کرد ، رووی راستەقینەی سیاسەتی نەتەوایەتی‌یان خستە روو کە بەشێکی گرنگی جیانەکراوەی سیاسەتی گشتی‌یان بوو بەرامبەر ژیانی دیموکراتی‌و چینە چەوساوەکان[١٤] ، ئەوە بوو لەلایەکەوە کەوتنە گیانی پرۆلیتاریاو جوتیاری تورکیا ، لەلایەکی تریشەوە بەربوونە نەتەوەکانی‌تر ، بە تایبەتی کورد کە دوای تورك گەورەترین نەتەوەیان پێك دەهێنا . ئەمە دیوی تاریك‌و کۆنەپەرستی سیاسەتی بورژوازی نیشتمانی تورك بوو کە بە تەواوی پێچەوانەی

---

(١١) هەمان سەرچاوە ، ل ٦٥ ، ٨١ ، ١٥٢ ، ٢٢٨ ، ٢٣٤ ، ٢٣٦ ، ٢٨٤ ، ٣١٢ .

(١٢) بڕوانە :

A.R. Ghassemlou , Kurdistan and the Kurds, Prague, 1965 , P. 46.

(١٣) دەربارەی هەوڵی کەمالی‌یەکان لە سەرەتای جووڵانەوەکەیاندا بۆ نزیك‌کەوتنەوە لە کورد بە درێژی بڕوانە : بلەچ شیرکوە ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٧٤–٧٥ هەروەها :

A. Safrastian , Kurds and Kurdistan , London , 1948, PP. 81 — 82

(١٤) بێ‌گومان یەکێك لەو هەڵە گەورانەی کارێکی وایان کردووە زۆربەی مێژوونووسە پێشکەوتن خوازەکانی دەرەوە لە رایاندا بەرامبەر راپەرینی ساڵی ١٩٢٥ بە هەڵەدا بچن ئەوەیە کە بە یەك چاوو لە یەك قاڵبدا سەیری سیاسەتی کەمالی‌یەکان بەرامبەر چینە چەوساوەکانی تورکیاو ژیانی دیموکراتی گشتی لە ولاتدا لەگەڵ سیاسەتی نەتەوایەتی‌یان بەرامبەر کورد نەکردووە ، هەرچەندە جیاکردنەوەی ئەو دوو شتە پێکەوە بەستراوە لە هیچ کاتێك‌و لە هیچ شوێنێکدا ناتوانرێت بە راست دابنرێت .

مستەفا کەمال لەگەڵ ئەمانەداو گەلێك کوردی ناسراوی‌تردا پەیوەندی زۆر نزیکی بووەو گەلێك نامەی تایبەتی بۆ ناردوون(١١) .

لە «شواری نیشتمانی گەورە» (المجلس الوطنی الکبیر)ی تورکیادا کە کەمالی‌یەکان لە نیسانی ساڵی ١٩٢٠دا لە شاری ئەنقەرە بەستیان ٧٢ نوێنەری کورد بەشداری کردووە(١٢) ، هەموو ئەندامانی ئەم شواریە زۆر بە گەرمی پێشوازی قسەکانی نوێنەری شاری ئەرزرۆم حسەین عەونی‌یان کرد کە لە یەکێك لە کۆبوونەوەکانیدا ووتی :

«لەم تریبونەوە (منصە) مافی قسە کردن هی دوو نەتەوەیە — کوردو تورك» ، لەم جۆرە قسەیەش چەند جارێك لە لایەن نوێنەرە تورکەکانەوە لە کاتی کۆنگرەی قوستەنتەنی‌یەدا بۆ لێکۆڵینەو ـ کێشەی مووسڵ دووبارە کرانەوە(١٣) .

بەڵام کەمالی‌یەکان وەك نوێنەری چینی بۆرژوازی‌ی نەتەوەی دەسەڵاتدار زوو ، هەر دوای ئەوەی جێ‌پێی خۆیان قایم‌کرد ، رووی ڕاستەقینەی سیاسەتی نەتەوایەتی‌یان خستە روو کە بەشێکی گرنگی جیانەکراوەی سیاسەتی گشتی‌یان بوو بەرامبەر ژیانی دیموکراتی‌و چینە چەوساوەکان(١٤) ، ئەوە بوو لەلایەکەوە کەوتنە گیانی پرۆلیتاریاو جوتیاری تورکیا ، لەلایەکی تریشەوە بەربوونە نەتەوەکانی‌تر ، بە تایبەتی کورد کە دوای تورك گەورەترین نەتەوەیان پێك دەهێنا . ئەمە دیوی تاریك‌و کۆنەپەرستی سیاسەتی بورژوازی نیشتمانی تورك بوو کە بە تەواوی پێچەوانەی

---

(١١) هەمان سەرچاوە ، ل ٦٥ ، ٨١ ، ١٥٢ ، ٢٢٨ ، ٢٣٤ ، ٢٣٦ ، ٢٨٤ ، ٣١٢ .

(١٢) بڕوانە :

A.R. Ghassemlou , Kurdistan and the Kurds, Prague, 1965 , P. 46.

(١٣) دەربارەی هەوڵی کەمالی‌یەکان لە سەرەتای جووڵانەوەکەیاندا بۆ نزیك‌کەوتنەوە لە کورد بە درێژی بڕوانە : بلەچ شیرکوە ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٧٤–٧٥ هەروەها :

A. Safrastian , Kurds and Kurdistan , London , 1948, PP. 81 — 82

(١٤) بێ‌گومان یەکێك لەو هەڵە گەورانەی کارێکی وایان کردووە زۆربەی مێژوونووسە پێشکەوتن خوازەکانی دەرەوە لە ڕایاندا بەرامبەر ڕاپەرینی ساڵی ١٩٢٥ بە هەڵەدا بچن ئەوەیە کە بە یەك چاوو لە یەك قاڵبدا سەیری سیاسەتی کەمالی‌یەکان بەرامبەر چینە چەوساوەکانی تورکیاو ژیانی دیموکراتی گشتی لە وڵاتدا لەگەڵ سیاسەتی نەتەوایەتی‌یان بەرامبەر کورد نەکردووە ، هەرچەندە جیاکردنەوەی ئەو دوو شتە پێکەوە بەستراوە لە هیچ کاتێك‌و لە هیچ شوێنێکدا ناتوانرێت بە ڕاست دابنرێت .

دیوەکەی تری ئەو سیاسەتە بوو کە لە سەرەتای بیستەکاندا لەو خەباتە پڕ لە قارەمانێتی یەدا خۆی نواند کە ئاراستەی هێزە ئیمپریالی یە داگیرکەرەکان کرابوو ، دوای ئەویش بۆ چەند ساڵێك دژی هێزە کۆنەپەرستەکانی ناوخۆ . بۆ جێبەجێ کردنی ئەم مەبەستە دوولایی یە مستەفا کەمال پێویستی بەوە بوو هەموو دەسەڵات لەدەست چینی بۆرژوازی ی نیشتمانیدا کۆبکاتەوەو لەو ڕێگایەشەوە دیکتاتوریەتی خۆی دابمەزرێنێت ، بۆیەکا لە ئابی ساڵی ۱۹۲۳دا حیزبێکی تایبەتی ی دروستکرد کە ناوی «میللەت»ی لێنا و لەکاتی هەڵبژاردنەکەی هەر ئەو ساڵەدا ۲٦٥ ئەندام لە مەجموعی ۲۸٦ ئەندامی پەرلەمانی لێهەڵبژێررا[(١٥)] . ئەمە ئەوەندەی تر دەسەڵات و توانای دا بە مستەفا کەمالی نوێنەری چینی بۆرژوازی ی تورك کە بتوانێت سیاسەتە دوو لایی یەکەی خێراتر بەرێتە سەر . هەر دوای ئەو هەڵبژاردنە مستەفا کەمال چەند هەنگاوێکی بەرەو پێشەوە نا کە لە هەموویان گەورەتر بریاری لابردنی خەلیفایەتی و[(١٦)] دامەزراندنی ڕژێمی کۆمار بوو لە کۆتایی مانگی تشرینی یەکەمی ساڵی ۱۹۲۳ دا ، دوای ئەوە لە سەرەتای مارتی ساڵی داهاتودا خەلیفە بە خاوو خێزانەوە لە وڵات دەرکراو ، لە مانگی نیسانیشدا دەستوورێکی نوێ بـۆ وڵات دانرا .

لا تاریکەکەی ئەو سیاسەتەش هەر زوو نەك تەنها بەرامبەر نەتەوەی کورد ، بەڵکو بگرە لە پێش ئەویشدا لە چەند کارێکی سیاسی و کومەڵایەتی تری گرنگدا خۆی نیشاندا . پێش کورد بۆرژوازی ی تورك لە چینی کرێکاری دا ، هەرچەندە ئەم چینەو سەرۆکەکانی هەر لە یەکەم ڕۆژی خەباتی مستەفا کەمالەوە دژی داگیرکەر زۆر دڵسۆزانە پشتگیری یان کرد . یەکەم هەنگاوی کەمالی یەکان لەم ڕووەوە ئەوەبوو کە هەر زوو لە «ئیتیحادی» و «پان - ئیسلامی»یە کۆنەکان حیزبێکی تایبەتی یان بۆ چینی کرێکار دروستکردو ، تەنانەت ناویشیان لێنا «حیزبی کۆمۆنیست» بۆ ئەوەی لەم ڕێگایەوە جڵەوی هەموو پرۆلیتاریای تورکیا بدەنە دەست چینی بۆرژوازی و لە ڕێکخراوەکانی خۆیانیان دوور بخەنەوە . کەمالی یەکان هەر

---

(١٥) بروانە : أ . د . نوڤیچێڤ ، تورکیا ، بەزمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ ، ل ١٦٧ .

(١٦) ڕژێمی خەلیفایەتی دەمێك ساڵ بوو ببووە گەورەترین کۆسپ لەبەردەمی پێشکەوتنی تورکیادا .

ئەوەندە جی‌گیر بوون بەمەشەوە نەوەستان . لە کانوونی دووەمی ساڵی ۱۹۲۱دا جاندرمەکانی شاری تەرابزۆن ۱٦ سەرۆکی ناوداری خەباتکەری چینی کرێکاریان بە جارێك کوشت ، یەکێکیان مستەفا سوبحی بوو کە ساڵەهای ساڵ بوو دڵسوزانەو بێ‌مەترسی خەباتی دەکرد لە ڕێگای ئازادی تورکیاو بەختیاری هەموو میللەتەکەیدا .

ئەم ڕووداوانەو ، دەها بەڵگەی مێژوویی‌تری وا ئەو ڕاستی‌یەمان بـۆ دەردەخەن کە سیاسەتی نەتەوایەتی بۆرژوازی‌ی تورك شتێکی تاكو تەراو تەنیا نەبوو ، بەڵکو تاقە لقێکی گرنگی سیاسەتێکی گشتی کۆنەپەرست بوو ، دیارکردنی ئەمەش بایەخی تایبەتی‌ی هەیە بۆ دەست‌نیشان کردنی چوارچێوەی ڕاستەقینەی سروشتی ڕاپەڕینی ساڵی ۱۹۲۵ .

بیرتەسکی کەمالی‌یەکان لەوەدا دەرکەوت کە نەك هەر نەیانتوانی یەکێك لە ئەرکە گرنگەکانی شۆڕشی بۆرژوازی دیموکراتی جی‌بەجی بکەن کە ئەویش نەهێشتنی چەوسانەوەی نەتەوایەتی‌یە ، بەڵکو بە تەواوەتی ڕێگایەکی پێچەوانەی ئەوەشیان گرتەبەر . سەرەتای ئەم ڕێگا نالەبارە هەر زوو دەرکەوت[۱۷] ، بەتایبەتی کاتی دانانی دەستووری نوێی تورکیا لە نیسانی ساڵی ۱۹۲٤دا .

ئەوەبوو لەو دەستوورە تازەیەدا تەنها ئەو بەندانەی دەستوورەکانی ساڵی ۱۸۷٦ و ۱۹۰۹ هێڵرانەوە کە بە تەواوەتی لەگەڵ بەرژەوەندە چینایەتێکانی بۆرژوازی‌ی نیشتمانیدا دەگونجان ، بەتایبەتی ئەوانەی پەیوەندیان هەبوو بە بێ‌بەری‌کردنی چینە چەوساوەکان‌و نەتەوە ژێردەستەکان لەمافە سیاسی‌یە ڕەواکانی خۆیان (وەك بێ‌بەری‌کردنی ئەو کەسانەی نەتوانن بە تورکی بخوێننەوەو بنووسن لە مافی دەنگ‌دان‌و دانانی زمانی تورکی بە تاقە زمانی ڕەسمی لە سەراپای وڵاتا) . هەر ئەم سیاسەتە پێش ڕاپەڕینەکەی ساڵی ۱۹۲۵ لە گەڵێك کردەوەی‌تردا خۆی نواندو زۆر بە خێرایی گەیشتە پلەی سیاسەتێکی شۆڤێنی لی‌کۆڵراوە کە ئامانجی ، وەك نووسەری

(۱۷) پێش ئەوەی کەمالی‌یەکان بە تەواوەتی دەسەڵات بگرنە دەست ناوەرۆکی سیاسەتی شۆڤێنی بورژوازی تورك لە کاتی مۆرکردنی پەیمانی «سێڤەر»دا دەرکەوت ، بە تایبەتی لەو مەترسی‌یە بێ‌شومارەی ئەو بەندانەی پەیوەندی‌یان هەبوو بە مەسەلەی کوردەوە خستی‌یە دڵیانەوە ، چونکە جی‌بەجی کردنیان مانای بێ‌بەری‌کردنی بورژوازی بازرگانی تورك بوو لە بازاڕەکانی کوردستانی ژووروو .

ئینگلیزی ف . رایند دەڵێت ، ئەوەبوو «تورکیا بکرێتە دەوڵەتێکی یەك نەتەوەیی»[18] ، بۆ جێبەجێ کردنی ئەمەش دیارە پێویست بوو هەموو نەتەوەکانی تری ئەم وڵاتە لە بۆتەی نەتەوەی گەورەدا بتوێنرێنەوە .

وردە وردە دیوی شاراوەی ئەم سیاسەتە کەوتە ڕوو . تەنانەت لەو بایاننامانەشدا کە کەمالی یەکان بە کوردستاندا بلاویان دەکردەوەو بە ئاشکرا ، وەك دیمان ، مەرایی کوردیان دەکرد ، هەر لەو کاتەشدا پەنجەی هەرەشەیان لەو هێزە کوردانە ڕادەوەشاند کە بڕوایان بە هیچ هەرەوەزێك لەگەڵ تورکیادا نەبوو . کۆتایی ئەو بەیاننامەیەی لەسەرەوە باسمان کرد بەم جۆرە هاتبوو :

«ئەوانەی دژی یاسای کۆمارەکەمان ئەوەستن زۆر بە توندیو بێبەزەیی لیێان دەدرێت ، هەموو هەوڵێکی یاخی بوون یەکسەر دادەمرکێنرێتەوە بێ ئەوەی ماوەی بدرێت هیچ جۆرە سەرکەوتنێك بەدەست بهێنێت»[19] .

هەر لەو کاتەدا ، وەك مامۆستا شاوەیس لە نووسینەکانیدا ئەیگێڕێتەوە ، کەمالی یەکان نەیانهێشت کوردی تورکیا نوێنەری خۆیان بنێرن بۆ بەشداری کردن لە «کۆنگرەی میللەتانی ڕۆژهەلات»دا کە لە شاری باکۆ لە ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٠دا گیرا ، کەمالی یەکان ویستویانە خۆیان وەفدێکی دەستکرد بکەنو بەناوی کوردەوە بینێرن بۆ ئەو کۆنگرەیە[20] چونکە ، وادیارە ، مەترسی ئەوەیان بووە نیشتمانپەروەرانی کورد مەسەلەی میللەتەکەیان لەبەردەمی ئەو کۆنگرە جیهانی یەدا بە جۆرێکی وەها بهێننە پێشەوە کە لەگەڵ سیاسەتی ئەواندا نەگونجێت . هەر لەو ساڵەدا کەمالی یەکان بڕیاری خنکاندنیان بەسەر کامەران عالی بەدرخاندا دا کە خێزانەکەی سەدەیەك ئەبوو بێ وچان خەباتی لە پێناوی ڕزگاری ی کوردستاندا دەکرد . پاش ماوەیەك زیا گیۆك ئالپ ، کە بە یەکێك لە فەیلەسووفە نەتەوە پەرستە هەرە

---

(١٨)

F . F . Rynd, Turkish racial theories (Jounal of the Royal Central Asian Society), Vol. XXI, July 1934 , Part II.

(١٩) بڕوانە :

A.M. Hamilton, OP. Cit, P. 296

(٢٠) بڕوانە : «ڕۆژی نوێ» ، ژمارە – ١– ، ساڵی – ٢ ، مارتی ١٩٦١ ، ل ٢١ .

گەورەکانی تورکیای نوێ دائەنریت[٢١] ، لەو ڕۆژنامەیەدا کە لە شاری دیاربەکر بە زمانی تورکی دەرئەچوو چەند وتارێکی بڵاوکردەوە دەربارەی ئەوەی گوایە دیاربەکرو دانیشتوانیو بگرە دانیشتوانی هەموو شارەکانی کوردستانی ژووروو تورکن[٢٢] . ئەم جۆرە نووسینانە بە جارێك هەستی ناسکی نەتەوایەتی بریندار کراوی کوردیان دەجوولاند ، بەتایبەتی هەستی ڕۆشنبیرە خوێن گەرمەکان .

لەلایەکی ترەوە سیاسەتی شوڤێنی کەمالی یەکان هەموو ڕێکخراوو ڕۆژنامە کوردی یەکانی ناچار کرد یا بە تەواوی دەست لە ئیش کردن هەڵبگرن ، یا بچنە کۆڕی خەباتی نهێنی یەوە ، بەتایبەتی دوای ئەوەش کە کاربەدەستانی تورکیا خۆیان بە شێوەیەکی ڕەسمی قەدەغەیانکردن . لە ساڵی (١٩٢٤)ەوە کاربەدەستەکانی کوردستان بە ئاشکرا کەوتنە ئەوەی داوا لە خەڵکی بکەن لە کاروبارو گفتوگۆیاندا زمانی تورکی بەکار بهێنن ، هەر لەو ساڵەشدا ژمارەیەك لە سەرۆکە کوردەکان لە وڵات دوور خرانەوە[٢٣] .

ئەمانەو بە دەها کردەوەی تری وا بەجارێك هەستی نەتەوەیی هەموو چینەکانی میللەتی کوردیان بزواندو ، ئەمەش کارێکی یەکجار گەورەی کردە سەر ژیانی سیاسی کوردستانی تورکیا . لێرەشدا زۆر گرنگ و پێویستە ئەو ڕاستی یە بخرێتە بەر چاو کە

---

(٢١) ئەم (زیا گێوك ئالپ)ە (١٨٧٦-١٩٢٤) خۆی خەڵکی دیاربەکر بووە ، بە ڕەگەز کوردە ، بەڵام لە هەموو تۆرانی یەك تۆرانی تر بووە . بۆیەکا پێی ناخۆش بووە پێی بڵێن کوردە . هەندێك لە دوژمنەکانی توانجی ئەوەیان تێدەگرت کە تورك نی یە ، کەچی لە هەموو کەسێکیش زیاتر لافی تورکایەتی لێئەدات . لە وەڵامی ئەوەدا پارچەیەك شیعری داناوە لە ژێر ناوی «بۆ ئەو پیاوەی بە من دەڵێت تورك نیم» کە تیایا ووتویەتی :

من تورك م یا نا
هاوری تی تورکم
ئێوەش تورك بن یا نا
دوژمنی تورکن

(٢٢) بڕوانە :

(Turkish Nationalism and Western Civlization. Selected essays of Zia Kokalp), translated and edited by Niyazi Berkes, London,1959, pp.43 — 45, 140 — 141.

(٢٣) بڕوانە :

L.Rambout, Les Kurdes et le droit, Paris, 1947, P. 26.

ئەم بەشەی کوردستان لانکەی دروست بوونو گەشەکردنی بیروباوەڕی نەتەوایەتی‌و مەڵبەندی سەرەتای پەیدا بوونی جووڵانەوەی ئازادی – نەتەوەیی هەموو میللەتی کورد بووە[٢٤] ، بۆیەکا سیاسەتی شۆڤێنی چینە کاربەدەستەکانی تورك زۆر بە خێرایی ڕەمەکی خەڵکەکەی جووڵاند ، کە زۆربەی زۆریان لە بۆتەی خەباتی ساڵەهای ساڵی باوو باپیرو خۆیاندا قاڵ بووبوون . ئەمە ڕاستی‌یەکی مێژوویی یەکجار گەورەیە کە کارێکی زۆری کردۆتە سەر بەرپا بوونو سروشتی ڕاپەرینەکەی ساڵی ١٩٢٥ ، بەڵام بە داخەوە زۆربەی مێژوونووسان خستوویانەتە پشت‌گوێ .

لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك مێژوونووسی بێگانەی دووربین پێش بەرپابوونی ڕاپەرینی ساڵی ١٩٢٥ بە ماوەیەك سیاسەتی شۆڤێنی کەمالی‌یەکان بەرامبەر کورد سەرنجی ڕاکیشاونو خەملی ئەوەیان لی‌داوە کە ئەو سیاسەتە لە ئەنجامدا پاڵ بە کوردەوە دەنێت ڕاپەڕن .

لەم ڕووەوە ڕای مێژوونووسی ئینگلیزی بەناوبانگ پرۆفیسۆر ئارنۆلد تۆینبی جێگاو سەنگێکی زۆر گەورەی هەیە . تۆینبی دوو ساڵ پێش ڕاپەرینەکە چۆتە تورکیاو لە نزیکەوە گفت‌وگۆی لەگەڵ کاربەدەستە گەورەکانو پیاوە سیاسی‌یە ناسراوەکانی ئەم وولاتەدا کردووەو پاش گەڕانەوەی لە یەکێك لە وتارەکانیدا باسی ئەوەی کردووە چۆن لەوێ « هەوڵ دەدرێت کورد بتوێنرێتەوە»وگەیشتۆتە ئەو ئەنجامەی کە ئەم سیاسەتە ڕۆژێك لە ڕۆژان « دەبێتە هۆی نانەوەی کێشەو ناخۆشی لەلایەن کوردەوە بۆ ئەنقەرە ، بەڕادەی ئەو کێشەو ناخۆشی‌یەی لەلایەن ئەلبانی‌یەکانەوە کاتی خۆی بۆ ئیمپراتوریەتی عوسمانی نرایەوە [٢٥] . وابزانم مستەفا

(٢٤) زۆربەی جووڵانەوەکانی میللەتی کورد لە سەدەی نۆزدەمیندا لەم بەشەی کوردستان بەرپابوون ، بۆ یەکەم جار ساڵی ١٨٨٠ هەر لەم بەشەی کوردستاندا دروشمی سەربەخۆیی کوردستانی گەورە لە کاتی ڕاپەرینەکەی شێخ عوبەیدوڵلادا هەڵگیرا ، هەر کوردە نیشتمان پەروەرەکانی ئەم بەشەی کوردستانیش بوون کە یەکەم ڕۆژنامەیان بە زمانی کوردی دەرکردو یەکەم ڕێکخراوی سیاسی‌یان لە مێژووی هەموو کوردستاندا دامەزراند .

(٢٥) لە بیست‌و سی‌یەکانی سەدەی پانزەهەمدا تورکە عوسمانی‌یەکان هەموو ئەلبانیایان داگیرکرد ، هەر لەو کاتەوە میللەتی ئەلبانی زۆر بە گەرمی کەوتە خەبات دژی ئەم داگیرکەرە بێگانانەو دەها ڕاپەرینی خوێناوی بەرپاکرد . بۆیەکا زۆر جار دەگوترێت ئەلبانی‌یەکان لە هەموو لایەك زیاتر کێشەیان بۆ عوسمانی‌یەکان ناوەتەوە . بە وێنە ڕاپەرینی ئەلبانی‌یەکان ساڵی ١٩١١ تا ڕادەیەکی زۆر بووە هۆی لاواز بوونی ڕژێمی «تورکە لاوەکان» .

کەمال‌و هاوەڵەکانی زیاتر حیکمەت دەنوێنن ئەگەر هەر لە سەرەتاوە بەربەستی روودانێکی وەها بکەن بەوەی مافی هاونیشتمانی یەکسانی بدەن بە کورد ، بەڵام ئەوان لە تێگەیشتنەوە بێت یا نا سیاسەتی تواندنەوەیان بۆ خۆیان هەڵبژاردووە»[٢٦] .

تەنها هەستی نەتەوایەتی‌و سیاسەتی شۆڤێنی کەمالی‌یەکان پاڵیان بە کوردەوە نە نا راپەرن ، بەڵکو گەلێك هۆی‌تریش لە ئارادا بوون کە بەشێکی زۆری ئەوانیش هەر ئەنجامی ئەو سیاسەتە بوون . بەر لە هەموو شتێك پێویستە چاوێك بە باری ژیانی ئابوریی نوێی کوردستانی تورکیادا دوای سەرکەوتنی شۆڕشی بۆرژوازی‌ی لەم وولاتەدا بخشێنین تا بتوانین ئەو هۆ ئابووری‌یە گرنگانە دەست نیشان بکەین کە زرووفی تەقینەوەی سیاسی‌یان لەم بەشەی کوردستاندا بە جارێك گەیاندە رادەی کامڵبوون .

دیارە لەگەڵ سەرکەوتنی شۆڕشی بۆرژوازی لە تورکیادا سیاسەتێکی ئابووری‌ی نوێ هاتە کایەوە . کەمالی‌یەکان لەم رووەوە چەند هەنگاوێکیان بەرەوپێشەوە نا بە مەبەستی لاوازکردنی چینی دەرەبەگ‌و جۆری بەرهەم‌هێنانی دەرەبەگایەتی‌و پەرەپێسەندنی هۆو پەیوەندی بەرهەم هێنانی سەرمایەداری چ لە کشتوکاڵ ، چ لە پیشەسازی‌و بازرگانێتیدا . بەڵام ئامانجی بەرو دوای هەموو ئەو هەنگاوانە بەهێز کردنی دەسەڵاتی سیاسی‌و ئابووری‌ی چینی بۆرژوازی‌ی خۆی بوو ، بۆیەکا لە ئەنجاما نەك هەر باری ژیانی چینە چەوساوەکان بەرەو باش‌بوون نەرۆی ، بەڵکو لەگەڵێك رووەوە بەرەو خراپیش رۆی .

کەمالی‌یەکان نەیاندەویست لە بنەرەتا لە دەربەگایەتی بدەن‌و بەوە جووتیار رزگار بکەن ، بەڵکو هەوڵ‌و تەقەلایان ئاراستەی ئەوە کرابوو کە جۆری بەرهەم هێنانی دەرەبەگایەتی پلەیەك پێش بخرێت‌و شێوەی سەرمایەداری بدرێتێ ، ئەمەش لە هەموو شوێن‌و کاتێکدا دەبێتە هۆی قوڵبوونەوەی چەوساندنەوەی جووتیارو بگرە هەموو لادێیی . هەر ئەنجامی ئەم سیاسەتەش بوو کە تا ماوەیەك دوای سەرکەوتنی

---

(٢٦)

Professor Arnold J. Toynbee, Angora and the British Empire in the East — (The Contemporary Review), London, June 1923 , PP. 386 — 387.

شۆرشی بورژوازی هەندێك لە سەرانەو باجی دەرەبەگایەتی هەر وەك خۆیان هێڵرانەوە ، بەڵكو كەمالی‌یەكان زۆر جاریش دەستی یارمەتیان بۆ خاوەن زەوی شارێكان ، كە پەیوەندی‌یان لەگەڵیاندا هەبوو ، درێژ دەكرد ، وەك ئەوەی قەرزیان ئەدانی‌و لە دەرەوە تراكتۆرو ئەمرازی بەرهەم هێنانی‌تری نوێ‌یان بۆ دەهێنان . زەوی‌و زاری ئەم جۆرە خاوەن موڵكانە بەتایبەتی لەسەر حسابی جووتیارە ئەرمەن‌و یۆنانی‌یەكان لە پەرەسەندندا بوو ، ژمارەی جووتیاری بێ‌زەویش ، بەتایبەتی لە ناوچەی وەك كوردستاندا ، روو لە زیادی بوو . تەنانەت عیسمەت ئینۆنۆی سەرەك وەزیران ساڵی ١٩٣٦ خۆی ناچار بوو دان بەوەدا بنێت كە «ژمارەیەكی بێ شومار جوتیاری بێ زەوی هەن»[٢٧] . پاش ئەویش بە ٢٤ ساڵ رۆژنامەی «یەنی صباح»ی توركی نووسیبووی كە وا «قسەی شێخ وەك قانوون وایە بۆ جووتیار كە تەنانەت مافی ئەوەشی نی‌یە بێ رەزامەندی ئەو بۆ هیچ كارێك پەنا بەرێتە بەر كاربەدەستە میرێكان»[٢٨] . ئەمانە هەموو ئەو راستی‌یە دەخەنە بەرچاو كە وا سیاسەتی كشت‌وكاڵی بۆرژوازی تورك سیاسەتێكی قوڵ‌و سەركەوتوو نەبوو ، بۆیەكا بووە هۆی پەرەسەندنی دووبەرەكایەتی چینایەتی‌و كۆمەڵایەتی لە لادێكاندا[٢٩] .

دیارە ئەم جۆرە رێرەوە نەیدەتوانی كارێكی وا بكات كشت‌وكاڵ لە توركیای كەماڵیدا هەنگاوی گەورە بەرەوپێش بنێت . بە وێنە تا ساڵی ١٩٢٩ ئینجا رووپێوی ئەو زەوی‌و زارەی بۆ كشتوكاڵ بەكار دەهێنرا گەیشتەوە رادەی ساڵەكانی پێش شەری یەكەم ، بەڵام ئەو بەرهەمەی دەیدا لە دەوروبەری ٨٠٪ی بەرهەمی پێش شەر تێ‌نەدەپەری ، ژمارەی مەرومالاتیش هەر لەو ساڵەدا بە زەحمەت خۆی دەدا لە ٨٥٪ی ژمارەی پێش شەر[٣٠] . لە ئەنجامی ئەمەدا گرانی هەتا دەهات پەرەی دەسەند . ئەم ژمارانە ، وابزانم ، زۆر بە ئاشكرا رادەی ئەو گرانی‌یە دەخەنە روو : ساڵی ١٩١٣ حۆقەیەك گۆشت بە ٥ قرش بوو ، حۆقەی نان بە قرشێك‌و رۆنی

---

(٢٧) بڕوانە «مێژووی هەموو جیهان» ، بە زمانی رووسی ، بەرگی -٩ - مۆسكۆ ، ١٩٦٢ ، ل ٤٤١ .
(٢٨) لە گۆڤاری «الطریق» ، بیروت ، ٧ی تەمموزی ساڵی ١٩٦١ ، ل ٩٣ وە وەرگیراوە .
(٢٩) زۆربەی مێژوونووسە پێشكەوتن خوازەكان پەنجەیان بۆ ئەم راستی‌یە راكیشاوە (بە وێنە بڕوانە : پ . پ . مایسیێف‌و م . أ . گاسرەتیان ، توركیا ، بە زمانی رووسی ، مۆسكۆ ، ١٩٦٥ ، ل ٤٨) .
(٣٠) بڕوانە : أ . نۆڤیچیڤ ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٧٠ .

زەیتونیش بە ٣ ، بەلاّم لە ساڵی ١٩٢٨دا نرخی حۆقەیەك گۆشت گەیشتە ١٥٠ قرش و نان ١٨ و ڕۆنی زەیتونیش ٧٠ قرش . بەم جۆرە لەسەردەمی کەمالی‌یەکاندا نرخی شتوومەکی پێویست لە ١٨ وە تا ٤٠ کەرەت بە نیسبەت پێش شەڕەوە زیادی کردووە[٣١] . تاقە تاقێك کەڵکی لەم گرانی‌یە وەرگتبێت بۆرژوازی‌ی بازرگانی تورك بوو کە ژمارەیەك مێژونووس بە هێزی جووڵێنەری شۆڕشی کەمالی‌ی دائەنێن ، بەلاّم بە نیسبەت هەژار و چەوساوانەوە تاقە مانایەکی هەبوو — برسێتی ! .

تەنانەت ئەو پێش‌کەوتنەش کە دوای هاتنی کەمالی‌یەکان بەرهەمی پیشەسازی گرتەوە نەبووە هۆی ئەوەی باری ژیانی ئابووری ولاّت بێتەوە سەر خۆی ، بەڵکو بە پێچەوانەوە پەرەسەندنی دەسەلاّتی سیاسی‌و ئابووری‌ی بۆرژوازی‌ی بووە هۆی ئەوەی چەوساندنەوەی چینی کرێکار تەشەنە بسێنێت . ڕۆژانەی کرێکاری شارەزا لە شاری ئەستەموڵ دەگەیشتە ١٢٠ — ٢٠٠ قرش ، ڕۆژانەی کرێکاری ڕەمەکیش لە دەوروبەری ٤٠ تا ١٠٠ قرشدا بوو[٣٢] هەرچەندە ڕۆژی کار زۆر جار خۆی داوە لە ١٦ سەعات . ئەم ڕوژانەیە ، وەك سەرچاوە ڕەسمی‌یەکان خۆیان دانیان پیا ناوە لە ڕاستیدا بە مقداری ١٧٪ کەمتر بووە لە ڕادەی ڕۆژانەی کرێکارانی ساڵی ١٩١٣[٣٣] .

ڕۆژانەیەکی وا کەم تەنانەت بەشی ژیانی کولەمەرگیشی نەدەکرد ، بە وێنە وەك یەکێك لەسەرچاوە باوەڕپێکراوەکان دەیگێڕێتەوە کرێکارانی کانە خەڵوزەکانی زەنگوڵ — داغ لە نانی ڕووت‌و گەنمەشامی بەولاوە هیچی‌تریان نەدەخوارد[٣٤]

---

(٣١) دەربارەی ئەو ژمارانە بڕوانە :
(The Times), London, July 8, 1929 ئەوی سەرنج ڕادەکێشیت تەنانەت کاربەدەستانی تورکیا خۆشیان بە شێوەیەکی ڕەسمی دانیان بەو گرانیەدا دەنا ، هەرچەندە هەوڵیان ئەدا لێی‌کەم بکەنەوە . سەرچاوە ڕەسمی‌یەکانی ئەو سەردەمە دەڵێن نرخی شتومەك ساڵی ١٩٢٩ لە ١٣وە تا ١٥ کەرەت بە نیسبەت ساڵی ١٩١٤وە زیادی‌کردووە (بڕوانە : ر .پ . کورنیینکو ، جولاّنەوەی کرێکاران لە تورکیا (١٩١٨–١٩٦٣) ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ ، ل ٥٧) .

(٣٢) بڕوانە : ر . کورنیینکو ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٥٧ .

(٣٣) بڕوانە : أ . نوڤیچێڤ ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٧٣ .

(٣٤) «جولاّنەوەی میهەنی جیهانی» ، بە زمانی ڕووسی ، بەرگی – ٣ ، مۆسکۆ – لێنینگراد ، ١٩٢٦ ، ل ٤٢–٤٣ .

شان به شانی فشاری ئابووری لەگەڵ هاتنی کەمالی یەکاندا فشاری سیاسیش ب
سەر چینی کرێکار پەرەی سەند . هێشتا فریا نەکەوتبوون بەتەواوەتی دوژمن لە ولاٚت
دەرپەڕێنن کاتێك دەرندانه کەوتنه گیانی چینی کرێکارو ڕێکخراوەکانی (تەنها پایزی
ساڵی ١٩٢٢ پتر له ٣٠٠ له سەرۆکه ئیش‌کەرەکانی ئەم چینه ئاخنرا
بەندیخانەکانەوە)[٣٥] . کەمالی یەکان له کاتێکدا ڕێکخراوی کرێکارانیا
دادەخست ، له هەمان کاتدا ڕێکخراوی سەربەخۆیانیان دادەمەزراند بۆ ئەوەی
بەو جۆره نەهێڵن جووڵانەوەی کرێکاران پەره بسێنێت‌و بچێته قاڵبێکی
یەکگرتووەوە .

هەموو چینه چەوساوەکانی تورکیا ، بێ‌جیاوازی نەتەوایەتی ، به جارێك
دەست ئەم سیاسەته نالەبارانەی کاربەدەسته بۆرژوازێکانی تورکیاوه وەڕس
بووبوون ، ئەمەش هەر زوو له زنجیره جووڵانەوەو مانگرتنێکدا پێش ڕاپەرینەکە
ساڵی ١٩٢٥ خۆی به ئاشکرا نواند . به وێنه جووتیاری هەندێك ناوچەی ڕۆژئاوا
تورکیا ساڵی ١٩٢٣ ڕاپەرینێکی گەورەیان دژی حوکمەت‌و دەرەبەگایەتی بەرپا کرد
گەلێك کاربەدەست‌و جاندرمەیان کوشت ، بەلاٚم حوکمەت زۆربه توندی
بێ‌بەزەیی یانه ئەو ڕاپەرینەی دامرکاندەوەو له مانگی تشرینی یەکەمی هەر ئەو ساڵە
قانوونێکی دانا گوایه « دژی چەتەگری »[٣٦] که سەراپای تەرخان کرابوو
بەرهەڵستی هەموو جۆره جووڵانەوەیەکی جووتیاران[٣٧] . هەر لەو کاتەدا نارەزایی
جووڵانەوەی کرێکاران شێوەیەکی تیژتری وەرگرتبو . تەنها له هاوینی ساڵی ١٩٢٣
پتر له ١٢ هەزار کرێکاری کانه خەڵوزەکانی زەنگوڵ – داغ سێ جار مانیا
گرت[٣٨] . گەلێك مانگرتنی تری لەو جۆره له ئەستەمول‌و شاره گەورەکانی تر

---

(٣٥) بڕوانه : ر . کورینکو ، سەرچاوەی ناوبراو . ل ٤٢–٤٣ .

(٣٦) کەمالی یەکان تەنها ڕاپەرینەکانی کوردیان به «چەتەگری» له قەڵەم نەدەدا ، بەڵکو هەمو
جووڵانەوەیەك هەر ئەوەنده دژی خۆیان بوایه ئەو ناوو ناتۆرەیەیان دەدایه پاڵی .

(٣٧) پ . پ . مایسیێف ، پەیوەندی کشتوکاڵ له تورکیای ئەم سەردەمەدا ، به زمانی رووسی
مۆسکۆ . ١٩٦٠ . ل ١٧١–١٧٢ .

(٣٨) بڕوانه : ل . کۆرینکو ، سەرچاوەی ناوبراو . ل ٥٩ .

ورکیادا روویان‌داو ئەوەی پێویستە سەرنجی بۆ ڕابکێشرێت لەم ڕووەوە ئەوەیە کە نوێنەرانی هەموو نەتەوەکانی تورکیا لەم جۆرە جوولانەوانەدا بەشداری‌یان کردووە .

بەم جۆرە دەبینین دوای هاتنی کەمالی‌یەکان جۆرە نارەزایی‌یەکی گشتی لە هەموو تورکیادا هەبوو کە دیارە گەلی کوردیشی گرتبۆوە . بەلاّم چەند هۆیەکی تایبەتی لە ئارادابوون کە کارێکی وایان کردبوو ئەو نارەزایی‌یە لە کوردستاندا زیاترو ئەنجامی توندو تیژتر بێت . جارێکا بەر لە هەموو شتێك سیاسەتی ئابووری کەمالی‌یەکان لە کوردستاندا سەرەرای هەموو شتێك ڕێبازێکی شۆڤێنی ڕووتیشی وەرگرتبوو . بە وێنە لە کاتێکدا کەمالی‌یەکان لە ناوچە تورکەکاندا تا ڕادەیەکی زۆر تەنها دەسەلاّتی سیاسی‌یان لە خاوەن زەوی‌یە گەورەکان سەندەوە ، دەبینین لە کوردستاندا هەولّیان دەدا جگە لەوە لە بەرژەوەندی‌یە ئابوورێکانیشیان بدەن ، بە تایبەتی هی ئەو ئاغاو سەرەك هۆزانەی کە لە دەمێکەوە تێکەلّی شەپۆلی جوولانەوەی ئازادی – نەتەوەیی گەلەکەیان بوبون . پێویستیشە ئەوە بلّێین مەبەستی ئەم لێدانە ئازادکردنو بەو جۆرە ڕاکیشانی جووتیاری کورد نەبوو ، بەلّکو بەشێك بوو لە سیاسەتی شۆڤێنی‌ی کەمالی‌یەکان . بە وێنە بەشێك لە باشترین زەوی‌و زاری کوردستان لە خاوەنەکانی زەوت‌کرا بۆ ئەوەی دابەش بکرێت بەسەر ئەو تورکانەی لە دەرەوە ، بە تایبەتی لە یۆنانەوە ئەگەرانەوە[٣٩] . تەنها لە سالّی ١٩٣١دا بڕیار درا ١٠٠ هەزار تورکی بولغارستانو یۆگۆسلافیا بنێرنە هەندێك لە ناوچە کوردەوارێکان ، گوایە « بۆ بەهێزکردنی دانیشتووە تورکەکانیان »[٤٠] . دیارە ئەم سیاسەتە بووە هۆی نارەزایی نەك تەنها جووتیاری کورد ، بەلّکو لە گەلّیاو ، هەر بەو ڕادەیەش چەوسێنەرەکانیشی .

هۆیەکی تری تایبەتی ئابووری لە ئارادا بوو کە کاری کردبووە سەر بەشێکی زۆر لە دانیشتوانی کوردستان ، بە تایبەتی هۆزە نیمچە کۆچەرو بازرگانەکانی . ئەوە بوو لە سەدەی نۆزدەمینەوە سەرەتای دروست‌بوونی یەك بازاری لە هەموو کوردستاندا

---

(٣٩) بڕوانە : «کێشەکانی کشتوکالّ» . بەزمانی ڕووسی . بەرگی ١–٢ ، مۆسکۆ ، ١٩٣٦ ، ل ١٢٧ .

(٤٠) بڕوانە :

(The Times), August 27, 1931

دەستی پی‌کردبوو ، ئەم کارە گرنگە لە ئەنجامی بەستنی بازاڕی کوردستان
بازاڕەکانی جیهانی سەرمایەداری‌یەوەو دەست پی‌کردنی ڕزگاربوون لە ئەنجامی
ئەوەدا لە چوارچێوەی بەرهەم هێنانی تەبیعی ، ڕۆژ بە ڕۆژ لە پەرەسەندندا بوو
دابەش‌کردنی کوردستانیش بە ناو لە نێوان تورکیاو ئێراندا لەو سەردەمەدا هێشـ
نەبووبووە کۆسپ لە بەردەمیدا . لەو سالآنەدا ئاڵ‌و گۆڕی بازرگانی لە نێوا
کوردستانی خوارووو ژووروودا تا ڕادەیەکی دیار لە گەشە کردندا بوو بە هۆی ئـ
کاروانانەوە کە لە نێوان هەردوو لایاندا لە هات‌و چۆدا بوون بەو حەوت ڕێگایەو ئـ
دۆڵە گەورەیەی کەوتۆتە عاستی گەیشتنی خابوور بە ڕووباری دجلەوە‌و کە پانایی •
کیلومەترێك دەبێت ، ئەو ڕێگایانەی بە جارێك ئەمدیوو ئەودیوی کوردستانیا
پێکەوە بەستووە . تەنانەت لە کاتی دووبەرەکایەتی تورك‌و ئینگلیزدا لە سـ
کوردستانی خوارووو تورکەکان زۆر لەسەر ئەوە سوور بوون کە وا پەیوەندی بازرگا
لە نێوان ئەم بەشەی کوردستان‌و کوردستانی ژووروودا زۆر بە هێزەو بۆ بەڵگەش باسـ
ئەو حەوت ڕێگایەو دۆڵەکەی لای خابووریان کردبوو[٤١] . جگە لەوە هەر ئـ
پەیوەندی‌ی ئابووری‌یە بوو کە پاڵی نابوو بەو لیژنە تایبەتی‌یەی «کۆمەڵەی گەلاد
ناردبووی بۆ لێکۆڵینەوەی ئەو کێشەیە لە ڕاپۆرتەکەیدا داوا بکات کە ئەگەر هـ
«ویلایەتی مووسڵ» درا بە عیراق ئەوا پێویستە ڕێگای خەڵکەکەی بدرێت
سەربەستی بازرگانیی خۆیان لەگەڵ تورکیاو سوریادا بکەن‌و مافی ئەوەش بدرێت
بازرگانەکانی کوردستانی تورکیا ڕێگاکانی ویلایەتی مووسڵ بۆ ئاڵ‌و گۆڕی بازرگا
بەکار بهێنن[٤٢] .

بەلآم زرووفی نوێی دوای کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهان‌و بە ڕادەی یەکـ
داگیرکردنی کوردستانی خوارووو لە لایەن ئینگلیزەوەو دابڕینی لە کوردستانی ژوورو
لەگەڵ سەرکەوتنی چینی بۆرژوازی لە تورکیاو ئێران مانای ئەوەیان دەبەخشی کە ئـ

---

(٤١) بڕوانە :

eagueof Nations .Qnestion of the frontier between Turkey and Iraq. Report submitted
the Council by the Commission instituted by the Council Resolution of the September
th , 1924), Geneva, 1924, P. 29

(٤٢) id, P. 90

کوردستان بە شێوەیەکی عەمەلی دابەش بوو بە چەند پارچەیەکەوە کە بە زۆر هەوڵ دەدرا بە یەکجاری لێك داببڕێن ، ئەمەش بێگومان کارێکی یەکجار گەورەی کردە سەر ژیانی ئابوری کوردستانو بە تایبەتی سەر عەمەلیەتی دروست بوونی یەك بازاڕی تیایا .

تورکەکان ئەیانویست بە جارێك دەست بەسەر هەموکوردستاندا بگرن ، بەلاّم زانی‌یان ناتوانن کوردستانی خواروو بخەنە ژێر ڕکێفی خۆیان ، بۆیەکا لە ساڵی ١٩٢٤وە کەوتنە ئەوەی بە سەرباز هەموو کونو کەلەبەری سنوورەکانی‌یان لەگەڵ سوریاو بە تایبەتی لەگەڵ عیراقدا بتەنن[٤٣] . بەم جۆرە ڕێگای بازرگانێتی لە نێوان ئەم دوو بەشەی کوردستاندا تا ڕادەیەکی زۆر بەستراو نەك تەنها بازرگانەکانی هەردوولا ، بەڵکو هەردوو بازارەکەش لە ئەنجامدا زۆر زەرەربار بوون ، تەنانەت نوێنەرانی عیراق لە یەکەم کۆبوونەوەی کۆمیتەی دوو قۆڵی چاودێری سنووری نێوان تورکیاو عیراق کە کۆتایی ساڵی ١٩٢٦ لە زاخو گیرا بە شێوەیەکی تایبەتی سەرنجی هاوەڵە تورکەکانیان بۆ ئەم کێشە ئابووری‌یە ڕاکێشا[٤٤] .

دابڕینی کوردستانی ژووروو و خواروو بە زۆر لە یەکتر کارێکی زۆری کردە سەر ژیانی ئابووری‌ی هۆزە نیمچە کۆچەرەکانیش . کاربەدەستانی تورکیا بە جارێك هاتوچۆی ئەو هۆزانەیان لە نێوان هاوینو زستانە هەوارەکانیانا کە کەوتبونە هەردوو بەشەکەی کوردستانەوە ، قەدەغەکرد . لە ئەنجامی ئەمەدا بە هەزارەها سەر مەڕو بزنی ئەو هۆزانە فەوتان . بە وێنە تەنها لە هاوینی ساڵی ١٩٢٧دا دەوروبەری ٦ هەزار کەس لە هۆزی ئەرتوشیو سەندی لە ئەنجامی دابڕینیان لە هاوینەهەوارەکانیان بە جارێك زەرەرمەند بوون[٤٥] ، لە پێش ئەوانیشدا بە دوو ساڵ دەوروبەری

---

(٤٣) بروانە : A.Safrastian , Kurds and Kurdistan, PP. 87 — 88.

(٤٤) بروانە :
(Report by Britannic Majestys Government to the Conucil of the League of Natious on the administration of Iraq for the year 1926), London, 1927, P.21.

(٤٥) بروانە :
(League of Nations. Report by Britannic Majestys Government to the Council of the League of Nations of the administration of Iraq for the year 1927), London, 1928, p.26.

۱۲۰۰ خێزان لە هۆزی میران ناچار بوون بە یەکجاری کوردستانی تورکیا بەجێبه
لە تاو بێبەریکردن لە هاوینەهەوارەکانیان کە کەوتبوونە کوردستانی خوارو لە قە
ڕووباری دجلەدا[٤٦] . دیارە لە ئەنجامی ئەمەدا نیمچە کۆچەرەکانی کوردستانیش
تەواوەتی لە کاربەدەستە نوێکانی تورکیا داخ لە دڵ بوون .

ئەم نیمچە کوچەریانە لەگەڵ هەموو لادێیکانی تری کوردستانو هەرو
کرێکارو هەژاری ناو شاریش هەر وەك چینە چەوساوەکانی هەموو تورکیا زەلالەت
بوو بە دەست ئەو باجو سەرانە تازانەوە کە بە یەکجاری پەکی خستبوونو تەنانە
ماوەی کۆبوونەوەی سەرمایەشیان لە دەست حیرەفیەکانو بازرگانە ناونجێکانیش
نە ئەدا تا بتوانن لەگەڵ ڕێبازی سەرمایەداری نوێی تورکیادا خۆیان بەرن بەرێو
فشاری ئەم باجو سەرانانە بۆ سەر لادێی لە هەموان زیاتر بوو ، چونکە لە سەردە
عوسمانێکاندا زۆربەیان بە یەکجاری یا ساڵەو ساڵ خۆیان لە دانیان ئەدزیوە . بە و
ساڵی ۱۹۱۳ یەکێك لە خێزانە دەرەبەگەکانی ناوچەی بتلیس بیست ساڵی رە
بەسەر ئەوەدا تێپەڕیبوو کە پوولێك باجو سەرانەی دەوڵەتی نەدابوو[٤٧] ، بەڵا
سەردەمی دەسەلاتی مەرکەزی بورجوازیدا دیارە ماوەی شتی وەها بە جارێك ب
گۆڤاری «رۆژهەلاتی نزیكو هیند»ی ئینگلیزی دوای تێپەڕبوونی چەند مانگ
بەسەر ڕاپەرینەکەی ساڵی ۱۹۲۵دا دەربارەی ئەم باسە نووسیوێتی دەڵێت
«وەزارەتی دارایی هیچ کونو کەلەبەرێکی نەهێشتۆتەوە دانیشتوانی تورکیا
ڕێگایانەوە بتوانن خۆیان لە دانی باجو سەرانە ڕزگار بکەن»[٤٨] . لە لایەکی تر
ئەو باجو سەرانانە تا دەهات لە زۆربووندا بوون . بە وێنە تەنها لە ماوەی ساڵێ
(۱۹۲۸-۱۹۲۹) داهاتی دەوڵەت لە باجو سەرانە پتر لە ٦٪ی زیادی کرد[٤٩]

---

(٤٦) بڕوانە :

port.... for the year 1926) P. 16

(٤٧) بڕوانە :

Safrastian, Kurds and Kurdistan, PP. 72 — 73.

(٤٨) بڕوانە :

e Near East and India), Vol XXVIII, November 19, 1925, P. 612.

(٤٩) بڕوانە :

e Near East and India), Vol XXXIV, August 9, 1929, P. 178.

سالّی ١٩٣٨-١٩٣٩ باجی مباشر گەیشت بەرادەیەك کە پێنج ئەوەندەی سالّی ١٩٣٠-١٩٣١ ئەبوو (٥٠) .

تەنانەت فشاری سەرانەو باجیش لە کوردستاندا زیاتر بوو وەك لە ناوچەکانی تر ، هیچ نەبێت لە ئەنجامی ئەوەدا کە بەشێکی زۆر لە سوپای دەولّەت لێرە لە سەر ورگی رەمەکی خەلّکەکە دەژیان . عبدالعزیز یامولکی دەربارەی ئەمە دووسیوێتی دەلّێت : « سوپای تورك بەلاّیەکی گەورە بوو بە سەر شانی جوتیاری کوردەوە کە ناچار بوو شتومەکی بۆ کۆبکاتەوەو بە کۆلّی خۆی بیگەیێنێتە سەربازخانەکانی و لێرەش بە ئارەزووی خۆیان نرخیان بۆ دادەناو هەر ئەوەندەیان بۆ دەهێشتەوە کە بتوانێت زستانی بە کولەمەرگی بە نانو بەروو پیّ بەرێتە سەر» (٥١) .

ئەم سیاسەتە بە جارێك خەلّکەکەی وەرس کردبوو . بەشێك لە رێکخراوە سیاسێکانی کوردستان هەستیان بەمە کردبوو بۆیەکا هەندێکیان ، وەك «کۆمیتەی ئەرزرۆم» ، لە کاتی راپەرینەکەی سالّی ١٩٢٥دا بەیاننامەی تایبەتی یان بلاّو کردەوە کە تیایا پەیمانی لابردنی باجو سەرانەیان دابوو (٥٢) .

ئەمەبوو بە گشتی باری ژیانی ئابووریو کۆمەلاّیەتی کوردستانی ژووروو دوای سەرکەوتنی شۆرشی بۆرژوازی لە تورکیادا ، هەر لەم شەپۆلە فراوانە پڕ پێچو پەنایەشدا بە ئاسانی دەتوانرێت هۆ بنەرەتی یەکانو هێزە بزوێنەرەکانی هەموو جوولاّنەوەی ئازادی - نەتەوایەتی کوردستانی تورکیای دوای شەری یەکەم ، بە راپەرینە گەورەکەی سالّی ١٩٢٥وە ، دەست نیشان بکرێن .

ئەو هۆیانە ، وەك ئاشکرا دیمان ، لە ناو کومەلّەکە خۆیداو زۆربەیان لە زرووفی سەرکەوتنی شۆرشی بۆرژوازی نەتەوەی دەسەلاّتدارا دروست بوون ، ئەو هۆیانەش وەك تەنها لە کوردستاندا ، بەلّکو لە هەموو شوێنێكو هەموو کاتێکدا لەو سەردەمەدا بەس بوون بۆ ئەوەی هەر میللەتێکی تر بێت بیگەیێننە رادەی تەقینەوە ، زۆر ئاشکرایە

---

(٥٠) «مێژووی هەموو جیهان» ، بەزمانی رووسی ، بەرگی ٩ ، ل ٤٤٥ .

(٥١) عبدالعزیز یاملکی ، کوردستان و کورد اختلال لری ، جلد - ١ - ، تهران ، ١٩٤٦ ، ص ٧٨ .

(٥٢) بروانە :

A. Ghassemlon, Kurdistan and the Kurds, P. 50

له زرووفی وادا ئەگەرچی هۆی دەرەوەش لە ئارادا بووبێت ئەوا ئەو هۆیە هەر ب
پێی زانیاری مێژوو خۆی لە ئەوپەڕیدا ئینجا نەیتوانیوە لە دەورێکی پچووك زیات
ببینێت‌و هیچ کاتێك ڕاست نی‌یەو ناتوانرێت بە چاوی هێزی جووڵێنەری بنچینەیی
ڕاپەرینەکەی ساڵی ١٩٢٥ ، وەك گەلێك مێژنووس کردویانە ، دابنرێت .

باسی شەشەم
کۆمەڵەی گەلان و کورد

کورتەیەك دەربارەی سیاسەت(*) :

هەرچەندە بەشێکی زۆری ئەم وتارە بۆ باسی چۆنیەتی دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان» (عصبة الامم)و سروشتی ئەو دەزگایە تەرخان کراوە ، بەڵام ئەوە بۆی هەیە یاریدەمان بدات باشتر لە هەڵوەستی کۆمەڵە بەرامبەر بە گەلی کورد تیْبگەین . جا با لە پێشدا بە کورتەیەك دەربارەی سیاسەتو ئاڵۆگۆڕەکانی دەست پیْبکەین .

مرۆڤ لەوەتەی هۆشی بەبەردا هاتووەو کەوتۆتە بیرکردنەوە فێری سیاسەت ، یا وەك دەڵێن رامیاریی ، بووە[1] . ئەو فێڵو فەرەجەی بۆ گوزەرانو پاروەنانێك بەکاری دەهێنا یەکەم رووی ساکاریی سیاسەت بوو لە ژیانیدا .

وەك هەر دیاردەیەکی تری ژیان سیاسەتیش لەوەتەی پەیدابووە بیْوچان لە ئاڵو گۆڕو بەرەوپێش چووندایەو دەبیْ . دەمێکە سیاسەت بۆتە پیشەو هونەرو زانست . لەو کاتەوەی کۆمەڵو دەوڵەت پەیدا بوون سیاسەت بۆتە ئەرکی یەکەمی سەر شانی زۆربەی دامودەزگاو کاربەدەستانیانو هەر لەبەر ئەوەشە وشەی «پۆلیتیکا»ی گریکیی کۆن کە واتای کاروباری کۆمەل یا دەولەت دەبەخشیْ بە مانای (سیاسەت) تێکەڵ بە زمانە ئەوروپاییەکان بووە[2] .

(*) لە لاپەرە ٢-٢٩ی ژمارە حەقدەی «کاروان»دا بلاْوکراوەتەوە .

(١) بۆ ئامادەکردنی ئەم وتارە کەلْکی زۆرم لەو موحازەرانەم وەرگرتووە کە بە یاریدەی گەلێك سەرچاوەی جیاواز بۆ پۆلی چوارەمی بەشی مێژووی کۆلێجی ئەدەبیاتی زانکۆی بەغدا ئامادەم کردوون .

(٢) وشەی (Politika)ی گریکی لە (Polis) ەوە هاتووە کە مانای دەولەتە . دیارە وشەی پۆلیسیش هەر لەمیانەوە هاتووە .

دوای دەوڵەت پەیدابوونی ئایینیش دەوری گەورەی لە بەرەوپێش بردنی سیاسەتدا بینی . ئایین بێ سیاسەت نەیدەتوانی بڵاوببێتەوەو پەرەبسێنێ . لە سەرەتای سەدەی چوارەمینەوە ئایینی عیسایی‌و دەوڵەت تێکەڵ بەیەك بوون‌و پاش ماوەیەکی کەم پاپای وا پەیدا بوو دەشیا لە سیاسەتبازیدا ببێتە مامۆستای دەیان میرو پاشای رۆژگاری خۆی .

پێغەمبەری خۆشمان ، درودی خوای لێ‌بێ ، هەر لە یەکەم رۆژی هەڵهاتنی خۆری ئیسلامەتی‌یەوە توند توند سیاسەت‌و ئایینی پێکەوە بەست . نامە بەناوبانگەکانی بۆ پاشایانی رۆم‌و فورس‌و حەبەش یەکەم نموونەی پێوەندی دیپلۆماسی‌ی جیهانی نوێی موسڵمانن .

وەك گوتمان سەرەتا سیاسەت یەکجار سادەو ساکار بوو . لەگەڵ پەیابوونی دەسەڵات‌و دامەزراندنی دامودەزگای میری‌و ئاییندا سیاسەت رووی لە وردەکاری‌و ئاڵۆزی کرد .

بەرژەوەندی‌یەکانی ژیانی رۆژانەو پەرەسەندنی تێکەڵی یەك بوونی گەلانی دراوسێ‌و لێك نزیك لە رۆژگاری کۆنەوە بوونەتە هۆی پەیدابوونی پێوەندی‌ی لە نێوان دەزگا میری‌یەکانی جیهانی پێشکەوتووی ئەوساکەدا . سەرەتاو تا ماوەیەکی دوورو درێژ ئەو پێوەندی‌یەش ساکارو بێ‌گرێ‌بوو . هەرکاتێك پێویست بوایە وەفدی ولاتێك بۆ بەستنی پەیمانێك یا بردنی دیاری‌یەك یا گەیاندنی راسپاردەیەك یا بۆ خوازبێنی شازادەیەك رووی دەکردە ولاتێکی ترو لەگەڵ جێ‌بەجێ‌کردنی کارەکەیدا بەرەو نیشتمان دەگەرایەوە . هەرچەندە ئەرکی سەر شانی ئەو جۆرە وەفدانە ئاسان‌و بێ ئەمسەرو ئەوسەر بوو ، بەلاّم جێ‌بەجێ‌کردنی ماوەیەکی زۆری پێ‌دەویست کە جاری وا هەبوو لە مانگان تێدەپەری‌و دەچووە خانەی سالاّنەوە . چون‌و گەرانەوەی وەفدە بەناوبانگەکەی هارونە رەشید بۆ لای شارلەمانی گەورە نزیکەی ساڵێکی خایاند .

ئەرکی وەفدی ناوبراو بریتی بوو لە گەیاندنی نامەیەك‌و سەعاتێکی خەلیفەی موسڵمانان بە پاشای گاوران . پاش دەوروبەری چوار سەدە کاتێك مارکۆ نیکۆلۆ پۆلۆی ناسراو لەگەڵ باوکی‌و مامی لەسەر داوای فەرمانرەوایانی ڤێنیسیای ئیتالیا چووە خزمەت خانی چین‌و ماچین پاش ٢٤ ساڵی رەبەق ئینجا گەرایەوە نیشتمان ، ساڵی

١٢٧١ ڕۆیشت‌و ساڵی ١٢٩٥ گەڕایەوە[٣] . مارکۆ پۆلۆ بە نزیکەی سێ ساڵ‌و شەش مانگ ڕێگەی نێوان ڤێنیسیای ئەوروپاو پەکینی[٤] ئاسیای بڕی‌و تەنانەت خاکی ئێمەش بەشێك بوو لەو ناوچەو وڵاتانەی پیایاندا تێپەڕی .

لەگەڵ پەیدابوونی ڕژێمی سەرمایەداری‌و دروست بوونی ژمارەیەك دەوڵەتی گەورەو دەسەلاتدارو چاوچنۆك قۆناغێکی نوێ لە ژیانی سیاسیی گەلاندا دەستی پێ‌کرد . هیچ کامێك لەو دەوڵەتە گەورە ئەوروپایی‌یانە بە سنووری خۆی دابین نەدەبوو ، هەر یەکەیان چاوی بڕیبووە خاك‌و سامانی گەلانی ترو لەناو یەکیشدا دەستیان نابووە بیناقاقای یەکتر . هەر ئەوەندەت دەزانی کڵپەی ئاگری شەڕ بەرز دەبۆوەو بە هەزاران‌و بە دەیان هەزار دەبوونە قۆچی قوربانی . ئەو شەڕانەی ئەوروپا لە ڕۆژگاری ناپلیۆن بۆناپارتدا ، واتە سەرەتای سەدەی نوزدەمین ، گەیشتنە پلەیەکی ترسناکی ئەوتۆ کە مێژوو تا ئەو سەردەمە لە وێنەی بەخۆیەوە نەبینیبوو . زیانە زۆرەکانی ئەو شەڕانەو وەڕس بوونی بێ‌ئەندازەی گەلانی ئەوروپا پاڵیان نا بە فەرمانڕەوایانی ئەو کیشوەرەوە زیاتر بکەونە سۆراخی ڕێبازی چارەسەرکردنی ئاشتی‌یانەی کێشە نێو دەوڵەتی‌یەکان . لەبەر ئەوە سیاسەتکاران بە پێویستیان زانی دەزگایەکی باڵا بۆ چاودێری‌کردنی پێوەندی‌ی نێوان دەوڵەتە گەورەکان دابمەزرێنن ، ئەوان هاتبوونە سەر ئەو بیرەی دەشێ ئەوی بە چەك‌و شەڕو خوێن‌و فرمێسك دەبرێتە سەر بە گفتوگۆو لێدوان‌و لێکدانەوەش هەمووی نەبێ بەشێکی زۆری جێ‌بەجێ‌بکرێ . بۆ ئەو مەبەستە دوای کەوتنی ناپلیۆن کۆنگرەی ڤیەنا بڕیاری دامەزراندنی جۆرە کۆڕێکی دا کە جاروبار نوێنەرانی ژمارەیەك دەوڵەتی گەورە بۆ لێدوان لە باسە گرنگەکانی جیهان دەیانبەست .

دوای کۆنگرەی ڤیەناو بەتایبەتی پاش ئەوەی لە حەفتاکانی سەدەی نۆزدەمینەوە وڵاتە سەرمایەدارە پێشکەوتووەکان گەیشتنە قۆناغی ئیمپریالیزم ، سیاسەت‌و پێوەندی‌ی نێوان دەوڵەتان کەوتنە بارو دۆخێکی نوێی یەکجار وردو ئاڵۆزەوە کە تا دەهات گرێ‌کوێرەکانیان زیاترو باریان قورستر دەبوون‌و ئەنجام کار گەیشت بەوەی

---

(٣) مارکۆ پۆلۆ (M.Polo) ساڵی ١٢٥٤ لەدایك بووەو ساڵی ١٣٢٤ کۆچی دوایی کردووە .
(٤) بەزمانی چینی (پەکین) مانای پایتەختی باکوورە .

فەرمانڕەوایان پەنا بەرنە بەر چەك وەك دوا هیواو ئاواتی چارەسەرکردنی کێشەو بێنەوبەرە زۆرەکانی ولاتەکانیان . بەو جۆرە سەرەتای ئابی سالی ١٩١٤ شەڕێك بەرپا بوو کە مێژوو تا ئەو کاتە لە وێنەی بەخۆیەوە نەبینیبوو ، شەڕێکی ئەوتۆ کە هەموانی گرتەوەو بە ڕەوایی ناوی لی نرا «شەڕی یەکەمی جیهان» .

زیانەکانی شەڕی یەکەمی جیهان کوشندەو جەرگبڕ بوون . تەنها ئەوانەی بە بەرگی سەربازی یەوە لە شەرگەکاندا کوژران ، ژمارەیان خۆی دەدا لە نزیکەی (١٠) ملیۆن کەس . ئەوانەش کە لە جەنگەی شەڕدا بریندار بوون (٢٠) ملیۆن دەبوون کە سێ ملیۆنو نیویان تا مردن بە کەفتەکاری مانەوە . لە صەدا پەنجای لاوو (٤) هەزار گوندو (٢٣) هەزار کارگەو کانە ئاسنو خەلوزو (٥٥٠) هەزار خانوبەرەو (٥٨) هەزار کیلۆمەتر ڕێگەوبانی تەنها فەرەنسە[٥] بووە خۆراکی ئاگری شەڕی یەکەمی جیهان کە بە لایەنی کەمەوە (٣٦٠) ملیار دۆلاری زێڕی تێچوو ، واتە گەلێك لەو پارەیە زیاتر کە هەموو شەڕەکانی پێشووی جیهان بەسەر یەکەوە هەلیان لووشی .

ئەم ڕاستی یە ترسناکە دەبوو دەروونی هەموان بهەژێنێو لە گۆڕەپانی سیاسەتدا گەلێك سەرنجو هەلسەنگاندنی نوێ بهێنێتە ئاراو کایەوە کە دامەزراندنی «کۆمەلەی گەلان» یەکێك لە ئەنجامە سەرەکی یەکانیان بوو .

دامەزراندنی «کۆمەلەی گەلان» :

بەر لەوەی شەڕی یەکەمی جیهان تەواو بێت بە ماوەیەك کاربەدەستانی ژمارەیەك لە دەولەتە گەورەکان کەوتنە سۆراخی دامەزراندنی ڕێکخراو یا دەزگایەکی بالای نێودەولەتی بۆ جیهانی دوای شەڕ . بۆ ئەو مەبەستە فەرەنسی یەکان لیژنەیەکی تایبەتی یان بە سەرۆکایەتی وەزیری کار دامەزراند . فەرمانڕەوایانی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە هەموان زیاتر بایەخیان دایە ئەو باسە . ئەوان کە شەڕ بووە خێرو بەسەریاندا ڕژاو گەلێك لە جاران دەولەمەندو بەتواناتر بوون دەیانویست لە جیهانی سیاسەتی پاش شەڕدا ئەو ڕێکخراوە بکەنە داردەستی خۆیان .

(٥) بەدرێژایی هەر چوار سالو سێ مانگو دە ڕۆژەی تەمەنی شەڕی یەکەمی جیهان جەنگ بۆ تاوێك لەناو خاکی فەرەنسەدا نەوەستا .

هەرچۆن بێ لەگەڵ تەواو بوونی شەڕدا دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان» (عصبة الامم – League of Nations) ببووە دروشمێکی ڕەخسیو ، بۆیە «کۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریس» کە ڕۆژی (١٨)ی کانوونی دووەمی ساڵی (١٩١٩) کرایەوە بەتایبەتی بایەخی پێداو ڕۆژی (٢٥)ی کانوونی دووەمی هەر ئەو ساڵە جێبەجێ کردنی سپاردە لیژنەیەکی بەرز بە سەرۆکایەتی ویدرۆ ویلسنی سەرەك کۆماری ولاتە یەککگرتووەکانی ئەمەریکا .

دیارە دەوڵەتە سەرکەوتووەکان هەر یەکەیان دەیویست پرۆگرامی «کۆمەڵەی گەلان» بە جۆرێك بێ کە لە هەموو سەرێکەوە لەگەڵ ئامانجو پلانو بەرژەوەندی‌یەکانی خۆیدا بگونجێ . فەرەنسەیی‌یەکان سوور بوون لەسەر ئەوەی کۆمەڵە ببێتە چقڵی چاوی ئەلەمانەکانی هاوسێیان کە بە چاوی دوژمنی باوەکوشتە سەیریان دەکردن . ئەوان داوای دامەزراندنی هێزێکی سەربەخۆیان بۆ کۆمەڵە دەکرد چونکە دەیانزانی لەبەر ئەوەی لەشکری سوارەو پیادەی ئەوسای فەرەنسە گەورەترین هێزی چەکداری جیهان بوو ئەو هێزە دەبێتە دەسکەلای خۆیان ، بەلاّم بە ناوی گشت دەوڵەتە گەورە سەرکەوتووەکانەوە .

پرۆگرامی ئینگلیزەکان دامەزراندنی ڕێکخراوێکی فراوانی ڕەچاو نەدەکرد ، ئەوان دەیانویست کۆڕێکی تایبەتی بۆ نوێنەرانی ولاتە گەورەکان دابمەزرێنن کە دەبوو کاری بەرودوای بریتی بێ لە پاراستنی دۆخی نوێی جیهان . ئینگلیزەکان لەبەر ئەوەی هەرچی‌یەکیان ویستبوو بەهۆی شەڕەوە دەستیان کەوتبوو بە «بەشی خۆیان» قایل بوونو دژی ئەوەبوون کەس دەست بخاتە ناو کاروباری خۆیانو ولاتە ژێردەستەکانیانەوە کە ئەوساکە پێوانەیان خۆی دەدا لە (٣٥) ملیۆن کیلۆمەتری چوار گۆشەو ژمارەی دانیشتوانیان دەگەیشتە (٤٥٠) ملیۆن کەس .

لە باسی دامەزراندنو پرۆگرامی «کۆمەڵەی گەلان»دا ئەمەریکایی‌یەکان بە جۆرێکی تر هاتنە دەست . واشنگتۆن دەیویست ڕێکخراوێکی جیهانی فراوان دابمەزرێنرێو هەموان ببنە ئەندامی تاوەکو ببێتە شوێنی تۆژینەوەی باری ولاتان ، تەنانەت دژی ئەوەش بوو ئەلەمانیای بەزیو نەبێتە یەکێك لە ئەندامانی چونکە دەیویست لەو ڕێگەیەوە لە سەرکێشی ئینگیلتەرەو تایبەت لە سەرکێشی فەرەنسە

کەم بکاتەوە . لەوەیش زیاتر ، نوێنەرانی ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لەو ڕۆژانەدا تا ڕادەیەکی زۆر «لایەنگری» دیارکردنی مافی چارەنووسی گەلان بوون ، دەیانویست «کۆمەڵەی گەلان» ئەو مافە بکاتە دروشمێکی سەرەکیی خۆی . هەروەها لەگەڵ بازرگانیی سەربەستو بێ قۆرتدا بوون ، لەو بارەیەوە دروشمی «دەروازەی کراوە» یان[٦] هەڵکرد . مەبەست لە «دەروازەی کراوە» ڕێگەدانی دامەرزاندنی پێوەندیی ئابووریی ئازاد بوو بۆ هەموان بێ‌جیاوازی . بەو دروشمەیان فەرمانڕەوایانی واشنگتۆن قایم لە دەرگا داخراوەکانیان دەدا .

ئەو ویستو داخوازی‌یانەی ئەمەریکایەکان کە تا ڕادەیەکی زۆر لەگەڵ چاکەو بەرژەوەندی نەتەوە بچوکەکانی جیهاندا دەگونجان لە خۆڕا نەبوون ، هەموویان دەستکردی سیاسەتێکی وردو دووربین بوون کە خزمەتی ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ئامانجی سەرەکیو یەکەمی بوو . سامانی نەتەوەیی ئەو ولاّتە بەهۆی شەڕەوە لە ئەندازە دەرچوو ، بازاڕی نیوەی ڕۆژئاوای جیهان بە تەنها ئیتر دادی بەرهەمی پیشەسازیو بەروبوومی کشتوکاڵو پارەی کۆبۆوەی زۆری ئەوی نەئەدا . ڕەنگیێ هێندە بەس بێ گەر بڵێین لەگەڵ تەواو بوونی شەڕی یەکەمدا لە ٤٠٪ی هەموو پاشەکەوتی زێڕی جیهان کەوتە بانکەکانی ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە ، کە قەرزی ئەو ولاّتە بەسەر ئینگیلتەرەو فەرەنسەو ژمارەیەك ولاّتی سەرمایەداری ترەوە گەیشتە (١٤) ملیار دۆلار ، لە کاتێکدا بەر لەوەی شەڕ هەڵگیرسێ ئەو ساڵی (٢٠٠) ملیۆن دۆلار قەرزانەی دەدایە ئەو ولاّتانە . کەچی ئەو ولاّتە یەکجار دەوڵەمەندە لە بەروبوومی ولاّتە ژێردەستەکان بێ‌بەری بوو . پێوانەی ئەو مەڵبەندو ناوچانەی کەوتبوونە ژێر ڕکێفی ئەوەوە کەمێك لە چارەکە ملیۆنێك کیلۆمەتری چوار گۆشە زیاتر بوون . بەرامبەر بەوە فەرەنسەیی‌یەکان نزیکەی دوازدە ملیۆن کیلۆمەتری چوار گۆشەی خاکی گەلانیان بە ئارەزووی خۆیان دەرووتاندەوە . هەر ئەوسا کە پێوانەی ولاّتە ژێردەستەکانی ئینگلتەرە لە (٣٥) میلۆن کیلۆمەتری چوار گۆشە

---

(٦) «دەروازەی کراوە» واتە (الباب المفتوح) . کاربەدەستانی ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ساڵی (١٨٩٩) ئەو زاراوەیان بۆ یەکەم جار بەکار هێنا . ئەوسا کە دەیانویست بەو بیانووەوە خۆیان بگەیێننە بازاڕە فراوانەکانی چین کە بەدەست دەوڵەتە گەورەکانی ترەوە بوو .

تێدەپەڕی کە ژمارەی دانیشتوانیان ، وەك گوتمان ، خۆیدەدا لە (٤٥٠) ملیۆن کەس ، واتە ئەو خاکەی بەدەست فەرەنسەوە بوو نزیکەی (٤٥) هێندو ئەوەی بەدەست ئینگلتەرەوە بوو نزیکەی (١٣٥ – ١٤٠) هێندی ئەو خاکە بوون کە بەدەست ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە بوو . کەوابێ دەبوو واشینگتۆن هەوڵ بدات هەرچۆن بێ درزێك بکاتە دیواری ئەو قەلا سەختەی هاوپەیمانەکانی دوێنێیەوە . بەپێی پرۆگرامی ئەمەریکایی‌یەکان «کۆمەڵەی گەلان» دەیتوانی لەو کارەدا دەورێك ببینێ .

بەلام نە تەرازووی هێزی چەكو نە تەرازووی توانای ئابووریی ئەو ڕۆژگارە بواریان نەئەدا هیچ کامێك لەو پرۆگرامانە بەتەواوەتی پارسەنگ بێت ، بۆیەکا ئارەزووی هەموان لە دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان»دا تێکەڵ بەیەك بوو ، ئەوەش بۆ خۆی بووە هۆی یەکەمی بە لاوازی لە دایك بوونی کۆمەڵە .

لیژنە تایبەتی‌یەکەی ویدرۆ ویلسن کارەکانی خۆی تەواو کردو لە (٢٦) خاڵی سەرەکیدا پێڕەوی بۆ «کۆمەڵەی گەلان» دانا . ئەو (٢٦) خاڵە بوونە بەشی یەکەمی هەموو ئەو پەیمانانەی لە کۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریس مۆر کران‌و کە «پەیمانی ڤێرسای» نێوان ئەڵەمانیاو هاوپەیمانەکان لە هەموویان گرنگتر بوو .

ئەندامەتی‌و دامودەزگاکانی «کۆمەڵەی گەلان»

بەو جۆرە ساڵی (١٩١٩) لە کۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریس «کۆمەڵەی گەلان» دامەزرێنراو جنێڤی پایتەختی سویسرە کرایە بارەگای‌و ئینگلیزی‌و فەرەنسی بوونە زمانی گفتوگۆو تۆماری بەڵگەکانی . ئەندامانی کۆمەڵە دوو جۆر بوون – دامەزرێن‌و هەڵبژێردراو . ئەندامانی دامەزرێن بریتی بوون لەو دەوڵەتە هاوپەیمانانەی پێڕەوی «کۆمەڵەی گەلان» یان لە پاریس مۆرکرد ، هەروەها ئەو دەوڵەتانەش کە لە ساڵانی شەڕی یەکەمدا بێ لایەن بوون‌و بێ هیچ مەرجێك لە ماوەی دوو مانگدا ئەوانیش هەمان پێڕەویان مۆرکرد . ژمارەی ئەندامانی دامەزرێنی کۆمەڵە بریتی بوو لە (٤٤)

دەوڵەت کە (٣١) یان دەوڵەتە هاوپەیمانەکانو (١٣) یان دەوڵەتە بێ لایەنەکانی وەك سویسرەو سویدو نەرویجو دانیمارکو ئیسپانیاو ئێرانو ئەرجەنتین بوون .

ژمارەیەك :دەوڵەتی تر یەك لە دوای یەك بۆ ئەندامەتی کۆمەڵە هەڵبژێردران ، وەك ئەڵەمانیا کە ساڵی (١٩٢٦)و عیراق کە ساڵی (١٩٣٢)و یەکیەتی سۆڤیەت کە ساڵی (١٩٣٤) ومیسر کە ساڵی (١٩٣٧) هەڵبژێردران . تا هەڵگیرسانی ئاگری شەڕی دووەمی جیهان ژمارەی ئەندامانی «کۆمەڵەی گەلان» گەیشتە (٥٨) دەوڵەت .

دەزگاکانی کۆمەڵە بریتی بوون لە کۆمیتەی گشتی کە هەموو دەوڵەتە بەشدارەکانی کۆمەڵە ئەندامی بوونو دەبوو بەلایەنی کەمەوە ساڵی جارێك لە مانگی ئەیلولدا کۆببێتەوە .

وەفدی هەر دەوڵەتە یەك دەنگی هەبوو ، هەرچەندە دەشیا ژمارەی بەشدارانی وەفدەکە بگاتە سێ کەس . لەسەر داوای زۆرینەی ئەندامان لە کاتی پێویستدا دەبوو کۆمیتەی گشتی کۆببێتەوە . هەموو بڕیارە گرنگەکانی دەزگاکانی تری کۆمەڵە دەخرانە بەردەمی کۆمیتەی گشتی کە دوا بڕیاری وەرگرتنی ئەندامی نوێو هەڵبژاردنی سکرتێری گشتی ی کۆمەڵەش لە مافە سەرەکی یەکانی بوون .

هەرچەندە بەپێی پلە ئەنجومەن دووەم دەزگای «کۆمەڵەی گەلان» بوو ، بەڵام کاروباری لە هەموان زۆرو بایەخدارتر بوو . ئەنجومەن لە ڕاستیدا هێزی بزوێنی کۆمەڵە بوو .

سەرەتا بڕیار وابوو ئەنجومەن لە (٩) ئەندام پێکبێ ، پێنجیان نەگۆڕو چوارەکەی تریان کاتی بن . ئەندامە نەگۆڕەکان نوێنەری دەوڵەتە گەورە هاوپەیمانە سەرکەوتووەکان بوون ، واتە ئینگلتەرەو ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو فەرەنسەو ئیتالیاو ژاپۆن . چوار ئەندامەکەی تر بە نۆرە هەڵدەبژێردران .

ئەو بڕیارە وەك خۆی نەچووە سەرو چەند ئاڵوگۆڕێکی بەسەردا هات . لەبەر گەلێك هۆ ، کە دوایی بە کورتی باسیان دەکەین ، ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا نەبووە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» ، بۆیەکا شوێنی لە ئەنجومەنو کۆمیتەی گشتیدا بە بەتاڵی مایەوە . بەر لە شەڕی دووەمی جیهان بە چەند ساڵێك ژمارەی ئەندامانی ئەنجومەنی کۆمەڵە بووە پازدە کە نۆیان ئەندامی کاتیو شەشەکەی تریان نەگۆڕ بوون .

ئەمانەی دوایی یان بریتی بوون لە فەرەنسەو ئینگلتەرەو شورەویو ئیتالیاو ئەڵەمانیاو ژاپۆن[7] . دەبوو ئەنجومەن بە لایەنی کەمەوە ساڵی جارێك کۆببێتەوە . کاتی تر لەسەر داوای زۆرینەی ئەندامان چەند کەرەتی تر پێویست بوایە دەبوو هێندە ئەنجومەن بۆلێدوان کۆبێتەوە .

سکرتێری گشتیو یاریدەرەکانی دەزگای سەرپەرشتیو بەرێوەبردنی کاروباری رۆژانەی «کۆمەڵەی گەلان» یان پێك دەهێنا . سکرتێری گشتی لە لایەن ئەنجومەنەوە هەڵدەبژێردراو دەبوو دەنگی هەموو ئەندامانی وەربگرێ . دوای ئەوە دەبوو لە کۆمیتەی گشتیدا هەموو ، یا زوربەی ئەندامان دەنگی بۆ بدەن .

جگە لەوانەی باسمان کردن ژمارەیەکی تر کۆمیتەو لیژنەی کاتیو هەمیشەیی جێبەجێکردنی بەشێك لە ئەرکەکانی کۆمەڵەیان کەوتبووە ئەستۆ کە دوایی باسیان دەکەین .

ئامانجەکانی «کۆمەڵەی گەلان»

بەپێی دەستوورو پێرەوی دەبوو ئامانجی یەکەمی «کۆمەڵەی گەلان» پاراستنی ئاشتی بێت تاوەکو جیهان گیرۆدەی کارەساتێکی تۆقێنیتری وەك شەری یەکەم نەبێتەوە . یەکێك لە خاڵە سەرەکییەکانی پێرەوی کۆمەڵە دەیگوت پێویستە پەنا ببرێتە بەر هەر کارو فەرمانێك بۆی هەبێ «ئاشتیی گەلان بە جۆرێکی کاریگەر دژی شەرو هەرەشەی شەر بپارێزێ» .

خاڵێکی تری هەمان پێرەو هۆی دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان»ی گێراوەتەوە بۆ پێویستی «بەرەوپێش بردنی هاریکاری نێوان گەلانو مسۆگەر کردنی بێوەییو ئاسایشیان» . پێویستی کەمکردنەوەی هێزی چەکداری دەوڵەتان خاڵێکی تری پێرەوی «کۆمەڵەی گەلان» بوو .

---

(٧) هەرچەندە . وەك دواییش باسی دەکەین . ژاپۆنو ئەڵەمانیا یەك لە دوای یەك ساڵی ١٩٣٣ ، ئیتالیا دوای ئەوان ساڵی ١٩٣٧ لە «کۆمەڵەی گەلان» کشانەوە ، بەڵام شوێنەکانیان مایەوە بەو هیوایەی گوایە لەکەڵی شەیتان بێنە خوارێو بگەرێنەوە ناو کۆمەڵە .

بەپێی پێڕەوی کۆمەڵە دەبوو بەهۆی تەحکیمەوە ، یا لە ڕێگەی ئەنجومەنەو
چارەسەری کێشە نێو دەوڵەتی یەکان بکرێ . بهاتایەو ئەنجومەن نەگەیشتایە ئەنجامێکی
قایل‌کەر ئەوساکە ئەندامانی بۆیان هەبوو هەر یەکەیان بەپێی بۆچوونی خۆی ڕەفتار
لەگەڵ مەسەلەکەدا بکات . هەروەها پێڕەوی کۆمەڵە ئابلووقەی ئابووریو
بەکارهێنانی هێزی کردبووە سزای تاوانبارانو تەنانەت دەبوو ئەنجومەن بڕیاری
ڕادەی بەشداری‌ی هێزی ئەندامانی کۆمەڵە بۆ جێ‌بەجێ‌کردنی ئەرکو بڕیارەکانی
بدات . بەڵام ساڵی (١٩٣١) بەپێی بڕیارێکی تایبەتی بۆ بەرەنگاربوونەوەی دەست
درێژکەران سزای ئابووری کرایە «چەکی سەرەکی‌ی» کۆمەڵە .

بەشێکی بایەخداری ناوەرۆکی پێڕەوی «کۆمەڵەی گەلان» بەجۆرێك دارێژرابوو
کە مەودای یاری‌کردنو دزەی دەدایە دەست دەوڵەتە گەورەکان . بەوێنە ئەو
خاڵەی باسی کەم‌کردنەوەی هێزە چەکدارەکانی جیهانی کردووە بەوە پوچ بۆتەوە کە
دەڵێ هەموو دەوڵەتێك بۆی هەیە چەند پێویستە بۆ پاراستنی قەوارەی نەتەوەیی
خۆیو جێ‌بەجێ‌کردنی ئەرکەکانی سەرشانی هێندە هێزی چەکداری هەبێ .

دارشتنی بەوجۆرەی ناوەرۆکی پێڕەوی کۆمەڵەو چەند ڕاستی‌یەکی‌تر بوونە هۆی
کەمو کورتی‌یە زۆرەکانی ئەو دەزگا جیهانی‌یە گرنگە .

کەمو کورتی‌یەکانی «کۆمەڵەی گەلان»

وەك دیمان لە ڕۆژگاری کۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریسەوە هەموو لایەن
دەسەلاتدارەکان لە تەقەلادا بوون «کۆمەڵەی گەلان» بکەنە داردەستی خۆیان . کە
ئەو کارە بۆ ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا نەچووە سەر واشنگتۆن بڕیاریدا نەبێتە
ئەندامی [٨] . بەو بڕیارە یەکەم کەلێنی گەورە کەوتە بناغەی «کۆمەڵەی گەلان»ەوە ،
چونکە ئەوساکە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا گەورەترین هێزی ئابووریو یەکێك
لە هێزە سیاسی‌یە کاریگەرەکانی جیهان بوو .

(٨) لەو کاتەدا «پارتی کۆماری» دەسەلاتی گرتەوە دەستو ئەوەش بووە هۆیەکی‌تر بۆ ئەوەی ولاتە
یەکگرتووەکانی ئەمەریکا نەبێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» کە بە دەستکردی ویدرۆ ویلسنی سەرەڵ
کۆماری ڕابوردوویان دادەنا . ویلسن نوێنەری «پارتی دیموکراتی» بوو کە لەگەڵ «پارتی کۆماری»دا دوو
بەرەی سیاسی‌ی سەرەکی‌ی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بوون .

سەرەتا ڕێگەی ئەڵەمانیاو وڵاتە بەزیوەکانی تر نەدرا ببنە ئەندامی کۆمەڵە . هەروەها یەکیەتی سۆڤیەتیش لەو مافە بێبەری کرا . بەڵکو لەوەیش زیاتر ، زۆر جار ئەنجومەن و کۆمیتەی گشتی بەنایبەتی و زۆر گەرم دەکەوتنە باسی چۆنیەتی لەناوبردنی شورەوی . لە کەم باسی‌تردا زوربەی ئەندامانی کۆمەڵە وا هاودەنگ و بەپەرۆش بوون .

وڵاتە پچوك و ژێردەستەکان زۆر زەحمەت دەبوونە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» . یاریدەی فەرەنسە نەبوایە حەبەشە وەرنەدەگیرا . عیراق دوای دە دوازدەو میسر دوای نزیکەی حەڤدە ساڵ کۆشش ئینجا وەرگیران[9] . ئەو ناتەواوی‌یەو گەلێك کەم و کورتی تری «کۆمەڵەی گەلان» ئەنجامی ئەوە بوون کە فەرەنسەو ئینگیلتەرە بووبوونە ئاغا گەورەی ئەو دەزگا جیهانی یە ، دیارە ئەوانیش بەپێی بەرژەوەندی‌ی خۆیان چۆنیان بویستایە وا هەڵیاندەسوڕاند . کە لەوان وابوو دەتوانن ئەڵەمانیا بکەنە قەڵغانێکی پتەوی پاراستنی ڕژێمی سەرمایەداری دژی بزوتنەوە شۆڕشگێڕی‌یەکان و شورەوی بێ سێ و دوو ڕێگەیان دا ڕۆژی یەکی ئەیلوولی ساڵی (١٩٢٦) نەك هەر ببێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» ، بەڵکو دیسان وەك دەوڵەتێکی گەورە بشبێتە یەکێك لە ئەندامە نەگۆڕەکانی ئەنجومەن .

دەوڵەتە گەورەکان لە ڕاستیدا زۆر بۆ «کۆمەڵەی گەلان» بەپەرۆش نەبوون ، هەموویان باش لەوە گەیشتبوون کە کۆمەڵە ناتوانێ دەزگایەکی جیهانی‌ی تەواو کاریگەر بێ . ڕۆژی (٢٧)ی مارتی ساڵی (١٩٣٣) تۆکیۆ بێ‌پەروا لە کۆمەڵە کشایەوە تەنها لەسەر ئەو نەرمە گلەیی‌یەی لە ئەنجامی هێرشی لەشکری ژاپۆاندا بۆ سەر باکووری چین لێی کرا . ساڵ وەرنەچەرخا دوای ئەوەی هێتلەرو نازی‌یەکان دەسەلاتیان وەرگرت کاتێك ئەڵەمانیاش ڕۆژی (١٤)ی ئۆکتۆبەری هەمان ساڵی (١٩٣٣) لە «کۆمەڵەی گەلان» کشایەوە . کشانەوەی ئەمیان لەسەر ئەوەبوو چونکە ئەنجومەن بڕیاری لابردنی ئەو بەشانەی «پەیمانی ڤێرسای» نەدا کە پێوەندی‌یان بە

(٩) بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە «تاريخ الوزارات العراقية»ی عبدالرزاق الحسني . هەروەها : الدكتور يونان لبيب رزق ، الدبلوماسية الوفدية وعصبة الامم ، – «السياسة الدولية» (مجلة) ، القاهرة ، العدد ٣٤ ، يناير ١٩٧٦ ، ص ١١٨–١٣٧ .

کاروباری سەربازی‌ی ئەڵەمانیاوە هەبوو . لەوەیش زیاتر . سیاسەت‌و نیازەکانی هێتلەری‌یەکان هەرچۆن‌بێ لەگەڵ بوونی ئەڵەمانیادا لە دەزگایەکی وەك «کۆمەڵەی گەلان»دا نەدەگونجا .

پاش کشانەوەی ئەڵەمانیاو ژاپۆن‌و ئاڵۆزبوونی باری سیاسی‌ی جیهان بەهۆی نازی‌یەکانی ئەلەمانیاو فاشی‌یەکانی ئیتالیاو عەسکەرتاری‌یەکانی ژاپۆنەوە ئینجا لەندەن‌و پاریس شورەوی‌یان بیرکەوتەوەو بە هاندانی فەرەنسە ڕۆژی پازدەی ئەیلوولی ساڵی (١٩٣٤) سی (٣٠) ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» پێکەوە داوایان لێی‌کرد ببێتە ئەندام . پاش سێ ڕۆژ مۆسکۆ ڕەزامەندی‌ی خۆی ڕاگەیاندو شورەوی لەوساوە بووە یەکێك لە ئەندامە نەگۆڕەکانی ئەنجومەن . بەلاّم لە سەرەتای شەڕی دووەمی جیهانداو دوای بەرپابوونی شەڕی نێوان فینلەندەو شورەوی (١٩٣٩—١٩٤٠) دیسان ئەو ولاّتە لە «کۆمەڵەی گەلان» دوور خرایەوە .

بەو جۆرە وەك دەبینین‌ئەو تۆووەی‌لەپاریس بۆ «کۆمەڵەی گەلان» وەشێنراو ئەو خاك‌و خۆڵەی تێیدا پەروەردە بوو هێندە لەبار نەبوون بەری چاکیان لێ‌چاوەڕوان بکرێ . ئەم ڕاستی‌یە ، لەگەڵ یاری‌ی بێ‌وچانی دەوڵەتە گەورەکاندا بوونە هۆی سەرنەکەوتنی کۆمەڵە وەك دەزگایەکی جیهانی . لێرەدا تەنها ئەوەندە بەسە گەر بڵێین هەمووی بەسەریەکەوە (٢١) ساڵ بەسەر تەواو بوونی شەڕی یەکەمی جیهاندا تێنەپەڕی کاتێك لەژێر سایەی «کۆمەڵەی گەلان»دا کڵپەی ئاگری شەڕێکی گەلێك لەو بەربلاّوتر بەربۆوە . جا با بە کورتی جارێکا بێینە سەر باسی ئەو لایەنە بایەخدارانەی ژیانی گەلان‌و جیهان کە کۆمەڵە نەیتوانی ڕۆڵێکی ئەوتۆیان تێدا ببینێ‌و کە هەر یەکەشیان بەجۆرێك ڕێگەیان بۆ شەڕی نوێی جیهان خۆش کرد ، ئەو شەڕەی دەبوو «کۆمەڵەی گەلان» بەهیچ جۆرێکەی بەرپابوونی نەدا .

ئەو کارانەی «کۆمەڵەی گەلان» بۆی چارەسەر نەکران

لە سەرەتای کاری‌یەوە ساڵی (١٩٢٠) ، تاوەکو پێچانەوەی دامودەزگای لە نیسانی ساڵی (١٩٤٦)دا ، واتە لە ماوەی چارەکە سەدەیەکی تەمەنیدا (٦٦) کێشەو

مەسەلەی نێودەوڵەتی خراپە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان» کە بەداخەوە نەیتوانی چارەسەری هەرە بایەخدارو گرنگەکانیان بکات کە ئەمانەی لای خوارەوە نموونە سەرەکی یەکانیانن .

یەکەم – شەڕی ژاپۆنو چین :

لەو ڕۆژەوەی ژاپۆن بەخۆدا هاتو ژیانی ئابووریو توانای سەربازی ی هەنگاوی باشی بەرەوپێشەوە ناو لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە وەك دەوڵەتێکی گەورە ناسرا ، لەو ڕۆژەوە تۆکیۆ چاوی بڕی یە خاكو سامانی چینو ماچینی دراوسێ .

شەڕی یەکەمی جیهان هێندەی تر ژاپۆنی دەوڵەمەند کرد . وەك بەڵگە لێرەدا تەنها دوو نموونە دەخەینە بەرچاو . لە ساڵی (١٩١٤) وە تاوەکو ساڵی (١٩١٩) نرخی بەرهەمی کەلوپەلی پیشەسازی ی ژاپۆن لە (١٣) ملیاریەنەوە[١٠] گەیشتە (٦٥) ملیار ، واتە پێنج هێند ، یا ٥٠٠٪ زیاتر بوو . لە ماوەی چوار ساڵی شەڕی یەکەمدا ، واتە لە ساڵی (١٩١٤)وە تاوەکو ساڵی (١٩١٨) بارستی بازرگانی ژاپۆن لەگەڵ دەرەوەدا دوو هێندو نیو زیادی کردو زیوو زێرێکی بێ شومار لە بانقەکانی تۆکیۆدا کۆبۆوە ، بە ڕادەیەك زوربەی دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپا کەوتنە قەرزکردن لە ژاپۆن[١١] .

لەوساوە ژاپۆن چاوچنۆکانەتر دەیڕوانی یە چینی دەوڵەمەندی یەکجار دواکەوتوو . فەرمانڕەوایانی ئەو وڵاتە چونکە دڵنیا بوون ئیمپریالی یەکان دەست ناهێننە ڕێگەیان ، هێزە چەکدارەکانیان لە ڕۆژی (١٨)ی ئەیلوولی ساڵی (١٩٣٢)وە کەوتنە پەلاماردانی باکووری – ڕۆژهەڵاتی چین . لە سەرەتاوە پەکین پشتی بە دەوڵەتە گەورەکان بەستو ویستی لە ڕێگەی «کۆمەڵەی گەلان»ەوە ڕادە بۆ دەستدرێژی ی ژاپۆنەکان دابنێ . بەڵام کۆمەڵە هیچی بۆ نەکراو بڕیارەکانی لەو بارەیەوە کە بێ پەلەو لە سەرخۆ دەری دەکردن هەروا مانەوەو ژاپۆن بێ ئەوەی گوێ بداتێ بۆ ساڵی داهاتوو لە ناوچە داگیرکراوەکاندا حوکمەتێکی سەربەخۆی دامەزراند .

---

(١٠) یەن پارەی ژاپۆنە . نرخی لە گۆڕیندایە . هەر ٣٠٠ یەن دۆلارێك دەبێت . ئیمڕۆکە یەن یەکێکە لەپارە هەرە بەهێزەکانی جیهان . بە قسەی بانقی مەرکەزی دینارێك نزیکەی ٧٥٠ یەنە .

(١١) دوای وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ژاپۆن دووەم دەوڵەتی جیهان بوو کەڵکی زۆری لەو بارو دۆخە وەرگرت کە شەڕی یەکەمی جیهان هێنانی یە کایەوە .

دووەم – هێرشی ئیتالیا بۆ سەر حەبەشە :

فاشی‌یەکان کە کۆتایی ئۆکتۆبەری ساڵی (١٩٢٢) دەسەڵاتی ئیتالیایان گرتەدەست دەیانویست گوایە رابوردووی رۆمانە دەسەڵاتدارەکان زیندوو بکەنەوە ئیمپراتۆری‌یەتێکی فراوان‌و بەدەسەڵات دابمەزرێنن‌و بۆ ئەو مەبەستەیان بە هەر چوا لادا دروشمی «ئیتالیای گەورە»یان بەرزکردەوە . فاشی‌یەکان سوور بوون لەسە . ئەوەی دەست بەسەر دەریای سپی ی ناوەراست‌و دەریای سوورو بەشێکی زۆری ئەفەریقادا بگرن‌و تەنانەت لە نەخشەکانی خۆیاندا بی‌کەم‌و زیاد ناوی دەریای سپی ی ناوەراستیان کردبووە «دەریاکەی خۆمان» .

بۆ جی‌بەجی‌کردنی ئامانجە فراوانەکانی لە ئەفەریقادا ئیتالیای فاشی بەر لە هە شوێنێکی تر رووی کردە حەبەشەو لە سەرەتای ساڵی (١٩٣٥) وەکەوتە ناردنی ه بۆ سەر سنووری ئەو ولاتە بەناو سەربەخۆیەی ئەفەریقا . تاوەکو مانگی ئابی ئە ساڵە مۆسۆلینی بۆ شەری حەبەشە (٢٥٠) هەزار سەربازی ئیتالیایی‌و (٧٥٠) هەزا سەربازی ولاتە ژێردەستەکانی لەو ناوچەیەدا کۆکردەوە .

لە ساڵی (١٩٢٣) وە حەبەشە یەکێك بوو لە ئەندامانی «کۆمەڵەی گەلان» . نا هەر ئەوە ، بەڵکو وەك گوتمان بە پشتگیری‌ی فەرەنسە دەزگای ناوبراو حەبەشە وەرگرت .

کەچی لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا تاوەکو رۆژی چواری ئەیلولی ساڵی (١٩٣٥ کۆمەڵە نەیروانی‌یە سکالای حەبەشە کە لە رۆژی (٣)ی کانوونی دووەمی هەما ساڵەوە دژی ئیتالیا پێشکەشی کردبوو ، واتە پاش هەشت مانگ‌و رۆژێك ئینج کۆمەڵە بەخەبەر هات .

راستە لەسەر حەبەشە «کۆمەڵەی گەلان» درەنگانێ بریاری ئابلووقەدا ئابووری‌ی ئیتالیای فاشی‌ی‌دا ، بەڵام بەهۆی یاری‌ی ئینگلیزو فەرەنسەیی‌یەکانە نەوت‌و بەنزین لە لیستەی ئەو کەلوپەلانە دوورخرانەوە کە دەبوو دەستی ئیتالیایان پ نەگات ، ئەوساکەش ئیتالیاو ، بەتایبەت رەورەوەی شەری فاشی لە نەوت‌و بەنزی بەولاوە شتێکی‌تری ئەوتۆی پێویست نەبوو . لەبەر ئەوە بریارەکانی «کۆمەڵە

گەلان» دەربارەی دەستدرێژیی ئیتالیا بۆ سەر حەبەشە هیچ دادێکیان نەداو فاشی‌یەکان دەستیان هەڵنەگرت تابە جۆرێکی زۆر دڕندانە ولاّتی فراوانی حەبەشەیان داگیرکرد . تەنها ئەوانەی بەهۆی گازی کوشندەوە لەو شەڕەدا کوژران ژمارەیان خۆی دەدا لە (٢٧٥) هەزار کەس ! . کەچی زۆری نەخایاند کاتێك لەسەر داوای لەندەن‌و پاریس «کۆمەڵەی گەلان» بڕیاری ئابلۆوقەدانی ئابووری‌یە ناتەواوەکەشی بەرامبەر ئیتالیا لابرد .

سێیەم – دەست‌تێ‌وەردانی نازی‌و فاشی‌یەکان لە کاروباری ناوخۆی ئیسپانیادا :

لە پێناوی سەربەخۆیی ڕاستەقینەو مافە دیموکراتی‌یەکانیدا لە نیسانی ساڵی (١٩٣١) وە گەلی ئیسپانی شۆڕشێکی گەورەی بەرپاکرد کە نزیکەی هەشت ساڵی خایاند . شۆڕشگێڕان سەرەتا دەسکەوتی گەورەیان وەدی هێناو توانی‌یان کۆمارێکی سەربەخۆو دیموکراتی پەروەر دابمەزرێنن ، ئەوکارەی خورپەی لە دڵی کۆنەپەرستانی ناوەوەو دەرەوەی ولاّت هەڵساند . زۆری نەبرد دوژمنان پیلانێکیان بۆ ڕوخاندنی کۆماری کۆرپەی ئیسپانی سازکرد . لە تەمموزی ساڵی (١٩٣٦) وە ئاگری شەڕی براکوژی لەو ولاّتەدا هەڵگیرسا . هەرچەندە بەر لەوە (٢٧) دەوڵەتی ئەوروپایی بڕیاریان دابوو کەس دەست نەخاتە ناو کاروباری ناوخۆی ئیسپانیاوە ، بەلاّم نازی‌یەکانی ئەڵەمانیاو فاشی‌یەکانی ئیتالیا وەك پیشەی هەمیشەیی‌یان خۆیان پێ‌نەگیراو لە تەمموزی هەمان ساڵەوە کەوتنە ناردنی چەك‌و تفاقی هەمەجۆر[11] بۆ کۆنەپەرستە یاخی‌بووەکانی ئیسپانیا . فاشی‌و نازی‌یەکان بەوەوە نەوەستان ، بەڵکو دەستیان کردە ناردنی هێزە چەکدارەکانی خۆیشیان بەنیازی ڕیشەکێش کردنی هێزە پێشکەوتنخوازەکانی ئیسپانیا . ژمارەی ئەو چەکدارانەی ئەڵەمانیاو ئیتالیا ناردیانە ئیسپانیا گەیشتە نزیکەی (٣٠٠) هەزار کەس کە لە ماوەی (٣٢) مانگدا چەك نەما دژی شۆڕشگێڕانی ئیسپانیا بەکاری نەهێنن .

---

(١١) تەنانەت تانك‌و فڕۆکەشیان بۆ ناردن .

بەپێی ناوەرۆکی پێڕەوی دەبوو «کۆمەڵەی گەلان» یەکەم دەزگا بێت لەسەر ئیسپانیا بێتە دەنگ. کەچی تەنانەت بڕیاری ئابلۆوقەدانی ئابووریی ئەڵمانیاو ئیتالیاشی نەدا کە بە بەرچاوی هەموانەوە کەوتبوونە دروێنەی گیانی کۆمەڵانی خەڵکی ئیسپانیا. کە مانگی تەشرینی دووەمی ساڵی (١٩٣٦) کۆماری ئیسپانیا سکاڵای پێشکەش بە «کۆمەڵەی گەلان» کرد فەرەنسەو ئینگلتەرەو عەڵقە لە گوێکانیان کارێکی ئەوتۆیان کرد نە ئەنجومەنو نە کۆمیتەی گشتی توخنی باسی ئیسپانیا نەکەونو لەبریتی ئەوە لیژنەیەکی سەربەخۆیان دامەزراندو ئەویش تەنها بڕیاری دەوڵەتە ئەوروپاییەکانی دووپات کردەوە کە گوایە نابێ کەس دەست بخاتە ناو کاروباری ناوخۆی ئیسپانیاوە. لە ڕاستیدا ئەو بڕیارە تەنها لەگەڵ شۆرشگێڕاندا چووە سەر بەوەی بەرەی ئەوان لە پەیداکردنی چەك بێبەری بوو، لە کاتێکدا فاشییەکان بە ئارەزووی خۆیان گاڵەیان دەکرد.

چوارەم — دەستدرێژییەکانی ئەڵەمانیای هێتلەری:

ئەو جۆرە هەڵوەستانەی «کۆمەڵەی گەلان» یەکێك بوو لەو هۆیانەی پاڵیان بە هیتلەرو مۆسۆلینییەوە نا زیاتر شووڵی لێ هەڵکێشن. زۆری نەبرد نازییەکان ژمارەیەك هەنگاوی ترسناکیان نا کە هەموویان دەرچوونی ئاشکرا بوون چ لە پێڕەوی «کۆمەڵەی گەلان» و چ لە ناوەرۆکی بڕیارو پەیمانەکانی کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس. ئەڵمانیای نازی بەجۆرێکی بەر لەوە نەبینراو کەوتەوە دروست کردنی چەكو تفاقی شەڕو پەرەپێدانی هێزە جوراوجۆرەکانی. تەنها لە ماوەی یەکەم سێ ساڵی دەسەڵاتی نازییەکاندا خەرجی ئەڵمانیا بۆ کاروباری سەربازی لە یەك ملیار مارکەوە گەیشتە دە ملیار، واتە دەهێند زیادی کرد. ژمارەی یەکەمیان لە ٢٪ و ژمارەی دووەمیان لە ١٧٪ی داهاتی نەتەوەیی ئەڵمانیایان پێك دەهێنا. هەر لەو ماوەیەدا ژمارەی تیپە چەکدارەکانی لەشکری ئەڵمانیا لە (١٠)وە گەیشتە (٣٠) تیپو دواییش هەموو ئەو ژمارانە زۆر لەوە زیاتر بوون. ئەمە لە کاتێکدا بەپێی «پەیمانی ڤێرسای» نەدەبوو ئەڵمانیا هەرگیز لە (١٠٠) هەزار سەرباز زیاتری هەبێ.

که کارگەیشت بەوە ئیتر هیتلەر هێند سڵی لەوە نەکردەوە دیسان هێزی چەکدار بنێرێتە ناوچەکانی راینی سەر سنووری فەرەنسە کە بەپێی ڤێرسای چەك کرابوون. رۆژی (٧)ی مارتی ساڵی (١٩٣٦) هێتلەر فەرمانی دایە لەشکری رایخی سێیەم[١٢] بچنەوە ناو خاکی راین. شایانی باسە ئەوساکە هێشتا لەشکری فەرەنسە لە لەشکری ئەڵەمانیا بەهێزتر بوو، هەروەها لە رووی یاساشەوە بۆی هەبوو بەرەنگاری ئەو هەنگاوەی ئەڵەمانیا بێتەوە، دواییش دەرکەوت هیتلەر فەرمانی دابووە سەرکردایەتی لەشکر کە ئەگەر هاتو فەرەنسە بزوا ئەوا یەکسەر هێزەکانی خۆیان لێ شەر بکێشنە دواوە. کەچی نە فەرەنسەو نە ئینگیلتەرە لەوە زیاتر کە ئەو هەنگاوەی هیتلەریان بە لادان لە ناوەرۆکی «پەیمانی ڤێرسای» دانا ئیتر شتێکی تریان نەکرد، بەڵکو وەك کارێکی مەترسیداریشیان بۆ سەر ئاشتیی جیهان لە قەڵەم نەدا.

هەڵوەستی دەوڵەتە گەورەکان، بەر لە هەموان ئینگیلتەرەو فەرەنسە، هێندەی تر هیتلەری لەخۆ بایی کرد. هەموو بەسەر یەکەوە ساڵی نەبرد ئەدولف[١٣] هیتلەر لە هەمان مانگی ساڵی داهاتودا، واتە مارتی (١٩٣٧) ولاتی نەمسەی هەڵلوشیو[١٤] خستیە سەر رایخی سێیەم. سەیر ئەوەیە لەندەنو پاریسو هاوپەیمانەکانیان داگیرکردنی نەمسەیان بە مەسەلەیەکی ئەوتۆ دانەنا هەڵبگرێ بخرێتە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان».

---

(١٢) رایخ لە وشەی رایخشتاغ (Reichstag)ی ئەڵەمانیەوە وەرگیراوە کە بریتیە لە دوو وشەی لێکدراو: (Reich) واتە دەوڵەت، یا ئیمپراتۆریەت، لەگەڵ (Tag)، واتە کۆبوونەوە، یا ئەنجومەن. وەك زاراوێکی سیاسی لە سەدەی دوازدەمینەوە بەکار هێنراوە. زیاتر مانای پەرلەمان دەبەخشێ. رایخی یەکەمو دووەم دوو قۆناغی نێوان سەدەی دوازدەمینو کۆتایی شەری یەکەمی جیهان دەگرنەوە. رایخی سێیەم ساڵی ١٩١٩ دەستی پێکردو بە تەواو بوونی شەری دووەمی جیهان لەناو چوو. هەرچەندە رایخشتاغ لەژێر سایەی هیتلەردا، وەك زوربەی دەزگا دیموکراسیەکانی تری ئەڵەمانیا چووە خانەی نەبوانەوە، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا زۆر مێژوونوس رۆژگاری ئەڵەمانیای نازیان ناو ناوە «رایخی سێیەم». ناوی کتێبە بەناوبانگەکەی ولیەم شیرەر دەربارەی ئەڵەمانیای نازی بەم جۆرەیە: «مێژووی ئەڵەمانیای هیتلەری. دامەزراندنی رایخی سێیەمو کەوتنی».

(١٣) ئەدۆلف ناوی خۆیو هیتلەر نازناوی هەڵبژاردەیەتی. لە راستیدا خۆی ناوی ئەدۆلف شیکلگروبەرە (Adolf Schicklgruber)

(١٤) لە مێژوودا بەو کارە دەگوترێ ئەنشلیوس کە وشەیەکی ئەڵەمانیەو مانای خستنەسەر دەگەیێنێ. هەڵلووشینی کوردی لەبارترین وشەیە بۆ ئەو کارە.

دیسان ساڵ زیاتری نەخایاند کە لە هەمان مانگیساڵی داهاتودا ، واتە مارتی (۱۹۳۹) ، هیتلەر فەرمانی دایە لەشکری ئەڵەمانیا چیکۆسلۆڤاکیای سەربەخۆش داگیر بکاتو بیخاتە سەر «رایخی سێیەم» . شایانی باسە ئەیلوولی ساڵی (۱۹۳۸) کۆمیتەی گشتیی کۆمەڵە لە کۆبوونەوەدا بوو ، ئەوساکەش ئەڵەمانیا هێزەکانی خۆی لەسەر سنووری چیکۆسلۆڤاکیا ئامادە کردبوو ، ئینجا لەگەڵ ئەوەشدا ئەو باسە نەهێنرایە گۆرێ . با ئەوەیش بڵێین کە چیکۆسلۆڤاکیا یەکێك بوو لە دۆستە هەرە نزیکەکانی فەرەنسە .

پێنجەم – داگیرکردنی ئەلبانیا
لەلایەن ئیتالیای فاشییەوە :

بنیتۆ مۆسۆلینی وەك هیتلەری هاوبیری دەستی نەدەرۆی ئەگینا لەو کەمتری نەدەکرد ، هەرچەندە ، خوا هەڵناگرێ ، ئەویش کەمی نەکرد . تێپەڕبوونی کارەساتەکەی حەبەشە بەو جۆرەی دیمانو دەستدرێژییەکانی هیتلەر مۆسۆلینیان شێتگیرتر کرد . بۆ ئەو ئەلبانیای سەربەخۆ عەڵقەی لاوازی ئەوروپا بوو کە لە دەمێکەوە چاوی تێبڕیبوو .

فاشییەکانی ئیتالیا بەوەوە نەوەستان کە لە بیستەکانەوە ئەلبانیایان کردبووە وڵاتێکی نیمچە ژێردەستەی خۆیان ، بەڵکو هەر لەوساوە خولیای داگیرکردنی لە کەللەی دابوون . لەوەدا فاشییەکان هیچ بایەخێکیان نە بەڕای گشتیو نە بە «کۆمەڵەی گەلان» نەئەدا . بەدەستووری ژاپۆنو ئەڵەمانیا ئیتالیاش ساڵی (۱۹۳۷) لە «کۆمەڵەی گەلان» کشایەوە . زۆری نەبرد لەشکری فاشی بێپەروا بە بەر چاوی هەموانەوە نیسانی ساڵی (۱۹۳۹) ئەلبانیای داگیرکردو مۆسۆلینی ڕایگەیاند کە ئەو وڵاتە هەمیشە بەشێکی مێژوویی ئیتالیای دێرین بووە !

بێدەنگی «کۆمەڵەی گەلان» و دەوڵەتە گەورەکان لە عاستی گشت ئەو دەستدرێژییانەدا جۆرە پشی پشییەکی ئەوان بوو بۆ ژاپۆنو ئیتالیای فاشیو لە هەمویشیان زیاتر بۆ ئەڵەمانیای نازی . لەوان وابوو بەو جۆرە هیتلەر لە ڕۆژئاوا دوور

دەخەنەوەو بەرەو ڕۆژهەلاّت پاڵی پێوە دەنین[١٥] ، بەلاّم زۆری نەبرد ڕۆژگار دەری‌خست تا چ ڕادەیەك ئەوان بەهەڵەدا چوبوون . بەو جۆرە هەڵوەستانە هیتلەر بێ ئەندازە لە خۆبایی بوو ، وای دەزانی کەس نی‌یە بتوانێ شان لە شانی بدا.. هەر بەو جۆرەش ڕێگە بۆ هەڵگیرسانی ئاگری شەڕی دووەمی جیهان خۆش بوو ، ئەو شەڕەی ، وەك گوتمان ، دەبوو «کۆمەڵەی گەلان» ڕێگەی بەرپابوونی نەدا .

گەر وابێ‌و ، هەرواش بوو ، «کۆمەڵەی گەلاّن» دەزگایەکی جیهانی‌ی سەرنەکەوتوو بوو . بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا تەنها دامەزراندنی ئەو دەزگایە جۆرە هەنگاوێك بوو بۆ پێشەوە لەژیانی گشتی‌ی مرۆڤدا . جگە لەوە «کۆمەڵەی گەلان» هەرچۆن بێ توانیشی چارەسەری ژمارەیەك کێشەی نێودەوڵەتی بکات ، تایبەت لە بیستەکاندا ، واتە لە پلەی یەکەمی ژیانیدا .

ئەو کارانەی «کۆمەڵەی گەلان» چارەسەری کردن

کۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریس ئەو کێشانەی خۆی فریا نەکەوت تەواویان بکات سپاردنی بە «کۆمەڵەی گەلان» . بەشی هەرە زۆری ئەو کێشانە گەلاّڵە بووبوون ، یا ڕێبازی چارکردنیان دیار کرابوو بۆیەکا کۆمەڵە تا ڕادەیەکی زۆر بەخێرایی‌و ئاسانی تەواوی‌کردن . بەشێکی‌تریان بێنەو بەرەی دەوڵەتە ئیمپریالی‌یەکانی لەسەر نەبوو ، بۆیەکا ئەوانیشی زوو ڕاپەڕاند .

لەنیوەی یەکەمی بیستەکاندا «کۆمەڵەی گەلان» توانی کێشەی سنووری نێوان ئەلبانیاو یۆگۆسلاڤیاو یۆنانو نێوان بەلگاریاو یۆنانو نێوان لاتڤیاو پۆلۆنیاو نێوان عیراق‌و تورکیا ببڕێنێتەوە . هەروەها چارەنووسی سایلیزیای باکوورو ، دوایی چارەنووسی ناوچەی ساری ئەڵەمانیای لە ڕێگای دەنگدانەوە دیارکرد . دوورگەی کۆرفۆش کە ئیتالیا زەوتی کردبوو ، دایەوە دەست یۆنان . بەهەمان دەستوور داوای سویدی ڕەت‌کردەوە کە دەیویست دوورگەی ئالاندی ناو دەریای بەلْتیك لە فینلەندە زەوت بکات .

---

(١٥) مەبەست ڕۆژهەلاّت‌و ڕۆژئاوای ئەورووپایە .

ژمارەیەکیش لە دەزگا سەربەخۆکانی «کۆمەڵەی گەلان» کەمو زۆر خزمەتیان کرد . یەکیك لەو دەزگایانە «رێکخراوی جیهانی ی کار»[١٦] بوو . بەپێی پێرەوی رێکخراوی ناوبراو دەبوو هەوڵ بدات بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی ژیانی کرێکاران لە رێگەی سەرپەرشتی‌کردنی کاتی کارەوەو تەقللادان بۆ نەهێشتنی بی‌کارەوە دیارکردنی رادەیەکی ماقوول بۆ کرێ‌و پاراستنی کاری منداڵ‌و ئافرەت‌و دان‌نان بە مافی دامەزراندنی جقاتی سەربەخۆی کرێکاراندا .

«رێکخراوی جیهانی ی کار» شتێکی ئەوتۆی بۆ کرێکاران پێ‌نەکرا ، بەتایبەتی بۆ کرێکارانی ولاتە دواکەوتووەکان . جاری وا هەبوو لە دەزگا یا کۆبوونەوە گشتی‌یەکانی ئەو رێکخراوەدا سێ کەس دەبوونە وەفدی هەر یەکێك لە ولاتە ئەندامەکانی «کۆمەڵەی گەلان» ، کە دەبوو یەکێلیان نوێنەری کرێکاران‌و یەکێکی تریان نوێنەری سەرمایەداران‌و سێیەمیان نوێنەری حوکمەتی ئەو ولاتە بێت .

بۆ روون‌کردنەوەی هەمان مەبەست رەنگبێ ئەوەندە بەس بێ گەر بڵێین زۆر جار کەسانی وەك جەعفەر عەسکەری دەبوونە «نوێنەری» کرێکاری ئەو جۆرە ولاتانە لەو کۆنگرانەدا کە رێکخراوی کار بۆ لێکدانەوەی کێشەی کرێکاران دەیبەستن[١٧] . لەگەڵ ئەوەشدا تەنها دامەزراندنی «رێکخراوی جیهانی ی کار» بۆ خۆی دەسکەوتێکی بایەخدار بوو ، چونکە رادەی تەشەنەسەندن‌و فراوانی ی بزوتنەوەی کرێکارانی جیهانی رادەگەیاند ، ئەو بزوتنەوەیەی هیچ لایەنێك بۆی نەبوو ئیتر چاو لە ئاستیا بنوقێنێ .

«رێکخراوی تەندروستی جیهانی» و «دادگەی داوەری نێودەوڵەتی» لە لاهای‌و «لیژنەی کەمینەکان»[١٨] لە دەزگاکانی تری «کۆمەڵەی گەلان» بوون کە هەموویان ناوی خۆیان وا بەخۆیانەوە .

---

(١٦) واته «منظمة العمل الدولية» .
(١٧) بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە : الدكتور كمال مظهر احمد . الطبقة العاملة العراقية . التكون وبدايات التحرك . بيروت . ١٩٨١ .
(١٨) «منظمة الصحة العالمية» و «محكمة العدل الدولية» و «لجنة الاقليات» .

سەرئەنجامی «کۆمەڵەی گەلان»

ڕۆژ بەڕۆژ سەنگی «کۆمەڵەی گەلان» ڕوو لە کزی بوو . بەر لەوەی شەڕی دووەمی جیهان دەست پێ‌بکات بە ماوەیەك کۆمەڵە دەنگی کپ‌و تەنها ڕەنگی مابوو ، وای‌لێهاتبوو ئیتر کەس هیچی بە کڵاوی ئەو نەدەپێوا . لە دوای مانگی تەمموزی ساڵی (١٩٣٩) وە هیچ کامێك لە دەزگا کانی کۆنەبوونەوە ، هەرچەندە بەپێی یاسا «کۆمەڵەی گەلان» تاوەکو ڕۆژی (١٨)ی نیسانی ساڵی (١٩٤٦) هەر مابوو . ئەو ڕۆژە ئەندامانی کۆمەڵە بۆ دواجار لە جنیڤ کۆبوونەوەو دامودەزگایان پێچایەوەو ئەرکی خۆیان سپاردە «کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان» کە لەوساوە ئیتر وەك دەزگایەکی جیهانی جێگەی «کۆمەڵەی گەلان»ی گرتەوە .

کوردو «کۆمەڵەی گەلان»

گەلێك جار ناوی کوردو کوردستان خراوەتە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان» و دەزگا کانی . بەدرخانی‌یەکان‌و شێخی بەردە قارەمان‌و حەپسەخان‌و[19] ژمارەیەکی تر لە نیشتمانپەروەران جارەهای جار یادداشت‌و نامەی تایبەتی‌یان پێشکەشی ئەو دەزگا جیهانی‌یە کردووە . ڕۆژانی داسەپاندنی پەیمانی ساڵی (١٩٣٠) بەسەر عیراقدا لەلایەن ئینگلیزی داگیرکەرەوەو ، دوای تەقینەوەی هەرا گەورەو جەرگبڕەکەی ڕۆژی شەشی ڕەشی ئەیلول نیشتمانپەروەرانی کورد زنجیرەیەك بروسکەو نامەی نارەزایی‌یان نارده جنێڤ . بەهەمان دەستوور بەدرخانی‌یەکانیش زوو زوو دەنگی کوردیان دەدایەوە بەگوێی داخراوی بەرێوەبەرانی «کۆمەڵەی گەلان»دا . بەڵام لەکاتی لێدوانی کێشەی موسڵدا لەوەیش زیاتر ناوی کورد کەوتە سەر زاری ئەندامانی «کۆمەڵەی گەلان» و دەزگا کانی .

کوردستانی باشوور ، وەك هەموو ئەو ناوچەیەی بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان بە «ویلایەتی مووسل» ناسرابوو ، بەشێك لە ئیمپراتۆری‌ی فراوانی عوسمانی بوو . لە

(١٩) مەبەست خوالێخوشبوو حەپسەخانی نەقیبە .

ناوەندی ساڵی (١٩١٧) وە لەشکری بەریتانیا بە نیازی داگیرکردنی مەڵبەندی ناوبراو لەچەند قۆڵێکەوە بەرەو باکووری بەغدا کەوتە ڕێ[٢٠] . کە ڕۆژی (٣٠)ی تەشرینی دووەمی ساڵی (١٩١٨) ئاگربەسی مۆدرۆس[٢١] کۆتایی بە شەڕی نێوان هاوپەیمانەکان و ئیمپراتۆری‌ی عوسمانی هێنا هێشتا لەشکری ئینگلیز دوازدە میلی مابوو بگاتە ناو شاری مووسڵ خۆیەوە . دوای شەڕو لەگەڵ سەرکەوتنی کەمالی‌یەکاندا تورکیا ئەوەی کردە بیانوو بۆ «داواکردنەوەی» ویلایەتی مووسڵ . بەو جۆرە کێشەیەکی نێودەوڵەتی دروست بوو کە بە ناوی «کێشەی مووسڵ»ەوە چۆتە ناو تۆماری مێژووەوە[٢٢] .

«کێشەی مووسڵ» بووە یەکێك لەو باسە سەرەکی‌یانەی خرایە بەردەمی کۆنگرەی لۆزان کە دەوروبەری کۆتایی تەشرینی دووەمی ساڵی (١٩٢٢) لەنێوان کەمالی‌یەکانی تورکیاو هاوپەیمانەکاندا بەنیازی مۆرکردنی پەیمانێکی نوێ لەبریتی «پەیمانی سیڤەر» بەسترا . لەوێ لۆرد کیرزنی نوێنەری بەریتانیاو عیصمەت ئینۆنۆی نوێنەری تورکیا بە دوو قۆڵی کەوتنە باسی چارەنووسی «ویلایەتی مووسڵ» و هەریەکەیان هەوڵی ئەدا کورد بکاتە جۆکەری بردنەوەی یارێکە . کە ئەوە دادی نەداو نەگەیشتنە ئەنجام ، لۆرد کیرزن[٢٣] کە ئاوساکە وەزیری هەندەرانی بەریتانیا

---

(٢٠) لەگەڵ دەست پێ‌کردنی شەڕی یەکەمی جیهاندا لەشکری ئینگلیز لە باشوورەوە کەوتە داگیرکردنی خاکی عیراق‌و تاڕۆژی یازدەی مارتی ساڵی ١٩١٧ گەیشتە بەغداو دوای ئەوە ئینجا بەرەو کوردستان کەوتە ڕێ .

(٢١) ئاگربەس واتە «هدنة» .

(٢٢) بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە : الدكتور فاضل حسين ، مشكلة الموصل . دراسة في الدبلوماسية العراقية – الانكليزية – التركية وفي الرأي العام ، الطبعة الاولى ، بغداد ، ١٩٥٥ (٣٣٦ ص) . نامەی دوکتۆراکەیەتی کە ساڵی ١٩٥٢ پێشکەشی زانکۆی ئەندیانای وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکای کردووە . چەند ساڵێك لەمەوبەر چاپی دووەمیشی دەرچو . سەرچاوەیەکی بایەخدارە بۆ لێکدانەوەی چەند لایەنێکی گرنگی مێژووی هاوچەرخی گەلی کورد .

(٢٣) جۆرج نەتنائیل کیرزن (Curzon) (١٨٥٩–١٩٢٥) یەکێك بوو لەپیاوە سیاسی‌یە بەناوبانگەکانی ئینگیلتەرەی کۆتایی سەدەی نۆزدەمین‌و تا سەرەتای ١٩٢٤ ،واتە لە کاتێکی زۆر ناسکی مێژووی ئینگیلتەرەو جیهاندا ، وەزیری هەندەران بوو ، بەو جۆرە دەوری لە «کێشەی مووسڵ» و چارەنووسی کوردا گەورەو دیاربوو .

بوو ڕۆژی (٢٥)ی کانوونی دووەمی ساڵی (١٩٢٣) نامەیەکی تایبەتی‌ی نارد بۆ سکرتێری گشتی‌ی «کۆمەڵەی گەلان» و داوای لی‌کرد باسی مووسڵ بخاتە ناو لیستەی کاری ئەنجومەنەوە . پاش ئەوەی ئینۆنۆ ناچار بوو تا ڕادەیەك مل بدات ، هەردوولا ڕێككەوتن هەول بدەن لە ماوەی نۆ مانگدا خۆیان چارەسەری ئەو کێشەیە بکەن ، خۆ ئەگەر هاتو لەو ماوەیەدا نەگەیشتنە ئەنجام ئەوساکە بیدەنە دەست «کۆمەڵەی گەلان» .

ڕۆژی پێنجی حوزەیرانی ساڵی (١٩٢٤) ماوەی نۆ مانگەکە تەواو بوو بێ ئەوەی تورکیاو بەریتانیای گەورە بگەنە هیچ ئەنجامێك ، هەرچەندە نوێنەرانیان چەند جارێك کۆبوونەوەو گەڵێك گفتوگۆیان لەو بارەیەوە کرد . کە کار گەیشت بەوە ڕۆژی (٦)ی ئابی ساڵی (١٩٢٤) لەندەن داوای لە سکرتێری گشتی‌ی «کۆمەڵەی گەلان» کردەوە بێ دواخستن «کێشەی مووسڵ» بخاتە بەردەمی ئەنجومەن . یازدەی ئابی هەمان ساڵ ، واتە پاش تەنها پێنج ڕۆژ ، بەڕێوەبەرانی کارگێری کۆمەڵە «کێشەی مووسڵ» یان خستە ناو لیستەی کاری ئەنجومەنەوەو ئەندامانی کۆمەڵەو تورکیایان لەو بارەیەوە ئاگادارکرد .

لە کۆبوونەوەی ڕۆژی (٣٠)ی ئەیلولی ساڵی ١٩٢٤یدا «کۆمەڵەی گەلان» بڕیاری سپاردنی «کێشەی مووسڵ»ی بە لیژنەیەکی تایبەتی‌ی سێ قۆڵی دا کە پاش مانگێك ناویانی بەم جۆرە دیار کرد :

یەکەم – کاربەدەستی وەزارەتی هەندەرانی سوید ف – ڤێرسن کە باڵیوز بوو لە ڕۆمانیا .

دووەم – سیاسی‌و زانای جوگرافی کۆنت پۆل تێلکی کە کاتی خۆی سەرەك وەزیرانی هەنگاریا بووە .

سێیەم – ئەفسەری خانەنشینی بەلجیکی أ . پۆلس .

یەکەمیان ، واتە ڤێرسن ، کرایە سەرۆکی لیژنەکە کە ژمارەیەکیش سکرتێرو یاریدەری شارەزای بۆ دانرا .

دەبوو ئەم لیژنەیەی «کۆمەڵەی گەلان» لە هەموو ئەو بەڵگانە بکۆڵیتەوە کە پێوەندی‌یان بە لایەنی جیاوازی ژیانی نەتەوەیی‌و کۆمەلایەتی‌و ئابووری‌ی ویلایەتی مووسڵەوە هەبوو . هەروەها دەبوو ئەندامانی بێنە ناوچەی جیاوازی «ویلایەتی

مووسلّ» ەوەو لە نزیکەوە پێوەندیی لەگەڵ نوێنەرانی دەستەو چینی جۆراوجۆری
دانیشتوانیدا بکەنو ئینجا پوختەی ئەنجامی کارو پێشنیاری خۆیان لە ڕاپۆرتێکی
سەربەخودا پێشکەش بە کۆمەڵە بکەن .

بۆ جێبەجێکردنی مەبەست ئەندامانی لیژنە سەریان لە لەندەنو بەغدا
ئەستەمووڵو ئەنقەرە[24] داو دوای ئەوە لە کۆتایی کانوونی دووەمی ساڵی
(١٩٢٥)وە بەتایبەتی چوونە ناوچەکانی «ویلیەتی مووسلّ» . ڕۆژی (٢٧)ی ئەو مانگە
گەیشتنە شاری مووسلّ خۆی . پاش چەند ڕۆژێك ئەندامانی لیژنەو یاریدەرانیا
بەجیا چوونە شارو شارۆچکەکانی تری ناوچەکەو لە هەولێرو کەرکوكو سلێمانی
بەتایبەتی مانەوەو پێوەندییان بە زۆر کەسەوە کردو مانگی نیسان گەڕانەوە جنێف
لەوێ کەوتنە دانانی ڕاپۆرتی خۆیان کە ڕۆژی (١٦)ی تەمموزی ساڵی (١٩٢٥
تەواویان کردو بەسەر ئەندامانی «کۆمەڵەی گەلان»و ژمارەیەك ڕۆژنامەنووسدا
دابەشیان کرد .

شایانی باسە نوێنەرانی تورکیاو بەریتانیاش لەگەڵ ئەندامانی لیژنەکەدا هاتبوون
تورکەکان ، دیارە بۆ مەبەستی خۆیانو بەر لە هەر شت بۆ خۆ نزیك خستنەوە لە
کورد ، فەتاح بەگی خزمی شێخ مەحمودیان لەگەڵ خۆیان هێنابوو .

لێدوانو بڕیارو مەرجەکانی «کۆمەڵەی گەلان» بۆ دیارکردنی چارەنووسی
«ویلایەتی مووسلّ» تا ڕادەیەك ئاشکراو زانراون . ئەوەی دەمانەوێ لەم وتارەدا
سەرنجی تایبەتیی بدەینێ ڕاپۆرتەکە خۆیەتی کە دەقی ناونیشانی بەم جۆرەیە :

«کۆمەڵەی گەلان . مەسەلەی سنووری نێوان تورکیاو عیراق . ڕاپۆرتی پێشکەش کراو بە ئەنجومەن لە لایەن ئەو لیژنەیەوە کە بەپێی بڕیاری ڕۆژی (٣٠)ی ئەیلولی (١٩٢٤)ی ئەنجومەن دامزرێنرا»[25] .

ڕاپۆرتی لیژنەی تۆژینەوەی کێشەی مووسل پڕییە لە زانیاریی سیاسیو

(٢٤) ڕۆژی ١٦ ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٢٥ ئەندامانی لیژنە گەیشتنە بەغداو پاش دە ڕۆژ لەوێوە چوونە مووسلّو ئینجا کەوتنە گەڕان بە ناوچەکانی کوردستاندا .

(٢٥) ئەمەش دەقی ناوەکەیەتی بە ئینگلیزی :

(League of Nations. Question of the Frontier between Turkey and iraq. Report submitted to the Council by the Commission instituted by the Council resolution of September 30, 1924), Geneva, 1925.

ئابووری‌و کۆمەلایەتی‌و جوگرافی‌ی گرنگ کە بەشێکیان لە سەرچاوەی باوەڕپێکراوەوە وەرگیراون‌و بەشێکیشیان ئەندامانی لیژنەکە بۆ خۆیان کۆیان‌کردوونەوە . زانیاری‌یەکانی ئەم بەشەی دوایی‌یان ئەندامانی لیژنە یا بە چاوی خۆیان بینیویانن‌و تۆماریان کردوون ، یا لە ڕێگەی ژمارەیەك مامۆستای شارەزاری زانکۆ بەناوبانگەکانی جیهانەوە پێیان زانیون . لەبەر ئەوە ڕاپۆرتی ناوبراو لە یەکەم ڕۆژی بلاوکردنەوەیەوە بۆتە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی لێکدانەوەی گەلێك لایەنی ژیانی کوردەواری‌ی نوی‌و هاوچەرخ . کوردناسان زۆر جار لە بەرهەمەکانیاندا پەنایان بردۆتە بەر زانیاری‌یەکانی‌و کەلکی باشیان لێیان وەرگرتووە .

هەرکەسێك بیەوێت باسی ژیانی دەرەبەگی‌و کۆچەری‌و هۆزایەتی‌و پێوەندی‌ی ئابووری‌و داب‌و نەریتی دانیشتوانی ناوچەیەکی فراوانی کوردستان بکات پێویستە بگەڕێتەوە ناوەرۆکی ڕاپۆرتی لیژنەی تۆژینەوەی کێشەی مووسڵ کە ژمارەیەك بۆچوونی سیاسی‌ی وردیشی تێدایە . . . شایانی باسە دانەرانی ڕاپۆرتەکە چەند جارێك باسی پێوەندی‌ی برایانەی نێوان کوردو عیسایی‌یەکانیان کردووەو دانیان بەوەدا ناوەکە لەو بارەیەوە هیچ گەلێکی تری موسلمان نی‌یە بتوانێ شان لە شانی کورد بدات[٢٦].

دیسان گەلێك جار ناوی کوردو کوردستان لەو ڕاپۆرتە تایبەتی‌یە گەورانەدا هاتووە کە ئینگلیزەکان لە ماوەی نێوان سالانی ١٩٢٠ و ١٩٣٢دا چەند جارێك بە چاپ کراوی دەربارەی کاروباری کارگێری عیراق پێشکەشی «کۆمەلەی گەلان» یان کردوون . ئەو ڕاپۆرتانەش کە ئیمڕۆکە بوونەتە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی لێکدانەوەی مێژووی هاوچەرخی هەموو عیراق ، پڕن لە زانیاری‌ی زۆر بەکەلك‌و گرنگ دەربارەی لایەنی جیاوازی ژیانی کوردەواری .

یەکێك لە بەشە سەرەکی‌یەکانی هەر یەکێك لەو ڕاپۆرتانە بۆ کورد تەرخان کراوە . بە وێنە لە یەکەم ڕاپۆرتیاندا کە دەربارەی کاروباری بەڕێوەبردنی عیراقە لە مانگی ئۆکتۆبەری سالی (١٩٢٠) وە تاوەکو مانگی مارتی سالی (١٩٢٢)[٢٧] باسی

---

(٢٦) Ibid , PP. 46 — 47

(٢٧) (Report on Iraq administration, October 1920 — March 1922), London, 1923.

کوشتنی میستەر بێل و کاپتەن سکۆتی تێدایە کە هەردووکیان مانگی کانوونی یەکەمی ساڵی (١٩١٩) لەلایەن شۆڕشگێڕانی کوردی ناوچە شاخاوێکانی هەولێرەوە پێکراون . هەروەها باسی کوشتنی کاپتەن سالمۆنیشی تێدایە کە ئەفسەری سیاسیی کفری بوو ، لە لایەن شۆڕشگێڕانی کوردەوە سەرەتا بەدیل گیراو دوایی کوژرا [٢٨] .

هەمان ڕاپۆرت بەکورتی، باسی کۆنگرەی قاهیرەو سیاسەتی ئینگلیز بەرامبەر بەکوردو ، بەشدار نەبوونی دانیشتوانی ناوچەی سلێمانیی لە «هەڵبژاردنی» فەیسەڵی یەکەمدا کردووە . یەکەمیان ، واتە کۆنگرەی قاهیرە ، مانگی مایسی ساڵی (١٩٢١) لەژێر چاودێریی چەرچلدا بەسترا کە ئەوساکە وەزیری موستەعمەرات بوو . دەربارەی عیراق ئەندامانی «کۆنگرەی قاهیرە» لە چوار باسی سەرەکیی کۆڵینەوە :-

یەکەم – کەمکردنەوەی خەرجی بەریتانیای گەورە لە عیراق .
دووەم – باسی ئەوانەی خۆیان بۆ تەختی پاشایی عیراق پاڵاوتبوو .
سێیەم – مەسەلەی کورد .
چوارەم – لەشکری داهاتووی عیراق .

هەرچەندە «کۆنگرەی قاهیرە» بایەخی زۆریدا بە مەسەلەی کورد ، بەڵام ئاڵ و گۆڕێکی ئەوتۆ لە سیاسەتی ئینگلیزدا بەرامبەری ڕووینەدا .

لاپەرە ٦٨ و ٦٩ی ڕاپۆرتی ١٩٢٠-١٩٢٢ بۆ باسی دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینێکی هۆزی سورچی دژی ئینگلیزی داگیرکەر تەرخان کراون . ئەو ڕاپەڕینە دەوروبەری کۆتایی ساڵی (١٩٢١) بەرپا بوو ، ئینگلیزەکان تا سەرەتای ساڵی داهاتوو بە تەواوی بۆیان دانەمرکایەوە . بەپێی زانیارییەکانی ناو ڕاپۆرتەکە ژمارەی شۆڕشگێڕانی سورچی خۆی دەدا لە (٦٠٠) کەسێك کە ، وەك دەڵێ ، نزیکەی (٢٠٠) سەربازی تورك بە تۆپێکەوە یاریدەیان دەدان . ئەو هێزەی ئینگلیزەکان کردیانە گیانی شۆڕشگێڕانی کورد لە هەزار سەربازی لیڤی پێکهاتبوو کە جگە لە دوو

---

(٢٨) ڕۆژژانی «شۆڕشی بیست . کاپتەن سالمۆن لەلایەن پیاوەکانی برایم خانی دەلۆوە کوژرا .

ئەفسەریان هیچ کامێکیان ئینگلیز نەبوون . وا دیارە شەڕ لە نێوان هەردوو لادا دوو ڕۆژی خایاندووەو تورکەکان تەنها لە ڕۆژی یەکەمیدا بەشداربوون‌و دوایی پشتی شۆڕشگێڕانیان بەرداوە . پاش ئەوەی سورچی‌یەکان ، بەپێی قسەی ڕاپۆرتەکە خۆی ، بەرگری‌یەکی چاکیان کردووە ناچار بوون بکشێنەوە . زیانیان ، وەك نووسیوی‌یە ، (٢٠) کوژراوو (٧٠) برینداروکاول کردنی ژمارەیەك گوندو گرتنی دوو سێ ڕانە مەڕو بزنیان بووە .

دوابەدوای ئەو باسە ڕاپۆرتی ١٩٢٠-١٩٢٢ ڕاستی‌یەکی مێژوویی بایەخداری تۆمار کردووە . دەڵێ ئەیلوولی ساڵی (١٩٢١) ژمارەیەك شارەزای سەربازی‌ی ئینگلیز گەیشتنە عیراق‌و دەست‌کرا بە گواستنەوەی بەشی زۆری هێزی لیڤی لە ناوچەکانی فوراتەوە بۆ کوردستان ، بەڵام « بەداخەوە تا نووسینی ئەم ڕاپۆرتە نەتوانراوە هیچ سەربازێکی لیڤی لە دیوانیەو سەماوەو ناصریەوە بگوێزرێتەوە» چونکە ، وەك دەڵێ ، هەموو مەڵبەندی فورات بە لەشکر دابین نەدەکرا . ئەم قسانە ڕادەی پەرەسەندنی بزوتنەوەی ڕزگاریخوای کورد دژی ئینگلیزو بایەخی خەباتی هاوبەش‌و یەك کات لەناو سنووری یەك وڵاتدا بە وردی ڕوون دەکەنەوە . ڕاستە تا ڕۆژی دانانی ڕاپۆرتی ناوبراو داگیرکەر توانیبووی «شۆڕشی بیست» لەناوەندو باشووری وڵاتدا دامرکێنێتەوە ، بەڵام ئەو سێ شارەی ناویان هاتووە هێشتا لە «بزێوی» خۆیان نەکەوتبوون ، بۆیەکا ئینگلیزەکان نەیانتوانی هەموو سەگە هارەکانیان بەردەنە گیانی نیشتمانپەروەرانی کورد .

لە هەمان ڕاپۆرتدا ناوی شێخ مەحمودو سمایل ئاغای شوکاك (سمکۆ) و مەحمود خانی دزڵی‌و ئەورەحمان ئاغای سەرۆکی هۆزی شرناخی کوردستانی تورکیاو ژمارەیەك ناوداری تری کورد هاتووە[٢٩] . بەوێنە دەربارەی شێخ مەحمودو مەحمود خانی دزڵی گەورەی هەورامان نووسیوی‌یە دەڵێ :

«لە ناوچەی سلێمانی پرۆپاگەندەیەکی زۆر دژی بەریتانیا کراوە . . ساڵی (١٩١٩) مەحمود خانی سەرداری گوندی دزڵی بەشداری‌ی بزوتنەوەکانی شێخ مەحمودی کردو ساڵی (١٩٢٠) لەلایەن حوکمەتی ئێرانەوە دیل‌کراو درایە دەست کاربەدەستانی

---

(٢٩) (Report on Iraq administration, October 1920 — March 1922). PP. 103.

بەریتانیا (لە عیراق —ك.م.) . دوای ئەوەی لە هندستان ماوەیەك بە بەندی مایەوە ، ئەیلولی ساڵی (١٩٢١) ڕێگەی درایێ بگەڕێتەوە سلێمانی بەو مەرجەی ، وەك بەڵێنیدا ، نەچێتەوە دیوی ئێران . بەڵام مەحمود خان بەڵێنەکەی شکاندو گەڕایەوە دزلیو لەوێوە نامەی بۆ مستەفا کەمال ناردو داوای چەکی لی‌کرد بۆ دەرکردنی ئینگلیز لە ناوچەی سلێمانی . کانوونی یەکەم ژمارەیەك وردە سەرداری هەورامان ، کە بی‌گومان پێوەندی‌یان پێوەی هەبوو ، هاتنە دەشتی هەڵەبجەو کەوتنە کۆکردنەوەی باج . ناوەندی کانوونی دووەمی (ساڵی ١٩٢٢ — ك.م.) هێزێکی لیڤی کەوتە ناو بۆسەیەکەوەو ژمارەیەکیان پێکران ، کە یەکێکیان ئەفسەری بەریتانی کاپتەن ڤیتزگیبۆنی[٣٠] فەرماندەی هێزەکە بوو . دوای ئەوە لەبریتی پیادە بە فڕۆکە هێرش کرایە سەر هەڵەبجە . ئەنجامی ئەو هێرشە زۆر سەرکەوتوو بوو . مەحمود خان بە ناچاری گەڕایەوە گوندی دزلی ، بەڵام پیاوەکانی لە پەلاماردانی دەشتی هەڵەبجە نەکەوتن . مانگی مارت فشاری فڕۆکە مەحموود خانی ناچار کرد پێوەندی بەکاربەدەستانی ئینگلیزەوە بکات .

سەرئەنجامی ئەوانەش کە لە شۆڕشەکەی ساڵی ١٩١٩ی شێخ مەحمودا بەشدار بوون بەم جۆرە بوو : شێخ قادری برایو غەریبی شێخ عارفی خزمی وشێخ ئەحمەدی پیاوی مانگی مایس لە هەنجام بەردران . یەکەمو دووەمیان ئێستە وان لە بەغدا . هەرچی شێخ ئەحمەدە ڕێگەی پی‌درا یەکسەر بگەڕێتەوە سلێمانی . شێخ مەحمودو شێخ غەریبی کوڕی شێخ مارف کانوونی دووەم لە هندستان بەرەڵا کرانو ئێستە وەك دوورخراوەی سیاسی وان لە کوێتو چاوەڕوانی گەڕانەوەن بۆ سلێمانی»[٣١] .

لە شوێنێکی تردا هەمان ڕاپۆرت دەربارەی باری خوێندەواری‌ی ئەوسای کوردستان ئەم ڕاستی‌یەی داوە بەدەستەوە کە دەڵێ ئەیلولی ساڵی (١٩٢١) پۆلێکی ناوەندی لە شاری سلێمانی کرایەوە ، بەڵام لەبەر ئەوەی تەنها سێ قوتابی خۆیان ناونووس کرد پێشنیار کرا بگوێزرێنەوە شاری کەرکووك[٣٢] . وەك دواییش ڕوونی

(٣٠) Captain Fitzgibbon

(٣١) (Report on Iraq administration, October 1920 — March 1922), PP. 116 — 117.

(٣٢) Ibid

دەکەینەوە خوێندنی کوردی لەژێر سایەی ئینگلیزدا لەوەیش کەمتر پێشکەوت کە چاوەڕوان دەکرا .

لە ڕاپۆرتی داهاتوودا کە ئینگلیزەکان دەربارەی کاروباری عیراق لە ماوەی نێوان نیسانی ۱۹۲۲ و مارتی ۱۹۲۳ دا داویانەتە «کۆمەڵەی گەلان»[٣٣] بەدرێژی باسی هەڵوەستی کورد بەرامبەر «هەڵبژاردنی» فەیصەلی یەکەمو ، هەراوبگری ناوچەی هەڵەب : ەو هەورامانو ، کوشتنی م . مۆتو[٣٤] ، هەڵوەستی جیاوازی سەردارانی جافو پشدەر دەربارەی گەڕانەوەی شێخ مەحمودو ، چالاکیی کەمالی‌یەکان لەناو کوردی عیراقداو ، ڕاپەڕینی کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەندو ، کوشتنی کاپتەن بۆندو[٣٥] کاپتەن ماکانت[٣٦] لەلایەن شۆڕشگێڕانی هەمەوەندەوەو گەلێك باسی بایەخداری‌تری وەك ئەوان دەخوێنی‌یەوە[٣٧] .

هەمان ڕاپۆرت بە درێژی باسی ئەوەی کردووە چۆن لەژێر فشاری شۆڕشگێڕانو نارەزایی جەماوەردا ئینگلیزەکان ناچار بوون ڕۆژی (٥)ی ئەیلوولی ساڵی (۱۹۲۲) شاری سلێمانی‌و هەموو ئەو ناوچەو مەڵبەندانە بەجێ بهێڵن کە کەوتوونەتە باکووری هەولێر – کەرکووك – کفری‌یەوە . ئینگلیزەکان ئەو ڕۆژە (٦٧) کاربەدەستی خۆیانیان لە سلێمانی‌یەوە بە فڕۆکە گواستەوە کەرکووكو ، بەڕێوەبردنی کاروباری شاریان سپاردە ئەو ئەنجومەنەی بەر لەماوەیەك نوێنەرانی دانیشتوانی شار هەڵیانبژاردبوو[٣٨] .

دیسان هەمان ڕاپۆرت بە وردی چەند لایەنێکی گرنگی دەربارەی گەڕانەوەکەی شێخ لە هندستانەوە بۆ تۆمار کردووین . لەو شوێنەیدا ڕاپۆرتەکە بە ناونیشانی «وەرگرتنی دەسەلاّت لەلایەن شێخ مەحمودەوەو پیلانی ئەو لەگەڵ

---

(٣٣) (Report on Iraq administration, April 1922 — March 1923), London, 1924.

(٣٤) Lieutenant M. Mott.

(٣٥) Captain Bond

(٣٦) Captain Makkant

(٣٧) ((Report on Iraq administration, April 1922 — March 1923)), PP. 33–34

(٣٨) Ibid , P. 35

تورکاندا» باسی پێوەندیی نهێنیی شێخی لە ڕێگەی ئۆزدەمیر پاشاوە[٣٩] لەگە
کەمالییەکاندا کردووە . لەو بارەیەوە دەڵێو ، ڕاستیش دەکات ، کەمالییەکا
لەگەڵ شێخ دەست پاك نەبوون ، بەڵکو دەیانویست بیکەنە داشی دامە
جێبەجێکردنی مەبەستی خۆیان[٤٠] . ڕاپۆرتی ناوبراو گەلێك زانیاریی دەگمە
دەربارەی ئەو باسەو چالاکیی بەرفراوانی کەمالییەکانی لەناو کوردی عیراقدا
پاراستووین .

لەچەند شوێنێکیدا ڕاپۆرتی ساڵی ١٩٢٢–١٩٢٣ بە ئاشکرا باسی ئەو بەزمە
کردووە کە فڕۆکە شەڕکەرەکانی بەریتانیا لە ڕقی شێخ مەحمودو کەمالییەکان
دانیشتوانی بێوەیی کوردستانیان دەکرد . بڕوا ناکەم ئەو ڕۆژگارە لە هیچ قوژبنێکی
ولاتە ژێردەستە فراوانەکانیانا ئیگلیز بە ڕادەی کوردستان چەکی هەمەجۆرو
بەتایبەتی فڕوکەیان بەکار هێنابێت ، ئەو کارەی لەندەن وەك ڕوداوێکی ئاسایی ل
ڕاپۆرتە تایبەتییەکانی خۆیدا دەیخستە بەردەمی دەزگاکانی «کۆمەڵەی گەلان»
ئەندامانی .

بەهەمان دەستوور خەباتی گەلی کوردو ، تایبەت بزوتنەوەکانی شێخ مەحمو
گەلێك لاپەڕەی ڕاپۆرتی داهاتوویان پڕکردۆتەوە کە بۆ باسی کاروباری عیراق ل
نیسانی ساڵی ١٩٢٣وە تاوەکو کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٢٤ تەرخان کراوە[٤١]

---

(٣٩) ئۆزدەمیر پاشا ئەفسەرێکی گەورەو لێهاتووی تورك و لایەنگری مستەفا کەمال بوو . ئۆزدەمیر نازناوی
بوو . ئەگینا خۆی ناوی عەلی شەفیق و بە ڕەگەز میسری بوو . لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٢ و
کەمالییەکان لەگەڵ هێزێکی سەربازیدا ناردیانە ڕەواندوز . ئۆزدەمیر توانی لە نزیکەوە پێوەندیی لەگەڵ
ژمارەیەکی زۆر لە سەردارانی کورد دابمەزرێنێ ، هەزارو یەك گفتی شیرینی درۆی دانێ
چالاکییەکانی ئۆزدەمیرو هاریکاریی لەگەڵ سەردارانی کورداو بەتایبەتی لەگەڵ شێخ مەحمود
تەواو ئینگلیزیان بێزار کردبوو . پاش ماوەیەك ئۆزدەمیر ناچار بوو بکشێتەوە ، هەرچەندە لە بارو دۆخی
ئەو ڕۆژگارەدا کەمالییەکان بەپاکی لەگەڵ کوردا بهاتنایە پێشەوە دەیانتوانی جێپێی ئینگلیز تەواو شلۆق
بکەن .

(٤٠) ((Report on Iraq administration, April 1922 — March 1923)), P. 39.

(٤١) ((Report by His Britannic Majesty's Government on the administration of Iraq for the Period
April 1922 — December, 1924)), London, 1925.

لەو لاپەڕانەدا چەند جارێك باسی بۆمبابارانی سلێمانی‌و هەڵەبجەو شوێنی تری کوردستان لەلایەن فڕۆکەکانی بەریتانیای گەورەوە کراوە. بەپێی دەقی قسەی ڕاپۆرتەکە خۆی بۆمبابارانی ڕۆژی (٢٥)ی مایسی ساڵی (١٩٢٤) دانیشتوانی سلێمانی ناچارکرد شار بەجێ بهێڵن‌و، وەك دەڵێت کاتێك ئینگلیزەکان داگیریان کردەوە لە (٢٠) هەزار ژمارەی دانیشتووی تەنها (٧٠٠) کەسی تێدا مابوو. پاش دوو مانگ ئینجا نیوەی خەڵکی شار زاتیان کرد بگەڕێنەوە سەر ماڵ‌و حاڵی خۆیان، بەلاّم تا مانگی تەشرینی دووەم ژمارەی نەگەیشتەوە دۆخەکەی جارانی[٤٢].

جگە لە باسی ڕووی جیاوازی کوردەواری‌ی عیراق ڕاپۆرتی ساڵی (١٩٢٦)[٤٣] بەتایبەتی باسی سمکۆشی کردووە. لەو بارەیەوە نووسیوی‌یە دەڵێ:

«سمایل ئاغای سمکۆ: دەوروبەری کۆتایی مانگی تەشرینی یەکەم سمایل ئاغای سەرەك هۆزی شوکاك کە بە سمکۆ ناسراوە دژی حوکمەتی ئێران شۆڕشی بەرپا کرد، بەلاّم لەو شەڕەی نزیك دیلمان قەوما شکاو بە ناچاری خۆی‌و صەد کەس لە پیاوەکانی پەنایان هێنایە بەر عیراق دوای ئەوەی لە ڕێگەی تورکیاوە نزیك نەهری سنووری بڕی‌و هاتە ناوچەی ڕەواندزی سەر بەهەولێر.

ئێران داوای لە عیراق کرد سمکۆی بەیەخسیری بداتەوە، بەلاّم عیراق ملی نەدا، چونکە یاسای پەناهەندەی سیاسی عیراق ڕێگەی دانەوەی پەنابەران نادات. لەگەڵ ئەوەش حوکمەتی عیراق ڕێگەی دایە ئێرانی‌یەکان ئەفسەرێکی خۆیان بنێرنە ناو خاکی عیراق بۆ گفتوگۆ لەگەڵ سمکۆ دەربارەی ئەو مەرجانەی ئێران بۆ لێخۆشبوونی دایناون»[٤٤].

بۆ باسی کوردو، گەلێك باسی تری ئەوسای عیراق ڕاپۆرتی ساڵی (١٩٢٧)[٤٥]

---

(٤٢) Ibid, PP. 32 — 33

(٤٣) ((Report by His Brittanic Majesty's Government to the Council of The League of Nations on the administration of Iraq for the year 1926)), London, 1927.

(٤٤) Ibid, P. 27.

(٤٥) ((Report by His Britanic Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1927)), London, 1928.

هیچی لەوانی تر کەم نی یە . ئەمجاریان باسی گفتوگۆی ئینگلیزەکان لەگەڵ شێخ مەحمودا هاتۆتە پێشەوە . بۆ جێبەجێ کردنی ئەو مەبەستە شێخ مەحمود سەید ئەحمەدی بەرزنجی ی کردۆتە نوێنەری خۆی‌و ناردوویەتە بەغدا . نووسەرانی ئەو راپۆرتە سەید ئەحمەدی بەرزنجی‌یان ناو ناوە «ئاژاوەچی ی کوردستانی باشوور»[٤٦] . دیارە دەبێ نیشتمانپەروەرو پیاوی دڵسۆز لای هەموو زۆردارو داگیرکەرێك هەر ئاژاوەچی‌و یاخی‌گەرو پیاوخراپ بێ ! . هەر بەو جۆرەش راپۆرتەکە ناوی سابیرو عەبدوڵلای کورانی کەریمی فەتاح بەگی هەمەوەند دەبات . ئەوانیش لەو رۆژانەدا ، بەپیشەی باووباپیرانیان ، دلێرانە بەرەنگاری داگیرکەر هاتبوون ، بەڵکۆ ئەوساکە ، وەك راپۆرتەکە بۆ خۆی دەڵێ ، تەنها ئەوان لە کۆری خەباتدا مابوونەوەو ئینگلیزەکان کوناوکون بە فرۆکەو سوارەو سەربازی لیڤی دوویان کەوتبوون .

راپۆرتی ساڵی (١٩٢٧) بە کورتی چەند لایەنێکی باری ژیانی ئەو کوردانەی خستۆتە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان» کە لە ئەنجامی راپەرینە گەورەکەی شێخ سەعیدی پیراندا پەنایان هێنابووە بەر عیراق‌و وەك دەڵێ ناوچەی مووسڵ بەهۆی لێشاوی ئەوانەوە بەجارێك شڵۆقابزو . بەپێی قسەی راپۆرتەکە تاوەکو ساڵی (١٩٢٧) تەنها (٤٥٠) کەس لەو پەناهێنەرانە لە ناو خاکی عیراقدا مابوونەوە . ئەوانی تریان هەموویان گەراونەتەوە گوندەکانی خۆیان . لەو (٤٥٠) کەسەش نزیکەی (١٥٠) یان لە ناوچەی زاخۆو (٢٥٠) یان لە ناوچەی دهۆك‌و نزیکەی (١٠٠) یان لە ناو مووسڵ خۆی‌و دەوروبەریدا نیشتەجێبوون[٤٧] .

---

(٤٦) Ibid, P. 24

دەق قسەکە وەهایە :

(The stormy Petrel of Southern Kurdistan)

«پێترێل» بەتەنها مەلێکی گچکەی دەریایی زۆر دوورەفرە ، بەلام کە وشەی (storm)ی دەچێتە پاڵ دەبێتە زاراوو بەیەکێك دەگوترێ زۆر بزێوو بەگۆبەند بێ .

(٤٧) ((Report... on the administration of Iraq for the year 1927)), PP . 24 — 25

له راپۆرتی ساڵی ١٩٣١دا[٤٨] ژمارەیەك هۆزی ناوچەی بادینان دەبنە گاورو بەرازخۆرو لەسەر ئەوە (!) فرۆکەکانی بەریتانیای گەورە زۆر «دڵسۆزانە» دێنە دەستو بەردەبنە گیانیان . دوای یەك لاپەڕە باسی گرتنی مامۆستا تۆفیق وەهبی لە ناوەندی نیسانەوە تاوەکو (٣٠)ی مایسی ساڵی (١٩٣١) دەخوێنیەوە[٤٩] .

هەروەها چ ئەم راپۆرتەو چ راپۆرتی ساڵی (١٩٣٠)[٥٠] چەند جارێك باسی شەشی رەشی ئەیلوول و تازەبوونەوەی راپەرینەکانی شێخ مەحمود تا بەدیل گرتنیو رەوانە کردنی بۆ ناصریە دەگێڕنەوە . کاتێك راپۆرتی ساڵی (١٩٣١) دێتە سەر باسی شەڕی ئاوباریك ، کە رۆژی پێنجی نیسانی ساڵی (١٩٣١) قەوما ، دەڵێ کوردەکان «ئازایانە جەنگین ، هەرچەندە هێرشی فرۆکەو پیادە بەردەوام بوو ، بەڵام ئەوان تا تاریکیداهات بەرگرییان کردو ئینجا کشانەوە» . دانەرانی راپۆرتەکە بێ پێچو پەنا باسی ئەوەیان نووسیوە چۆن فرۆکەکانی ئینگلیز لە ماوەی دوو حەفتەی داهاتودا تاقیبی شێخیان کردووەو دەستیان لێ هەڵنەگرتووە تا رۆژی (٢٠)ی نیسان کردوویانە بەودیودا . شێخ لەوێ گوندی پیرانی کردۆتە بنکەی نوێی[٥١] .

دوای چەند لاپەرەیەك راپۆرتی ساڵی (١٩٣١) باسی ئەوە دەکات چۆن ئینگلیزەکان لەسەر داوای رەزا شا هێزی تایبەتییان کردۆتە سەر مەحمود خانی دزڵیو دەست بەرداری نەبوون تا رۆژی (٣١)ی مایسی ئەو ساڵە بە دیلی گرتوویانەو رەوانەی بەغدایان کردووە[٥٢] .

---

(٤٨) ((Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Councll of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1931)) .

(٤٩) Ibid, PP. 15 — 16

(٥٠) ((Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1930).

(٥١) ((Report.... for the year 1931)), PP. 16 — 17.

(٥٢) Ibid, P. 31

راپۆرتی داهاتوو که بۆ ماوەی نێوان کانوونی دووەم و ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩٣٢ تەرخانکراوە[٥٣] وەك ئەوانی تر بێپەروا کۆڵێك باسی «جوامیری»ی فرۆکە شەرکەرەکانی بەریتانیای گەورەی دژی شۆرشگێرانی کورد بۆ «کۆمەڵەی گەلان» کردووە (!!) . ئەو «داستانە» خۆشە (!!) ئەمجاریان بۆتە گوڵی سەردەستەی باس و یەکەم شەش لاپەرەی راپۆرتەکەی «رازاندۆتەوە» . دیسان زۆر بێ پەروا راپۆرتەکە باسی ئەوە دەکات چۆن بۆ ماوەیەك هێرشی فرۆکەکانی ئینگلیز بۆ سەر کورد لەبەر خاتری چاوی شینی فرۆکەوانێك و یاریدەرێکی ، کە «چەتە» کوردەکان بەدیلیان گرتبوون ، وەستێنرا . بەڵام کاری دانەرانی راست ئەوەیشیان بۆ مێژوو تۆمار کردووە چۆن ئەو «چەتانە» پیاوانە رەفتاری دیلەکانیان کردووەو پاش ماوەیەك ئازادیان کردوون[٥٤] .

هیچ کامێك لە راپۆرتەکانی تری ئینگلیز کە دەربارەی عیراق لە بیستەکان و سەرەتای سییەکاندا پێشکەشی «کۆمەڵەیگەلان» یان کردوون لە باسی کورد بێ بەش نین . دوا راپۆرتیان کە بەر لە کۆتایی ساڵی (١٩٣٢) بە بۆنەی وەرگرتنی عیراق بەئەندام لەلایەن «کۆمەڵەی گەلان»ەوە پێشکەشیان کردووە بریتییە لە پوختەی هەموو راپۆرتەکانی تر ، بۆیەکا بایەخی ئەمیان زۆر تایبەتییە[٥٥] . ئێمە لەو راپۆرتە تەنها یەك نموونە دەهێنینەوە کە ، خوا هەڵناگرێ ، بێ پێچ و پەنا باسی باری خوێندن و خوێندەواریی کورد تاوەکو سەرەتای سییەکان دەکات ، واتە تا ئەو کاتەی عیراق تێیدا بووە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» . لەو ماوەیەدا کە گوایە بەریتانیای گەورە بە «ناوی» «کۆمەڵەی گەلان»ەوە عیراقی دەبرد بەرێوە زیانی رووناکبیریی کورد زۆر

---

(٥٣)
((Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the period January to October 1932)).

(٥٤) Ibid , P. 3

(٥٥)
((Special Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the progress of Iraq during period 1920 — 1931)), London, 1931.

هێدیو لەسەر خۆ هەنگاوی دەنا . هەرچۆن بێ هەنگاوی ناوچەکانی تر لە هەنگاوی ئەو خێراتر بوو . بە داخەوە جاری وا هەبوو ئەو هەنگاوە بۆ دواوە بوو ، نەك بۆپێشەوە . بەوێنە بەر لەوەی شەری یەکەمی جیهان دەست پێبکات ژمارەی قوتابیی ناوەندی[٥٦] لە شاری سلێمانی خۆی دەدا لە نزیکەی (١٦٥) کەس ، کەچی بەر لەوەی عیراق ببێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان»و دوای (١٤) ساڵی رەبەق لە قەیمومەتی بەریتانیای پێشکەوتوو ئەو ژمارەیە هاتە سەر تەنها (١٠) کەس . لەوەیش خراپتر : دیسان بەر لەوەی عیراق ببێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» ، لە ژێر سایەی بەریتانیای گەورەدا ژمارەی هەموو ئەوانەی لە قوتابخانە کوردییەکاندا دەیانخوێند ، بەپێی سەرژمێری ئینگلیزەکان خۆیان ، بریتی بوو تەنها لە (١٥٤٥) کەس . کەچی بەرامبەر بەوان (٦٣٠٠) کەس لە قوتابخانە عیسایییەکانو (٨٤٠٠) کەس لە قوتابخانە جووەکان دەیانخوێند ! ![٥٧] ، واتە ئەو جووانەی عیراق کە ژمارەیان نەدەگەیشتە لە صەدا سیو چواری کورد پتر لە پێنج ئەوەندەی ئەوان مافی خوێندنیان هەبوو ! !

بەو جۆرە هەر بەڵگەیەك دەربارەی کورد چوبێتە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان» بە دروستی وێنەی باری نالەباری سیاسیو کۆمەڵایەتیو ئابووری کوردی بۆ ئەندامانی کێشاوە ، باسی ئەو جەورو ستەمو بێمافییەی کوردی بۆکردوون کە بەهۆی ئینگلیزو عەلقە لە گوێکانیانەوە دووچاریان هاتبوو . راستە جاروبار دەزگاکانی «کۆمەڵەی گەلان» ئاوریان لە کورد داوەتەوەو تەنانەت ئەو نامانەشیان بێ وەڵام نەکردووە کە نیشتمانپەروەرانی کورد بۆیانیان ناردوون[٥٨] ، بەڵام ، بێگومان ، هەڵوەستی کۆمەڵە بەرامبەر بە کورد هیچ رۆژێك نەگەیشتۆتە نیوەی ئەو ئاستەش کە بەپێی ناوەرۆکی پێرەوی خۆی دەبوو بیگاتێ . ئەوەش دیسان رووی راستەقینەی «کۆمەڵەی گەلان» وەك داشی دامەی دەستی دەوڵەتە گەورەکان نیشان دەدات .

---

(٥٧) ((Special Report...)), PP. 232—234 هەروەها بڕوانە : عبدالرزاق الهلالي ، تاريخ التعليم في العراق في العهد العثماني ١٦٣٨-١٩١٧ ، بغداد ، ١٩٥٩ ، ص ١٨١ ، محمد امين زكي ، تاريخ السليمانية وانحائها . ترجمة محمد جميل بندى الروژبيانى . بغداد ، ١٩٥١ ، ص ٢٠٥ — ٢١٠ ، «العالم العربي» (جريدة) ، بغداد ، ٢٠ كانون الثاني ١٩٣١ .

(٥٨) بڕوانە : ((Report... on the administration of Iraq for the year 1931)) PP. 18—19.

کەوابێ نیشتمانپەروەرانی کورد حەقیان بوو بە چاوی گومانو ڕقەوە سەیری «کۆمەڵەی گەلان» یان دەکرد . لەخۆوە نەبوو سەلام لە پارچە هەڵبەستێکی خۆیدا کە ساڵی ١٩٣٣ بۆ یەکەم جار لە گۆڤاری «هاوار»ی شامدا بڵاوی کردەوە[٥٩] «کۆمەڵەی گەلان»ی ناونا «کوتەکی دەستی میستەر هەندرسن»ی وەزیری هەندەرانی ئەوسای بەریتانیای گەورە[٦٠] .

لەهەمان هەڵبەستیدا سەلام دەربارەی «کومەڵەی گەلان» بە داخو زوخاوێکی زۆرەوە گوتوویە :

«عصبة الامم» ، کۆمەڵی گەورە
بەپێچو پەنا بەفێڵو دەورە[٦١]
بەجۆش و کوڵ بووی بۆ کوردی هەژار
ئەتگوت ئەم قەومە ئەکەم ڕستگار
ئەگەر ڕاست ئەکەی هەڵی سووڕێنە
بەس بۆ سیاسەت هەڵماپەرێنە
تەریق نابیتۆ تۆ چیت پێ ئەکەن
(کوتەکی دەستی میستەر هەندرسن)

دوای ئەوەی سەلام پیلانو یارێکانی «کۆمەڵەی گەلان» ڕیسوا دەکات دیسان ڕووی دەمی تێدەکاتەوەو پێی دەڵێ :

لە عەدالەتاکەی ئەمە دەئبە
یاخو هەر شێوەو ئوسوڵی غەربە

---

(٥٩) بروانە :
«هاوار» . ساڵی دوو . ژمارە ٢٢ . یەکی تەمموزی ١٩٣٣ .ل ٧ . هەمان پارچە یەکەم شیعری سەلامە لە دیوانەکەیدا (بروانە : «دیوانی سەلام» . بەغدا . ١٩٥٨ . ل ٩ ٤) . لە دیوانەکەدا چەند شوێنێکی شیعرەکە پەڕێنراوە . بەڵام «هاوار» دەق وەك خۆی بلاّو کردۆتەوە .

(٦٠) مەبەست ئارتەر هێندرسنە (A. Henderson) (١٨٦٣–١٩٣٥) کە لە ساڵی ١٩١١ وە تاوەکو ساڵی ١٩٣٤ سکرتێری «پارتی کرێکاران» بوو . ساڵی ١٩٢٩ بووە وەزیری هەندەران . ساڵی ١٩٣١ وازی هێنا . واتە کە سەلام شیعرەکەی گوتووە ئەو هێشتا هەر وەزیر بووە .

(٦١) چەند بەیتێکی هەڵبژاردەن لە شیعرەکەی سەلام . نەك هەمووی .

کۆمـــەڵی درۆ ، جـــێگەی مـــەکـــروفـــەن
(کوتـــەکی دەستی مـــیســـتـــەر هـــەنـــدرسن)
خۆ تۆ وەصی بووی ئـــەقوام بوون هـــەتـــیو
دەمی کوردت کـــرد بـــە تـــەڵەی تـــەقـــیو

سەلام لەوەیش زیاتر پێی پیا دەنیٚو «کۆمەڵەی گەلان»ی لا دەبێتە بارەگای «فیتنەو تەزویر» و کارخانەی «فەسادو میحەن» چونکە :

لـــــە سلـــێمانی جـــادەی بـــەرسەرا
بـــە خوێنـــاوی کورد ئـــاوڕشێن کـــرا (٦٢)

دوای هێنانەوەی باسەکە بەو جۆرە سەلامی داخ لەدڵ ڕوودەکاتەوە «کۆمەڵەی گەلان»و پڕ بەدەم لێی دەپرسیٚ :

چۆن عـــاجـــز نـــابی لـــەم خوێن ڕشتـــنـــە
لـــەلای تۆ هـــەڵبـــەت حـــقوق کوشتـــنـــە (٦٣)
نـــاتـــرسی مـــێژوو لـــەعـــنـــەتت بـــکـــەن
(کوتـــەکی دەستی مـــیســـتـــەر هـــەنـــدرسن)

شایانی باسە هەر زوو ئەم پارچە هەڵبەستەی سەلام سەرنجی ڕوناکبیرانی کوردو ئەو بێگانانەی ڕاکێشاوە کە هەر یەکەیان لەبەر مەبەستێك بایەخ بە مەسەلەی کورد دەدەن ، کراوەتە فەرەنسیو گەرەبێتی ئەرمەنی وێنەی لیٚناردووە بۆ بارەگای «کۆمەڵەی گەلان» لە جنێڤ . کە مینۆرسکی ساڵی (١٩٣٤) هاتۆتە سلێمانی ئەویش ڕوونووسی کردووەو لەگەڵ خۆی بردوویە . هەروەها شابەندەری ئێران لە سلێمانی وێنەی لیٚ ناردۆتە وەزارەتی هەندەران لە تاران ، بەتایبەتی لەبەر ئەوەش کە شیعرەکە هێرشێکی زۆری تێدایە بۆ سەر عەجەمو ئێران (٦٤) .

---

(٦٢) سەلام ئەو شیعرەی لە یەکەم یادی شەشی ڕەشی ئەیلولدا داناوە ، واتە ئەیلولی ساڵی ١٩٣١ .
(٦٣) خۆزگە دەیگوت : «لەلای تۆ هەڵبەت مافدان کوشتنە» .
(٦٤) ئەو بەشەی لە دیوانەکەیدا چاپ نەکراوە .

«کۆمەڵەی گەلان» لە زمانی کوردیشدا ڕەنگی داوەتەوە . نووسەرانی سۆران «عصبة الامم» و «کۆمەڵی ئەقوام»و نووسەرانی «هاوار» و«ڕوناهی»«چڤاتیمیللەتان»یان پیٚگوتووە [٦٥] .

بەدرخانی یەکان لەو دوو گۆڤارەو نووسینەکانی تریاندا زۆر جار «جڤات» یان لە بریتی کۆمەڵ‌و کۆمەڵەو یەکیەتی بەکار هێناوە [٦٦] . کاتی خۆی «کۆڕی زانیاری کورد» (جڤات)ی بۆ «نقابە»ش پێشنیارکرد [٦٧] . پێم وایە پێشنیارەکەشی بەجیٚیە چونکە خانی (جڤین)ی بۆ «کۆبوونەوەو خرۆشانی خەڵکی بەکارهێناوە» و جگەرخوێن‌و کوردۆیفیش هەمان وشەیان کردۆتە زاراو .

دڵنیام لەوەی گەڕانێکی ورد بەناو پاشماوەی تۆمارو بەڵگەکانی «کۆمەڵەی گەلان»دا بۆی هەیە ڕووی تری بایەخداری مێژووی کوردمان بۆ ڕوون بکاتەوە .

---

(٦٥) شیعرەکەی شێخ سەلام لە «هاوار»دا بە ناونیشانی «لەبۆ جڤاتیٚ میللەتان» و لە دیوانەکەیدا بەناونیشانی «بۆ کۆمەڵی ئەقوام» بلاٚوکراوەتەوە .

(٦٦) بەوێنە بڕوانە :
«هاوار» ، سالی یەك ، ژمارە دوو ، یەکی حوزەیرانی ۱۹۳۲ ، ل ۱ ، سالی یەك ، ژمارە چواردە . ۳۱ ی کانوونی یەکەمی ۱۹۳۲ . ل ۱ .

(٦٧) بڕوانە :
«گوڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، ۱۹۷۳ ، ل ٥٢١ .

باسی حەوتەم
چەند بەڵگەیەك بۆ مێژووی کورد

کاتی خۆی لە ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»ا ئەم کورتە وتارانەی خوارەوەم بێ ناوی خۆم بڵاوکردەوە[1] . لەبەر نرخی باسەکانیان بۆ مێژووی ڕووناکبیری‌ی کورد لێرەدا بە دەستکاری‌یەکی کەمەوە دیسان بڵاویان دەکەمەوە .

یەکەم – وەقفنامەی ئەوڕەحمان پاشای بابان :

ئەوڕەحمان پاشای کوڕی محەمەد پاشای کوڕی خالید پاشا یەکێکە لە فەرمانڕەوا ناودارەکانی میرنشینی بابان ،ساڵی ١٢٠٤ی کۆچی (١٧٨٩ – ١٧٩٠ی عیسایی) دەسەڵاتی گرتە دەست‌و بۆ ماوەی نزیکەی چارەکە سەدەیەك دەوری گەورەی لە ژیانی سیاسی‌ی نەك تەنها کوردستان ، بەڵکو عیراق‌و ئێران‌و تورکیادا گێڕا . هەروەها یەکێکە لەو سەردارە کوردانەی سەرەتای هەستی نەتەوەیی‌یان تێدا بەدی دەکرێت .

بەپێی قسەی ڕیچ ئەو کاتەی سولەیمانی پچوکی پاشای بەغدا لە دەوڵەت یاخی بوو ، سوڵتان داوای لە ئەوڕەحمان پاشا کرد جێگەی بگرێتەوە ، بەڵام پاشای بابان قبوڵی نەکرد لە کوردستان‌و بنکەی میرنشینی باوو باپیرانی دوور بکەوێتەوە .

دەقی قسەکانی کلۆدیۆس جێمس ڕیچ لەم بارەیەوە بەم جۆرەیە :

«کاتێك کوچك سلێمانی پاشای بەغدا لە دەروازەی باڵا[2] یاخی بوو ، ڕەئیس ئەفەندی کە لە ئەستەمووڵەوە بۆ لابردنی هاتبوو ، حوکمەتی بەغدای بۆ ئەوڕەحمان

---

(١) «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کوردی» ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، ١٩٧٣ ، ل ٣٨١ – ٤١٨ .

(٢) دەروازی باڵا لە هەموو ڕوویەکەوە پڕ بە پێستی (Porte) ، واتە «الباب العالی»یە کە تاوەکو کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهان بە دەوڵەتی عوسمانی دەگوترا .

پاشا پێشنیار کرد . بەڵام پیری گەورە زۆر ژیرانە ئەو شەرەفەی رەت کردەوەو وتی : راستە بەو کارە من دەبمە وەزیرێکی لەپێش ، بەڵام تنۆکێ بەفراوی شاخەکانم هەموو رێزی ئیمپراتۆری‌یەت دێنێت .

جگە لەوە بە چوونم بۆ بەغدا سەروەت‌و سامانی خۆم زۆر دەبێت ، بەڵام ئەو کارەم دەبێتە هۆی هەرەس هێنانی یەکجاری‌ی بنەماڵەی بەبە»[٣] .

یەکێك لە بەڵگەکانی‌تری هەستی زانستی‌و نەتەوەیی ئەورەحمان پاشا ئەوەبوو کە تاوەکو دوارۆژی ژبانی[٤] بە چاوی رێزو خۆشەویستی‌یەوە دەیڕوانی‌یە زانایانی کوردستان . لێرەدا بەڵگەیەکی مێژوویی نەزانراو لەم بارەیەوە دەخەینە بەر چاو .

یەکێك لەو دەسنووسە نایابانەی بۆ کتێبخانەی ئەورەحمان پاشا نووسراوەتەوە «صحیحی بوخارا»یە . ئەم دەسنووسە کۆتایی مانگی رەمەزانی ساڵی ١٢١١ی کۆچی ، نیسانی ١٧٩٧ی عیسایی[٥] لە لایەن محەمەد کوری شێخ یۆسف کوری شێخ مەولان کوری شێخ عومەرەوە ، کە لە نەوەی وەیسی قەرەنی‌یە ، بە خەتێکی نایاب نووسراوەتەوەو لە دوو شوێنیدا مۆری ئەورەحمان پاشای بەسەرەوەیە . پاشای بابان ئەم دەسنووسەی لەسەر بنەماڵەی جەلی لە کۆیەو پاش ئەوان لەسەر زانایانی « کوردستان ، لە موسڵەوە تا بەغداو سنە» وەقف کردووە[٦] . لەسەر مۆرەکەی ئەورەحمان پاشا ئەمە هەڵکەندراوە :

«وافوض امری الی الله . عبده عبدالرحمن»[٧]

---

(٣) C. J. Rich, Narrative of a Residence in Koordistan, and on the site of Ancient Nineveh, with Journal of a voyage down the Tigris to Bagdad, and an account of a visit to Shirauz and Persepolis, Vol. 1, London , 1836, PP. 96 — 97.

(٤) ئەورەحمان پاشای بابان ساڵی ١٢٢٨ی کۆچی . ١٨١٣ی عیسایی کۆچی دوایی کردووە .

(٥) بە داخەوە رۆژی تەواوبوونی نووسینەوەی دەسنووسەکە دیار نەکراوە . بۆیەکا نەمانتوانی لە گۆڕینی ساڵی نووسینەوەیدا بۆ سەر ساڵی عیسایی رۆژەکەشی دابنێین .

(٦) دەقی عەرەبی‌یەکەی بەم جۆرەیە : « . . . ثم علی العلماء الذین کانوا في ناحیة کردستان من الموصل الی بغداد وسنندج . . .» .

(٧) بروانە وێنەی وەقفنامەکەی ئەورەحمان پاشای بابان لە لاپەرە ٣٨٣و ٣٨٥ی ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» .

دووەم – دوو نامەی حاجی کاك ئەحمەدی شێخ و ڕاستکردنەوەیەك :

حاجی کاك ئەحمەدی کوڕی شێخ مارفی نۆدێی کوڕی شێخ مستەفای کوڕی خ ئەحمەد یەکێکە لە گەورە پیاوو زانا پایە بڵندەکانی کوردستانی سەدەی دەمین . حاجی کاك ئەحمەد ساڵی ١٢٠٧ی کۆچی ، ١٧٩٣ی عیسایی لە ری سلێمانی لە دایك بووەو ساڵی ١٣٠٥ی کۆچی ، ١٨٨٧ی عیسایی هەر لەوێ چی دوایی کردووە . جا با سەرەتا هەڵەیەکی پچوك دەربارەی تەمەنی حاجی کاك حمەدی شێخ ڕاست بکەینەوە .

بەپێی ئەو ساڵانەی سەرەوە حاجی کاك ئەحمەدی شێخ لە تەمەنی ٩٤ ساڵیدا فاتی کردووە . کەچی مامۆستایان ئەمین زەکی و شێخ محەمەدی خاڵ نووسیویانە ایە ئەو زانایەمان کە کۆچی کردووە تەمەنی ٩٨ ساڵ بووە(٨) .

ئەم هەڵەیە لەوەوە هاتووە کە مێژوونووسی گەورەمان مامۆستا ئەمین زەکی تەمەنی اجی کاك ئەحمەدی بە ساڵی هیجری لێك داوەتەوە بێ ئەوەی جیاوازیی دە ژی ساڵەکان بگرێتە بەر چاو . مامۆستا شێخ محەمەدی خاڵیش هەرچەندە ساڵی لە یك بوون و وەفاتی حاجی کاك ئەحمەدی گۆڕیوەتە سەر ساڵی عیسایی و دروست ١٧٩ی بۆ یەکەم و ١٨٨٧ی بۆ دووەم داناوە ، کەچی ، لەگەڵ ئەوەش تەمەنی ەز بە ٩٨ ساڵ لە قەڵەم داوە .

حاجی کاك ئەحمەدی شێخ دەستێکی باڵای لە زانستە ئایینییەکاندا هەبووەو ەڵێك نووسراوی لەم بارەیەوە بە زمانی فارسی بەجێهێشتووە . هەمان کات حاجی اك ئەحمەد لە نزیکەوە پێوەندیی لەگەڵ زانایانی کوردستاندا دامەزراندووە . کێك لەوانە زانای گەورە حاجی مەلا عەبدوڵڵای جەلی زادەی کۆیە بووە . وا یارە بەردەوام نامە لە نێوان ئەو دوو گەورە پیاوەدا هەبووە . بنەماڵەی جەلی زادە وان لەو نامانەیان پاراستووە کە کاتی خۆی حاجی کاك ئەحمەدی شێخ ناردوونی بۆ ەلا عەبدوڵڵا .

---

(٨) بروانە :
محمد أمين زكي ، مشاهير الكرد وكردستان ، الجزء الثاني ، القاهرة ، ١٩٤٧ ، ص ١١٩ ، محمد أمين زكي ، تأريخ السليمانية وانحائها ، بغداد ، ١٩٥١ ، ص ٢٢٤ ، محمد الخال ، الشيخ معروف النودهي البرزنجي ، بغداد ، ١٩٦١ ، ص ١٩٩ .

به داخەوە لەسەر هیچ کامێك لەو دوو نامەیە ڕۆژو ساڵی ناردنیان نەنووسراوە[9] . بەڵام وا دیارە یەکەمیان ساڵی ١٣٠٠ی کۆچی ، ١٨٨٢ی عیسایی لە سلێمانییەوە نێردراوە بۆ کۆیە . دووەمیشیان بە ناوەرۆكو لاوازیی خەتەکەیدا لەوە دەچێت بەر لە کۆچی دوایی حاجی کاك ئەحمەدی شێخ بە ماوەیەکی کەم نێردرابێت[10] . لە سەرەتای ئەمیاندا حاجی کاك ئەحمەد فەرموویەتی :

«یا حبیبي و یا قریبي ویا محبي ابتلیت بما خرج من طاقتي وبما لا صبر لي فیه واتمنی موتی مع حسن خاتمی فاعذرني . اجزتکم بالتدریس لاسیما کل عبادة لسانیة جزئیة کلیة ، وکل عبادة فعلیة . . .» .

سێیەم — چەند ڕاستییەك دەربارەی شاعیری بەناوبانگ شێخ ڕەزای تاڵەبانی :

شاعیری گەورەو لێهاتووی کوردستانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمینو سەرەتای سەدەی بیست شێخ ڕەزای تاڵەبانی لە ئەدەبی گەلی کوردا جێگەی بەرزو شیاوە . کەچی لەگەڵ ئەوەش جیاوازیی لە دیار کردنی ساڵی لە دایك بوونو وەفاتیدا هەیە . مامۆستا ئەمین زەکی باسی لە دایك بوونی نەکردووە[11] . هەرچی مامۆستا عەلائەددین سەجادییە ١٨٣٥ی بە ساڵی لە دایك بوونی داناوە[12] . دوکتۆر مارف خەزنەدار ساڵی ١٨٤٢ی داناوە[13] .

کوردناسانی دەرەوەش ئەو ساڵەیان بە تەواوی بۆ دیار نەکراوە . بە وێنە

---

(٩) بڕوانە وێنەی ئەو دوو نامەیە لە لاپەڕە ٣٨٨و لاپەڕەیەکی تری بێ ژمارەی ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»ا .

(١٠) مامۆستا مەسعود محەمەدیش لەو باوەڕەدایە .

(١١) بڕوانە :

محمد امین زکي ، مشاهیر الکرد وکردستان ، الجزء الاول ، بغداد ، ١٩٤٥ ، ص ٢٢٤ – ٢٢٥ .

(١٢) علاءالدین سجادی ، مێژووی ئەدەبی کوردی ، بەغدا ، ١٩٥٢ ، ل ٣٤١ . چاپی دووەم ، بەغدا . ١٩٧١ . ل ٣٧٤ .

(١٣) د . مارف خەزنەدار ، کورتەی مێژووی ئەدەبی کوردیی نوێ ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٨ . ل ٨١ .

ئەدمۆنس لە یەکەم نووسینیدا دەربارەی شێخ ڕەزا دوو ساڵی بۆ لە دایك بوونی داناوە : ١٨٤١ یا ١٨٤٣ (١٤) . کەچی پاش ماوەیەك ناوەندی ئەو دوو ساڵەی هەڵبژاردووەو ١٨٤٢ی کردۆتە ساڵی لە دایك بوونی (١٥) .

دوکتۆر کەمال فوئاد بە دروستی ١٢٥٣ی کۆچی ی بە ساڵی لە دایك بوونی شێخ ڕەزای تاڵەبانی داناوە (١٦) ، بەڵام وا دیارە ڕۆژو مانگەکەی بۆ نەدۆزراوەتەوە تا بە تەواوی ئەو ساڵە بەپێی ڕۆژمێری ی عیساییش دیار بکرێت ، چونکە ساڵی ١٢٥٣ی کۆچی بەر ساڵی ١٨٣٧و ١٨٣٨ی عیسایی دەکەوێت . دوکتۆر کەمال فوئاد لەو دوانە یەکەمیانی هەڵبژاردووە ، وا دیارە بەو جۆرە ویستویە کەمێك لە تەمەنی ئەو شاعیرە گەورەیەمان درێژ بکاتەوە . منیش بومایە هەر وام دەکرد .

مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەریس ١٢٥٣ی کۆچی ی وەك ساڵی لە دایك بوونی شێخ ڕەزا تەواو چەسپاند . ئەمیان بۆ دۆزینەوەی ئەو ساڵە پەنای بردۆتە بەر شێخەکانی تاڵەبان (١٧) .

شێخی گەورەی تاڵەبان لە گوندی قرخی نزیك چەمچەماڵ (١٨) لە دایك بووەو لە کەرکوك گەورە بووەو لەوێ و لە کۆیەو سلێمانی خوێندوویەو عەرەبی و فارسی و تورکیشی بە باشی زانیوەو شیعری پێ گوتونو چۆتە ئەستەمولو بەشی دوایی ژیانی لە بەغدا بردۆتە سەر .

بە داخەوە لە تۆمار کردنی ساڵی وەفاتی شێخ ڕەزادا دیسان هەڵەکراوە . مامۆستا

---

(١٤)

C. J. Edmonds, A Kurdish Lampoonist Shaikh Riza Talabani, — (Journal of the Royal Central Asian Society) , London, Vol XX11, January 1935, P. 116.

(١٥)

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, London, 1957, P. 57.

(١٦)

Kamal Fuad, Kurdische Handschriften , Wiesbaden, 1970, P. 101.

(١٧) بڕیار وابوو مامۆستا مەلا عەبدولکەریم ئەو ڕاستی‌یەمان لە «یادی مەردان»دا بۆ تۆمار بکات .

(١٨) قرخو تاڵەبان دوو دێن کەوتوونەتە ناوچەی چەمچەماڵی نێوان کەرکوكو سلێمانی‌یەوە .

عەلائەدین سەجادی ١٩٠٩ی کردۆتە ساڵی وەفاتی[١٩] . دوکتۆر کەمال فوئادیش
هەمان ساڵی داناوە[٢٠] .

گۆڕەکەی شێخ ڕەزا ، پڕ لە نوورو گوڵاو بێت ، وا لە گۆڕستانی شێخ عەبدولقادری گەیلانی لە بەغدا[٢١] . لەسەر کێلی گۆڕەکەی شێخ ڕەزا نووسراوە

«قد توفي الفاضل المرحوم في ليلة الجمعة المباركة من محرم الحرام سنة ١٣٢٨»

واتە ئەو بەڵگە گرنگەش تەنها مانگ‌و شەوی ئەو حەفتەیەی بۆ دیار کردووین کە شێخ کۆچی دوایی تێدا کردووە . بەڵام مامۆستا ئەمین زەکی ئەو ڕۆژەی بە یەکی موحەڕەم داناوە[٢٢] . لەبەر ئەوەش کە یەکی موحەڕەم پێنج شەممەدەگرێتەوە لەسەر کێلەکەش نووسراوە شێخ شەوی هەینی کۆچی کردووە ، لەبەر ئەوە لە بڕوایەداین یەکی موحەڕەمەکەی مامۆستا ئەمین زەکی دروست بێت . بەو جۆرەش ڕۆژی وەفاتی شێخ ڕەزای تاڵەبانی وای لێ دێت :

(یەکی موحەڕەمی ساڵی ١٣٢٨ی کۆچی ، کە دەکاتە ئێوارەی پێنج شەممە لەسەر هەینی (جومعە)ی سیازدەی کانونی دووەمی ساڵی ١٩١٠) .

لەسەر کێلی گۆڕەکەی شێخ ڕەزا بە فارسی ئەم چەند دێڕە هەڵکەندراوە

یا رسول الله چه باشد چون سگ اصحاب کهف
داخل جنت شوم در زمرهٔ أصحاب تو
او رود در جنت‌و من در جهنم كي رواست
او سگ اصحاب کهف ومن سگ اصحاب تو

شێخ ڕەزای دونیا دیدەو ژیان پەرست زۆر حەزی لە تێکەڵ بوون‌و دانیشتنی زاناو شاعیران دەکردو پێوەندی‌ی لەگەڵ گەلێکیان هەبوو . یەکێك لە هاوەڵ‌و دۆستە نزیکەکانی شێخی شاعیر حاجی مەلا عەبدوڵڵای جەلی زادە بووە کە پێکرا لە کۆڕ

(١٩) علاءالدین سجادی . سەرچاوەی ناوبراو . چاپی یەکەم . ل ٣٤١ ، ٣٤٣ . چاپی دووەم ، ٣٧٤ . ٣٧٦ .

(٢٠) Kamal Fuad, Op. Cit. , P. 101

(٢١) محەمەدی کوری شێخ ڕەزا ، کە ئەویش شاعیر بووەو نازناوی (خالص) بووە ، لە تەنیشت باوکی‌یەوە لە گۆڕستانی شێخ عەبدولقادر نێژراوە .

(٢٢) محمد امين زكي ، مشاهير الكرد وكردستان ، الجزء الاول ، ص ٢٢٥ .

لای حاجی مەلا ئەسعەدی باوکی حاجی مەلا عەبدوڵلا خوێندوویانەو دوای ئەوەش لە ڕێگەی نامەوە پێوەندی‌یان بەردەوام بووە . یەکێك لە نامەکانی شێخ ڕەزا تا ئیستەش ماوە[23] کە بریتی‌یە لەنووسینێکی دۆستانەی . شێخ ڕەزا ئەو نامەیەی ساڵی ۱۳۱۳ی کۆچی (۱۸۹٥-۱۸۹٦ی عیسایی) نووسیوە[24] . شێخ نامەکەی بەم چوار دێڕە شیعرە فارسی‌یە دەست پی‌کردووە :

عـــیب در ذات تـو ای کـــان هنر مـــعـــدومست[25]
مگر این عـــیب کــــه لحم عـــلما مســـمومست
شعـــــــــــــر من از همه سو در همه کشور ساری
عـــلم تـو در همه جـــابـــر همه کس مـــعـــلومست
میرود شعـــــر من عـــــلم جـــــهـــــان گیر شما
هـــردو بـــیـــفـــائـــده تـــا جـــای اقـــامت رومست
نـــامـــه بـــنـویس بهر طـــرز دلت مـــیـــخواهـــد
همه سحـــــــراست اگر نثرو اگر مـــــــنـــــــظومست

ڕۆژی ٦ی کانونی یەکەمی ساڵی ۱۹۸٤ کاك چالاك تاڵەبانی ئەم باسەی لای خوارەوەی بۆ گێرامەوە :

«وێنەکێشێکی بەغدایی دەنگو باوی شێخی بیستبوو ، هەر لە دوورەوە شەیدای عەقڵو زیرەکی بوبو . داوای لە نەوەی کرد هەر تاڵەبانی‌یەك ئەندامێکی دەموچاوی لەو بکات کە هاتە بەغدا بیبەنە لای . پاش ماوەیەك ئەو هونەرمەندە وێنەیەکی جەنابی شێخی دروست‌کرد . کە داپیرەم کتوپڕ چاوی پێی‌کەوت سەری سوڕماو یەکسەر پرسی ئەم وێنەیەی مامە ڕەزاتان لەکوێ بوو ، کتومت خۆیەتی !» .

چوارەم – دیسان ڕۆژنامەی «کوردستان» :

چەند دەربارەی «کوردستان»ی ڕۆژنامەی کوردی بنووسرێت هێشتا کەمە ،

---

(۲۳) بڕوانە وێنەی ئەو نامەیە لە لاپەرە ۳۹۲ی ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»!.
(۲٤) بەداخەوە لە نامەکەدا تەنها ساڵی ناردنی نووسراوە .
(۲٥) شێوەی نووسینەکەی شێخ ڕەزا وەك خۆی هێڵراوەتەوە .

چونکه ئەو ڕۆژنامەیە سەرەتایەکی مێژوویی گرنگ‌و پڕ لە شانازی‌یە لە سەرانسەری ژیانی ڕووناکبیری‌ی گەلی کوردا[٢٦]

وەك ئاشکرایە ڕووناکبیرانی کورد لە دەوروبەری کۆتایی سەدەی نۆزدەمینەوە بە گەرمی تێکەڵی خەباتی نەتەوەیی گەلەکەیان بوون‌و هەر لەو ڕۆژگارەشەوە لە بایەخ‌و نرخی ڕۆژنامەنووسی تێگەیشتن ، بە تایبەتی ئەوانەیان کە لە ئەستەموول ژیابوون ، یا خوێندبوویان‌و بە چاوی خۆیان دیبوویان ڕۆژنامەنووسی‌ی تورك‌و گەلانی‌تری ناو دەوڵەتی عوسمانی چ دەورێك لە ژیانی کۆمەڵدا دەبینن[٢٧] . ئەمە نزیك کۆتایی سەدەی ڕابوردوو پاڵی بە خوێندەوارە دووربینەکانی کوردستانەوە[٢٨] نا بکەونە خۆ بۆ دەرکردنی ڕۆژنامەو گۆڤار بە زمانی زگماکی خۆیان .

جێبەجێ‌کردنی ئەم ئەرکە پێویستە نە لە ناو خاکی کوردستان خۆی‌و نە لە ئەستەمولی پایتەخت بەهۆی ڕژێمی خوێناوی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە (١٨٧٦–١٩٠٩) کارێکی ئاسان نەبوو . بە تایبەتی لەو ڕۆژگارەدا کە هەر ئەوەندەت دەزانی لە یەکێك لە قوژبنەکانی کوردستاندا ڕاپەڕینێك بەرپا دەبوو . لەبەر ئەوە ڕووناکبیرانی کورد ناچار بوون هەوڵ بدەن لە دەرەوەی نیشتمان ڕۆژنامەیەکی کوردی چاپ بکەن‌و لەوێوە بە دزی‌یەوە بینێرنە کوردستان . باشترین شوێنیش لەو سەرەدەمەدا بۆ دەرکردنی ڕۆژنامەیەکی لەو بابەتە میسر بوو ، چونکە

---

(٢٦) لەو کتێبەمدا کە بە ناوی «تێگەیشتنی ڕاستی‌و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردیدا» ساڵی ١٩٧٨ بلاوم کردەوە کەڵکم لە بەشێکی ئەم باسەم وەرگرتووە .

(٢٧) یەکەم ڕۆژنامە لە مێژووی تورکیادا ساڵی ١٨٢٥ بە زمانی فەرەنسی لە ئەزمیر چاپ‌کرا ، یەکەم ڕۆژنامەش بە زمانی تورکی بە ناوی «تقویم وقائع»ەوە ساڵی ١٨٣٢ چاپ‌کرا کە ئۆرگانی دەروازەی بالاَ «الباب العالی» بوو .

حەفتاکانی سەدەی نۆزدەمین ڕۆژنامە نووسی‌ی عوسمانی بە جارێك پەرەی سەندو ژمارەی هەموو ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی ئەو ولاتە گەیشتە ٤٧ کە سیازدەیان تورکی‌و ئەوانی‌تریان عەرەبی‌و یۆنانی . یا بە زمانی‌تر بوون .

ژمارەیەك ڕۆژنامەی تورکی‌ی وەك «ترجمان احوال» و «تصور أفکار»و هی‌تر لە ناو خوێندەوارانی کوردیشدا بلاودەبوونەوە .

(٢٨) بە تایبەتی ڕووناکبیرانی سەر بە بنەماڵەی بەدرخان کە ژمارەیان زۆرو ، پلەی خوێندنیان بەرزو ، توانای ئابوری‌و دەرامەتیان باش بوو .

ئەم وڵاتە لە سەردەمی محەمەد عەلیی گەورەوە (١٨٠٥-١٨٤٩) لە چنگ دەسەڵاتی سوڵتانە عوسمانی‌یەکان ڕزگاری بوبو. سەرەڕای ئەوە ئینگلیزەکان بەر لە کۆتایی سەدەی نۆزدەمین بە تەواوی جیٚ‌پێی خۆیان لە میسر قایم کردبوو، حەزیشیان دەکرد ناحەزانی دەوڵەتی عوسمانی لەویٚ کۆببنەوە. نابێت ئەوەیش لەبیر بکەین کە ڕۆژنامەنووسی‌ی میسری‌ی ئەو ڕۆژگارە دەنگی دابۆوەو ژمارەیەك چاپخانەی گەورە بۆ ئەو کاتە لە قاهیرە کاریان دەکردو ناحەزانی دەروازی باڵای عوسمانی‌و تەختی طاووسی قاجاری لەویٚ چاپەمەنی‌ی خۆیانیان دەردەکرد.

هەموو ئەم هۆیانە پاڵیان نا بە بەدرخانی‌یەکانەوە ڕوو بکەنە میسر بە نیازی دەرکردنی ڕۆژنامەیەکی کوردی‌ی. بەم جۆرە ڕۆژی پێنج شەممەی ٣٠ی (ذو القعدە)ی ساڵی ١٣١٥ی کۆچی، ٩ی نیسانی ساڵی ١٣١٤ی ڕۆمی کە دەکاتە ٢٢ی نیسانی ساڵی ١٨٩٨ی عیسایی لە شاری قاهیرە یەکەم ژمارەی یەکەم ڕۆژنامە لە مێژووی گەلی کوردا لە چاپخانەی (الهلال) بە ناوی «کردستان»ەوە لە لایەن میقداد مەدحەت بەدرخانەوە چاپ‌کرا.

شایانی باسە بەپێی ئەو جەدوەلە باوەڕ پی‌کراوانەی لەبەر دەستدان، بە تایبەتی جەدوەلەکەی ئەکادیمی ئۆربیللی [٢٩]، ڕۆژی ٣٠ی (ذوالقعدە)ی ساڵی ١٣١٥ی کۆچی دەکاتە هەینی، نەك پێنج شەممە وەك لە دوو شوێندا لەسەر ژمارە یەکی «کوردستان» چاپ کراوە. بەپێی هەمان جەدوەل ڕۆژی ٣٠ی (ذوالقعدە)ی ساڵی ١٣١٥ی کۆچی دەکاتە ٢٢ی نیسانی ساڵی ١٨٩٨ی عیسایی. لەبەر ئەوەش کە لە ڕاستی‌ی گۆڕینەکەی ئۆربیللی دڵنیاین [٣٠]، بە تایبەتی چونکە لەو هەڵەکەمانەدا کە پرۆفیسۆر تسیبولسکی لەو جەدوەلەی گرتوون باسی نە ساڵی ١٣١٥و نە ساڵی ١٣١٦یان تێدا نی‌یە [٣١]، ناچار بووین بکەوینە سۆراخی ئەوەی ئایا ٢٢ی نیسانی ساڵی ١٨٩٨ی عیسایی دەکاتە ڕۆژی پێنج شەممە یا هەینی. دوای لێکۆڵینەوەیەکی

---

(٢٩) ساڵی ١٩٦١ لە مۆسکۆ چاپ‌کراوە.

(٣٠) بڕوانە ل ٢٦٩ی جەدوەلەکە.

(٣١) بڕوانە گۆڤاری «گەلانی ئاسیاو ئەفەریقا»، بە زمانی ڕووسی، مۆسکۆ، ژمارە ٣ی ساڵی ١٩٦٢، ل ٢٤٥.

ورد دەرکەوت ئەو ڕۆژە دەق پێنج شەممەیە . کەوابێت ئەبێت هەڵە لە دیارکردنی سەرەتاو کۆتایی مانگە هیجری یەکانی ئەو ساڵە خۆیدا کرابێت ، کە ئەوەش ڕێی تێ دەچێت ، چونکە ، وەك ئاشکرایە ، دیارکردنی سەرەتاو کۆتایی مانگەکانی ساڵنامەی هیجری لەسەر بینینی مانگ وەستاوەو زۆر جار هەڵەی تێدا دەکرێت . کەواتە ئەو ڕۆژی (٢٢ی نیسانی ساڵی ١٨٩٨)ەی لە میسر بە ٣٠ی (ذوالقعدە) دانراوە وا دیارە لە ڕاستیدا ٢٩ بووە . هەمان هەڵەش لە ژمارە سیّ و پێنجی «کوردستان»دا ڕووی داوە ، زۆر لەوانەیە ٢٨ی (ذو الحجە)ی یەکەمیان ٢٧و ٢٧ی (محرم)ی دووەمیان ٢٦ بووبن .

ڕۆژنامەی سەربەرزو تاقانەی «کوردستان» ماوەی چەند ساڵێك بە ئاوارەیی ژیاو هەر ڕۆژەی لە شارێك چاپ دەکرا ، ژمارەیەکی لە جنێڤی پایتەختی سویسرەو ، هەندێکی لە لەندەن و ، بەشێکی تری لە شاری فولکستۆن کە کەوتۆتە باشووری بەریتانیاوە ، چاپ کراون . دوای شەڕی یەکەمی جیهانیش «کوردستان» بووە ناوی گۆڤارێکی نوێ کە لە ئەستەمۆل چاپ دەکرا[٣٢] .

بەشێك لە ژمارەکانی ڕۆژنامەی «کوردستان» لە کتێبخانە گەورەکانی دەرەوە پارێزراون . ژمارە یەکی لە کتێبخانەی لقی ئامۆژگای ڕۆژهەلاتناسیی سۆڤێت لە لێنینگراد هەیە . ژمارە یەك تا سییەکی ، تەنها ژمارە دەو دوازدەو حەڤدەو هەژدەو نۆزدەی نەبێت ، لە کتێبخانەی ماربۆرگی ئەڵەمانیای ڕۆژئاوا پارێزراون[٣٣] . ١٨ ژمارەش لەوانەی ساڵی ١٨٩٩ چاپ کراون لە کتێبخانەی نیشتمانیی ئەنقەرە هەڵگیراون[٣٤] .

---

(٣٢) ئەمیان تەنها لە ڕووی ناوەوە نەبێت ئیتر هیچ پێوەندییەکی بە «کوردستانی» یەکەم ڕۆژنامەی کوردییەوە نییە . لەوەدا مامۆستایان ئەمین زەکیو محەمەد عەلی عەونی بە هەڵەدا چوون (بڕوانە : محمد أمین زکی . خلاصة تاریخ الکرد وکردستان . القاهرة . ١٩٣٦ ، ص ٣٧٠) .

(٣٣) «کوردستان – یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی ١٨٩٨ – ١٩٠٢» ، کۆکردنەوەو پێشەکیی دوکتۆر کەمال فوئاد . بەغدا . ١٩٧٢ . «ڕووناکی» (گۆڤار) ، بەغدا . ژمارە ١٨٠ ، ٢٣ی مایسی ١٩٦٩ ، ل ٤ .

(٣٤) بڕوانە :

(Eski harfli Turkce sureli yayinlar toplu Katalogu)., Ankara, 1963.

ساڵی ١٩٧٢ لە دیمەشق لە ڕێگەی ڕەوشەن بەدرخانەوە ژمارە پێنجی «کوردستان»و لاپەرە سیّو چواری ژمارە سێیم دەستکەوتو لەگەڵ وێنەی ژمارە یەکیدا پێشکەشی کتێبخانەی «کۆڕی زانیاری کورد»م کردن .

لە ژێر ناوی ژمارە یەکی ڕۆژنامەی «کوردستان»دا ئەم ڕستە تورکی‌یە نووسراوە : «کردلری ایقاظو تحصیل صنایعه تشویق ایچون شمدیلك . اون بش گونده بر نشر اولنور کردجه غزتەدر» . بەڵام لە ژێر ناوی ژمارە پێنجیدا بە کوردی نووسراوە : «پازدە روژا دە جارکی تیت نڤیساندن جریدەیا کردی‌یە»[٣٥] .

جێگەی شانازی‌یە بۆ مێژووی ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردی کە لە سەرەوەی لای ڕاستی یەکەم ژمارەی یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی ئەم بڕیارە پڕبەهاو مانەیە تۆمار کراوە :

«هر جار دو هزار جریندەیا بی پرە ازی ریکم کردستانی دەبدەن خەلکی»[٣٦] .

زۆربەی هەرە زۆری ژمارە یەکی «کوردستان» بۆ باسی نرخو بایەخی خوێندنو خوێندەواری تەرخان کراوەو هەموو دێرێکی پارانەوەی دڵسۆزانەیە بۆ ئەوەی گەلی کوردیش وەك گەلانی‌تر دەست بداتە خوێندن . بۆ بزواندنی هەستی خەڵکی لەم بارەیەوە گەلێك فەرمایشتی پێغەمبەری موسڵمانانی دەربارەی پێویستی فێربوونو خوێندن هێناوەتەوە ، جگە لە چەند نمونەیەکی بەجێ سەبارەت بەوەی چۆن بە یاریدەی زانست ژاپۆن بەسەر چینو ، میسر بەسەر سودانداا زاڵ بوون .

ژمارە پێنجی «کوردستان» کە لە کتێبخانەی کۆڕ پارێزراوە ڕۆژی پێنج شەممەی ٢٧ی (محرم)ی[٣٧] ساڵی ١٣١٦ کە دەکاتە ١٨ی حوزەیرانی ساڵی ١٨٩٨ چاپ کراوە . بەم جۆرە میقداد مەدحەت بەدرخان لە ماوەی نزیکەی دوو مانگدا پێنج ژمارەی «کوردستان»ی لە قاهیرە چاپ کردووە .

---

(٣٥) وەرگیراوەکان لە «کوردستان» بێ دەستکاری‌کردنی ڕێنووسیان لەم وتارەدا بڵاوکراونەتەوە .

(٣٦) لە ژمارە چواری «کوردستان»ەوە کەمێك دەستکاری ئەو ڕستەیە کراوەو وەهای لێهاتووە : «هر جار دو هزار جریدەیا ازی ریکم کردستانی دە بلاش بدەن خلکی» .

(٣٧) وەك لە شوێنی خۆیدا گوتمان لەوانەیە ئەو ٢٧ی موحەڕەمە لە ڕاستیدا ٢٦ بوبێت .

ژماره پێنجی ڕۆژنامەی «کوردستان» لەسەر کاغەزێکی ڕەنگ سەوزی تەنك چاپکراوە . درێژی ئەم ژمارەیە ، لەگەڵ ئەو پەڕەیەی ژمارە سێ کە لەبەر دەستماندایە ٨ر٣٣و پانی ٢٦ سانتیمە . سەروتاری ژمارە پێنج نامەیەکی کراوەیە بە تورکی بۆ سوڵتان عەبدولحەمید بەم ناوەوە : «شوکتلو عظمتلو سلطان عبدالحمید خان ثانی حضرتلرینه» واتە «بۆ سوڵتان عەبدولحەمید خانی دووەمی خاوەن شکۆو پایە» . کۆتایی نامەکە ، کە سەرانسەری لاپەڕەی یەکەمو دووەمی گرتۆتەوە ، بە ئیمزای «بدرخان پاشا زادە مقداد مدحت قوللری»ی هاتووە . میقداد مەدحەت بەگ لەم نامەیەدا ، کە دووەم نامەیەتی لە ڕێگەی «کوردستان»ەوە ئاراستەی سوڵتانی بکات ، بە شێوازێکی زۆر لەسەر خۆ ئامانجەکانی ڕۆژنامەی «کوردستان»ی خستۆتە بەر چاوو داوای لێ‌کردووە ڕێگەی بڵاوبوونەوەی بدات . هەر بەم بۆنەیەوە لە لاپەڕە سێی هەمان ژمارەدا پێشنیاری بۆ زاناو میرو ئاغایانی کورد کردووە بە بروسکە داوا لە سوڵتان عەبدولحەمید بکەن ڕێگە بدات «کوردستان» بە ئاشکرا بنێردرێتە خاکی نیشتمان . ئەمەش بێ گومان دەچێتە خانەی خەباتی ڕووناکبیرانی کوردی ئەو ڕۆژگارەوەو شێوەو ڕێبازی ئەو خەباتە نیشان دەدات .

شایانی باسە لە کۆتایی ژمارە یەکەوە تا ژمارە سێی «کوردستان» نووسراوە «لمصری مطبعة (الهلال)دە طبع بیە» ، کەچی لە کۆتایی ژمارە چوارو پێنجیدا نووسراوە «لمصری جریدەیا کردستانی طبع بیە»و لە کۆتایی ژمارە شەشەوە نووسراوە «مطبعا جمعیتا تفاق و فنجیا مسلمانا طبع بیە»و لە کۆتایی ژمارە بیستیشدا نووسراوە «لمصری مطبعا جریدەیا کردستانی طبع بیە»و لە کۆتایی ژمارە بیستودوویدا بە تورکی نووسراوە «هندیە مطبعە سندە طبع اولنمشدر»و لە کۆتایی ژمارە بیستو هەشتی‌یەوە تا کۆتایی ژمارە سیویەکی بە تورکی نووسراوە «إنتقام مطبعە سندە طبع اولونمشدر» . بێ گومان ئەم هەموو چاپخانەو جێ‌گۆڕی‌یەش نیشانەیەکی‌تری ئاوارەیی «کوردستان»ی یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی‌و باری یەکجار قورسی سەر شانی ڕووناکبیرانی ئەو قۆناغەی کوردن .

دیارە دەرچوونی یەکەم ڕۆژنامە لە مێژووی گەلی کوردا هەنگاوێکی گەورەو سەرتایەکی بایەخدار بوو . دەرچوونی «کوردستان» بایەخی سیاسی‌و زانستی‌ی

هەبوو . هیچ دوور نەڕۆین ئەگەر ئەم ڕۆژنامەیە نەبوایە لەوانە بو تاوەکو ئەمڕۆکەش ساڵی وەفاتی شاعیری گەورەی کورد حاجی قادری کۆییمان نەزانیایە . بەهۆی «کوردستان»ەوە بەوە زانرا کە زۆربەی نووسەرانمان لە دیار کردنی ساڵی کۆچی دوایی حاجی قادردا بە هەڵەدا چوون . مامۆستا ئەورەحمان سەعید ساڵی ١٣١٢ی کۆچی بۆ داناوە کە دەکاتە (١٨٩٤ — ١٨٩٥)ی عیسایی[٣٨] . مامۆستایان عەلائەدین سەجادیو گیو موکریانیو محەمەدی مەلا کەریم ساڵی ١٨٩٢یان بۆ داناوە[٣٩] . دوکتۆر مارف خەزنەدارو دوکتۆر ئیسحان فوئادیش وەك ئەدمۆنس ساڵی ١٨٩٤یان بۆ وەفاتی حاجی داناوە[٤٠] . مامۆستا ڕەفیق حیلمی لە «شیعرو ئەدەبیات»ەکەیدا تەنها باسی ساڵی لە دایك بوونی حاجی ی کردووە[٤١] . هەرچی مامۆستا ئەمین زەکیشە ساڵی ١٣١٤ی کۆچی داناوە کە ١٨٩٦ — ١٨٩٧ی عیسایی دەگرێتەوە[٤٢] . هەرەگوڵ ئازیزان کە نازناوی جەلادەت بەدرخانە ساڵی ١٣١٢ی کۆچی داناوە کە ١٨٩٤ — ١٨٩٥ی عیسایی دەگرێتەوە[٤٣] .

دوای ئەم هەموو جیاوازی‌یە گۆڤاری «ڕووناکی» ساڵی ١٩٦٩ لە وتارێکیدا کە

(٣٨) «کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی» . چاپو بلاوکەر عبدالرحمن سعید ، بغداد ، ١٩٢٥ ، ل ٦ .

(٣٩) بڕوانە
علاءالدین سجادی . سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٠٩ ، ٣١٢ . چاپی دووەم ل ٣٤١ ، ٣٤٣ ، «دیوانی حاجی قادری کۆیی» . هەولێر ، ١٩٦٩ ، ل ٥ . محمدی مەلاکریم ، حاجی قادری کۆیی شاعیری قۆناغێکی نوێیە لە ژیانی نەتەوەی کورد . بەغدا . بێ . ل ٩ .

(٤٠) بڕوانە :
دوکتۆر مارف خەزنەدار ، سەرچاوەی ناوبراو . ل ٤٠ ، دوکتۆر ئیحسان فوئاد ، هونەرمەندیی حاجی قادری کۆییو شوێنی لە وێژەی کوردیدا . کورتەی نامەی دوکتۆراکەی ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل ٩ ،
C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, P. 58

(٤١) ڕەفیق حیلمی ، شیعرو ادبیاتی کوردی ، بەغدا ، ١٩٤١ ، ل ٩٩ — ١١٨ .

(٤٢) محمد امین زکی ، مشاهیر الکرد وکردستان ، الجزء الثاني ، ص ١١٠ .

(٤٣) بڕوانە :
(Hawar), Sham, Sal 9 , Hejmar 33, 1941, L. 13

بێ ناوی نووسەرەکەی بلاوکراوەتەوە بە یاریدەی ڕۆژنامەی «کوردستان» ساڵی کۆچی دوایی حاجی قادری کۆیی بە دروستی داناوە[٤٤] . وا پێدەچێت ئەو وتارە هی دوکتۆر کەماڵ فوئاد بێت .

«کوردستان» لە لاپەڕە سێی ژمارە سێیدا وەك هەواڵ ساڵی کۆچی دوایی حاجی قادری کۆیی بەم جۆرەی لای خوارەوە بلاوکردۆتەوە :

«عالملك ژسوار هی سالا دی وفاتکر رحمتا خدی لیبه گنهین وی بغفرینه ناف وی حاجی عبدالقادر بی اف مروف صاغیا خوەوە گلك خیتی درحقا علماندنا علمو معرفتیرە گلك بیتو اشعارین کرمانجی دنقیسی ریدکر ولات خوە سورا عزمان سورایە لوماکرد حمی ڤی عزمانی نظانن . پشتا کتیبا مەو زینیدە بخط دست خوە هن بیت نقیسینە تبرکاً من او ابیات لڤی جریدەییدە بنقیسین وکی بدقت بی خوندن معنا وان خوش تیت فهمکرن»[٤٥] .

دوا بەدوای ئەم قسانە «کوردستان» ئەو بەیتانەی چاپکردووە کە حاجی قادر بە خەتی پیرۆزی لەسەر بەرگی پشتەوەی دیوانێکی «مەمو زین»ی خانی نووسیونیو بەیتی یەکەمیان دەڵێت :

زەمانە ڕەسمی جارانی نەماوە   چرای ناظمو منشی کوژاوە

دوا بەیتیشیان دەڵێت :

لە کوردان غەیری حاجیو شێخی خانی
ئەساسی نظمی کوردیی دانەناوە

وا دیارە ژمارەکانی «کوردستان» زوو بە زوو گەیشتوونەتە دەست زۆر کەسو لە هەموو لایەك هەستی خەڵکەکەی بزواندووەو چاوی ڕوون کردوونەتەوە . هەر لەم ژمارەیەشدا نامەیەکی تێدایە کە (ن . ح .) ناوێك لە شامەوە ناردوویە بۆ میقداد مەدحەت بەدرخانو بە ئەوپەڕی بەختیارییەوە باسی گرنگیو بایەخی«کوردستان»ی کردووەو بەم جۆرە هەستی خۆی بەرامبەر خاوەنەکەی دەربڕیوە :

« . . رحمت لباب تە بت خدی دولتا تە مظن بکت او عدلو کرما باب تە

(٤٤) «ڕووناکی» . هەینی . ٢٣ی مایسی ١٩٦٩ . ل ٤١ .

(٤٥) دەقی قسەکانی «کوردستان»ە بێ دەستکاریی شێوازو ڕێنوسی .

ری نهو ژی دبت سببا رحمتی او جریده ته سر قنجیا کردا دریخستی اڤ ژی نیزك
ی‌یه زمانی قنجی هوقاس دبت . . .» .

هەر دوا بەدوای ئەم نامەیە هەڵبەستی لاوێکی کوردی شام بە ناوی شێخ أ .
ەتاخەوە بلاٚوکراوەتەوە کە ئەمیش بە ئاشکرا نیشانی دەدات ڕۆژنامەی «کوردستان»
ح دەنگێکی لە ناو کوردا داوەتەوە . لە ژمارەکانی تریشدا گەلێك نمونەی لەو جۆرە
ەر چاو دەکەون .

هیچ گومانێك لەوەدا نی‌یە کە ڕۆژنامەی «کوردستان» چرایەکی پرشنگداری نوێ
وو لە ئاسۆی ژیانی ڕووناکبیری‌ی کوردا هەڵکرا . ژمارەیەکی زۆر لە مێژوونووس‌و
ووسەرانی خۆو بێگانە ئەم ڕاستی‌یەیان تۆمار کردووە . دوکتۆر شاکیر خەصباك‌و
وکتۆر بلەچ شێرکوە «کوردستان»یان بە سەرەتای گۆڕین لە ژیانی کوردا
اناوە(٤٦) . دیارە هەر ئەم هۆیانەش مەترسی‌یان خستە ناو دڵی کاربەدەستانی
ورکیاوەو وای لی‌کردن هەر لە سەرەتاوە بلاٚوبوونەوەی «کوردستان» لە ناو ولاٚتی
عوسمانیدا قەدەغە بکەن ، ئەو ڕاستی‌یەی لە ناوەڕۆکی ڕۆژنامەکە خۆیەوە بە ڕوونی
دیارە . «دەروازەی بالاٚ» بەوەشەوە نەوەستا ، بەو نامەیەی میقداد مەدحەت
ەدرخاندا کە بۆ سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمی ناردووەو وەك سەروتار لە ژمارە
ێنجی «کوردستان»دا بلاٚوی کردۆتەوە ئاشکرا دیارە چۆن پیاوانی سوڵتان کەوتوونەتە
یانووگرتن‌و شەڕ فرۆشتن بە خاوەنی ڕۆژنامەی «کوردستان» ، بە ڕادەیەك داوایان لە
کاربەدەستانی میسر کردووە ئەو نیشتمانپەروەرەی کورد وەك «تاوانبارێك» بینێرنەوە
ئەستەموولٚ . وا دیارە ئەو فشارە زۆرەی چەتەوڵەکانی سوڵتان میقداد مەدحەت
بەدرخانی ناچارکرد لە دوای ژمارە پێنجی‌یەوە ئیتر دەست لە دەرکردنی «کوردستان»
هەڵبگرێت‌و بەدرخانی‌یەکان ناچار بوون ڕۆژنامەکە بگوێزنەوە شاری جنێڤ‌و لێرە
بەدواوە عەبدوڕڕەحمان بەدرخانی برای میقداد مەدحەت(٤٧) چاپ‌کردنی گرتە
ئەستۆی خۆی .

---

(٤٦) بروانە :
الدکتور شاکر خصباك ، انکرد والمسألة الکردیة ، بغداد ، ۱۹۰۹ ، ص ۲۹ ، الدکتور بلەچ
شیرکوە . القضیة الکردیة . ماضي الکرد وحاضرهم ، القاهرة ، ۱۹۳۰ ، ص ٥١ .

(٤٧) میقداد مەدحەت ناوێکی لێکدراوی وەك ئیسماعیل حەقی‌و مستەفا کەمال‌وگەلێکی‌ترە کە بەپێی
دەستووری ئەو ڕۆژگارە لە ولاٚتی عوسمانیدا باو بووە .

بەم جۆرە لە ڕێگەی «کوردستا»وە دەتوانرێت گەلێك لایەنی بایەخداری وێژەو مێژووی نوێی گەلی کورد ڕوون بکرێتەوە . «کوردستان» لاپەڕەیەکی پڕ لە شانازیی گەلی کوردو سامانێکی بەهاداری‌یەتی .

پێنجەم – مۆرو ئۆرگانی «کۆمەڵەی کوردستان» :

لە سەرەتای سەدەی بیستەوەو بە تایبەتی دوا بە دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ساڵی ۱۹۰۸ی تورکە لاوەکان کە تەخت‌و تاراجی سوڵتان عەبدولحەمیدی زۆرداری لە بندا هەڵتەکاند ، ڕووناکبیرانی کورد لە ئەستەموڵ‌و دیاربەکر کەوتنە دامەزراندنی کۆمەڵ‌و ڕێکخراوی سەربەخۆی وەك «کردستان جمعیتی»و «کورد تعمیم معارف و نشریات جمعیتی» و «کردستان تعالی جمعیتی» و «کورد قادینلری تعالی جمعیتی» و هی‌تر . لەو کاتەدا تەنانەت ئافرەتی کوردیش کەوتە خۆو دەستەیەکی پێشڕەویان «کۆمەڵی بەرزی ئافرەتانی کورد»یان دامەزراند[٤٨] . ئەم ڕێکخراوانە دەورێکی بالآیان لە بزوتنەوەی نەتەوەیی‌و ژیانی ڕووناکبیری‌ی گەلی کوردا بینی .

لە کوردستانی عیراق تا کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهان هیچ کۆمەڵ‌و ڕێکخراوێك دروست نەبوو . لەوساوە ، وەك ئاشکرایە ، گەلی کورد هاتە کۆڕی خەباتێکی سەخت‌و درێژخایەنەوە دژی ئینگلیزی داگیرکەرو لە مەیانی ئەم خەباتەدا بەشێك لە ڕووناکبیرانی ئەم بەشەی کوردستان کەوتنە ئەوەی لە بایەخی کۆمەڵ‌و ڕێکخراوو جێگەیان لە ژیانی گەلدا تێبگەن . بەم جۆرە لە بیستەکانەوە لێرەش دەست‌کرا بە دامەزراندنی چەند کۆمەڵ‌و ڕێکخراوێك . مامۆستا ڕەفیق حیلمی لەم بارەیەوە نووسیوی‌یە دەڵێت :

«لاوە نیشتمانپەروەرەکانی کورد . . . هەر ڕۆژە کۆمەڵێکیان دائەمەزراند»[٤٩] .

کۆمەڵە سیاسی‌یەکانی کوردستانی عیراقی ئەو ڕۆژگارە کەڵکی زۆریان لە تاقی‌کردنەوەکانی کۆمەڵ‌و ڕێکخراوە سیاسی‌یەکانی کوردستانی تورکیا وەرگرت ، بە تایبەتی چونکە بەشێك لە دامەزرێنەران‌و ئەندامە چالاکەکانیان بەر لە کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهان لە ئەستەموڵ خوێندبوویان‌و کاریان کردبوو .

---

(٤٨) «کورد قادینلری جمعیتی» .

(٤٩) بروانە :

رفیق حلمی ، یادداشت ، بەرگی دووەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٥٦ ، ل ٢٨ .

یەکێك لەو کۆمەڵانەی سەرەتای بیستەکان لە کوردستانی عیراق دامەزرێنرا «جەمعیەتی کوردستان» بوو . ئەم کۆمەڵە یەکەم ڕێکخراوی ئاشکرا بوو لە مێژووی کوردستانی عیراقدا کە کاربەدەستانی ئینگلیز لەبەر گەلێك هۆ ناچار بوون ڕێگەی کارکردنی پێ بدەن .

«جەمعیەتی کوردستان» ڕۆژی هەینیی ۲۱ی تەمموزی ساڵی ۱۹۲۲ لە کۆبونەوەیەکی گەورەدا لە مزگەوتی سەید حەسەنی موفتی لە شاری سلێمانی بە سەرۆکایەتی مستەفا پاشا یامولکی دامەزرێنراو لە ڕێگەی دەنگدانی نهێنییەوە مامۆستایان ڕەفیق حیلمیو ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگو صالح قەفتانو فایق بەگی مارف بەگو حاجی ئاغای فەتحوڵلاو عیزەت بەگی عوسمان پاشاو ئەدهەم ئەفەندیو ئەحمەد بەهجەتو شێخ محەمەدی گوڵانیو شێخ عەلیی سەرکارو عەلیی باپیر ئاغاو عەبدوڵلا ئەفەندیی محەمەد ئەفەندیو شوکری عەلەکە بۆ بەڕێوە بردنی کۆمەڵەو ئۆرگانی کۆمەڵە هەڵبژێردران[٥٠] .

«جەمعیەتی کوردستان» مۆری تایبەتیی خۆی هەبوو کە ناوی بەم جۆرە لە سەر هەڵکەندراوە : «جمعیت کردستان» . لەسەروو ناوەکەشییەوە وێنەی ڕۆژ هەڵکەندراوە[٥١] . ئەم مۆرە لە لایەن خوالێخۆشبوو عەبدولعەزیز یامولکیی کوڕی مستەفا پاشاوە پارێزراوە .

هەمان کات ڕێگە بە «جەمعیەتی کوردستان» درا ئۆرگانێکی حەفتانە بە ناوی «بانگی کوردستان»ەوە[٥٢] دەربکات کە یەکەمین ژمارەی ڕۆژی چوار شەممەی ٨ی (ذوالحجە)ی ١٣٤٠ی کۆچی ، ٢ی ئابی ساڵی ١٩٢٢ی عیسایی لە سلێمانی

---

(٥٠) بڕوانە :
«بانگ کردستان» ، سلێمانی ، ژمارە یەك ، دووی ئاغستۆسی ١٩٢٢ ، ل ١-٢ .
شایانی باسە مامۆستا ڕەفیق حیلمی لە یادداشتەکانیدا تەنها ناوی حەوت لەو ئاەندامە هەڵبژێرراوانەی نووسیوە (رفیق حلمی . یادداشت . جزمی پێنجەم ، بەغدا ، ١٩٥٧ ، ل ٤٨٦ ٤٨٧) .
(٥١) بڕوانە وێنەی ئەو مۆرەی «جەمعیەتی کوردستان» لە لاپەڕە ٤١٤ی ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»ا .
(٥٢) «بانگ کردستان» .

چاپکراوه . له لای سەرەوەی یەکەم ژمارەی «بانگی کوردستان» نووسراوه :
«صاحب امتیازو مدیر مسئول مصطفی پاشا ، محرر کوردیو فارسی علی‌کمال‌و م.نوری ، محرر تورکی رفیق حلمی» .
له ژێر ناوی ڕۆژنامەکەشدا ئەمە نووسراوه :

«زمـــان گورزو رابوردو ایســـتـــا پـــالوان عــلـــمـــه
سلاح دستـــه صـــنـــعت بـارقـهٔ تـیـغو سنـان عـلـمـه

علمی ، اجتماعي ، ادبی ، غزتەیەکی حرو سربست ملی‌یه ، هفتهٔ جاریك دردچی» [53] .

هەموو لاپەڕەکانی مێژووی ڕۆژنامەنووسیی کوردیی جێگەی شانازین ، تەنانەت زۆر دەگمەن هەڵدەکەوێت ڕۆژنامەیەك ، یا گۆڤارێکی کوردیی ، بەوانەشیانەوه که بۆ مەبەستی تایبەتیی دەرکراون ، دەورێکی کۆنەپەرستانەی دیبێت . وەك بەڵگه لێرەدا بێ دەستکاریی نمونەیەکی پچوك له «بانگی کوردستان»ەوه دەهێنینەوه . لەسەر لاپەڕه سێی ئەو ڕۆژنامەیه ئەمە نووسراوه :

«مصرف چاپکردنو سایرەء اول نسخهٔ ام غزتەیه له طرف اعضایان دائمی جمعیت کردستانەوه تأمین کراو و ام اول نسخەیەی تبرکا ومجانا توزیع و تقدیم برداران وطن دکری» .

له هەمان ژمارەشدا به ناوی «صاحب امتیاز میر لوا مصطفی»وه ئەمە بلاوکراوەتەوه . که لەبەر بایەخی به دەستکاریی شێوازی نووسینەکەیەوه دەیخەینه بەر چاوی خوێندەوان :

«السلام علیکم ئەی کوردان ، ئەی قەومی قەدیمی پەهلەوی ، گویٚ بگرن له «بانگی کوردستان» . ئەم بانگه بۆ خەبەرداریی هەموو کوردانه ، بۆ هوشیاریی شێرانه . بۆ بیستنی باوكو دایکانه . گویٚ بگرن ئەم بانگه چیی تێدایه ، ئەم هاواره بۆچیی‌یه . قسەی پڕوپوچی کۆڵانان . درۆ هەڵبەستنی ڕێژگاوان بەسی‌یه ، تەماشای عالەم بکەن له صنعەتو مەعریفەتدا له ئێمه پاشکەوتوتر کیٚ هەیه ؟ ، کالایەکمان نی‌یه بۆ سەتری عەورەتمان کافی بێ ، دەرزیو دەزویەکمان نی‌یه که دەستکردی

(53) دەستکاریی شێوازی ڕینووسەکەی نەکراوه .

ولاّتمان بیّ ، نیشانەی عەزەمەت‌و خانەدانیش کە ئیستە عیبارەتە لە شەکرو چا ، ئەوانەیش هی کوردستان نین ، لە جیّگایانی دوور دیّتن . پارچە کاغەزیّك کە بۆ نوشتەی چەورو شیرین بیّ ئەویش لە فرەنکستانەوە[٥٤] دیّت ، لە صەدا چوارمان تیّدا نی‌یە کە کاغەزیّك بۆ کەسوکاری‌و سریّکی مەحرەمانە بۆ عائیلەی خۆی بنووسیّ . مشکی‌و میّزەرمان لە ئیّران‌و فرنکستان‌و گوروونی گولّ حۆقەیمان لە هندوستان‌و عەبای گەورە گەورەی نازدارانمان لە عەرەبستان‌و کفنی مردوانمان لە ئەورویاو مەلۆتکەی مندالاّنمان لە ئەمەریکاوە بۆ دیّت» .

ژمارەکانی «بانگی کوردستان» پڕیانە لە هەوالّ‌و باس‌و وتاری گرنگ کە ، بیّگومان ، کەرەستەیەکی بەنرخن بۆ ڕوون کردنەوەی گەلیّك لایەنی میّژووی نوی‌ّو هاوچەرخی نەتەوەی کورد[٥٥] .

«بانگی کوردستان» لە سلیّمانی چواردە ژمارەی لیّ‌دەرچوو کە هەموویان ، وەك لە دوا لاپەڕەی ڕۆژنامەکە خۆیدا نووسراوە ، «لە چاپخانەی حکومەت لە سلیّمانی» چاپ‌کراون .

ڕۆژی دەرچونی ژمارە چواردەی «بانگی کوردستان» ٨ی حوزەیرانی سالّی ١٩٢٣یە ، بارستی هەموو ژمارەکانیشی ٢ر٢١×٣٤ سانتیمەو ژمارە چواردەی نەبیّت کە چوار لاپەڕەیە هەموو ژمارەکانی‌تری شەش لاپەڕەیین .

شایانی باسە مستەفا پاشا یامولکی سەرەتای سالّی ١٩٢٦ هەر بە ناوی «بانگی کوردستان»ەوە سیّ ژمارەی‌تری دەرکرد کە لەسەریان نووسراوە (١٤–١ ، ١٤–٢ ، ١٤–٣) . ئەمیان مستەفا شەوقی نووسەرو کەریم ڕۆستەم کارگیّری بوون .

---

(٥٤) «فرنکستان» واتە ولاّتی فەرەنکان . لە ناوی ئەو دەستە هۆزە ئەوروپایی‌یە دیّرینەوە هاتووە کە بە لاتینی (Franci) و بە فەرەنسی (Francs) یان پیّ دەلّیّن . ئەو هۆزانە لە کۆنەوە خاوەن دەسەلاّت‌و دەولّەت بوون . لە زمانە ڕۆژهەلاّتی‌یەکاندا بۆتە ئەفرەنجی‌و زۆر جار لە بریتی ئەوروپایی بەکار هیّنراوەو وەك زاراو لە ناو چین‌و دەستەکانی سەرەوەی کۆمەلّدا باوبوو . تا ئەم دواییانەش بەکار دەهیّنرا . وا دیارە لە ڕیّگەی زمانی تورکی‌یەوە تیّکەلّ بە کوردی‌ی خۆمان بووە .

(٥٥) کاك جەمال خەزنەدار کاریّکی چاکی کرد کە ویّنەی ژمارەکانی ئەم ڕۆژنامەیەی بلاّوکردەوەو بەو جۆرە بووە سەرچاوەیەکی بەردەستی خۆو بیّگانە (بڕوانە : «بانگی کوردستان» ، کۆکردنەوەو لەسەر نووسینی جەمال خەزنەدار ، بەغدا ، ١٩٧٤) .

شەشەم – یەکەم گۆڤاری مندالان بە کوردی :

تەمەنی تاقە سالانەی «کۆماری مەهاباد» ، کە ڕۆژی ۲۲ی کانونی دووەمی ۱۹٤٦ دامەزراو کانونی یەکەمی هەمان سال ڕوخا ، بووە ڕۆژی گەشە کردنی بەرەوی ڕۆژنامەنووسیی کوردیی . لەو ماوە کەمەدا بە پێوانەی کوردستان ژمارەیەکی یەکجار زۆر ڕۆژنامەو گۆڤار بە زمانی کوردی چاپ کرا ، وەک «کوردستان» و «هەلاڵە»و «هاوار» و «هاواری نیشتمان» و «هاواری کورد»و هی تر هەر لەو ڕۆژانەشدا یەکەم گۆڤاری مندالان لە مێژووی گەلی کوردا بە ناوی «گڕوگاڵی مندالانی کورد»ەوە چاپکرا .

«گڕوگاڵی مندالانی کورد» لە «چاپخانەی کوردستان»ی شاری مەهاباد چاپ دەکراو لە ژێر ناوی گۆڤارەکەدا نووسراوە : «بیری کارگەرانی چاپخانەی کوردستان»ە . دەوروبەری کۆتایی بەهاری سالی ۱۹٤٦ ژمارەی یەکەمی لێ دەرچو . ژمارەی دووەمی ڕۆژی یەکی جۆزەردانی سالی ۱۳۲٥ ، ۲۱ی مایسی ۱۹٤٦و ژمارە سێی ڕۆژی یەکی پوشپەڕی ۱۳۲٥ ، ۲۱ی حوزەیرانی ۱۹٤٦ دەرچوون . وا دیارە هەر ئەو سێ ژمارەیەشی لێ چاپکراوە[٥٦] .

بارستی ژمارە دوو و سێی «گڕوگاڵی مندالانی کورد» (٥ر۲۲ ×۱٥) سانتیمە قادری مودەڕیسی سەرپەرشتی بلاوکردنەوەی دەکرد . لە هەردووک ئەو دوو ژمارەیەدا چەند دەرسێکی زمانو جوگرافیاو باسیتریان تێدا بلاوکراونەوە . بەرگی ژمارە سێی «گڕوگاڵی مندالانی کورد» بە وێنەی صەلاحەددینی ئەیوبی ڕازێنراوەتەوە .

(٥٦) ژمارە ۲و ۳ی «گڕوگاڵی مندالانی کورد» لای خۆم هەن ، هەر کەسێك بیەوێت دەتوانێت کەلکی لێ وەربگرێت . هەروەها وێنەیان لە کتێبخانەی کۆڕ هەیە .

باسی هەشتەم
چمکێك لە مێژووی یەکەم چاپخانەی کوردی لە شاری سلێمانی

ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردی ئاوێنەی بێ‌غەل‌و غەشی لاپەڕەی پڕ بەسەرهاتی مێژووی گەلەکەمانە(*) . شەونخونی‌و هەول‌و تەقەلای بێ‌وچانی سەربازە ونەکانی ئەم مەیدانە گرنگەی ژیانی ڕوناکبیریمان شایانی نرخاندنی بەرزو لێکۆڵینەوەی وردە . بەداخەوە کەسمان کاتی خۆی نەکەوتینە عەوداڵی یادداشتی ئەو نەمرانەی بناخەی مێژووی ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردی‌یان دارشت ، بۆیەکا نهێنی‌و داستانی دانسقەی زۆرمان لەکیس‌چوو ، لەگەڵ پیرەمێردو حسەین حوزنی موکریانی‌و صالح قەفتان‌و زۆر ڕۆڵەی‌تری بەوەفای گەلەکەماندا بە داخەوە چوونە ژێر گڵەوە . ئەمیشیان ، وەك زۆر شتی‌ترمان ، دەبو وابێت ! ! .

لە دانیشتنێکدا مامۆستا ئەحمەد خواجام گێڕایەوە دەوروبەری ٦٠ ساڵ لەمەوبەر . کەوتینە باسی یەکەم چاپخانەی کوردی‌ی کە ئینگلیزەکان لە سلێمانی دایانمەزراند . هەندێك ڕاستی‌ی نەزانراوو بەنرخی نوێم دەسکەوت کە شایانی تۆمارن .

دوای دامرکاندنەوەی قۆناغی یەکەمی ڕاپەڕینەکەی شێخ مەحموود (کۆتایی بەهاری ساڵی ١٩١٩) ئینگلیزەکان مێجەر سۆنیان کردە حاکمی سیاسی‌ی هەرێمی سلێمانی بەو نیازەی زیاتر چاوی خەڵکەکەی پێ بترسێنن‌و زیرەکانەش دڵیان بەلای خۆیاندا ڕابکێشن . سۆن بۆ ئەم فەرمانە لە هەموو ئینگلیزەکانی ئەو سەردەمە زیاتر دەستی دەدا . کوردی‌یەکی باشی دەزانی‌و چاك شارەزای کون‌و کەلەبەری ئەو بەشەی کوردستان بوو ، وەك هەموو داگیرکەرێك ژەهرو شەکری تێکەڵ دەکرد .

(*) لە «ڕۆشنبیری نوێ» ، ژمارە ٧٧ ، تەشرینی یەکەمی ١٩٧٩ ، ل ٣١ -٣٤دا بلاوکراوەتەوە .

زۆر جار پەنای دەبردە بەر ستەم و زۆرداری ، جاری‌واش هەبوو دەستی یاریدەی بۆ دەستەیەك درێژ دەکردو ئەم‌و ئەوی دەکری . بەلاّم وەك ئەورووپایی‌یەکی پێشکەوتوو بیری دەکردەوەو بۆ خۆشی کوردناسێکی گەورە بوو ، بۆیەکا دامەزراندنی چاپخانەیەکی کوردی‌ی بە پێویست زانی . هەر ئەو سەردەمەش ئینگلیزەکان ژمارەیەك چاپخانەی کۆنیان هێنایە عیراق بۆ ئەوەی کاری میری‌و مەبەستی پرۆپاگەندەی خۆیان باشتر بەرنەسەر . لەسەر پێشنیاری مێجەر سۆن یەکێك لەو چاپخانانە بەر شاری سلێمانی‌و یەکێکی تریان بەر شاری کەرکووك کەوت .

مێجەر سۆن خۆی سەرپەرشتی‌ی کاری چاپخانەکەی سلێمانی‌ی دەکردو ڕێ‌و شوێنێکی باشی بۆ دانا . بەرامبەر ماڵی حەمە ئاغای ئەورەحمان ئاغا خانووی فارس ئەفەندی‌ی بۆ گرت‌و کردی‌یە مەڵبەندی . گەورەترین کۆسپی ئەوە بوو چۆن‌و لەکوێ تیپکار پەیدا بکات . ئەو سەردەمە کرێکاری خوێندەوار قاتی بوو . هەرچۆن بوو سۆن توانی سێ لاوی خوێندەوار قایل بکات کە کاری چاپخانەکە بگرنە ئەستۆ – شێخ مەجیدی شێخ عارف‌و ئەدیب عەزیزو محەمەد زوهدی . ئەو سێ پێشرەوەی ڕۆژنامەنووسی‌و چاپخانەگەری‌ی کوردی‌ی عیراق بە هەرسێکیان تیپەکانیان ڕێك‌دەخست‌و پرۆڤەی نووسینەکانیان ڕاست‌دەکردەوەو ئینجا بە مەکینەیەکی دەست لە چاپیان دەدا . ئەم کارە هەرچەندە زۆر گران نەبوو ، بەلاّم ئاسانیش نەبوو .

یەکەم کاری چاپخانەی سلێمانی ئامادەکردنی کاغەزو تۆماری تایبەتی بوو بۆ بەرێوەبردنی کاروباری میری . بەلاّم گەورەترین کاری دەرکردنی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی بوو لە کوردستانی عیراق . دوای کۆششێکی زۆر مێجەر سۆن ڕۆژی ٢٩ی نیسانی ساڵی ١٩٢٠ یەکەم ژمارەی ڕۆژنامەی «پێشکەوتن»ی خستە بازارەوە . «پێشکەوتن» (٣٢×٢٠سم) حەفتەی جارێك ، سەرەتا بە چوارو دوایی‌ی شەش لاپەڕە دەوروبەری دوو ساڵ بە ڕێکوپێکی دەرچوو . مێجەر سۆن خۆی سەرپەرشتی دەکردو جاروباریش نووسینی تێدا بلاّودەکردەوە ، ئەمە نموونەی یەکێك لە نووسینەکانی‌یەتی :

«بۆ زانینی هەموو :

مەجید کوڕی عەلی‌ی هەمەوەندی ٢٧ ساڵەیە ، دەستە پیاوە ، سمێڵی پڕو

درێژە ، ریشی تۆپە ، مووی سوورە ، پیاوی کوشتووەو هەڵاتووە ، هەچ کەسێ هەواڵی ئەو مەجیدە بدا کە بۆ کوێ چووە یا بیگرێو بیگەیێنێتە حوکمەت سێ صەد روپیەی ئەدرێتێ .
حاکمی سیاسی مێجەر سۆن»[1] .

«پێشکەوتن» بۆ کاتو شوێنی خۆی رۆژنامەیەکی دەوڵەمەندو پێشکەوتوو بوو . دەستەیەك رووناکبیری ناوداری وەك جەمال عیرفانو شێخ نوری شێخ صالحو جەمیل صائیبو زەکی صائیب بەرهەمی خۆیان تێدا بلاودەکردەوەو بەو جۆرە «پێشکەوتن» شوێنی دیاری لە مێژووی رۆژنامەنووسی ی کوردیدا بۆ خۆی کردەوەو ئیمرۆ ژمارەکانی یەکێکن لە سەرچاوە رەسەنەکانی لێکۆڵینەوەی زۆر لایەنی ژیانی گەلەکەمان .

لەگەڵ ئەوەش ناوەرۆکی ژمارەکانی «پێشکەوتن» لە هەڵەی گەورەو نیشانەی دواکەوتویی بێبەش نەبوون . لێرەدا ئەم نموونە سەیرە دەخەینە بەرچاو کە ئەو رۆژنامەیە دەربارەی رەگەزی کورد بلاوی کردۆتەوە . لە یەکێك لە ژمارەکانیدا «پێشکەوتن» نووسیویە دەڵێت :

«کە دەنگوبانگی[2] پێغەمبەرێتی ی محمد المصطفی (صلعم) گەیشت بە هەموو لایەكو غەلغەلەی خستە دونیاوە وای لێ هات کە خاقانو سەلاطین حەڵقەی بەندەیەتی ی ئەو سەروەرە بخەنە گوێ . ئۆغوز خان کە لەو وەختەدا گەورەترین سەلاطینی تورکستان بوو لە پیاوماقوڵی کورد بەغدوز ناوی سەروسەکوت ناشرینی نارده خزمەت پێغەمبەر (صلعم) . . پێغمبەر (صلعم) کە چاوی پی کەوت لە سەرو گوێلاکی قێزی کردەوە . عەشایرو قەبایلی پرسی ، بەغدوز وتی لە ئەکرادم ، ئەو حەزرەتەیش فەرمووی خوای تەبارەکەن تەعالا ئەم تایەفەیە موەفەق بە ئیتفاق نەکات ئەگینا عالەمێك لەدەست ئەوان بەتەنگ دێن . ئیتر لەو رۆژەوە دەوڵەتو سەڵتەنەتی گەورە بۆ ئەمانە رێكنەکەوتووە پێنج تایەفە نەبێت . .»[3] .

مێجەر سۆن نە بە رۆژنامەی «پێشکەوتن»و نە بە هیچ کارێکی تری نەیتوانی گەلی

---

(١) «پێشکەوتن» ، سلێمانی ، ٣ی مارتی ١٩٢١ .
(٢) تەنها دەستکاری ی رێنووسەکەی کراوە .
(٣) «پێشکەوتن» ، ١٤ی ئۆکتۆبەری ١٩٢٠ .

کورد فریو بدات . نیشتمانپەروەرانی کوردستان سەریان بۆ ئینگلیز شۆڕ نەکردو سوور بوون لەسەر ئەوەی داگیرکەر ناچار بکەن ڕێگە بدات شێخی پێشەوا لە هەندەران ، لە دوورگەی ئەندامانەوە بگەڕێتەوە خاکی نیشتمان[٤] . لە یەکێك لە دەکومێنتە تایبەتی یەکانیاندا ئینگلیزەکان بێ پێچ‌وپەنا دانیان بەوەدا ناوە کە ئەو سەردەمە «هەموو هەستی نەتەوەیی‌ی خەڵکی کوردستان ئاراستە کرابو بۆ گێڕانەوەی شێخ مەحموود»[٥] . ئینگلیزەکان ناچار بوون سەر بۆ ویستی گەل شۆڕبکەن‌و پیلانی لەناوبردنی شێخ لەبیر خۆیان بەرنەوە[٦] و ڕێگەی بدەن بگەڕێتەوە بەو هیوایەی «دەرسی» لە دەردو ئازاری دەربەدەری‌ی چەند ساڵەی وەرگرتبێت[٧] . بەڵام شێخ وەك نیشتمانپەروەرێکی ڕەسەن هەر دەرسەکەی جارانی دەور دەکردەوە ، بۆیە کە گەڕایەوە لەوسا زیاتر سووربوو لەسەر ئەوەی پێی بێگانە لە خاکی نیشتمان ببڕێت . چەند دەکومەنتێکی گرنگی‌تری ئینگلیزەکان باسی ئەوە دەکەن چۆن شێخ بەر لەوەی بگاتەوە سلێمانی هەر لە ڕێگەوە پەیوەندی نهێنی‌ی لەگەڵ هێزە نیشتمانی‌یەکاندا بەست‌و ویستی کەڵك لە دوژمنایەتی‌ی کەمالی‌یەکانی تورکیا وەربگرێت کە ئەو ڕۆژانە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ئەوان گەورەترین ناحەزی ئینگلیز بوون[٨] .

---

(٤) دوای دامرکاندنەوەی قۆناغی یەکەمی ڕاپەڕینەکەی شێخ مەحمود بریندار بوون‌و بەدیل گرتنی خۆی‌و دوای بڕیاردانی خنکاندنی دوورخرایەوە دوورگەی ئەندامان

(٥) بڕوانە

(Iraq . Report on Iraq administration April 1922 — March 1923), London, 1924, P.33.

(٦) کە لە شەڕی دەربەندی بازیاندا (١٧ ی حوزەیرانی ١٩١٩) شێخ مەحموود برینداربوو و ئینگلیزەکان لە ژێر بەردە قارەماندا بە دیل گرتیان ، فەرمانبەری سیاسی‌ی گشتی‌ی ئەوسای عیراق ئارنۆلد ولسن لەناوبردنی شێخی بە پێویست زانی بۆ ئەوەی گوایە «ئاسایش بگەڕێتەوە کوردستان» .

بڕوانە :

A. T. Wilson, Mesopotamia 1917 — 1920. A clash of loyalities. A personal and historical record, London, 1930, P. 139.

(The letters of Gertrude Bell), London, eleventh printing , April 1930 , P. 433.

(٨) بڕوانە :

(Special Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the progress of Iraq during the period 1920 — 1931) , London , 1931 , P . 255. (Report on Iraq Administration April 1922 Marth 1923) , P . 36.

ڕۆژی ۳۰ی ئەیلوولی ساڵی ۱۹۲۲ شێخ گەیشتەوە سلێمانی . زۆری نەخایاند تەنگی بە ئینگلیز هەڵچنی‌و ناچاری کردن دەست لە ناوچەی سلێمانی هەڵبگرن کە دیسان بانگی ئازادی‌ی تێدا درا . ئینگلیزەکان نەیانتوانی چاپخانەکەیان لەگەڵ خۆیان بەرن چونکە هەر زوو شۆڕشگێڕانی کورد دەستیان بەسەردا گرت . ئەو چاپخانەیە دەورێکی گەورەی لە ژیانی سیاسی‌و ڕوناکبیری‌ی ئەو ڕۆژە ناسکانەی کوردا بینی . لە هەمووی گرنگتر ئەو دوو ڕۆژنامەیە بوو کە وەك ئۆرگانی ڕژێمەکەی شێخی نەمر بە ناوی «بانگی کوردستان»و «ڕۆژی کوردستان» ەوە بلاوی کردنەوەو هەر زوو بوونە لاپەڕەیەکی زۆر دیاری ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردی .

چالاکی‌ی ڕووناکبیرانی کورد لەو ڕۆژانەدا ئەوەندەی‌تر ڕقی ئینگلیزی هەڵساندو زیاتر پاڵی پێوەنان کە ڕۆژێك زووتر ڕژێمە ساواکەی شێخ مەحموود زیندەبەچاڵ بکەن . تۆپ‌و فڕۆکەو پارەو هەموو کردارێکی نزم تێکەڵ بوون‌و شێخیان ناچارکرد بەرەبەیانی ٢٤ی مارتی ۱۹۲۳ جارێکی‌تر شار بەجێ‌بهێڵێت‌و لەگەڵ لایەنگرەکانیدا بگوێزێتەوە ناوچە شاخاوی‌یەکانی دەوروبەری سووورداش . ئەمجاریان شۆڕشگێڕانی کورد لە جاران زیاتر شوێنی چاپ‌و چاپەمەنی‌یان لە خەباتی گەلدا دەنرخاند ، بۆیەکا لەو ڕۆژە سەختەدا بە هەوڵ‌و تەقەلایەکی زۆرو پیاوانە چاپخانەکەیان لەگەڵ خۆیان گواستەوە ئەشکەوتی جاسەنەو ڕۆژنامەی «بانگی حەق» یان پێ چاپ‌کردو لەوێوە ژمارەیان لێ دەگایاندە زۆر هەرێمی کوردستان .

دیارە ئینگلیز بەوە قایل نەدەبوون بنکەی شۆڕش لە بن دەستیانەوە بێت‌و لەوێوە تەنگیان پێ هەڵچنن . لەبەر ئەوە دەوروبەری کۆتایی مایسی ۱۹۲۳ هێزەکانیان بەرەو ناوچە شاخاوێکانی سووورداش ناردو شۆڕشگێڕانی کوردیان ناچارکرد ڕووبکەنە پێنجوین‌و پیران . وا دیارە ئەمجاریان نەیانتوانی چاپخانەکە لەگەڵ خۆیان بەرن‌و بەوجۆرە کەوتەوە دەست ئینگلیزەکان[٩] کە دەستوبرد لە ئەشکەوتی جاسەنەوە گواستیانەوە شوێنەکەی جارانی لە سلێمانی .

---

(٩)

C. J. Edmonds , Kurds , Turks and Arabs . Politics travel and research in North — Eastern Iraq , London , 1957 , P . 332.

ئەم هەنگاوانەش دادی ئینگلیزیان نەدا ، هەر ڕۆژە لە لایەکەوە مۆتەکەی شۆڕشی کورد خۆی نیشان دەدان تا ناچاری کردن دیسان دەست لە سلێمانی هەڵبگرن . ڕۆژی ١٧ ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٣ هێزە چەکدارەکانی ئینگلیز شاریان بەجێ‌هێشت ، ژمارەیەك سەرشۆڕی نیشتمان‌و ڕوورەشی مێژووش کە زراوەترەکی تۆڵەی گەل بوون لەگەڵیان شاربەدەر بوون(١٠) . شۆڕشگێڕانی کورد بە سەرکردایەتی ی کەریمی فەتاح بەگی هەمەوەند بە ناوی شێخەوە کاروباری شاریان گرتەوە دەست تا خۆی ڕۆژی ١١ ی تەمووز بە سەربەرزی گەڕایەوە .

ینگلیزەکان دیسان فریا نەکەوتن چاپخانەکەیان لەگەڵ خۆیان بەرن ، بەڵام وەك جاری پێشوو بەجێ‌یان نەهێشت ، بۆ ئەوەی پەکی بخەن میلێکیان لێ دەرهێناو لەگەڵ خۆیان بردیان . شێخ فەرمانی دا هەرچۆن بێت چاپخانەکە بخرێتەوە کار . وەستا صالحی سلێمانی جەژنی کە چەخماخچی‌یەکی زیرەك‌و شارەزا بوو بە دوو ڕۆژ میلێکی تری بۆ دروست‌کردەوەو بەو جۆرە چاپخانەکە کەوتەوە کار . دەستوبرد نامەیەك بۆ شێخ مەحموود چاپ دەکـــەن‌و وەك مژدە بۆی دەبەن ، ئەویش لە خۆشیدا لەبریتی ٦٠ ڕوپیەی حەق دەستی میلەکە ٢٠٠ ڕوپیە دەداتە وەستا صالحی جەژنی . دوای ئەوە لیژنەیەکی تایبەتی ی دانا بۆ جێ‌بەجێ‌کردنی کاری دەرکردنی ڕۆژنامەیەك . ئەندامانی لیژنە ئەحمەد خواجاو ماجید مستەفاو عادلی شێخ سەلام‌و سەید ئەحمەدی بەرزنجی‌و صەبری‌ی کاکە ڕەش بوون کە لە ماڵی عیزەت بەگ کۆبونەوەو دوای گفتوگۆ چەند ناوێکیان بۆ ڕۆژنامەکە پێشنیار کرد : «کوردستان» ، «ئومێدی ئیستیقلال» ، «گۆیژە» ، «وەتەن» ، «سەرکەوتن» ، «یەکیەتی» و چەند ناوێکی‌تر . ناوەکان بەجیا لەسەر پارچە کاغەز دەنووسن‌و دەیانپێچنەوەو دەچنە بەردەرگا . لەوێ تووشی کابرایەکی پشدەری دێن بە ناوی قادر ئاغاوە کە ٣ جار لەسەر یەك پارچەیەك لە کاغەزەکانی پێ هەڵدەگرن‌و هەر سێ جارەکە ناوی «ئومێدی ئیستقلال» دەردەچێ کە بەو جۆرە دەبێتە ناوی ڕۆژنامەکە .

بەم جۆرە لە ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٣ دا ڕۆژنامەی «ئومێدی ئیستقلال» بووە

(١٠) لەناو ئەوانەدا کە شاریان بەجێ هێشت ئینسانی پاك‌و ڕێکوپێك هەبوو کە بە قسەی ئینگلیز هەڵخەڵەتابوون .

لاپەرەیەکی پرشنگداری‌تری تۆماری ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردی‌ی . محەمەد زوهدی[11] بە تەنها ئەم ڕۆژنامەیەی چاپ دەکرد . پیتەکانی هەر ژمارەیەکی بە چەند ڕۆژێك ڕێك دەخست‌و بە ڕۆژێکیش چاپی دەکرد . . دوای دەرچوونی ژمارە یەك شێخ ١٥٠ ڕوپیەی خەلاّت کردو مووچەکەی لە ٤٥وە بۆ کردە ١٠٠ ڕوپیە .

لە ژمارە یەکی «ئومێدی ئیستقلال» هەزار دانە چاپ کراو لە ماوەیەکی کەمدا هەمووی بلاّوبۆوە ، چەند ژمارەیەکیشی لە ڕێگەی کفری‌یەوە لێ نێردرایە بەغدا . هی وا هەبوو دوو قات‌و سێ قاتی نرخی هەر ژمارەیەکی پارەی دەدا . بە داهاتی ئەو ژمارەیە دەستەی نووسەران کاغەزو مەرەکەبیان کری . هەمان کات چاپخانەکە کەوتە چاپ‌کردنی سێ جۆر پوولی تایبەتی لە سێ ڕەنگی جیا : یەك عانەیی‌و هەشت عانەیی‌و یەك ڕوپیەیی . شێخ لەتیفی سەعاتچی نیوان پوولەکانی کون دەکردو بەوجۆرە قەراغی بۆ دروست‌دەکردن .

دەنگ‌دانەوەی « ئومێدی ئیستقلال» وای لە شێخ مەحموود کرد بڕیار بدات چاپخانەیەکی گەورەتر لە ئەڵەمانیاوە بهێنێت . بەڵام پیلان‌و فشاری ئینگلیزی داگیرکەر ڕێگەیان نەدا ئاواتێکی گەورەی ئەوسای دەستەی ڕوناکبیری کورد بێتە دی . زۆری نەخایاند کە دیسان فڕۆکە تەنگی بە دانیشتوانی سلێمانی‌و دەوروبەری هەڵچنی‌و کۆتایی مایسی ١٩٢٤ شێخ‌و لایەنگرەکانی‌و بە هەزاران پیرو ئافرەت‌و منداڵ ناچار بوون جارێکی‌تر شار بەجێ بهێڵن . کە ئینگلیزەکان دوای دەوروبەری مانگێك سلێمانی‌یان داگیر کردەوە لە ٢٠ هەزار کەس تەنها نزیکەی ٧٠٠ کەسی تێدا مابوو . ئەوی‌تری هەمووی هەڵهاتبوو[13] .

بە هەمان دەستوور « ئومێدی ئیستقلال»یش لە دەرچوون وەستا . ئەمجاریان شۆڕشگێڕانی کورد فریا نەکەوتن چاپخانەکە لەگەڵ خۆیان بگوێزنەوە . مانگ وەرنەچەرخا کاتێك دەزگای نوێی میری کەوتە بلاّوکردنەوەی ڕۆژنامەی «ژیانەوە» کە ژمارە یەکی ڕۆژی ١٨ ی ئابی ١٩٢٤ کەوتە بازاڕەوە .

---

(١١) پاش داگیرکردنەوەی سلێمانی لەلایەن ئینگلیزەوە محەمەد زوهدی بەیەکجاری چوو بۆ تورکیا .

باسی نۆیەم
ڕۆڵی گەلی کورد لە شۆڕشی بیستدا

شۆڕشی ساڵی ١٩٢٠ جێگەیەکی زۆر دیاری لە مێژووی هاوچەرخی عیراقدا هەیە(*) . بەسەرهاتەکانی ئەم شۆڕشە بە دوورو درێژی لە لایەن مێژوونووسانی خۆمانو دەرەوە باس کراون تەنها لایەنێکی گرنگی نەبێت کە تاوەکو ئیستەش پێویستی بە لێکۆڵینەوەو نووسینە ، ئەویش دەوری گەلی کوردە لەم شۆڕشەدا کە شتێکی ئەوتۆی دەربارە نەنووسراوە(1) . تەنانەت بەشێك لە مێژوونووسانی هەندەران لەو بڕوایەدان کە گوایە کورد هیچ دەورێکی لەم شۆڕشەدا نەبووە(2) . هی ئەوتۆشیان هەیە ، وەك ئایرلەندو لۆنگریگ ، بایەخێکی ئەوتۆیان بە دەوری کورد نەداوە . ئەمە لە کاتێکدا ڕوونکردنەوەو دەرخستنی دەوری کورد لە شۆڕشی بیستدا بایەخی مێژوویی تایبەتی ی خۆی هەیە ، هیچ نەبێت لەبەر ئەوەی ئەم شۆڕشە بۆ خۆی یەکەم بزوتنەوەی ڕزگاریخوای هاوبەشی هەردووك گەلی گەورەی عیراق عەرەبو کوردە .

---

(٥) لە «برایەتی» ، بەغدا ، ژمارە ٤ ، خولی دووەم ، سەرەتای ئەیلولی ١٩٧٠ ، ل ٢٢-٢٦دا بلاوکراوەتەوە .

(١) ئەم وتارەم بە چەند ساڵێك بەر لەو کتێبەم چاپکراوە کە بە عەرەبی دەربارەی شوێنی کورد لە شۆڕشی بیستدا بەم ناوەوە بلاوم کردەوە : «دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية» ، بغداد ، ١٩٧٨ .

(٢) ڕۆژهەلاتناسی سۆڤێتی پرۆفیسۆر ن . ئۆهانیسیان لەو وتارەیدا کە لە کتێبی «ولاتانو گەلانی ڕۆژهەلاتی نزیكو ناوەڕاست»دا بە ناوی «خەباتی هێزە دیموکراسی‌یەکانی عیراق لە پێناوی لابردنی ئینتدابی بەریتانیدا» بلاوی کردۆتەوە نووسیوی‌یە دەڵێت گوایە کورد لە شۆڕشی بیستدا بەشدار نەبوون .

دیاره ناشێت بە تاقە وتارێك بە درێژیو وەك پێویستە دەوری گەلی کورد لە شۆڕشی بیستدا دیار بکرێت ، بۆیەکا هەولْ دەدەین لێرەدا تەنها چەند لایەنێکی بایەخداری ئەو دەورە بخەینە بەر چاو .

بەر لە هەر شتێك پێویستە ئەو ڕاستی‌یە دەربخرێت کە کوردی عیراق دەوریان گەورە بووە لە خۆش‌کردنی ڕێگەی بەرپابوونی شۆڕشی بیستدا . بە ماوەیەکی زۆر پێش تەقینەوەی ئەو شۆڕشە لە گەلێك ناوچەی کوردستاندا خەباتێکی سەختی چەکدارانە دژی ئینگلیزی داگیرکەر دەستی پی‌کردبوو . هەمووی بەسەر یەکەوە شەش مانگ بە سەر هاتنی ئینگلیزەکاندا تێنەپەڕی کاتێك جوتیارانی گۆیان بە چەکەوە پەلاماریان دان . هەر لەو دەروبەرەدا لە چەند ناوچەیەکی‌تری بادینان ژمارەیەك ئەفسەری بەریتانی پێکرانو هێزی دوژمن ڕاووددوو نران . کۆتایی بەهاری ساڵی ١٩١٩یش کڵپەی ئاگری خەبات هەموو ناوچەی نێوان کەرکوكو سلێمانی‌ی گرتەوەو ئینگلیزەکان چەند جارێك شکێنران . تەنها لەو شەڕەدا کە لە نزیکی تاسلۆجەوە ڕۆژی ٢٣ی مایسی ساڵی ١٩١٩ قەوما شۆڕشگێڕانی کورد ، بەپێی سەرچاوە بەریتانیایی‌یەکان خۆیان ، توانی‌یان ژمارەیەك سەربازی ئینگلیز بکوژنو ٤ زری‌پۆشو ١٩ ئوتومبیلی فۆردیان بشکێنن[٣] .

دەنگوباسی ئەم ڕاپەڕینو هەراوبگرانەی کوردستان زۆر ناوچەی عیراقی گرتبۆوەو کەوتبووە سەر زاری پیاوە سیاسی‌یەکانی بەغداو کەربەلاو نەجەفو شارەکانی‌تر . ئەمە لە لایەکەوە بووە هۆیەکی‌تری دەرخستنی ڕووی ڕاستەقینەی داگیرکەری نوێو لە لایەکی‌تریشەوە نیشانی دا ئیستعمار ئەو قەلاّ نەبەزیوە سەختە نی‌یە کەس پێی نەوێرێ ، بەڵکو ئیرادەی گەل بۆی هەیە سەر بە چەكو تفاقە نەبینراوەکانی ئەمیش شۆڕ بکات . ئەمەش ، بی‌گومان ، چاوی خەڵکەکەی زیاتر کردەوەو زاتی شکاندنو بەو جۆرە ڕێگەی بۆ شۆڕشی بیست تەخت‌تر کرد . ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگی سۆڤێتی ل .ن . کاتلۆف لەو کتێبەیدا کە لە سەر شۆڕشی

---

(٣) بڕوانە :

A. T. Wilson , Mesopotamia 1917 — 1920 . A clash of loyalities . A personal and historical record , London, 1930 , P. 137.

بیست داوه(٤) بەشێکی بۆ ئەم باسە تەرخان کردووە چونکە بەلایەوە ڕاپەڕینەکانی کوردستان ڕێخۆشکەرێکی بایەخداری ئەو شۆڕشەن .

وێڕای ئەوە ژمارەیەك کوردی ناسراو ئەندامی ئەو کۆمەڵ و ڕێکخراوانە بوون کە دەستیان لە ئامادەکردن و هەڵکردنی ئاگری شۆڕشدا باڵا بوو ، وەك «حرس الاستقلال» کە جەلال بابان یەکێك لە ئەندامە دیارەکانی بوو .

سەرەرای ئەمانە کاتێك شۆڕش دەستی پێ‌کرد کوردەکە دوورەپەرێز نەوەستا . لەو ڕۆژانەدا چەند مەڵبەندو ناوچەیەکی کوردستان چالاکانە هاتنە دەست و دانیشتوانی ئەوانیش دژی ئینگلیزی داگیرکەر ڕاپەڕین . هەر لە سەرەتاشەوە بەشێك لە سەردارانی شۆڕش بە پێویستیان زانی جگە لە هۆزانی عەرەب هۆزە کوردەکانیش ڕاکێشنە ناو کۆڕی خەباتەوە(٥) . ئەو کوردانەی لە بەغدا دەژیان لە هەموو خۆنیشاندان و کۆبوونەوەکانی دانیشتوانی ئەم شارەدا بەشداری‌یان کرد .

لە سەرەتای مانگی ئابەوە کوردستان بۆ خۆیشی شڵەقا ، ئەوەی باری سەر شانی ئینگلیزی قورستر کرد چونکە ناچاری‌کردن بەشێك لە هێزەکانیان لە بریتی فوراتی ناوەند ئاراستەی ئەوێ بکەن .

لە کوردستان ئاگری شۆڕش لە پێش هەموو شوێنێکدا لە ناوچە کوردی‌یەکانی باقوبەدا تەشەنەی سەند . ڕۆژی چواردەی ئابی ١٩٢٠ کوردەکان توانی‌یان قزرابات ئازاد بکەن . ئەمە دانیشتوانی خانەقینیشی بە جارێك بزواند . پێشمەرگەکانی ئەم ناوچەیە هێرشێکی سەرکەوتوویان کردە سەر کۆمپانیای نەوتی بەریتانی – ئیرانیٚ لە ناوچەی نەفتخانە . لە لایەکی‌تریشەوە توانی‌یان خەتی شەمەنەفەری نێوان خانەقین و بەغداو ، بەغدا – کنگرەبان – کەرکوك تێك‌بدەن و بەو جۆرە پێوەندی‌ی نێوان

---

(٤) ل . ن . کاتلوف ، ڕاپەڕینی ڕزگاریخوای نەتەوەیی ساڵی ١٩٢٠ لە عیراق ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٥٨ ، ل ٩٨ – ٩٩ ، ١٠٤ – ١٠٥ . ئەم کتێبە نامەی دوکتۆرای لێف نیکەلایەڤیچ کاتلۆڤە . دوکتۆر عەبدولواحید کەرەم کردوویەتی بە عەرەبی و لە بەغداو بێروت چەند جارێك چاپی کردۆتەوە ، بەڵام بە داخەوە وەرگێڕانەکەی پڕی‌یە لە هەڵەی زەق و شێواندنی گەورە گەورە کە کارێکی زۆر گەورەیان کردۆتە سەر ناوەرۆکی ئەو کتێبە نایابە .

(٥) بڕوانە

عادل غنیمه ، الحركة الوطنية في العراق ، القاهرة ، ١٩٦٠ ، ص ٩ .

هێزەکانی ئینگلیز لە کوردستانو ناوەڕاستو خوارووی عیراقدا بپچڕنو سەر لەو هێزانەش تێك بدەن کە ئینگلیز لە ئێرانەوە ئاراستەی گیانی شۆڕشگێڕانیان دەکردن.

ئەم بزوتنەوانە ئینگلیزەکانیان تەواو شپرزە کردو ناچاریان کردن دەستوبرد هێزێکی چەکدار بە سەرکردایەتی ئەفسەرێکی شارەزای خۆیان بە ناوی ب. ئەدواردەوە بنێرنە ناوچەی خانەقین. ڕۆژی ١٦ی ئاب دەوروبەری دوو صەد پێشمەرگەیەکی کورد پەلاماری ئەم هێزەیان داو لە ئەنجامی شەڕێکی دوو سەعاتو نیویدا ڕێگەی پێشکەوتنیان لێ‌گرتن. ئەوسا کە ئینگلیزەکان ناچار بوون هێزی‌تریان بۆ بنێرن[٦]. ئەمە بووە هۆی تێکچوونی تەرازووی هێزو مەودای ئەوەیان دایە دوژمن کە ڕۆژی ١٩ی ئاب چەند گوندێکی ناوچەی خانەقین بگرنەوەو بۆ ڕۆژی داهاتوش بچنەوە ناو شاری خانەقین خۆیەوە. لێرە داگیرکەران باجێکی زۆریان خستە سەر دانیشتوانی شار کە بە «تاوان»ی پشتگیری‌ی شۆڕش گوناهباریان کردن.

داگیرکردنەوەی خانەقین نەیتوانی تەشەنە کردنی ئاگری شۆڕش بۆ ناوچەکانی‌تری کوردستان بووەستێنێت. دانیشتوانی مەندەلی بە عەرەبو کوردەوە دایانە پاڵ شۆڕشو کاروباری شاریان بە سەرۆکایەتی موسا ئەفەندی‌یەوە گرتە دەست.

لەو لاشەوە هۆزی دەلۆو بەشێك لە جافەکان بە سەرکردایەتی برایم خانو وەیس بەگ ڕۆژی ٢٤ی ئاب دوای شەڕێکی کەم شاری کفری‌یان ئازاد کردو هەموو ئەو هێزانەی دوژمن کە لەوێ بوون بە دیلیان گرتنو کاپتەن سالمۆنیان بردو ئالأی بەریتانی‌یان داگرت[٧].

هەر زوو دەنگوباسی ڕاپەڕینی کفری بە وڵاتدا بڵاوبۆوە، بە تایبەتی دوای ئەوەی ئینگلیزەکان لە بەغدا بەیاننامەیەکی سەربەخۆیان دەربارەی بڵاوکردەوە. ئینگلیزەکان کە مەترسی‌ی ئەوەیان لێ‌نیشت ئاگری شۆڕش شوێنەکانی‌تری کوردستان بگرێتەوە هەر زوو هێزێکی گەورەیان بە سەرکردایەتی ئەفسەری سیاسی‌ی

---

(٦) بڕوانە:

A.L.Haldane, The Insurrection Mesopotamia, Edinburgh , 1922, PP. 158 — 161.

(٧) بۆ درێژەی ئەم باسە بڕوانە:

مکرم الطالباني، ابراهيم خان ثائر من كردستان، بغداد، ١٩٧١.

کەرکوك لۆنگریك نارده کفری . بەشێك له زەنگەنەو تاڵەبانی یەکان دایانه پاڵ ئەم هێزه .

سەرەتا لۆنگریگ هەوڵی دا له ڕێگەی گفتوگۆوه سەردارانی ڕاپەرینەکەی کفری قایل بکات خۆبدەن به دەستەوه . بەلاّم ئەوه دادی نەدا چونکه شۆڕشگێرانی ناوچەکه سوور بوون لەسەر بەرگری . ئەوساکه هێرشی ئینگلیز دەستی پێ کردو شۆڕشگێران ناچار بوون بکشێنەوه ناوچه سەختەکانی دەوروبەری شار . که لەوێوه به کوشتنی کوری سەردارێکی کوردیان زانی له وەلاّمدا کاپتەن سالمۆنیان کوشت که تا ئەوکاته وەك بارمته گلیان دابۆوه . کوشتنی سالمۆن لۆنگریگی ئەواو شێتگیر کردو ئەویش له وەلاّمدا ١٠ هەزار ڕوپیەو ٥٠٠ تفەنگ سزای خسته سەر دانیشتوانی کفری [٨] .

ڕاپەرینه بەجەرگەکەی کفری هۆزەکانی ئەو ناوچەیەیان بزواند . بەیاتی یەکان توزخورماتویان ئازاد کرد . له ناو شاری کەرکوکیشدا کۆمەڵێکی سیاسیی نهێنی کەوته خۆ . ژمارەیەك له نیشتمانپەروەران هەوڵیان دا به یاریدەی شێخ قادری سیامەنصوری ڕێ به هێزەکەی لۆنگریگ بگرن‌و ڕێگەی نەدەنێ بگاته کفری . بەلاّم لۆنگریگ که بەمەی زانیبوو بەر لەوەی بچێته کفری هێرشی برده سەر دێکانی شێخ قادرو دوای شەرێکی چەند سەعاتی‌و به یاریدەی فرۆکه کاولی کردن‌و بەو جۆره نەخشەی شۆڕشگێرانی ئەم ناوچەیەی پوچ کردەوه .

هەرچی ناوچەی سلێمانی بوو لەبەر چەند هۆیەکی تێکەڵ نەیتوانی له ڕۆژانی شۆڕشی بیستدا دەورێکی ئەوتۆ ببینێت ، به تایبەتی چونکه هەمووی چەند مانگێك لەوەبەر ئینگلیزەکان توانیبوویان دەست له نیشتمانپەروەرانی بووەشێنن‌و سەردارانی بزوتنەوەی ڕزگاریخوای دوور بخەنەوه . وێرای ئەوه مێجەر سۆنی حاکمی شاریش توانی ی ژمارەیەك سەرەك هۆزی ناوچەکه بکرێت‌و تەنانەت دەستەیەك ئاغای پشدەری هێزی تایبەتی ی خۆیانیان بۆی نارد که ویستی بەهۆیانەوه خەڵکی ناوچەکه چاوترسێن بکات [٩] . بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا چەند وردە ڕاپەرینێکی ناوچەیی لەو

---

(٨) عبدالرزاق الحسني ، الثورة العراقية الكبرى ، صيدا – بيروت ، ١٩٥٢ ، ص ١٧٠أ – ١٧٠ب .

(٩) بڕوانه :

ل . ن . کاتلۆف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٣٩ .

ڕۆژانەدا تەقینەوە ، وەك لە سەنگاوو لە ناو پیاوەکانی مەحمود خانی دزلیدا .

وەزعی هەولێرو دەوروبەری گەلێك لەوە ئاڵۆزتر بوو . هێشتا لە ناوچەی فوراتی ناوەندا شەڕ دەستی پیێنەکردبوو کاتێك دانیشتوانی هەولێر چەند جارێك کۆبوونەوەو پشتگیریی داخوازی‌یەکانی شۆڕشیان نیشان دا . خەڵکی دەرەوەی شاریش باری سیاسی‌ی ئاڵۆزاوی ئەو ڕۆژانەیان بە هەل زانی‌و ئەوانیش کەوتنە خۆ . ڕۆژی ١٢ی ئابی ١٩٢٠ لە نزیك ڕەواندزەوە دەستەیەك چەکداری کورد دەستڕێژیان لە کاپتەن هێەی (Hay) کردو چەند جارێکیش پەلاماری یەکێك لە یاریدەرەکانیان دا کە سەیر لە مەرگ ڕزگاری بوو .

باری سیاسی‌ی هەولێر وا ئاڵۆز بوو کە جێگری حاکمی سیاسی گشتی‌ی ئەوسای عیراق ئارنۆلد ویلسنی ناچار کرد ڕۆژی ٨ی ئەیلول بۆ خۆی بە فڕۆکەیەکی تایبەتی بچێتە ئەوێ . لە هەولێر ویلسن لەگەڵ ئەفسەرو کاربەدەستانی ئینگلیزو ژمارەیەك سەرەك هۆزی کوردو گەورە پیاوانی شار کۆبۆوەو باسی «سەرکەوتنە گەورەکانی» ئینگلیزی لە ناوچەی فوراتی ناوەندا بۆ کردن‌و داشی بە گوێیاندا کە گوایە «وەزعی سلێمانی هێمنە» [١٠] .

بەڵام نە هاتنی ئارنۆلد ویلسن‌و نە هەڕەشەو گوڕەشەکانی دانیشتوانی هەولێرو دەوروبەری چاوترسێن نەکرد . هەر پاش گەڕانەوەی ئەو بۆ بەغدا بە ماوەیەکی زۆر کەم ئینگلیزەکان بەو پیلانەیان زانی کە نیشتمانپەروەرانی هەولێر بۆ دەرکردنیان‌و دامەزراندنی حوکمێکی خۆبەخۆ دایاننابوو ، بۆیەکا ناچار بوون لە دوو قۆڵەوە ، یەکێکیان لە کەرکوکەوەو ئەوی‌تریان لە موسڵەوە ، دوو هێزی نوێ بنێرنە سەر هەولێر . ژمارەیەك ئاغای دزەییش بە دەنگیانەوە هاتن‌و بەو جۆرە توانی‌یا هەولێر دابین بکەن [١١] . بەڵام ئەمە کارێکی ئەوتۆی نەکردە سەر باری ئاڵۆزاوی ناوچەکانی سەر بە هەولێر . سورچی‌یەکان ئەو ڕۆژانەیان بە هەل زانی‌و ڕۆژی یەکی ئەیلول باتاسیان ئازاد کردو دوای ئەوە ڕوویان کردە ڕەواندزو هێزێکی لیوی‌یان لەوێ

(١٠) A.T.Wilson , Op. Cit , P. 288

(١١) A.L.Haldane, Op Cit., PP. 246 — 247

ئابلۆقه دا . سورچی‌یه‌كان له شه‌ڕێكی قورسدا له ڕه‌واندز ١٨ سه‌ربازی لیوی‌یان كوشت [١٢] .

دوای ئه‌وه ئه‌و هێزه‌ی له ڕه‌واندز بوو خۆی پێ نه‌گیراو ناچار كشایه‌وه هه‌ولێر . دوا به‌دوای ڕه‌واندز كۆیه‌ش شلۆقاو ڕۆژی ٨ی ئه‌یلول ئه‌فسه‌ری سیاسی‌ی شار هه‌ڵهات .

باری هه‌رێمی بادینان زۆر له‌وه باشتر نه‌بوو . ڕوداوه‌كانی كوردستان خۆی‌و كوشتنی كاپته‌ن لیچمه‌ن له لایه‌ن شۆڕشگێڕانی هۆزی زه‌وبه‌عی ناوچه‌ی ڕومادی‌یه‌وه ته‌واو هه‌ستی دانیشتوانی بادینانیان دژی داگیركه‌ر بزواندبوو . لیچمه‌ن ، به‌پێی به‌ڵگه‌یه‌كی نهێنی فه‌ره‌نسی بۆ ڕه‌قێتی له وێنه‌ی نه‌بوو [١٣] . هه‌مووی ساڵێك له‌وه‌پێش كاتێك ئه‌فسه‌ری سیاسی‌ی موسڵ بوو ویستی نزیكه‌ی هه‌زار خێزانی بادینی ده‌ربه‌ده‌ر بكات‌و زه‌وی‌ی باووباپیرانیان لێ زه‌وت بكات به‌و نیازه‌ی خه‌ڵكی‌تر له جێگه‌یان نیشته‌جێ بكات ، بۆیه‌كا دانیشتوانی ناوچه‌كه زۆر لێی داخ له‌دڵ بوون . هه‌واڵی كوشتنی هێنده‌ی‌تر خه‌ڵكه‌كه‌ی بزواند . عه‌قره له‌و كاته‌دا شلۆقا . كورده یه‌زیدی‌یه‌كانیش هه‌ر له سه‌ره‌تاوه پشتگیری‌ی شۆڕشیان كردو یاریده‌ی ئه‌و هێزه‌یان دا كه هێرشی برده سه‌ر ته‌له‌عفه‌ر . به‌لام دوو دڵی‌ی كۆمه‌ڵی عه‌هدی عیراقی كه كاروباری شۆڕشی له ناوچه‌ی موسڵدا ده‌برد به‌ڕێوه‌و كه‌متەرخه‌می جه‌عفه‌ر عه‌سكه‌ری كه سه‌رۆكێكی ناسراوی عه‌هدبوو ، بوونه هۆی ساردبوونه‌وه‌ی شۆڕشگێڕانی ئه‌م ناوچه‌یه كه له‌به‌ر ئه‌وه نه‌یانتوانی ده‌ورێكی ئه‌وتۆ ببینن .

تا ده‌وروبه‌ری كۆتایی هاوینی ساڵی ١٩٢٠ هێزه‌كانی ئینگلیز توانی‌یان ئاگری شۆڕش له زۆربه‌ی ناوچه‌كانی باشووری عیراقدا دابمركێننه‌وه . دیاره ئه‌مه له كوردستانیشدا ڕه‌نگی دایه‌وه‌و ترسی خسته دڵی سه‌رۆك هۆزانی . خۆشناوه‌تی‌و گه‌ردی‌یه‌كان كه‌وتنه گفتوگۆ له‌گه‌ڵ ئینگلیزه‌كانداو په‌یمانیان دانێ دژیان نه‌وه‌ستن‌و هه‌ر زیانێكیان له‌و ناوچانه‌دا لێ‌كه‌وتووه بۆیانیان بژمێرن . سورچی‌یه‌كان‌و ژماره‌یه‌كی

---

(١٢) Ibid , P. 246

(١٣) بروانه :

«تۆماره‌كانی وه‌زاره‌تی هه‌نده‌رانی فه‌ره‌نسه» ، Direction Politique et Commercial ,
Mesopotamia, E — 314, Armee , No 348 , 24. VIII , 1920.

زۆر له سەرەك هۆزانی کەرکوك‌و سلێمانیش کەوتنە خۆ نزیکخستنەوە لە ئینگلیزەکان (١٤) .

هەرچەندە گەلی کورد توانی کەڵك لەو بارو دۆخە وەربگرێ کە شۆڕشی بیست هێنایە کایەوەو بە خوێنی ڕۆڵەکانی لاپەڕەیەکی پڕ لە شانازی‌ی بۆ خۆی تۆمار کرد ، بەڵام ، بێ‌گومان ، دەیتوانی دەورێکی لەوەیش گەورەتر ببینێت . دیارە ئەوە لە خۆڕا نەبو ، بەڵکو ئەنجامی گەلێك هۆی پێکەوە بەستراو بوو . بەر لە بەرپا بوونی شۆڕشی بیست بە ماوەیەك ئینگلیزەکان توانیبوویان بە توندی دەست لە هێزە نیشتمانی‌یەکانی کوردستان بووەشێنن . کەمتەرخەمی‌ی سەرکردایەتی شۆڕش دەورێکی لەوەیش زیاتری بینی . «مکتب الثورة» ، کە بەڕێوەبردنی شۆڕشی کەوتبووە ئەستۆ ، نەیتوانی تەنانەت تاقە لقێکیش بۆ خۆی لە کوردستان دابمەزرێنێت . سەردارانی شۆڕش لە مەسەلەی کورد نەدەگەیشتن ، بۆیەکا هیچ کامێکیان نە لە وتارێکداو نە لە بەیاننامەیەکداو نە لەسەر لاپەڕەی یەکێك لە دوو ڕۆژنامەکەی شۆڕش «الفرات»و «الاستقلال» نە لە دوورەوەو نە لە نزیکەوە توخنی نەکەوتن‌و هیچ ڕێگەیەکیشیان سەبارەت سیاسەتی نەتەوەیی ئەو حوکمەتە سەربەخۆیەی دەیانویست دایمەزرێنن ، دیار نەکرد ، هەرچەندە بەپێی نەخشەی خۆیان دەبوو کوردستانی باشووریش بگرێتەوە . ئەم کەمتەرخەمی‌یەی سەرکردایەتی شۆڕش لەوەدا زیاتر خۆ دەنوێنێت گەر بێتو بزانین ژمارەیەك نیشتمانپەروەری وەك ڕەفیق حیلمی‌و فایق تاپۆ لە گەرمەی شۆڕشدا هەوڵیان دا لە ڕێگەی مستەفا بەگەوە . کە یەکێك بوو لە کوردە شۆڕشگێڕەکانی بەغدا ، پێوەندی‌ی لەگەڵ سەرکردایەتی شۆڕش ببەستن (١٥) .

لە لایەکی‌ترەوە ئینگلیزەکان بە هەر چوار لادا هەڵپەی ئەوەیان بوو ئاگری ناکۆکی‌ی نەتەوەیی‌و ئایینی خۆش بکەن . لەم ڕێگە ناهەموارەوە توانی‌یان بەشێك لە خەڵکی ساکاری کوردستان هەڵبخەڵەتێنن‌و بیانکەنە گیانی ئەو شۆڕشگێڕە کوردانەی گوایە بەپێی قسەی ئەوان «کەوتبوونە ژێر تاسیری عەرەبە شیعەکانەوە» .

---

(١٤) ل .ن . کاتلۆف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٦٧ .

(١٥) بڕوانە :

ڕەفیق حیلمی ، یادداشت . بەرگی دووەم . بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٥٦ ، ل ٧٦ – ٧٧ .

کەین‌و بەینی ئینگلیز بێ بەر نەبوو . کۆنسوڵی بەریتانی لە کرمانشا توانی بەشێك لە هۆزی سنجاوی فریو بدات‌و بە چەکەوە بیانکاتە سەر شۆڕشگێڕانی خانەقین‌و کفری[١٦] . بەشێکیش لە هۆزی کەڵهور بە دەنگ ئینگلیزەوە هاتن‌و بۆیان بوونە پاساوڵی پاراستنی کانە نەوتەکانی نزیك خانەقین[١٧] . لەو لاشەوە ئینگلیزەکان توانی‌یان چەند دەستەیەکی فەلە هەڵخەڵەتێنن‌و بیانکەنە گیانی شۆڕشگێڕانی کوردستان . ناوەندی ئەیلولی ١٩٢٠ شەڕێکی قورس لە نێوان ئەوان‌و شۆڕشگێڕانی کوردا لە سەروو موسڵەوە قەوما . بەپێی سەرچاوە ئینگلیزی‌یەکان کوردەکان لەو شەڕەدا نزیکەی ٦٠ کەسێکیان لێ کوژراو ١٤٠یشیان لە ئاوی زێی گەورەدا خنکان[١٨] .

هەرچەندە شۆڕشی بیست سەرنەکەوت ، بەلاَم گەلێك دەرسی گەورەی دایە گەلی عیراق بە عەرەب‌و کوردی‌یەوە . یەکێك لەو دەرسانەی دەرخستنی بایەخی خەباتی هاوبەش بوو ، ئەو خەباتەی دەبوو ببێتە بەردی بناغەی هەموو بزوتنەوەیەکی ڕزگاریخوای سەرکەوتووی گەلی عیراق .

---

(١٦) بڕوانە :
P. W. Ireland , Iraq . A study in political development , London, 1937 , P. 270, A . L. Haldane, Op. cit., PP. 158 — 160.

(١٧) ل . کاتلۆف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٥٦ .

(١٨)
A . L . Haldane , Op . Cit ., P. 247

باسی دەیەم

شۆڕشی بیست

هۆکانی . ئەنجامەکانی . بایەخی

یەکەم : هۆکانی «شۆڕشی بیست» :

کەسێکی بێلایەن نییە گومان لە گەورەیی «شۆڕشی بیست» بکات(*) . دیارە هەر ڕوداوێك یا بزوتنەوەیەکی سەربەخۆ پاڵ بنێ بە دەیان هەزار جوتیارو پاڵەو کرێکارو ڕووناکبیرو «گەجەرو گوجەرەوە» لە پێناوی مافی ڕەوای گەلدا بچنە ناو کۆڕی خەباتەوەو چەك بەدەست بکەونە پەلاماردانی گەورەترین هێزی ئیمپریالی لە جیهاندا دەبێ ڕوداوێکی ئازادیخواو بزوتنەوەیەکی پێشکەوتنخواز بێ . ئەمە تاکە سەنگە بۆ تەرازوی کێشانی بەوردوای بەسەرهاتو ئەنجامی ئەو تەقینەوە گەورەیەی ساڵی ١٩٢٠ زۆر ناوچەو مەڵبەندی عیراقی گرتەوەو سەرانسەری بزواندو لە هەموو ڕۆژهەڵاتی نزیكو ناوەڕاستو ئەوروپاشدا دەنگی دایەوە .

تاقیکردنەوە زۆرەکانی مێژوو ئەوەیان سەلماندووە کە ڕووداوێکی وا گەورە لەخۆوە دروست نابێ ، دەبێ گەلێك هۆی سەرەکیو وردە تێکەڵ بەیەك ببنو نارەزاییەکی ئەوتۆ بهێننە کایەوە وا لە هەزاران بکات ئامادە بن گیانیان بەخت بکەن ، گیان بەختکردنیش لە پێناوی نیشتماندا ، وەك لە هەموان ئاشکرایە ، بەرزترین پلەی خەباتە . جا کەوابێ یەر لە هەر باسێکیتر جارێکا با چاوێك بەو هۆیانەدا بخشێنین کە ئاگری شۆڕشی بیستیان بەرپاکرد .

بەر لە دەستپێکردنی سەدەی بیستەمین هەستی نەتەوەییو ئارەزوی سەربەخۆیی لەناو سەرتاپای گەلانی ژێردەستەی عوسمانییاندا تەواو سەری دەرهێنابوو ، گەر هەستی ئایینیو ڕێزی «خەلیفەی موسڵمانان» نەبونایە هەر ئەوساکە

(*) له گۆڤاری «کاروان» ، ژماره ١٠ ، تەمموزی ١٩٨٣ ، ل ٢١ – ٣١دا بلاوکراوەتەوە .

جیابونەوەی ڕەوا دەبووە دروشمی سەرەکیی خەباتی ڕۆژانەی کوردو عەرەب و هیچ دوور نەبوو ئەو کارە ئیمپراتۆریی لە پەل‌وپۆ کەوتوی عوسمانی بڕمێنێ.

لەگەڵ تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهان‌و کەوتنی ڕژێمی عوسمانیدا هیوای گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە جێبەجێبوونی مافی چارەنووسی‌یان تەواو پتەو بوو، بەتایبەتی دوای ئەوەی لە ساڵانی شەڕدا کاربەدەستانی دەوڵەتە گەورەکان جارەهای جار بەڵێنی دانی ئەو مافەیان بە ڕاست‌و چەپدا بڵاودەکردەوە، دەیانگوت هەر کە شەڕ تەواو بوو گشت گەلانی ناوچەکە سەربەخۆیی وەردەگرن[1].

عیراقی‌یەکان یەکێك بوون لەو گەلانەی دەمێ ساڵ بوو خولیای سەربەخۆیی دابووی لەکەلەیان. لەوان وابوو لەگەڵ کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهاندا ئینگلیز کەل‌وپەل دەدەن بەکۆڵداو گوڵی ڕازاوەی ئازادی‌و سەرفرازی دەکەن بە یەخەیاندا. تێگەیشتوویەك نەبوو ئەو قسەیەی جەنەڕال مۆدی لەیاد نەبێ کە ڕۆژی یازدەی مانگی مارتی ساڵی ١٩١٧ لەگەڵ داگیرکردنی شاری بەغدادا گوتی «ئێمە ئازادکەرین نەك داگیرکەر». کەچی هەر لەوساوە ئینگلیزەکان بەهەر چوارلادا کەوتنە ڕەگ‌و پەل‌هاویشتن‌و دامەزراندنی دامودەزگای کارگێڕیی خۆیان. کاتێك شەڕیش بڕایەوە ئیتر کەسێکیان جارێکی‌تر توخنی باسی سەربەخۆیی نەکەوتەوە. لەوەیش خراپتر ئەوەبوو کە ژمارەیەك کاربەدەستی گەورەی ئینگلیز ئاشکرا داوایان دەکرد عیراق ببەسترێت بە هندستانەوەو بکرێتە بەشێکی ئەو. هی واشیان هەبوو دەیویست تاجی پاشایی بەغدا بنرێتە سەر سەری پیاوێکی ئینگلیزی وەك سێر پێرسی سایکس.

پاشگەزبوونەوەی ئینگلیزەکان لە گفتەکانی جارانیان دەربارەی سەربەخۆیی عیراق بووە هۆی تەقینەوەی هەستی نارەزایی لە قوڵایی دەروونی زۆربەی دەستەو چینەکانی کۆمەڵدا. دەکومێنتە تایبەتی‌یەکانی شۆڕش پڕن لە بەڵگەی سەلمێنەری ئەم ڕاستی‌یە. یەکێك لەو دوو ڕۆژنامەیەی شۆڕشگێڕان لە نەجەفی ئازادکراو چاپیان کردن ناوی «الاستقلال» واتە سەربەخۆیی یا خۆبیون بوو. هەر ئەو ڕۆژنامەیە لەژێر ناوی هەموو ژمارەکانیدا ئەم دروشمەی چاپ دەکرد:

(١) بەشێکی زۆری ناوەرۆکی ئەم وتارەم لەو کتێبەم وەرگرتووە کە ساڵی ١٩٧٨ بە عەرەبی دەربارەی شوێنی کورد لە شۆڕشی بیستدا بڵاوم‌کردەوە، بۆیەکا بەپێویستم نەزانی هەموو پەراوێزەکانی دووبارە بکەمەوە (بڕوانە: «دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية»، بغداد، ١٩٧٨).

«ژیان بێ سەربەخۆیی مەحاڵە !»

لە ژمارەی پێنجەمیدا «الاستقلال» نووسیوی‌یە دەڵێ «سەربەخۆیی‌و ئازادی . . . مەرجی سەرکەوتن‌و بنەمای پێشکەوتنی وڵاتن»[2] .

«الفرات» کە یەکەم ڕۆژنامەی شۆڕش بوو چەند جارێك بێ پێچ‌وپەنا دانی بەوەدا ناوە کە مەبەستی سەرەکیی شۆڕشگێڕان جێ‌بەجێ‌کردنی مافی چارەنووسی‌و وەدەست‌هێنانی سەربەخۆیی‌یە . لە سەروتاری ژمارە دوویدا فورات نووسیوی‌یە دەڵێ :

«عیراقی‌یەکان باش لەوە گەیشتوون کە داوای یاسایی‌و خۆنیشاندانی ئاشتی‌یانە نە سوود دەبەخشن‌و نە ماف دەگێڕنەوە . بەتایبەتی لەبەر ئەوەش کە دەنگی نارەزایی ڕەوا ناگاتە هیچ دەزگایەکی سیاسیی دەرەوە چونکە ئینگلیزەکان دەستیان گرتووە بەسەر هەموو هۆکانی پەیوەندیی وڵاتدا»[3] .

کەوابێ دەبوو لە ڕێگەی لولەی تفەنگەوە داخوازیی ڕەوای سەربەخۆیی گەل‌و نیشتمان بچەسپێنرێ .

ڕاستە هەموان وەك یەك لە باسی خۆیبون نەدەگەیشتن ، بەڵکو هەزاران هەبون بیریان ڕاستەوخۆ بۆی نەدەچو ، بەتایبەتی جوتیاران کە بەهۆی چەوساندنەوەی دەرەبەگی‌و ڕەتاندنەوەی صەدان ساڵەی عوسمانی‌یانەوە لە زۆر ڕووەوە وەك بەردی بن گۆمیان لێهاتبوو . بەڵام ئەو تاقمانەی لە هەموان باشتر لە بایەخی سەربەخۆیی دەگەیشتن مەبەستیان بوو بەپێی توانا ئەو داخوازی‌یە بۆ ئەندامانی دەستەکانی خوارەوەی کۆمەڵ ڕوون بکەنەوە . لە یەکێك لە پەخشەکانی سەرکردایەتی شۆڕشدا کە تا ئیستەش ماوە ڕەهبەرانی بزوتنەوەی ڕزگاریخوای ئەو ڕۆژگارەی عیراق داوایان لە سەرەك هۆزانی سەر بە بەرەی نیشتمانیی کردووە مەبەستی دروشمی سەربەخۆیی بۆ پیاوەکانیان لێك‌بدەنەوە . دەشبو هەموان لە شەرگەکاندا هاوار بکەن «سەربەخۆییمان دەوێ !» .

یاسای ژیان کارێکی ئەوتۆی کردووە گەلێك جار نەبوونی سەربەخۆیی‌و فشاری

---

(۲) «الاستقلال» ، النجف ، العدد الخامس ، ۲۵ محرم ۱۳۳۹ ، ۸ تشرين الاول ۱۹۲۰ .

(۳) «الفرات» ، النجف ، العدد الثاني ، ۲۸ ذي القعدة ۱۳۳۸ ، ١٤ آب ۱۹۲۰ .

ئابووری پێکرا بڕژێنە ناو یەك ڕیچکەوە . ئەم دیاردەیە ئاشکرا لە ڕوداوەکانی شۆڕشی بیستدا خۆی نواندووە . لە ڕێگەی نانەوە نەدارانی عیراق لەوە گەیشتن جیاوازی‌یەکی ئەوتۆ لە نێوان داگیرکەری ئیمڕۆو دوێنێدا نی‌یە . بەڵکو چەند هۆیەکی کاریگەریش لە ئارادا بوون وایان لێ‌بکەن ڕۆژی هەزار جار ڕەحمەت بۆ کفن‌دز بنێرن .

بەداخەوە گەلێك لە مێژوونووسانی لای خۆمان بایەخێکی ئەوتۆ نادەن بە لایەنی ئابووری وەك هۆی بزوێنی ڕوداوی مێژوویی ، چونکە مرۆ بەلای ئەو جۆرە کەسانەوە داشی دامەی بێ‌هەست‌و گیانە . ڕاستە جوتیاری کەم‌فام لە جوتیاری نەفام باشتر بۆ هۆکانی برسێتی‌و ڕێگەی چارەسەرکردنیان دەچێ . بەڵام ڕاستیشە برسێتی ناخێ دەروونی هەردوکیان وەك یەك دەهەژێنێ‌و برسی لە تێر زیاتر ئامادەی خەبات‌و فیداکاری‌یە . برسێتی یەکێکە لەو ڕوانەی ژیان کە هەرگیز لەبیر ناچنەوە . لە کۆمەڵگای دواکەوتودا دەبێتە نیشانەو مێژوو . بیستومانە دەڵێن فلانە کەس ساڵی گرانێکە لەدایك‌بوو ، یا ژنی هێنا ، یا کۆچی دوایی کرد . کە ڕۆژنامەنووسێك چەند ساڵێك لەمەوبەر داوای لە ئافرەتێکی تەمەن درێژی شاری کوفە کرد یادی ڕابوردووی بۆ بگێڕێتەوە بەر لە هەر شتێکی‌تری ژیان باسی خۆشەویستی ئامۆزاکەی‌و ئەوەی بۆ گێڕایەوە چۆن جارێکیان لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی مەدحەت پاشا کە باجگرانی میری هاتوونەتە گوندەکەیان دوای ئەوەی بەفەرمانی براکانی بەدزی‌یەوە ولاخەکانیانی بەلەسە کردووە کەس‌وکاری بەربوونەتە گیانیان‌و پاش دارکارییەکی چاك شاربەدەریان کردوون [٤] .

بەهۆی گەلێك هۆوە لەگەڵ هاتنی ئینگلیزەکاندا باری ژیانی زۆربەی دەستەو چینەکانی گەل بەرەو خراپی ڕۆیی ، لە کاتێکدا هەموان پێ‌یان وابوو نەمانی دەسەلاتی عوسمانی برسێتی‌و نەبوونی بن‌بڕ دەکات . بەشێك لەو هۆیانە لە دەسەلات‌و ویستی ئینگلیزەکان بەدەر بوو . بەسەرهات‌و ئەنجامەکانی شەڕی یەکەمی جیهان باری ئابووریی سەرشانی هەموانی لە جاران قورستر کرد . ئەوساکە ئینگلیزەکان بۆ خۆیان دووچاری گەلێك کێشەی ئابووریی قورس هاتبون . بەهۆی

---

(٤) بڕوانە گۆڤاری «الف باء» . بەغدا . ژمارە ٤٧٩ ، ٢٣ی تەشرینی دووەمی ١٩٧٧ ، ل ٢٤-٢٥ .

شەڕەوە نزیکەی سێ یەکی سامانی نەتەوەیی یان لەکیس چوبو . لەبەر ئەوە لە وڵاتە ژێردەستەکانیاندا لە جاران ڕەقتر بوون ، دەیانویست بەشی زۆری زیانەکانیان لە دانیشتوانیان دەربهێننەوە ، یا هیچ نەبێ بەشێك لە ئەرکی هێزە داگیرکەرەکانیان بخەنە ئەستۆی ئەوانەوە ، چونکە باجدەری ئینگلیزی بۆ خۆی لە وەرسیا نزیك تەقینەوە کەوتبۆوە ، لەبەر ئەوە کەس لە فەرمانڕەوایان زاتی نەدەکرد بەهۆی باجی نوێوە بیوروژێنێ .

بەو جۆرە لەگەڵ تەواوبوونی شەری یەکەمدا فشاری ئابووریی داگیرکەر خۆی نواند . چ بەڵگەکانی ئینگلیزو چ بەڵگەکانی شۆڕش پڕن لە نموونەی سەلمێنەری ئەو ڕاستی‌یە . بەپێی یەکەمیان ئەو باجەی عیراقی‌یەکان ساڵی ١٩١٩–١٩٢٠ دایانە ئینگلیزەکان دوو هێندی ئەو باجە بوو کە ساڵی ١٩١١–١٩١٢ دایانە عوسمانی‌یەکان . بەر لەبەرپابوونی ئاگری شۆڕشی بیست ئەو باجەی عیراقێك دەیدایە داگیرکەرانی نیشتمانی دەهێندی ئەو باجە بوو کە هندۆسێکی پەنجابی دەیدانێ . ڕۆژنامەی «دێلی مێل»ی لەندەنی ڕۆژی دوازدەی تەمموزی ساڵی ١٩٢٠ ، واتە لە گەرمەی شۆڕشدا ، لەبارەی مەسەلەی باجەوە نووسیوی‌یە دەڵێ :

«بەپێی بودجەی ساڵی ١٩١٩ – ١٩٢٠ ئەو باجەی لە عیراق کۆکراوەتەوە پێنج ملیۆن‌و ٥٠٠ هەزار پاوەنە ، واتە هەر کەسەی دوو پاوەنی بەرکەوتووە ، ئەوەی تا ئیمرۆکە لە هیچ وڵاتێکی ڕۆژهەڵاتیدا لە وێنەی نەبینراوە . لە بەریتانیای گەورە کە ڕۆژێك لە ڕۆژان یەکجار دەوڵەمەند بوو کاتی شەڕی یەکەمی جیهان هەر کەسەی تەنها سێ پاوەن‌و نیو باجی بەردەکەوت» .

لەم بارەیەوە گەر کەمێك لە ناوچە کوردەواری‌یەکانی عیراق نزیك‌بکەوینەوە تووشی گەلێك نموونەی سەیر دێین . لەوێ مەڵبەندی وا هەبوو ئەو باجەی دەیدا لە صەدا شازدە لەوە زیاتر بوو کە بەپێی یاسا دەبوو لە مەڵبەندە باراناوی‌یەکاندا کۆبکرێتەوە .

هیچ وەك ئەو ئەرکە زۆرەی بەهۆی ئینگلیزەکانەوە کەوتە ئەستۆی توتنەوانانی کوردستانەوە بۆی نی‌یە ئەم لایەنەی باسەکەمانمان بۆ ڕوون بکاتەوە . ئینگلیزەکان بایەخی زۆریان بە توتنی کوردەواری دا . بۆ ئەو مەبەستە ژمارەیەك شارەزایان لە

دەرەوە هانی کە یەکێکیان شتراوسی پسپۆری ئەمەریکایی بوو . ئەنجامی ئەو بایەخ پێدانە بەر لە هەر شتێکی تر لەو باجە زۆرەدا خۆی نواند کە کەوتە ئەستۆی توتنەوانانی کوردستانەوە کە هەر یەکەیان دەبوو پازدە هێندی ئەو باجە بدات کە باووباپیرانی رۆژانی عوسمانی یان دەیاندا .

بەهەمان دەستوور ئینگلیزەکان بایەخیان دا بە هەموو بەرهەمێکی کشتوکاڵو لێرو دارستانو ئاژەڵی سەرتاپای وڵات . تەنانەت یەکێك لە فایلەکانی دەزگای پاراستنی بەڵگە کۆنەکان تەنها بۆ باسی بەرهەمی ترشی ناوچەی هەولێر تەرخانکراوە (٥) . بێگومان کەس لاری لەوە نی یە کە ئەو جۆرە بایەخ پێدانە نیشانەی پێشکەوتنە ، بەڵام مەبەستی سەرەکیی ئەوسای ئینگلیزەکان باجو باجگری بوو .

ژمارەیەك لە کاربەدەستانی ناوچەکانی کوردستان بۆ خۆیان لیستەی باجی تایبەتی یان دادەنا . لیستەکەی مێجەر سۆنی بەناوبانگ کە بۆ سلێمانیو دەوروبەری دایناو وەك پاشکۆی رۆژنامەی «پێشکەوتن» بڵاوی کردەوە لە ٢٣ خاڵ پێکهاتبوو (٦) . بەپێی ئەو لیستەیە هەر جوتیارێك زەویی میریی بەکار دەهێنا دەبوو لە ٤٠٪ی پوختەی بەرهەمی بهێنێتە قشڵە . خاوەن رەزو بێستان پێویست بوو ساڵی رۆپی یەك (٧) بۆ هەر درەختێك لە درەختە پێنج ساڵانەکانیو روپیو نیوێك بۆ ئەو درەختانەی بدات کە تەمەنیان حەوت ساڵ یا زیاتر بوو . ئەو پارەیە بەلایەنی کەمەوە پێنج هێندی ئەو پارەیە بوو کە خاوەن دارخورمایەك لە باشوور دەیدا ، وە بەلایەنی کەمەوە دوازدە هێندی ئەو پارەیە بوو کە خاوەن دارخورمایەك لە رۆژگاری فەرمانڕەوایی عوسمانی یەکاندا دەیدا .

وێڕای ئەوە لیستەکەی مێجەر سۆن دەرفەتی قوتاربوونی بۆ کەس نەهێشتبۆوە . هەر بەو جۆرەش سۆن توانی ئەرکی کارگێڕیو سەربازیی سەرتاپای ناوچەی سلێمانی

---

(٥) بڕوانە :

المركز الوطني للوثائق . بغداد . رقم الملف :

21/D , Sub Agriculture — Arbil Division , 1920

(٦) «پێشکەوتن» ، سلێمانی ، ١٧ی حوزەیرانی ١٩٢٠ .

(٧) لەگەڵ داگیرکردنی عیراقدا ئینگلیزەکان روپێی هندی یان لەبریتی لیرەو قرشی عوسمانی خستە بازاڕەوە . روپی یەك ٧٥ فلس بوو .

سەر شانی دانیشتوانی . لەو ساڵەدا کە شۆڕشی بیستی تێدا تەقی‌یەوە مێجەر سۆن
کەی ۳ ملیۆن‌و ۲۰۰ هەزار ڕۆپیێ باجی کۆکردەوەو هەر بەو پارەیەش ناوچەکەی
ێوە بردو خەڵکەکەی سەرکوت کرد ، دەوروبەری دوو ملیۆنی بۆ کاری
بازی‌و دروست‌کردنی ڕێگەو بان‌و پرد خەرج کردو ئەوی مایەوە کردی‌یە
ەی خۆی‌و پیاوەکانی [٨] .
ئینگلیزەکان زۆر جار بە دەستووری عوسمانی‌یان بە هەزاران جوتیاریان لە کاری
انەیان دەکردو بە سوخرە ڕێگەو بان‌و بەندو بنکەیان پێ دروست دەکردن . بۆ
یان دانیان بەوەدا ناوە چۆن جاروبار بەزەبری چەك ملی کاریان بەو جوتیارانە
ا . لە کاری‌خۆکردنی جوتیارو ، بەو شێوازە ، هەم بۆتە هۆی وەڕس‌بوونی چ
ی‌و چ ئاغای . بەڵام سەرباری ئەوەش گەلێك جار بەری ڕەنجی بەفیڕۆچووی
ی سوخرەی جوتیاران دەبوە هۆی ماڵوێرانی بۆ خۆیان . یەکێك لەو ڕاپۆرتانەی
خۆی دراوەتە پەرلەمانی بەریتانی باسی ئەوە دەکات چۆن ئینگلیزەکان بۆ ئەوەی
ی ناو ڕوباری دیجلە وا بەرزبکەنەوە کە پاپۆرەکانیان بتوانن بەکاری بهێنن ، چەند
گەو بەندێکیان دروست‌کردووە کە بوونەتە هۆی بڕینی ئاوی مەرەزەی ژمارەیەکی
لە هۆزە نیشتەجێکانی عەمارەو سوق الشیوخ .
باری قورسی باجی نوێی ئینگلیزەکان بە گوندو لادێ‌یەوە نەوەستا ، وێڕای
ان هەناسەی دانیشتوانی شارانیشی سوار کرد . کار گەیشت بەوەی جەنابی
کمی نەجەف «مردوانە» دابنێ ، کەسوکاری هەر مردوویەك دەبوو بەر لە ناشتنی
مەکەی «باجی خۆشی»(!) بدەن . ساڵی ۱۹۱۸ داهاتی ئەو باجە سەیرە گەیشتە
هەزار ڕوپیێ‌و بڕیار وابوو لە ماوەی ساڵێکدا خۆی بدات لە ملیۆنێك‌و ۲۰۰
زار ڕوپیێ .
لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی عوسمانی‌یەکاندا باجدەر لە هەزار ڕێگەو فروفێڵەوە
ی لە بەشی زۆری ئەو باجەی دەکەوتە سەری ڕزگار دەکرد . ناوچەو مەڵبەندی
ڕتۆ هەبوون دەستی میری‌یان نەدەگەیشتێ . صدیق الدملوجی کە باسی مێژووی
ینان دەکات دەڵێ بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان ژمارەی جەندرمەی گەلێك

---

[٨] «پێشکەوتن» ، ۲۳ی کانوونی یەکەمی ۱۹۲۰ .

ناوچەی لە سێ چوارێك تێپەڕی نەدەكرد ، ئەوانیش هەمیشە قۆڕەی سكیان دەهات ، جاری وا هەبوو بە دوو سێ مانگ كەرەتێك موچەیان وەرنەدەگرت ، گەر دەستی یاریدەی خەڵكەكە نەبوایە لەبرسانا دەمردن[9] . جا هەركەس بیەوێ بە ئاسانی دەتوانێ لە ڕادەی دەسەلاتو بەرەڵلایی بێئەندازەی ئەو ڕۆژگارە بگات ، ئەوەی لە ژێر سایەی دەسەلاتی بەهێزی ئینگلیزدا زەحمەت بوو بۆ كەس بلوێ . داگیركەری نوێ ئەفسەرو كاربەدەستی دڵسۆزو شارەزاو لێهاتووی هەبوو ، مەترەلۆزو تۆپو فڕۆكەی بەكار دەهێنا . گۆڤاری لەندەنیی بەناوبانگ «ڕۆژهەلاتی نزیكو ناوەڕاست» بێ هیچ پێچو پەنایەك باسی ئەوەی كردووە چۆن ئینگلیزەكان تەنانەت فڕۆكەشیان دژی باجدەران بەكار دەهێنا[10] . لە زۆر ناوچە ئینگلیزەكان پەنایان دەبردە بەر جووە حسابزانەكان بۆ كۆكردنەوەی باجو سەرانە نەبا كەسێك پوڵێكی بەسەرەوە بمێنێ . پیرانی شاری سەماوە تا ئیستەش ناوی ساسۆن ئەفەندییان لە یادە كە ، وەك دەڵێن ، خەرمانیانی بە دەنك دەبژارد . بو عیبرەت جاری وا هەبوو ئەفسەرە سیاسییەكان ئەوانەی لە دانی باج خۆیان دەدزییەوە بەپەنگیان دەكردن ، بە بەرگی سوورەوە خوڵو دۆیان دەكرد بەسەریاناو بەناو شاردا دەیانگێڕان .

بێ گومان نەدەبوو ئەو هەموو فشارە ڕقی دانیشتوانی عیراق لە داگیركەری نوێی خاكی نیشتمانی هەڵنەسێنێ . ژمارەیەك لە بەڵگەكانی شۆڕش ڕاستەوخۆ توخنی ئەو باسە گرنگە كەوتوون . ڕۆژنامەی «الفرات» لە یەكێك لە ژمارەكانیدا رووی دەمی كردۆتە ئارنۆلد ویلسنی جێگری حاكمی سیاسیی گشتیو پێی دەڵێ :

«خاكی هەموو ناوچەیەك شایەتە چۆن تەنانەت دەنكە جۆی ناو دەنوكی مەلیشیتان لێزەوت كردوینو مۆخی ئێسقانتان دەرهێناوینو باجی سەرشانی جوتیارانتان چەند هێندێك بۆ زیاد كردووین . . . ئا ئەمەیە عەدالەتتان»[11] .

---

(٩) صديق الدملوجي ، امارة بهدينان الكردية أو امارة العمادية ، موصل ، ١٩٥٢ ، ص ٨١ ، ١٤٩ – ١٥٠ .

(١٠) (The Near East and India), November 23, 1922, PP. 194—150

(١١) «الفرات» ، العدد الخامس ، ٢ محرم ١٣٣٩ .

تێکەڵبوونی عیراق بە بازاڕی سەرمایەداریی جیهانەوە دەمێك ساڵ بوو مەینەتیی بۆ پیشەگەرانی وڵات هێنابوو. دوای ئەوەی لە ئەنجامی شەڕی یەکەمی جیهاندا ئینگلیزەکان دەسەڵاتی خۆیان لە سەرانسەری عیراقدا دامەزراند هێندەی‌تر دەرگەیان بۆ بەرهەمی کارگەکانیان ئاواڵەکرد. هەر بەو پێیەش هێندەی‌تر گلۆڵەی پیشەگەران کەوتە لێژی. بە دەیان کەس لە جۆلایانی بەغداو شوێنی‌تر نابوتیان کرد. لای خۆشمان ئەو دیاردەیە سەری دەرهێنا. جۆلاگەریی شارە گەورەکانمان تەواو رووی لەکزی کرد. ساڵی ۱۹۰۲ مارك سایکس لە کاتی گەشتە بەناوبانگەکەیدا لە شاری سلێمانی ۱۵۰ دوکانی چەکسازیی ژماردووە[١٢]، دوای شەڕی یەکەم لە هەموو بازاڕو قەیسەری‌یەکانی شاردا دوان سیانێکیان مابونەوەو داهاتی ئەوانیش بەشی ژیانی کولەمەرگیی خاوەنەکانیانی نەدەکرد، کاری سەرەکیشیان هاتبووە سەر فیشەك پڕکردنەوە.

شەڕی یەکەمی جیهان‌و ئەنجامەکانی گرانی‌و کاولی‌یان بۆ زۆربەی هەرە زۆری ناوچەو مەڵبەندەکانی عیراق هێنا. هەرچەندە ئۆباڵی ئەو کارە بەر لە ئینگلیزەکان دەکەوتە ئەستۆی عوسمانی‌یەکانەوە، بەڵام خەڵکی لەوانی دەناسی. بەهۆی سەفەربەرلك‌و نەمانی بەشی زۆری ئاژەڵی کارەوە بەرهەمی کشتوکاڵی عیراق لەگەڵ تەواوبوونی شەڕدا هاتە سەر چوار یەکی بەرهەمی پێشوی. لەبەر ئەوە نرخی دەغڵ‌و دان جارو نیوێك تا دوو جارو نیو زیادی کرد. چا سێ هێندو شەکر پێنج هێندی جاران گرانتر بوون. لەو ناوچانەدا کە بەر لە شەڕ ماسی‌یان وەك تۆڵەکە وابوو، دوای شەڕ لەتاو گرانیی ماسی هاوار لە دانیشتوانیان هەڵسا[١٣].

---

(١٢) بڕوانە:
c. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs. Politics travel and research in North — Eastern Iraq, London, 1957, P. 80

(١٣) المركز الوطني لحفظ الوثائق، الملف:
125/514 (Fish Tax, 1915 — 1918).

شاری سلێمانی[١٤] باشترین نمونەی ئەو کاولکاری‌یەیە کە سەرانسەری ناوچەکە بەهۆی بەسەرهاتەکانی شەری یەکەمی جیهانەوە تووشی هات . بەپێی بەلگەکانی ئینگلیز تا شەر تەواو بوو لە ٢٩ مزگەوتی شار تەنها دەیان بەپێوە مابوون . هەر لەو سالانەدا ٣ تەکیەو ٥ گەرماوو ٥ ئاشی ئاوو ٩ خانو ١٣ بێستانو ١٦ چایخانەو ٤ قەیسەری‌و ٦٨٧ دوکانو ١٨١٣ خانوی سلێمانی بەتەواوەتی روخان . بەشێك لەو ژمارانە زۆر لە نیوە زیاترن . بەر لە شەر سلێمانی ٢٩ مزگەوتو ٣ تەکیەو ٣١ چایخانەو ١١ گەرماوو ٢٤ ئاشی ئاوو ١٨ بێستانو ٦ قەیسەری‌و ٣٢٠٥ خانوی تێدا بوو. واتە بەهۆی شەرەوە نزیکەی لە ٢١٪ی ئاشەکانی‌و لە ٤٥٪ی خانەکانی‌و نزیکەی لە ٤٦٪ی گەرماوەکانی‌و نزیکەی لە ٥٢٪ چایخانەکانی و نزیکەی لە ٥٦٪ دوکانی ناوبازارەکانی‌و نزیکەی لە ٥٧٪ی خانوکانی‌و نزیکەی لە ٦٦٪ی مزگەوتەکانی‌و نزیکەی لە ٦٧٪ی قەیسەری‌یەکانی‌و نزیکەی لە ٧٣٪ی بێستانەکانی‌و لە ١٠٠٪ تەکیکانی بەجارێك کاول بوون . بۆیەکا هیچ سەیر نی‌یە نووسەرانی ئەو راپۆرتە پێشنیاریان کردووە واز لە خودی شارەکە بهێنری‌و لە تەنیشتی‌یەوە شارێکی نوێ دروست بکرێ[١٥] .

بەلگەیەکی‌تری هەر ئەو رۆژگارە باسی ئەوە دەکات چۆن لە صەدا هەشتای دانیشتوانی سلێمانی بەهۆی شەرەوە یا نەماون ، یا کۆچیان کردووەو چۆن بەرهەمی کشتوکالی پێنج یەکی بەرهەمی جارانی‌یەو نرخی تەنێك گەنمی گەیشتۆتە ١٦٠٠ روپی‌و هی تەنێك برنجیشی گەیشتۆتە ٢٤٠٠ روپی[١٦] . بەپێی قسەکانی رۆژنامەی

---

(١٤) لەبەر دوو هۆی سەرەکی وامان بەپێویست زانی زۆربەی ئەو بەلگانەی دەیانهێنینەوە پێوەندی‌یان بە ناوچە کوردەواری‌یەکانەوە هەبێ . یەکەمیان چونکە دەربارەی ناوچەکانی‌تری عیراق شتی زۆرو دەربارەی ناوچەکانی لای خۆمان شتی کەم بلاوکراوەتەوە . دووەمیشیان لەبەر ئەوەیە کە دەمانەوێ لە رێگەی راستی‌یەکانی ناو ئەم وتارەوە هۆکانی خۆش‌کردنی ئاگری بزوتنەوەی رزگاریخوای ئەو قۆناغەی کوردستان دەست‌نیشان بکەین .

(١٥) المركز الوطني لحفظ الوثائق . الملف :

20/01 (Sulaimaniyah Municipality , 1920).

(١٦) المركز الوطني لحفظ الوثائق . الملف :

67/17 (Sulaimaniyah , Scarcity).

«العرب» کە ئینگلیزەکان ئەوسا لە بەغدا دەریان دەکرد لە هیچ شارێکی تری عیراقدا گرانی نەگەیوەتە ئەو رادەیە[١٧] .

گەلێك لە ئینگلیزە ئەوروپایی‌یە پێشکەوتووەکان کە هاتنە عیراق ویستیان ، بێ ئەوەی گوێبدەنە داب‌و نەریتی ئایینی‌و نەتەوەیی‌و تەنانەت هۆزایەتی ناوچەکە ، وەك لای خۆیان رەفتار بکەن ، ئەو کارەی بووە هۆی تەقینەوەی نارەزاییەکی بێئەندازە لە ناخی دەرونی ساکارانی ولاتدا . ئەو مێژوونووسانەی باسی شۆرشی بیستیان کردووە[١٨] لەو بارەیەوە گەلێك نمونەو بەلگەیان دەربارەی ناوەندو باشووری عیراق هێناوەتەوە . بۆیەکا لێرەشدا تەنها چەند نمونەیەکی لای خۆمان دەهێنینەوە . ئینگلیزەکان لە شارەکانی کوردستاندا ئاشکرا رێگەیان دا بە زۆر کەس نەك تەنها مەی ، بەلکو تەنانەت بەنگیش بفرۆشن . شاری واش هەبوو نەك تەنها تیاترۆیان تیا دانا ، بەلکو کارخانەشیان تێدا کردەوە . تیاترۆکەی هەولێر شەری قورسی بەخۆیەوە بینی[١٩] . «لاوی چیا»[٢٠] ئەنوەر مائی دەلێ هاتنی ئینگلیزەکان کاری کردە سەر رەوشتی بەشێك لە بادینی‌یەکان[٢١] .

ئەو ئینگلیزانەی لە ولاتی خۆیاندا نمونەی نەرم‌و نیانی‌و رەوشتن زۆر جارکە دەبنە کاربەدەستی ولاتە ژێردەستەکانیان بە لوت بەرزی‌و دلرەقی لەگەل دانیشتوانیان دەجولێنەوە . زۆربەی ئەو نووسەرانەی باسی بیستەکانیان کردووە چەند نمونەیەکیان لەو بارەیەوە هێناوەتەوە . یەکێکیان لە یادداشتەکانیدا باسی ئەوە دەکات چۆن جارێکیان شێخێکی باقوبە لای حاکمی سیاسی شار دەبێ ، لەو کاتەدا سەگەکەی

(١٧) «العرب» . بغداد ، ٣ ايار ١٩١٩ .

(١٨) بەتایبەتی مامۆستایان حەسەنی‌و وەردی‌و فەیاز (بڕوانە : عبدالرزاق الحسني ، الثورة العراقية الكبرى . الطبعة الثالثة الموسعة ، بيروت – صيدا ، ١٩٧٢ . الدكتور علي الوردي ، لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث ، الجزء الخامس . القسم الاول . بغداد ، ١٩٧٧ ، القسم الثاني ، بغداد ، ١٩٧٨ . الدكتور عبدالله الفياض . الثورة العراقية الكبرى سنة ١٩٢٠ ، الطبعة الثانية ، بغداد ، ١٩٧٤) .

(١٩) بڕوانە :
«صدى الاحرار» (جريدة) ، الموصل ، ٢٠ شباط ١٩٥٣ .

(٢٠) لاوی چیا نازناوی ئەنوەر مائی‌یە .

(٢١) انور المائي . الاكراد في بهدينان ،الموصل ١٩٦٠ ، ص ١٨٤ – ١٨٥ .

جەنابی حاکم توخنی دەکەویٚو ئەویش کە سەگ بەلایەوە گلاٚوە کەمێك خۆی لیٚدوور دەخاتەوە . حاکم لە پیرەشێخ دەخوریٚو بە مۆنی‌یەوە پێی دەڵیٚ : یا شێخ سەگەکەم زۆر لەتۆ خاوێن‌ترە[٢٢] . دیارە ئەو قسەیە ئەگەر ڕاستیش بیٚ گوتنی ڕەوا نی‌یە .

ئەفسەرانی ئینگلیز بەهەمان دەستوور لەگەڵ دانیشتوانی ناوچە کوردەواری‌یەکاندا ڕەفتاریان دەکرد . مێجەر سۆن کەی بهاتایە ناوبازار دەبوو هەموان بەرزە پیٚ لەبەری هەڵسن . ڕاستە ئەو وەك گرینهاوسی ئەفسەری نەجەف قامچی بەکار نەدەهێنا ، مەرایی‌کەران خۆیان ملیان بۆ دەداو بە شانوباهویاندا هەڵدەدا ، بەلاٚم خۆیشی ئەوەی دەویست . مێجەر سۆن پیاوەکانیشی بەردابووە گیانی خەڵکی شار . عەزیز خان کە یەکێکیان بوو کابرایەکی نەخوێندەواری چاوچنۆكو دڵیٚڕەق بوو . ئەو پیانقۆی هێنایە سلێمانی[٢٣] .

پڕیشکی ڕەفتاری ناهەمواری ئەفسەرانی ئینگلیز گەلێك لە پیاوماقوڵاٚنی کوردستانی گرتەوە کە یەکێکیان شێخی بەردەقارەمانی نەمر بوو . مەحمود جەودەتی نیشتمانپەروەری بەناوبانگ لەتاو سۆن ناچار بوو سەری خۆی هەڵگریٚ .

بەڵگەکانی لقی موسڵی «کۆمەڵەی عەهد»[٢٤] گەلێك ڕاستیی بایەخداری لەم بارەیەوە بۆ پاراستووین ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە پێوەندی‌یان بە ڕەفتاری ناشرینی ئەفسەرانی ئینگلیزەوە لەگەڵ شێخانی بادیناندا هەیە . ڕۆژی چواردەی مانگی ئابی ساڵی ١٩١٩ لقی موسڵی کۆمەڵەی عەهد نامەیەکی ناردە بارەگای بەرزی کۆمەڵە لە شام دەربارەی ئازاردانی نەقشەبەندی‌یەکان . ڕابەرانی لقی موسڵ لە نامەکەیاندا دەڵیٚن :

---

(٢٢) بروانە :
طالب مشتاق ، اوراق أيامي ، الجزء الأول ، بيروت ، ١٩٦٨ ، ص ٩١ .

(٢٣) بروانە :
«پێشکەوتن» ، ٦ی مایسی ١٩٢٠ .

(٢٤) «جمعية العهد» یەکێك بوو لەو کۆمەڵە سیاسی‌یانەی ڕووناکبیرانی عەرەب دایانمەزراندن . دوای شەڕ بارەگای بەرزی عەهد لە شام بوو . لقی مووسڵی عەهد یەکێك بوو لە لقە هەرە چالاكو دڵسۆزەکانی کە زۆربەی ئەندامانی تا سەر بە خاوێنی مانەوە .

«ئێمە تەواو دڵتەنگین بەهۆی ئەو شێخانەوە . . . ئینگلیزەکان بێپەروا دەیانەوێ سەر بە هەموو سەربەرزێك شۆڕ بکەن‌و ئازاری هەموو سەردارێك بدەن گەر کوێرانە دوویان نەکەون ، یا وەك دەیانەوێ مل بۆ فەرمانەکانیان نەدەن . هەمان کات ئەوان چاویان بەراپی نایەت کەسێکی خاوەن دەسەڵاتی وەك جەنابی شێخ بەهاددین ئەفەندی نەقشەبەندی ببینن گەر نەتوانن بیکەنە داردەستی خۆیان» (٢٥) .

هەمووی بەسەر یەکەوە دوو حەفتەی نەخایاند کاتێك لقی موسڵی کۆمەڵەی عەهد نامەیەکی تایبەتیی‌تری نارده شام‌و ئەم هەواڵەی خوارەوەی بە بارەگای بەرزی کۆمەڵە ڕاگەیاند :

«بەر لە چەند ڕۆژێك ئینگلیزەکان لە هەولێر سەعید ئاغاو کورەکەی‌و ژمارەیەك هاوڕێیانیان بە تۆمەتی کوشتنی چاوەشێکی ئینگلیزو بریندارکردنی دوو پۆلیس‌و دوو جەندرمە گرت . یەکێك لە پۆلیسەکانیش ئینگلیزو ئەوی‌تریان عیراقی یە . هەروەها ژمارەیەك لە پیاوەکانی سەعید ئاغاش بریندار بوون . ئەو هەرایە لەسەر ئەوەبوو کە ڕۆژێك لەوەپێش چاوەشەکە لە تیاترۆ لە کوری سەعید ئاغای داوەو گەلێك جنێوی ناشرینی پێداوە» (٢٦) .

زەبرو زۆری ئینگلیز بێ جیاوازیی چین‌و دەستە هەموانی گرتەوە . لقی موسڵی «کۆمەڵەی عەهد» لە نامەیەکی‌تریدا ڕۆژی ٨ ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩١٩ نووسیوی‌یە دەڵێ :

«داگیر کەران هیچ زۆرداری‌یەك لە باریاندا نەماوە لەگەڵ خەڵکیدا بەکاری نەهێنن . کەمترین هەڵەی هەر کەسێك دەبێتە هۆی دارکاری‌کردنی بە ڕوتو قوتی‌و زۆر جار تەنی ئەو کەسە دەهێننە خوێن‌و جێ‌قامچێکانیان بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ دەبێتە دوومەڵ‌و هەو بە لەشی‌یەوە . خەڵکی وایان لێهاتووە سزای پارە

(٢٥) «صدى الاحرار» ، ١٣ شباط ١٩٥٣ .

(٢٦) «صدى الاحرار» ، ٢٠ شباط ١٩٥٣ .

که بۆته گەورەترین داهاتی داگیرکەر به نیعمەتی دابنێن له عاستی لێدان‌و دارکاری‌و پی‌کردنی کاری نزمدا . خۆزگا ئەوانەی ئینگلیز به تاوانباریان دادەنێن وابونایه ! گەلێك کەس ئاخنراونەته زیندانەکانەوه بێ‌ئەوەی تاوانێکیان لەسەر کرابێته مالْ ، یا دادگەیەك بڕیاری گرتنیانی دابێ . بەوێنه ١٨ گۆیانی‌یان[٢٧] گرتووه بێ ئەوەی هیچ پێوەندی‌یەکیان بەو رووداوانەوه هەبێ که لەناو چیاکاندا قەومان ، ئەوان دەمێکه له موسڵ به حەماڵی دەژین . ئەو گۆیانی‌یانه تاوەکو کۆلۆنێل لیچمەن نەگوێزرایەوه دلیم‌و کاپتەن بێل نەهاته جێگەی بەرنەدران»[٢٨] .

کاربەدەستانی ئەوسای ئینگلیز چەند جارێك دانیان بەوەدا ناوه که جۆری ڕەفتاری بەشێك له ئەفسەرانیان بۆته هۆی دروستبوونی ڕقێکی زۆر له ناخی دەرونی زۆرینەی دانیشتوانی عیراقدا . خاتو بێلی بەناوبانگ[٢٩] هەرچەنده گەلێك پاکانەی بۆ زۆربەی هاوکارەکانی کردووه ، بەلام چەند جارێکیش له نووسینەکانیدا پەنجەی بۆ ئەو ڕاستی‌یه ڕاکێشاوه . لەوەیش گرنگتر ڕای جەنەرال هالدەینه که بۆ خۆی فەرماندەی ئەو لەشکره بوو که دامرکاندنەوەی شۆڕشی بیستی کەوته ئەستۆ . هالدەین ڕەفتاری ناهەمواری ئەفسەرانی ئینگلیز به یەکێك له هۆ سەرەکی‌یەکانی شۆڕش دادەنێ[٣٠] .

هەمان ڕاستی له بەڵگەکانی شۆڕشیشدا بەدی دەکرێ . ڕۆژنامەی «الفرات»ی داخ لەدڵ وای لێهاتووه ئۆبالی هەموو خراپەکاری‌و زەوت کردنێکی کۆن‌و نوێ له مێژوودا بخاته ئەستۆی ئینگلیزەکانەوه . وای لێهاتووه سلاوی ڕێز بنێرێ بۆ تاریکستانی سەده ناونجی‌یەکان‌و فەرعەونەکان‌و چەنگیز خان‌و تەیموری لەنگ‌و هۆنه

(٢٧) مەبەست ئەندامانی هۆزی گۆیانی نیشتەجێی باکووری زاخۆیه . گۆیان یەکەم هۆز بوو له عیراق چەکی دژی ئینگلیز هەلگرت .

(٢٨) «صدى الأحرار» . ٣ نیسان ١٩٥٤ .

(٢٩) مەبەست میس بێله که کاربەدەستێکی گەورەی ئینگلیز بوو له عیراق . جاروبار به «شاژنی بێ تاج» ناو دەبرێ .

(٣٠) A.L. Haldane, The Insurrection Mesopotamia, Edinburgh, 1922. PP. 20 — 21.

خوێنرێژەکانی ئەوروپا ، چونکە ، وەك دەڵێ «خوایە خۆت ئاگاداری ئەوان هەستیان ناسکترو دڵیان چاکتر بوو لە ئینگلیزە زۆردارە بەربەرەکان»[٣١] .

عیراقی‌یەکان بە عەرەب‌و کوردیانەوە پێیان وابو لەگەڵ نەمانی دەسەڵاتی عوسمانی‌و هاتنی ئینگلیزدا تیشکی ژیاری‌و نیعمەتی خوێندەواری دەگاتە هەموو قوژبنێکی وڵات . بێ‌گومان هەرچۆن بێ‌و لەبەر گەلێك هۆی ئاشکرا ژێردەستەیی ئینگلیز خەڵکی لە ژیانی شارستانەتی نزیکتر دەخاتەوە وەك لە ژێردەستەیی عوسمانی . بەڵام بەهۆی ئەو بارە یەکجار گرانەوە کە شەڕی یەکەمی جیهان خستی‌یە ئەستۆی هەموانەوە قۆرت کەوتە ڕێگەی ئەو دیاردەیەوە . ئینگلیزەکان دەستوبرد شتێکی ئەوتۆیان بۆ نەکرا ، خەڵکیش پەلەیان بوو . لەبەر گەلێك هۆی تێکهەڵکێش باری خوێندەواریی وڵات لە ساڵانی یەکەمی دوای شەڕدا دایە دواوە . هەموو ئەو پارەیەی ئینگلیزەکان ساڵی ١٩١٩ – ١٩٢٠ بۆ کاروباری خوێندنیان دانا بریتی بوو لە ٧٠ هەزار لیرەی عوسمانی ، واتە دوو هێندی ئەو پارەیەش نەدەبوو کە عوسمانی‌یەکان ساڵی ١٩١١ – ١٩١٢ تەنها بۆ ویلایەتی بەغدایان دانا . لەبەر ئەوە هیچ سەیر نی‌یە ژمارەی قوتابخانەکانی هەموو عیراق هاتە سەر نیوەی ژمارەیان لە ساڵی ١٩١٤دا . کار گەیشت بەوەی ئینگلیزەکان لە شارێکی وەك موسڵدا ژمارەیەك قوتابخانەی سەرەتایی‌و ناوەندی‌و فێرگەیەکی ئامادەکردنی مامۆستایان دابخەن[٣٢] .

کاروباری خوێندن لە ناوچە کوردەواری‌یەکاندا لەوەیش خراپتر بوو . مێجەر سۆن لە پتر لە ٣ ملیۆن ڕوپیێ داهاتی ناوچەی سلێمانی خۆی تەنها ٦٣ هەزار ڕوپیێی بۆ کاروباری خوێندنی تەرخان‌کرد . واتە نزیکەی لە ٢٪ی داهاتی ناوچەکەو ٢٠ هێند لەو پارەیە کەمتر کە بۆ پۆلیس‌و پاسەوانە تایبەتی‌یەکانی خەرج‌کرد[٣٣] .

ئەو جۆرە هەڵوەستە کارێکی ئەوتۆی کرد لە سەرەتای فەرمانڕەوایی ئینگلیزەکاندا خوێندنی کوردی ، بەپێچەوانەی ئەوەوە کە چاوەڕوان دەکرا ، بداتە

---

(٣١) «الفرات» ، العدد الرابع . ١٣ ذی الحجة ١٣٣٨ .

(٣٢) «العرب» ، ١٣ ایار ١٩١٩ ، «صدى الاحرار» ، ٣ نيسان ١٩٥٣ .

(٣٣) بەپێی ئەو ژمارانە لێکدراوەتەوە کە مێجەر سۆن بۆ خۆی لە ڕۆژنامەی «پێشکەوتن»دا بڵاوی‌کردوونەوە (بڕوانە : «پێشکەوتن» ، ٢٣ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٠) .

دواوە . دوای تەواوبوونی شەڕ ئینگلیزەکان تەنها قوتابخانەیەکی سەرەتایی یان لە سلێمانی کردەوە ، لە کاتێکدا بەر لە شەڕ لە هەمان شار دوو قوتابخانەی سەرەتایی و یەکێکی ناوەندی و فێرگەیەکی سەربازیی هەبوو کە ژمارەی قوتابیانیان بەسەر یەکەوە ٣٣٠ کەس و ژمارەی مامۆستایانیان ٢٠ کەس بوو . لە کۆتایی بیستەکاندا دیسان لە سلێمانی تەنها ١٠ قوتابی ناوەندیی هەبوون ، واتە شازدە جار کەمتر بوون لە ژمارەی ساڵی ١٩١٤یان . هەر ئەو دەوروبەرە ژمارەی شاگردانی قوتابخانە کوردی یەکانی سەرانسەری کوردستانی عیراق ١٥٤٥ کەس بوو ، بەرامبەر ٦٣٠٠ کەس کە لە قوتابخانە گاورەکان و ٨٤٠٠ کەس کە لە قوتابخانە جووەکان دەیانخوێند[٣٤] .

ڕاستە ئەوانەی حسابێکی ئەوتۆیان بۆ ئەم لایەنەی ژیانی ڕۆشنبیریی ئەوساکە دەکرد کەم بوون ، بەڵام ئەوانەی بایەخیان پێ دەدا ، واتە ڕووناکبیران یا ئینتیلیگێنسیا (ئینتلیجێنسیا) ، دەستەیەکی کاریگەری کۆمەڵیان پێک دەهێنا کە هی وایان تێدا بوو سەرەتا بەدڵ هاتنی ئینگلیزیان پێ خۆش بوو .

هۆکانی کۆبوونەوەی نارەزایی لە ناخی دەروونی عەرەب و کوردی عیراقدا لەوانە زیاترن کە تاوەکو ئیستە باسمان کردن . لەناو ئەو هۆیانەدا شوێنی هەستی ئایینی یەکجار گەورەو دیارە ، بە ڕادەیەک مێژوونووسی عیراقی ئەوتۆ هەیە دەیکاتە هۆی یەکەمی بەرپابوونی ئاگری «شۆڕشی بیست» . زۆر کەس بە چاوی کافرو زەندیق سەیری ئینگلیزیان دەکرد ، تەنانەت ئەوانەشیان کە بەدەورو خولیاندا دەهاتن دوای خۆیان قاپەکانیان بسمیل دەکردن ، گەلێکی ئەوتۆش هەبوون هێشتا مەیلی سوڵتان ڕەشادی « خەلیفەی موسڵمانان » دەیبزواندن . لەوەدا دەوری جۆری ڕەفتاری ئینگلیزەکان خۆیان کەم نەبوو . ئەوان تا عوسمانی یەکان لە بەغدا بوون بەرگی یەکە پشتیوانی موسوڵمانەتی یان پۆشیبو[٣٥] ، کەچی هەر ئەوەندە شەڕ تەواو بوو و بە مەرامی خۆیان گەیشتن کەوتنەوە خاچپەرستی یەکەی جارانیان ، گەلێک گاورو جویان لەخۆیان نزیک خستەوە . ڕاستە گاورو جوی ئەوسای عیراق ، لەبەر گەلێک

---

(٣٤) دەربارەی سەرچاوەکانی لێکدانەوەی ئەو ژمارانە بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٦٣ی بەشی یەکەمی کتێبی «دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية» (ل ٤٤–٤٥) .

(٣٥) ژمارەکانی «العرب» و «تێگەیشتنی ڕاستی» پڕن لە نمونەی سەلمێنەری ئەو بۆچوونە .

هۆ ، له موسڵمانی خوێندەوارتر بوون ، بەڵام ئەوە تاکە هۆ نەبوو کە زۆربەی ئەفسەرانی ئینگلیزی هان دەدا پشت تەنها بەوان ببەستن .

وێڕای ئەو کارەی بۆ پیاوی ژیر پاکانەی بۆ نی یە ئینجا زۆربەی کاربەدەستانی ئینگلیز نەیاندەزانی چۆن رەفتاری شێخو مەلا بکەن . دەستی ژمارەیەکیان گەیشتە داهاتی ئەوانیش . ئەفسەری خوێن گەرمی ئەوتۆ هەبوو ئاشکرا گاورچێتی دەکرد . هی واشیان هەبوو ، وەك لۆنگریك[٣٦] ، پێی وابوو ئەو هەڵگری «ئاڵای ژیاریی سپی‌پیسێنستانی ئەوروپایە» . ئەوانە صەلاحەددینی ئێمەو شێردڵی[٣٧] خۆیان لەیاد کردبوو .

بۆ ئەوەی باشتر ئەم لایەنەی باسەکە روون بکەینەوە پەنا دەبەینە بەر بەشێك لەو قسانەی رۆژنامەی «الفرات» لەم بارەیەوە کردوویە . لە ژمارە چواریدا «الفرات» ئاشکرا خوێن لە دڵی دەتکێ کە دەڵێ :

«پێمان بڵێن کام دەوڵەتی ئازاد بەر لە ئینگیلتەرە بەربەستی مەولوی کردووە ، کام کاربەدەستی کارگێڕی یا سیاسی یا سەربازی بەر لە رابەرانی ئینگلیز زاتی کردووە دەستوەرداتە ناوکاری ئەم رێبازە چەسپاوەوە . با بڵێین پیاوێکی سیاسی یا کارگێڕی یا سەربازی دڕندەی ئەوتۆ هەیە کە حەز دەکات گاڵە بە مافی ئازادی گشتی بکات ، بەڵام ئاخۆ بێئابڕوویی نی‌یە لەگەڵ ئەوەشدا ئیدیعای شارستانەتی بکات ؟»[٣٨] .

---

(٣٦) لۆنگریك یەکێك بوو لە ئەفسەرە سیاسی‌یەکانی ئینگلیز . چەند ساڵێك کەرکوکی بەدەستەوە بوو . لە نووسینەکانیدا بە ئاسانی هەست بەو جۆرە بیرکردنەوە رەگەزپەرستانەیە دەکرێ ، بەتایبەتی لەو کتێبەیدا کە ناوی ناوە « عیراق لە ساڵی ١٩٠٠ وە تاوەکو ساڵی ١٩٥٠» (بڕوانە :
S. H. Longrigg , Iraq 1900 to 1950. A political, social and economic history, London, 1953).

(٣٧) مەبەست ریچاردی یەکەمی پاشای ئینگیلتەرەیە (١١٨٩–١١٩٩) کە لە سێیەم هێرشی خاچداراندا بەشداریی کردو لە نزیکەوە لەگەڵ صەلاحەددینی ئەیوبیدا پێوەندیی پەیدا کرد .

(٣٨) «الفرات» ، العدد الرابع ، ذی الحجة ١٣٣٨ . شایانی باسە نیوەی سەرتاپای لاپەڕەکانی ئەو ژمارەیەی رۆژنامەی «الفرات» بۆ ئەو باسە تەرخان کراوە .

بروا ناکەم ڕاو فەرمانەکانی پیاوە ئایینی‌یەکانی باشوور دەنگێکی ئەوتۆیان لای خۆمان دابێتەوە . بەڵام برواش ناکەم فەقیّ‌و مەلای کوردستان هاتن‌و فەرمانڕەوایی گاورانیان بەدڵ بوبێ . جاروبار ڕۆژنامەی «پێشکەوتن»یش هەڕەشەو گوڕەشەی کاربەدەستانی ئینگلیزو بڕیارەکانیانی دەربارەی قەدەغەکردنی کۆبونەوەو مەولوی ناو مزگەوتەکانی بەغدای بلاّودەکردەوە . لە یەکێك لە ژمارەکانیدا «پێشکەوتن» دوای بلاّوکردونەوەی هەڕەشەیەکی زۆری لەو بابەتەی ویلسن لە بەغدا زوو زوو دوپاتی دەکردەوە ، هەواڵی خنکاندنی «چوار مفسید»یشی چاپکردووە[٣٩] .

شۆڕشی بیست لەو جۆرە ڕوداوانە نەبوو بتوانرێ لە هیچ ناوچەیەکی ناوەوەی ولاّت یا لە دەرەوە دابڕێ[٤٠] . ئەو کەسەی هەوڵێکی وا بدات نە لە نرخی شۆڕشی بیست‌و نە لە نرخی هیچ بزوتنەوەیەکی ئازادیخوای‌تر بەرز یا نزم دەکاتەوە ، ڕای ئەو جۆرە کەسانە نە سەنگیَ هەیە نە بایەخ تا ئەوە بهێنیّ کەس خۆی بە ولاّم‌دانەوەیانەوە ماندو بکات ، ڕەنجی بەفیڕۆچوویان بۆی نی‌یە تەنانەت شان لە شانی ڕەنجی ئەوانەش بدات کە دەیانەویّ بە بێژنگ بەری ڕۆژمان لیّ‌بگرن .

بەپێی یاسایەکی مێژوویی چاسپاو هیچ ڕوداوێك نی‌یە لە قەوارەو قاوغێکی تەسکدا بمێنێتەوەو لە دەوروبەر دابڕێ . چ بەڵگەکانی شۆڕش‌و چ بەڵگەکانی ئینگلیزو چ لێکدانەوەی گەلێك مێژوونووس دەمێکە ئەوەیان سەلماندووە کە :

١ – ڕاپەڕینە بەجەرگەکانی کوردەواریی لای خۆمان یەکێکن لەو هۆ گرنگانەی ڕێگەیان بۆ تەقینەوەی «شۆڕشی بیست» خۆش کرد .

٢ – « شۆڕشی بیست » لە زۆر ناوچەی کوردەواریدا دەنگ‌و ڕەنگی دایەوە . تەنانەت هۆزی ئەوتۆ هەبوو کە هێشتا هەستی نەتەوەیی سەردارانی نەهەژاندبوو ، بەڵام ئەو سەردارانەو پیاوەکانیان لەبەر گەلێك هۆ لە ئینگلیز داخ لەدڵ بوون‌و ساڵی

---

(٣٩) بروانە : «پێشکەوتن» ، ١٩ی ئابی ١٩٢٠ .

(٤٠) ژمارەیەك نووسەر دەیانەویّ بەزۆر شۆڕشی بیست بئاخننە ناو قاوغێکی تەسك‌و تەنگەبەرەوە (بەوێنە بروانە : ستار جبر ناصر ، هوامش علی کتاب علي الوردي لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث ، الجزء الخامس ، بغداد ، ١٩٧٨ ، ص ٧٤–٨٥ . الراصد التقدمي . ثورة العشرين . البعد القومي والاهداف الوطنية . – «العراق» ، ٢٩ حزيران ١٩٧٨) .

١٩٢٠ باری شڵەژاویان بە هەل زانیو ئەوانیش لای خۆیانەوە بەربوونە گیانی داگیرکەر .

٣ – بزوتنەوەی نەتەوەیی عەرەب لە میسرو شامو حیجازو دوابەدوای ئەو بزوتنەوەی رزگاریخوای کەمالی‌یەکانی تورکیاو سەرکەوتنی یەکەم شۆڕشی سۆشیالیزمی لە جیهاندا دەوریان لە وریابوونەوەی ڕوناکبیرانی عیراقو ڕیسواکردنی دەوڵەتە ئیمپریالی‌یەکاندا زۆر بوو نەك کەم .

ئەو نموونەو بەڵگانەی باسمان کردن هەرچەندە چمکێکن لە خەرمانێك ، بەڵام پێم وایە بەسن بۆ ڕوونکردنەوەی مێژووی هۆکانی شۆڕشی بیست . دیارە هەر ڕوداوێك بەرهەمی ئەو جۆرە هۆیانە بێ دەبێ ئەنجامیشی وەك خۆی گەورەو دیار بێ .

(٢) ئەنجامەکانی شۆڕشی بیست

نەك ڕۆژی ٣٠ی حوزەیران وەك باوە ، واتە ئەو ڕۆژەی شەعلان ئەبولچۆنی سەرەك هۆزی زەوالمی تێدا گیراو پیاوەکانی ئازادیانکرد ، بەڵکو لە سەرەتای بەهاری ساڵی ١٩٢٠وە شۆڕشی گەلی عیراق دژی ئینگلیزی داگیرکەر لە بەغداو نەجەفو کەربەلاو شوێنیتر سەری دەرهێنا . لە هەموو لاوە کۆبونەوەو خۆنیشاندان دەستی پیکرد ، سەربەخۆیی بووە دروشمی ڕۆژانەی خەباتی جەماوەر . تا دەوروبەری کۆتایی مانگی حوزەیران ڕاپەڕینی گەل لە شارەوە گەیشتە لادێو مەڵبەندی هۆزە چەکدارەکانی فوراتی ناوەندو لەوێدا قۆناغێکی نوێ لە شێوازی خەباتی کۆمەلانی خەڵکی ولاتدا دەستیپیکردو چەند مانگێکی خایاند . بەپێی گەلێك سەرچاوە ژمارەی ئەوانەی لە پێناوی ڕزگاری نیشتماندا پەلاماری چەکیان دا لە ١٣٠ هەزار کەس زیاتر بوو .

شۆڕشگێران توانییان ژمارەیەك شارو بەشی هەرە زۆری مەڵبەندەکانی فوراتی ناوەند ئازاد بکەن . نەجەف بووە بارەگای سەرکردایەتی شۆڕش . تا سەرەتای ئابی ساڵی ١٩٢٠ کڵپەی ئاگری شۆڕش گەیشتە باقوبەو دێلتاوەو شارەبانو دەلی عەبباسو لەوێوە ئیتر بەرەو لای خۆشمان تەشەنەی کرد . هۆزی دەلۆی ناوچەی

خانەقین‌و کفری بە سەرکردایەتی کەریمی خەسرەو بەگ‌و برایم خان دەستی باشیان لە دوژمن وەشاند . هەر لەو رۆژانەشدا ژمارەیەك ناوچەو هۆزی‌تری کوردەواریی وەك لەیلان‌و زەنگەنەو داودەو سورچی ڕاپەڕین . هەولێر وا شلەقا کە ئارنۆلد ویلسن ناچار بوو لەو کاتە ناسکەدا بەغدا بەجێ بهێڵێ‌و بە فڕۆکەی تایبەتی بچێتە ئەوێ[٤١] .

ڕاستە لەبەر گەلێك هۆ ئینگلیز توانی بە زەبری چەکی کوشندەی نوێ «شۆڕشی بیست» دابمرکێنێتەوە ، بەڵام هەر ئەو دامرکاندنەوەیە بۆ خۆی زۆر کەوت لەسەری . ئەو سەربازو ئەفسەرانەی ئینگلیز کە لە شەرگەکاندا کوژران یا بێ سەروشوێن مانەوە ژمارەیان ١٠٤١ کەس‌و بریندارپشیان ١٢٢٨ کەس بوو[٤٢] .

لەو کاتەدا کە لەندەن بۆ پولێك دەچو بە ئاسانا دامرکاندنەوەی «ۆرشی بیست» نزیکەی ١٠٠ ملیۆن پاوەن لەسەری کەوت[٤٣] کە بۆ سەرەتای بیستەکان‌و باری ئابووریی دوای شەڕ پارەیەکی یەکجار زۆر بوو . بەڵام دوای دامرکاندنەوەی شۆڕشیش ئینگلیزەکان لەترسی بەرپابوونەوەی ناچار بوون لەشکرێکی گەورە لەناو خاکی عیراقدا بهێڵنەوە کە خەرجی زۆرو باری گران بوو . تەنها لە یەکەم ساڵی دوای دامرکاندنەوەی شۆڕشدا خەرجی ئەو لەشکرە گەیشتە نزیکەی ٢١ ملیۆن پاوەنی زێڕ[٤٤] .

گەورەیی «شۆڕشی بیست» لەوەدا خۆی نواند کە داگیرکەری ناچار کرد لە سیاسەتیدا بەرامبەر عیراق چەند هەنگاوێك بکشێتە دواوە . ئینگلیز چاك لەوە

---

(٤١) محەمەد مەهدی بەسیرو حەسەنی‌و فەیازو وەردی‌و کاتلۆف‌و هالدەین‌و ژمارەیەکی‌تر لە نووسەرانی خۆو بێگانە بە درێژی باسی بەسەرهاتەکانی شۆڕشیان کردووە . منیش بەپێی توانا لە کتێبەکەی خۆمدا ڕوداوەکانی کوردستانم ڕوون کردۆتەوە .

(٤٢) سەرچاوە ئینگلیزی‌یەکان ١٠٤١ کوژراوو ونبووەکان دەکەن بە دوو بەشەوە : ٤٢٦ کوژراوو ٦١٥ ونبوو .

(٤٣)

. P. W. Ireland, Iraq. A study in political development, London, 1937, p. 273

(٤٤) بڕوانە :

ب .م . دانتسیگ . عیراق دوێنێ‌و ئیمڕۆ ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ، لە ٢٤ .

گەیشت کە ناتوانێ سەربەخۆیی گەلی عیراق پێ‌شێل بکات . هەر زوو هاوار لە ئەسکویثی سەرەك وەزیرانی پێشووی بەریتانیا هەڵساو لە هۆڵی پەرلەماندا بە ئاشکرا داوای کشانەوەی قشونی وڵاتەکەی لە ویلایەتی موسڵ‌و بەغدا کرد . ڕۆژنامەی «ئۆبزێرڤەر»ی بەناوبانگ ڕۆژی ٢٣ی ئابی ساڵی ١٩٢٠ دەربارەی هەمان باس نووسیویە دەڵێ :

«بیرکردنەوە لەوەی ئەرکی سەرەکیی سەر شانی ئێمە داسەپاندنی یاساکانمانە بەسەر گەلێکدا کە بێ پێچ‌و پەنا تێی گەیاندووین پێویستی پێ‌یان نی‌یە کارێکە تەنها بۆ پێکەنین دەشێ» .

هەمان ڕۆژ «سەندێی تایمس» کە ئەویش ڕۆژنامەیەکی بەناوبانگی‌تری لەندەنی‌یە ، داوای لە کاربەدەستان کرد دان بنێن بە ژێرکەوتنی سیاسەتیاندا لە عیراق‌و دەست لە یەخەی دانیشتوانی بەردەن .

هەر ڕوداوێك ئەنجامەکانی بگەنە ئەو پلەو ڕادەیە بێ‌گومان دەبێ بایەخی مێژوییشی گەورەبێ !

(٣) بایەخی «شۆڕشی بیست»

ئەوەی تاوەکو ئیستە دەربارەی هۆو ئەنجامەکانی «شۆڕشی بیست» باسمان کرد سەنگی یەکەمی کێشانی بایەخی زۆری ئەو ڕوداوە گەورەیەیە لە تۆماری مێژوودا . هەر بزوتنەوەیەکی شۆڕشگێڕانە پاڵ بنێ بە دەیان هەزار کەسەوە بچنە ناو کۆڕی خەباتەوەو بە هەزارانیان سەریانی بۆ بکەنە قوربانی دەبێ بەسەرهاتێکی مێژوویی بایەخدار بێ . زۆربەی سەرچاوەکان لەو باوەڕەدان زیانی شۆڕشگێڕان خۆی دەدا لە نزیکەی ٨٤٥٠ کوژراوو بریندار . دوور نی‌یە لێکدانەوەیەکی ورد ژمارەیەکی گەورەتر بسەلمێنێ .

بەڵگەو نیشانەکانی بایەخی زۆری «شۆڕشی بیست» لەوێدا نابڕێنەوە . «شۆڕشی بیست» یەکەم ڕوداوی گەورەی مێژووی نوێی عیراقە کە عەرەب‌و کوردو کەمینەکان‌و موسڵمانی شیعەو سونی مەزهەب‌و گاوری لە سەنگەرێکدا کۆکردەوە . ئینگلیز لەو ڕۆژەوەی پێی نایە ناو خاکی عیراقەوە کەوتە وەشاندنی تۆوی دووبەرەکی‌و ناحەزی ، لەگەڵ ئەوەشدا ساڵی ١٩٢٠ ئەو تۆوە بەرێکی ئەوتۆی

نەدایێ . بە پێچەوانەی ئارەزووی ئەفسەرانی ئینگلیزو پیلانەکانیانەوە رۆژی چواردەی مایسی ئەو ساڵە یەکەم کۆبونەوەی پێکەوەی ئازادیخوایانی سوننەو شیعەی بەغدایی لە مزگەوتی قوبلانیەی ناو بازاری بەزازەکاندا دەستی پێ‌کرد . ئەو کۆبونەوەیە ئاوی سەرەتایەکی بایەخداری لە مێژووی عیراقدا رشت کە ئەوسا هەموو دڵسۆزێکی تێگەیشتوو تینوی بوو . ئیتر هەر ئەوەندەت دەزانی دانیشتوانی ئەمبەرو ئەوبەری بەغدا لە کۆبونەوەیەکی گەورەدا تێکەڵ دەبوون‌و هەمویان بە یەك دەنگ داوای خۆیبون‌و ئازادی‌یان دەکرد .

لەوەیش زیاتر . لەو رۆژانەدا هەر ئەوەندە نیشتمانپەروەرانی بەغدا هەستیان کرد کاربەدەستان پیلانێکیان بەدەستەوەیە بۆ لێدانی ئاهەنگێکی ئایینی گاوران لە رێگەی دوو سێ کرێ‌گرتەی موسڵمانەوە یەکسەر ژمارەیەکی زۆریان کۆبونەوەو بە ئالای سەوزو گوڵاوەوە روویان کردە کڵێسەی کلدانەکان‌و لەوێ تێکەڵی برا گاورەکانیان بوون‌و وەك یەك کەوتنە زیکرو تەهلیلە بۆ عیساو محەمەدو هاوار بۆ سەرفرازی گەل‌و نیشتمان .

دیسان لەوەیش زیاتر . یەکێك لە راپۆرتە نهێنی‌یەکانی ئەوسای پۆلیسی بەغدا باسی ئەوە دەکات چۆن «گوتەبێژی شۆرش» محەمەد مەهدی بەسیر[٤٥] لە کاتی کۆبونەوەی شەوی شازدەی حوزەیراندا لە مزگەوتی سەید سوڵتان عەلی خەڵکی بەغدای هان دەدا «جووەکان لەوە دڵنیا بکەن کە کەس توخنی دوکانەکانیان ناکەوێ !» .

«شۆرشی بیست» یەکەم بزوتنەوەی شۆرشگێرانەی رێکخراوی هەموو گەلی عیراق بوو لە پێناوی سەربەخۆییدا کە سەرکردایەتی‌و دەزگای کارگێری‌و سەربازی‌و ئۆرگان‌و چاپەمەنیی تایبەتی خۆی هەبو . «الفرات» و «الاستقلال» لاپەرەیەکی یەکجار دیارو پرشنگدارن لە هەموو مێژووی رۆژنامەنووسیی عیراقدا[٤٦] .

---

(٤٥) «گوتەبێژی شۆرش» بووە نازناوی محەمەد مەهدی بەسیر کە یەکێك بوو لە رابەرە خوێن گەرمەکانی جەماوەری شۆرش لە بەغدا . مامۆستا ‌ەفیق حیلمی لە «یادداشت»دا بەرز نرخاندویە .

(٤٦) بۆ درێژەی ئەوباسەبڕوانە ئەو وتارەی بە ناوی «من تأريخ صحافة ثورة العشرين» ەوە لە لاپەرە ٣٥–٧٠ی گۆڤاری «دراسات في التأريخ والآثار» (بغداد ، العدد الثاني ، ١٩٨٢)دا بلاوم کردۆتەوە .

وێرای هەموو ئەوانەی باسمان کردن مێژوونووسە پێشکەوتنخوازەکان لەو باوەڕەدان کە «شۆڕشی بیست» بووە بەردی بناغەی یەکیەتی خەباتی هاوبەشی کوردو عەرەب دژی داگیرکەرو بەو جۆوە ڕێگەی بۆ بەرزبونەوەی دەرکی سیاسی جەماوەری هەردوو لایان خۆش کرد بەوەی باشتر تێگەیشتن کە دوژمنیان یەکە[٤٧] .

هەرچەندە دوژمن توانیی «شۆڕشی بیست» لە خوێندا بگەوزێنێ ، بەلاّم هەمان کات ناچاریش بوو لە ئەنجامی فشاری ئەوو ترسی هەڵدانەوەی مل بۆ ژمارەیەك لە داخوازی‌یەکانی ئەوسای گەلی عیراق بدات . گۆڕینی ئانۆلد ویلسن کە عیراقی‌یەکان لە هەموو کاربەدەستێکی ئینگلیز زیاتر لێی داخ لەدڵ بوون‌و ناردنی پێرسی کۆکس بۆ بەغدا لە گەرمەی شۆڕشدا جۆرە کشانەوەیەکی تەکتیکی بوو کە ئینگلیزەکان بەر لە بەرپابونی ئاگری «شۆڕشی بیست» بە بیریاندا نەدەهات . دوور نی‌یە درەنگ‌و زوو یەکێك لە کورانی حسەینی شەریفی مەککە ببوایەتە پاشای عیراق ، بەلاّم گومان لەوەش ناکرێ کە ئینگلیزەکان بەهۆی شۆڕشی بیستەوە بە پەلە تاج‌و تەختی شاهی‌یان پێشکەش بە فەیسەڵی یەکەم کرد ، چونکە ئەوان هاتنە سەر ئەو بیرەی دەبێ عیراق لە ڕێگەی «پاشایەك‌و هەزار شێخەوە» ببرێ بەڕێوە نەك بەهۆی لەشکرێکی گەورەوە کە ئەرکی لەسەر باجدەری بەریتانیایی زۆر دەکەوت .

لە ڕۆژانی یەکەمی بەرپابونی‌یەوە «شۆڕشی بیست» لە سەرانسەری عیراق‌و ڕۆژهەلاّتی ناوەڕاست‌و کۆڕە سیاسی‌یەکانی ئەوروپاو ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا دەنگی دایەوە . وەك دیمان هەواڵەکانی شۆڕش زۆر بە خێرایی گەیشتنە ناو هۆڵە سیاسی‌یەکان‌و سەر لاپەڕەی ڕۆژنامەکانی لەندەن . ئارشیفە تایبەتی‌یەکانی ئینگلیتەرەو فەرەنسەو هندستان بە صەدان بەڵگەو ڕاپۆرتی نهێنی‌یان دەربارەی زۆر لایەنی شۆڕش تێدایە کە بە داخەوە تاوەکو ئیستەش بە دەگمەن دەستی مێژوونووسانیان گەیشتۆتێ .

---

(٤٧) بڕوانە :
«عیراق هاوچەرخ» ، نووسینی دەستەیەك ڕۆژهەلاّتناس ، بە زمانی ڕووسی ، موسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل ١٣٥ ،
(Iraqi Review), Vol. 1, No 6, July 2, 1959 P.3.

پێم وایە بەپێی تەرازوی شوێن سەنگی «شۆڕشی بیست» بۆ مێژووی هاوچەرخی عیراق لە سەنگی شۆڕشی ساڵی ١٧٨٩ بۆ مێژووی نوێی فەرەنسە کەمتر نی‌یە ، بۆیەکا بە دڵنیایی‌یەوە دەڵێم ئەوی ئێمە تاوەکو ئێستە بۆ «شۆڕشی بیست» مان کردووە زۆر لە بایەخی ڕاستەقینەی خۆی کەمترە .

باسی یازدەمین

دەربارەی ڕاپەڕینە گەورەکەی کانوونی دووەمی ۱۹٤۸و شوێنی گەلی کورد لەو ڕاپەڕینەدا

مێژووی نوێو هاوچەرخی عیراق پڕیە لە لاپەڕەی خەباتی خوێناوی دژی داگیرکەری بێگانەو کۆنەپەرستیی ناوخۆ(*) . یەکێك لەو لاپەڕە پیرۆزانە ڕاپەڕینە گەورەکەی کانوونی دووەمی ساڵی (١٩٤٨)ە کە ئیمڕۆکە ، لە هەر کاتێك زیاتر ، پێویستمان بەوەیە کەڵك لە دەرسە مێژوویی یە گەورەکانی وەربگرینو بە شێوەیەکی زانستییانەی قووڵ لێیان بکۆڵینەوە .

بۆ ئەوەی بتوانین بە شێوەکی دروست چوارچێوەی ڕاپەڕینی کانوون دیار بکەین پێویستە چاوێك بەو ئاڵوگۆڕە گەورانەدا بخشێنین کە ڕۆژگاری شەڕی دووەمی جیهانو ساڵەکانی دوای ئەو شێوازو ناوەڕۆکی خەباتی ڕزگاریخواو ژیانی کۆمەڵایەتیی عیراقی یەکانیان گرتەوە .

بە ماوەیەکی زۆر بەر لە شەڕی یەکەم دەرەبەگی وەك ڕژێمێکی ئابووریو کۆمەڵایەتی کەوتبووە هەرەس هێنانو بوبووەوە کۆسپ لەبەر دەم پێشکەوتنی هۆو ئەمرازی بەرهەم هێناندا ، هیچ نەبێت بەهۆی کەمتەرخەمیو بیرتەسکیی نوێنەرانی یەوە لە لایەکەوەو ، لە لایەکی تریشەوە لەبەر ئەوەی شێوازی پێوەندیی بەرهەمهێنانی ئەم ڕژێمە کارێکی وای نەکردبوو ئەوەندە لە دەست جوتیارو خاوەن زەوی یە پچوکەکاندا بمێنێتەوە کە لە ژیانی کولەمەرگی خۆیان زیاد بێتو بتوانن ئەو زیادی یە بۆ پەرەپێدانو پێشخستنی ئەمرازی کاریان تەرخان بکەن . لەگەڵ ئەوەش عوسمانی یەکانو دوای ئەوان ئینگلیزەکان لەبەر خۆیان گەلێك لایەنی ئەو ڕژێمەیان

(*) لە گۆڤاری «برایەتی» ، ژمارە ١١ ، ساڵی ١ ، خولی دووەم ، ناوەڕاستی شوباتی ١٩٧١ ، ل ٤–١٥دا بلاوکراوەتەوە .

راگرت ، جیٚپێی قایمو دەسەلاٚتیان زیاتر کرد . ئەمە دەمێك ساڵ بوو جۆرە ناکۆکی یەکی لە نێوان ئاغاو جوتیاردا ، دروست کردبوو .

لەبەر چەند هۆیەك لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانو دوای ئەو شەڕە چەوساندنەوەی دەرەبەگی لە جاران زیاتر بوو ، ئەمەش بووە هۆی قووڵبوونەوەی ناکۆکی نێوان زەویدارو جوتیار، ئەمیان کەوتە ئەوەی دوژمنی ڕاستەقینەی خۆی تەنها لە داگیرکەری بێگانەدا نەبینێت ، بەڵکو هەمان کات لە چەوسێنەرەکەی خۆشیدا ببینێت . ئەنجامی سیاسیی ئەم دیاردەیەش بۆ دوارۆژ کەم نەبوو .

بەلاٚم لەوەیش گەورەتر ئەو ئاڵو گۆڕە گرنگانە بوون کە لە شارەکاندا هەمان کات ڕوویان داو بوونە هۆی ئەوەی ژیانی کۆمەلاٚیەتیو خەباتی نەتەوەیی عیراقی یەکان بچنە ناو چوارچێوەیەکی نوێوە . دوای شەڕی یەکەمو بە تایبەتی لە کۆتایی بیستەکانەوە پیشەسازیی نیشتمانی کەوتە گەشەکردن . هەنگاوی گەورەی داهاتووی بەرەوپێش چوونی پیشەسازیی نیشتمانی بەر ساڵەکانی شەڕی دووەمی جیهان کەوت ، ئەوکاتەی دابڕینی عیراق لە بازارە سەرمایەداری یەکان بەهۆی بارو دۆخی شەڕەوە بووە مەرجێکی لەبار بۆ ئەوەی پارەدارانی شارە گەورەکان بە دڵنیایی یەوە بێنە مەیدانی بەرهەمهێنانی پیشەسازی یەوە . ئەنجامیش سەنگی بۆرجوازیی نیشتمانی چ لە ژیانی ئابووریو چ لە ژیانی سیاسیی ولاٚتدا لە جاران زۆرتر بوو .

هەر ئەو دیاردەیەش لە لایەکی ترەوە بووە هۆی پەرەسەندنی چینی کرێکار . وێرای ئەوە چەند هۆیەکی تایبەتی ی کارێکی ئەوتۆیان کرد سەنگی ئەم چینە لە چەند ڕوویەکەوە تەنانەت لە سەنگی چینی بۆرجوازیی نیشتمانیش زیاتر بێت . بە وێنە لە ساڵەکانی شەڕی دووەمی جیهاندا ژمارەی تەنها ئەو کرێکارانەی لە بنکە سوپایی یەکانی ئینگلیزەکاندا کاریان دەکرد خۆی دەدا لە ٧٠ هەزار کەسێك کە لە ٣٥٪ی هەموو ئەو کرێکارانەیان پێك دەهێنا کە بە کاری پیشەسازیی هەمەجۆرەوە خەریك بوون[١] .

---

(١) بڕوانە :

(Kingdom of Iraq) , by a committee of Officials , Baltimore , 1946 , P . 108.

هەروەها بڕوانە :

«الشرارة» ، العدد الثامن ، حزيران ١٩٤٤ ، ص ٢ .

بەلاٚم لەوەیش گرنگتر ئەو ئاڵ و گۆڕە قووڵە بوو کە لە سەرەتای سی‌یەکانەوە لە ناوەرۆك و جۆری بیرکردنەوەو بزوتنەوەی ئەم چینە گەورەیەی کۆمەڵدا دەستی پێ‌کردبوو. لە سەرەتای دروستبوونی‌یەوە تاوەکو ناوەندی سی‌یەکان ئەم بەشەی کۆمەڵ بریتی بوو تەنها لە «چینێك لە خۆیدا» (Class in itself)، واتە چینێکی پێك‌دەهێناو بەس، ئەگینا جڵەوی کاری لە رووی سیاسی و کۆمەلاٚیەتی‌یەوە بە دەست چینە نیشتمانی‌یەکانی ترەوە بوو. بگرە تەنانەت فەرمانڕەوایانی ئەو ڕۆژگارەش دەیانویست کەڵکی لێ‌وەربگرن و گەر بتوانن بیکەنە داردەستی خۆیان. لە خۆوە نەبوو لە کۆتایی بیستەکاندا یەکێکی وەك جەعفەر عەسکەری چەند جارێك بووە «نوێنەر»ی کرێکارانی عیراق لەبەر دەمی دەزگاکانی کۆمەڵەی گەلاندا. لە ناوەندی سی‌یەکانەوە ئەمە بە جارێك گۆڕرا، ئەوەبوو وردە وردە کرێکارانی عیراق چوونە قاڵبی چینێکەوە بۆ خۆیان (Class for itself)[٢].

ئەنجامی ئەم ئاڵ‌وگۆڕە لە ساڵەکانی شەڕی دووەمی جیهاندا بە ڕوونی دەرکەوت و خۆی لە زنجیرەیەك مانگرتن و دروشمەکانیاندا نواند. دوای شەڕیش بە ماوەیەکی کەم مانگرتنە گەورەکەی گاورباغی کە سەرەتای هاوینی ساڵی ١٩٤٦ قەوما بە تەواوی نیشانی دا چۆن کرێکارانی عیراق بە یەکجاری بوونەتە چینێك بۆ خۆیان.

ئەم جۆرە گۆڕرانە هەمیشە ئەنجامی گەورەی بەدەمەوە بووە، بەتایبەتی بە نیسبەت بزوتنەوەی ڕزگاریخوای هەر کۆمەڵێکەوە بێت. بە نیسبەت ئەو

(٢) «چین لە خۆدا»و «چین بۆ خۆ» دوو زاراوی زانستین کە تاوەکو ئیستە لە زمانی کوردی‌و پێم وایە لە زمانی عەرەبیشدا بەکار نەهێنراون. هەموو چینێکی کرێکار لە سەرەتای دروستبوونی‌یەوەو بۆ ماوەیەکی زۆر ئەندامانی پەرش‌و بلاٚو دەبن، هەست بە ئەرکە کۆمەلاٚیەتی‌و سیاسی‌یەکانی سەر شانیان ناکەن، یەك سەرنج بەرامبەر چینی سەرمایەدارو ڕژێمی سەرمایەداری کۆیان ناکاتەوەو بزوتنەوەو ڕاپەڕینەکانیان عەفەوی دەبێت‌و تەنانەت زۆر جار جڵەوی کارو چالاکی‌یان بە دەست دەستەو چینەکانی ترەوە دەبێت. لەو قۆناغەدا چینی کرێکار بریتی‌یە تەنها لە «چینێك لە خۆیدا». بەلاٚم دوای ئەوەی ئەمانە هەموو دەگۆڕڕێن‌و کرێکاران وایان لێ‌دێت هەست بە ئەرکە کۆمەلاٚیەتی‌و سیاسی‌یەکانی سەر شانیان‌و سەنگی تەواوی خۆیان لە ناو کۆمەڵدا بکەن، ئەوساکە چینەکەیان دەگۆڕێت‌و دەبێتە «چینێك بۆ خۆی»، واتە لەوە قوتاری دەبێت کە داردەستی کەس بێت‌و ئیتر بۆ خۆی دەجەنگێ.

کۆمەڵانەشەوە کە لە نەتەوەیەك زیاتر پێکهاتوون ئەم گۆڕانە بۆیان دەبێتە مایەی کزبوونی دووبەرەکیو ناکۆکی نەتەوەیی لە ناویاندا ، بە تایبەتی لە ناو چینە چەوساوەکانیاندا .

بەم جۆرە ئەو کاتەی شەری دووەمی جیهان تەواو بوو سەنگو تەرازووی پێوەندی چینایەتی لە ناو کۆمەڵگای عیراقیدا گەیشتبووە رادەی گەیاندنی مەرجی ئاڵو گۆڕی سیاسیی گەورە . ئەو بارو دۆخەش کە روخاندنی بەرەی فاشیزم لەگەڵ خۆی بۆ سەرانسەری جیهانی هێنا بووە هۆیەکی یاریدەری گرنگ بۆی . کاربەدەستان ناچار بوون تا رادەیەك مل بۆ داخوازییە دیموکراتییەکانی گەل بدەن . رۆژی ٢٣ی شوباتی ساڵی ١٩٤٦ تۆفیق سوێدی یەکەم وەزارەتی دوای شەری دامەزراند کە دوو نوێنەری بۆرجوازی نیشتمانی تێیدا بەشدار بوون ، یەکەمیان سەعد ساڵح کە بووە وەزیری ناوخۆو دووەمیان عەبدولوەهاب مەحمود کە بووە وەزیری دارایی .

لەو بەرنامەیەدا کە سەرەك وەزیران رۆژی پێنجی مارت بڵاوی‌کردەوە میری گەلێك گفتی سیاسیو ئابووریی دایە کۆمەڵانی خەڵك ، کە یەکێکیان دەستکاریی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠ی نێوان عیراقو بەریتانیا بوو بە جۆرێك لەگەڵ «بارودۆخی نوێی جیهانو پێرەوی کۆمەڵی نەتەوە یەکگرتووەکاندا» بگونجێت . گفتێکی تری بەرنامەکە دابەش‌کردنی زەویوزاری میری بوو بەسەر وەرزێرو جوتیارانی وڵاتدا . کابینەی نوێ بەر لەوەی مانگێك بەسەر دامەزرانیدا تێپەڕێت بڕیاری لابردنی حوکمی عورفیی دا کە لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٤١وە دانرابوو . هەمان کات رەقابەی سەر چاپەمەنیو پۆستەش لابرا .

گەورەترین دەسکەوتی ئەو رۆژگارە بڕیاری رێگە دانی دامەزراندنی پێنج پارتی ئاشکرا بوو بەم ناوانەوە : «الشعب» (گەل) ، «الاتحاد الوطني» (یەکیەتی نیشتمانی) ، «الوطني الدیمقراطي» (نیشتمانی دیموکراسی) ، «الاحرار» (ئازادیخواهان) ، «الاستقلال» ، (خۆیبون) . دوای ئەوەی رۆژی دووی نیسانی ١٩٤٦ بە رەسمی رێگەی ئەم پارتییانە درا ئیتر خوێن رژایە ژیانی سیاسیی وڵاتەوە . هەر یەکەیان مافی ئەوەی پێ درا ئۆرگانو چاپەمەنیی تایبەتیی خۆی هەبێتو

هەموویشیان بەپێی بۆچوونیان بوونە دەربڕی خواستەکانی گەل کە لەو سەردەمەدا لە هەر شت زیاتر داوای لابردنی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠ی دەکرد . داوای بێوچانو فراوانی کۆمەڵانی خەڵك حوکمەتی ناچار کرد لیژنەیەکی تایبەتی ی بۆ لێدوانی ئەم باسە دابنێت .

کەواتە یەکسەر دوای تەواو بوونی شەڕی دووەمی جیهان سەرەتای ئەوە دەرکەوت چۆن خەباتی بێ وچانی گەل خەریکە ڕێڕەوێکی نوێ لە سیاسەتی ناوخۆو دەرەوەی عیراقدا بهێنێتە ئاراوە ، لە کاتێکدا ئینگلیزەکان عیراقیان بۆ شتێکی تر بنیات نابوو ، ئەوان دەیانویست لە جیهانی دوای شەڕدا عیراق بە یەکجاری بکەنە بنکەی قایمی بلاوکردنەوەی دەسەلاتیانو پاراستنی بەرژەوەندییە ئابوورییەکانیان لە سەرانسەری ڕۆژهەلاتی نزیكو ناوەڕاستدا ، بۆیەکا چ خۆیانو چ کۆنەپەرستانی ناوخۆ بە چاوی گومانو ترسەوە سەیری ئاسۆی سیاسیی نوێی عیراقیان دەکردو سوور بوون لەسەر ئەوەی پێویستە بە زووترین کات دەرگای قەفەسەکان داخەنەوە . دوای ئەو زنجیرە کۆبوونەوەیەی سەرۆکانی دەولەتە عەرەبەکان بەهارو سەرەتای هاوینی ١٩٤٦ کردیان ئەو کارە بووە ئەرکێکی پەلەی سەر شانی کۆنەپەرستانی عیراق .

باری ژیانی سیاسیو کۆمەلایەتی ئەو ڕۆژگارەی عیراقو بەر لە هەر شتێك پێوەندیی نێوان هێزو چینە نیشتمانییەکان ، تا ڕادەیەکی زۆر ئەرکی سەر شانی کۆنەپەرستانی عیراقی ئاسان کرد . جارێکا هەر ولاتێك لە نەتەوەیەك زیاتر پێکهاتبێت پێویستە نیشتمانپەروەرانی دلسۆزانە هەول بدەن یەکیەتی نیشتمانی بکەنە بناغەی هەموو ئالوگۆڕێکی سیاسیی قوول . کەچی کاتێك شەڕی دووەمی جیهان تەواو بوو بە هۆی سیاسەتی دووربینی ئینگلیزەکانەوە هێشتا یەکیەتییەکی وا لە زەمینەی عیراقدا لە ئارادا نەبوو . سەرەڕای ئەوە هەموو هێزە نیشتمانییەکانی ئەو سەردەمە بە قوولی لە بایەخی یەکیەتییەکی لەو جۆرە تێنەگەیشتبوون . وەك بەلگە دەلێین هەرچەندە کاربەدەستانی ئەوسای عیراق بە دەستی ئەنقەست گەلی کوردیان لە مافە سیاسییە ڕەواکانی بێبەریی کردبوو ، کەچی هیچ کامێك لەو پێنج پارتییەی ناومان هێنان نە لە پرۆگرامو نە لە کاری ڕۆژانەیاندا بایەخێکی ئەوتۆیان نە ئەدا بە

مەسەلەی کورد ، راستێکەشی نەیاندەتوانی چوارچێوەی پێویستی ئەو مەسەلەیە دیار بکەن . پارتی ئازادیخواهان (الاحرار) کە نیشتمانپەروەرێکی ناسراوی لیبرالی ئەو رۆژگارە سەرۆکی بوو بە جارێك گەلی کوردی خستبووە پشت گوێ . لەوەیش خراپتر ئەوە بوو کە پارتی خۆیبون (الاستقلال) گەلی کوردی کردبووە یەکێك لە «کۆسپ»ەکانی جێ بەجێ کردنی یەکیەتی عەرەب[٣] . ئەم جۆرە هەڵوەستەو سەرنجە کورتبینە کارێکی ئەوتۆی کرد هیچ کامێك لە پارتی یە ئاشکراکانی دوای شەر نەتوانێت بنکەیەك بۆ خۆی لە ناو کوردا دابمەزرێنێت ، ئەوەی کاری کردە سەر سەنگ‌و توانای سیاسی یان .

لەولاشەوە پێوەندی ی نێوان هێزو چینە نیشتمانی یەکان لەوە باشتر نەبوو . بێبەری کردنی بەشێك لەو چینانە لە مافی سیاسی بە لای بۆرجوازی نیشتمانی یەوە کارێکی رەواو بەجێ بوو ، بۆیەکا لەو بارەیەوە ورتەی لە دەم نەهاتە دەرەوە . ئەمانە ، لەگەڵ چەند هۆیەکی تردا ، کارێکی ئەوتۆیان کرد فەرمانرەوایان بتوانن زۆر زوو دەست لە دەسکەوتە سەرەتایی یەکانی گەل بووەشێنن . بۆ ئەوەی هیچ نەبێت خۆیان لە وەزیرە نیشتمانپەروەرەکان قوتار بکەن رۆژی ٣٠ی مایسی ساڵی ١٩٤٦ تۆفیق سویدی یان ناچار کرد واز لە حوکم بهێنێت . پاش دوو رۆژ دامەزراندنی کابینەی نوێ بە ئەرشەد عومەری سپێردرا کە یەکێك بوو لە پیاوە سیاسی یە نەویستەکان‌و دوژمنێکی ناسراوی هێزە دیموکراسی یەکان . دامەزراندنی وەزارەتی نوێ سەرەتای هێرشی گەورەی کۆنەپەرستی نبوو بۆ سەر گەل . هەمووی بەسەر یەکەوە چوار حەفتەی پێ نەچوو کاتێك پۆلیس گوللە بارانی خۆنیشاندانێکی گەورەی لە بەغدا کرد[٤] ، ٥ کەس کوژران‌و ژمارەیەکی زۆریش بریندار بوون . دوابەدوای ئەمەش بە دوو حەفتە کارەساتە خوێناوی یەکەی گاورباغی قەوماو ئەمیش بووە هۆی کوشتن‌و بریندارکردنی ژمارەیەکی زۆر لە کرێکارانی نەوتی کەرکوك .

---

(٣) بروانە :
محمد مهدي كبه . مذكراتي في صميم الاحداث (١٩١٨– ١٩٥٨) ، بيروت ١٩٦٥ ، ص ١٩٩ .

(٤) نیشتمانپەروەرانی پایتەخت رۆژی ٢٨ی حوزەیرانی ١٩٤٦ ئەو خۆنیشاندانەیان رێکخست .

ئەم لێدانانە کاری مەبەستدارو لێ‌کۆڵراوە بوون . دەبوو ئەو چرۆی ئاڵ‌وگۆڕەی لەپڕ سەری دەرهێنا زیندەبەچاڵ بکرێت‌و عیراق لە جاران توندتر بە ڕەورەوەی نیازەکانی لەندەنەوە ببەسترێتەوەو بکرێتە بنکەی سەرەکی‌ی هێرش بۆ سەر هەموو بزوتنەوەی ڕزگاریخوای نەتەوەیی گەلانی ڕۆژهەلاتی نزیك‌و ناوەڕاست . جێ بەجێ‌کردنی ئەم مەبەستە وێڕای لێدانی هێزە دیموکراس خوازەکان پێویستیشی بە پەیمانێکی نوێ بوو بۆ پڕکردنەوەی ئەو کەلێن‌و کەلەبەرانەی لە پەیمانی ۱۹۳۰دا دەرکەوتن ، بە تایبەتی دوای بەرپابوونی ڕاپەڕینی مایسی ۱۹٤۱ . جێ بەجێ‌کردنی ئەم ئەرکە ، وەك چاوەڕوان دەکرا ، کەوتە ئەستۆی نوری سەعیدی شارەزا کە ڕۆژی ۲۱ی تەشرینی دووەمی ساڵی ۱۹٤٦ دامەزراندنی وەزارەتێکی نوێی پێ سپێردرا . نوری سەعیدیش کە کەم زۆرزانی وەك خۆی لە هەموو ڕۆژهەلاتدا هەبوو ، ویستی هەموو زروفێکی پێویست بۆ بەستنی پەیمانی نوێ ئامادە بکات ، بەلام مۆرکردنەکەی بخاتە ئەستۆی سیاسی‌یەکی‌تر ، چونکە ئەو باش لەوە گەیشتبوو بەستنی پەیمانی ۱۹۳۰ تا چ ڕادەیەك لەبەر چاوی هەموانی خست . جگە لەوە ئەگەر پەیمانی ۱۹۳۰ لابردنی ئینتیداب‌و وەرگرتنی عیراق لە کۆمەڵەی گەلاندا بە دەمەوە بوو ، خۆ ئەو پەیمانە نوێیەی کۆنەپەرستان‌و ئینگلیز دەیانەوێت لە کۆت‌و زنجیر بەولاوە هیچی‌تری نابێت تێدا بێت . هەمان کات نوری سەعید باش لەوەیش گەیشتبوو کە ڕای گشتی‌ی ناوەندی چلەکان جیاوازی‌ی لەگەڵ ڕای گشتی‌ی سەرەتای سی‌یەکاندا یەکجار زۆرەو هیچ دوور نی‌یە ئەنجام ڕیسەکەی ببێتەوە بە خوری . لەبەر ئەوە هەر ئەوەندە چەند هەنگاوێکی‌تری دژی دەسکەوتە دیموکراسی‌یەکانی گەل نا دەستی لە کار هەڵگرت‌و کارێکی ئەوتۆی کرد دامەزراندنی وەزارەتی نوێ بە ساڵح جەبر بسپێردرێت .

مارتی ساڵی ۱۹٤۷ ساڵح جەبر وەزارەتی نوێی دامەزراندو هەر لە سەرەتاوە هەموو توانای خۆی بۆ ئەوە تەرخان‌کرد کە ڕۆژێك زووتر ئەو پەیمانەی لەندەن دەیویست مۆر بکرێت . لە ڕۆژی ۲۲ی تەشرینی دووەمی ساڵی ۱۹٤۷وە سەرەتا لە باڵوێزخانەی بەریتانی لە بەغداو ، دواییش لە کۆشکی شاهانە «نوێنەرانی» عیراق‌و بەریتانیا چەند جارێك بە نهێنی کۆبوونەوە . مەبەستی ئەو کۆبونەوانە ، کە تا

ڕۆژی ٤ی کانوونی یەکەمیان خایاند ، دیارکردنی ناوەرۆكو چوارچێوەی پەیمانی نوێو جۆری مۆرکردنی بوو . ڕۆژی ٤ی کانوونی دووەمی ساڵی داهاتو ، واتە پاش مانگێك ،لە بەغدا ناوی ئەندامانی ئەو وەفدە بلاوکرایەوە کە دەبوو بچێتە لەندەن «بۆ بەستنی پەیمانێکی نوێ لەبریتی پەیمانی ١٩٣٠» . وەفدەکە بە سەرۆکایەتی ساڵح جەبرو ئەندامەتی نوری سەعیدو وەزیری هەندەران فازیل جەمالیو وەزیری بەرگری شاکیر وادیو چەند کەسانێکی تر بوو . دەستوبرد ئەم وەفدە بەرەو لەندەن کەوتە ڕێو ڕۆژی ١٥ی کانوونی دووەمی ١٩٤٨ لە بەندەری پۆرتسمۆث ، کە کەوتۆتە باشووری بەریتانیاوە ، لەگەڵ نوێنەرانی لەندەندا ئەو پەیمانەی گەلاڵە کرابوو مۆری کردو بەو جۆرە ناوی لە مێژووی هاوچەرخی عیراقدا بووە «پەیمانی پۆرتسمۆث» .

«پەیمانی پۆرتسمۆث» تەنانەت بە نیسبەت پەیمانی ساڵی ١٩٣٠ شەوە هەنگاوێك بوو بۆ دواوە ، چونکە ئەویان عیراق توندتر بە بەریتانیاوە دەبەست . ئەگەر بەپێی پەیمانی سی ئینگلیز تەنها لە کاتی شەڕدا مافی ئەوەی هەبوو لەشکری خۆی بهێنێتە ناو خاکی عیراقەوە ، ئەوا بەپێی «پەیمانی پۆرتسمۆث» ئینگلیز ئەو مافەی لە کاتی «مەترسی پەیدابوونی شەڕیشدا» وەرگرت ، واتە هەر کاتێك لەندەن بیویستایە بە هەر بیانویەکەوە بۆی هەبوو لەشکر ڕەوانە بکاتە عیراق . بەپێی بەندی یەکەمی «پۆرتسمۆث» سەرانسەری خاکی عیراق بۆ ماوەی ٢٠ ساڵی ڕەبەق بووە بنکەیەکی بەریتانی ڕووت . بەندەکانی تری « پەیمانی پۆرتسمۆث » کلیلی زۆر لایەنی ژیانی سیاسیو ئابووریو کاروباری سوپای دابووە دەست ئینگلیز(٥) .

هەواڵی بەستنی «پەیمانی پۆرتسمۆث» هەموو عیراقی بە جارێك خرۆشاند . بە هەزاران خۆنیشاندەر ڕژانە سەر شەقامی شارە گەورەکانو نارەزایی گەل زۆر بە خێرایی گەیشتە پلەی ڕاپەڕینێکی گەورەو ڕێكوپێك کە جڵەوی سەرکردایەتی بە دەست هێزە نیشتمانی‌یە نهێنیو ئاشکراکانەوە بوو .

گەلی کورد زۆر بە گەرمی تێکەڵی ئەم ڕاپەڕینە بوو . نیشتمانپەروەرانی کوردی بەغدا هەر لە سەرەتاوە شان بە شانی دانیشتوانی پایتەخت ڕژانە سەر شەقامەکانی

---

(٥) دەربارەی دەقی بەندەکانی «پەیمانی پۆرتسمۆث» بڕوانە :
عبدالرزاق الحسني . تاريخ الوزارات العراقية . الجزء السابع ، صيدا ، ١٩٦٨ ، ص ٢٣٣ – ٢٣٩ .

شار . له بەغدا پارتی دیموکراتی کوردستان‌و حیزبی کۆمۆنیست‌و حیزبی شەعب کۆمیتەیەکی سیٚ قۆڵی‌ی تایبەتی‌یان دامەزراند کە ئەرکی سەرپەرشتی‌و ریٚکخستنی خەباتی گەل‌و دیارکردنی دروشمە گەورەکانی خەباتی ئەم قۆناغەی کەوتە ئەستۆ. ئەمانە ئەو دروشمە سەرەکی‌یانەن کە کۆمیتەی ناوبراو دایبەزاندن :

«پوچ‌کردنەوەی پەیمانی پۆرتسموٚث» ، «روخاندنی حوکمەتی ساڵح جەبر» ، «هەڵبژاردنی ئازادی نوێنەرانی گەل» ، «دانی مافە دیموکراسی‌یەکان» ، «نەهێشتنی گرانی» .

جگە لەم دروشمانە لە کاتی روداوەکانی راپەرینەکە خۆیدا چەند دروشمێکی‌تر بەرزکرانەوە ، کە بەشێکیان پێوەندیدار بوون بە مافە نەتەوەیی‌یەکانی گەلی کوردەوە . لۆنگریگ بە شێوازە ژەهراوی‌یەکەی خۆی ئەم ئاڵۆگۆڕە شۆڕشگێڕی‌یەی نرخاندووەو دەڵێت :

«ئەو پەیمانە بەهێزەی ساڵی ١٩٤٨ لە نێوان نەتەوەپەرستان‌و کۆمونیستانی کوردی سەر بە رووسدا بەسترا . . ئاژاوەیەکی بی‌کۆتایی لە سەر شەقام‌و قوتابخانەکانی شاری سلێمانیدا نایەوە» (٦) .

هێزە نیشتمانی‌یەکانی‌تریش دوورەپەرێز نەوەستان . هێشتا وەفدەکەی ساڵح جەبر نەچوبووە لەندەن کاتێك پارتی‌یانی «وطني – دیمقراطی» و «ئیستیقلال» و «ئەحرار» بەیاننامەیەکی سیٚ قۆڵی‌یان بلاٚوکردەوە کە تێیدا داوای لابردنی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠یان کردو رایانگەیاند حوکمەتی ساڵح جەبر هیچ کاتێك مافی ئەوەی نی‌یە بە ناوی گەلی عیراقەوە پەیمانێکی نوێ لەگەڵ بەریتانیادا ببەستێت (٧) .

تەقینەوەی گەورەی جەماوەری عیراق لەو رۆژەوە دەستی پی‌کرد کە فازیل جەمالی‌ی وەزیری هەندەران لە لەندەنەوە هەواڵی دەست‌پی‌کردنی «گفتوگۆیەکی

---

(٦) S.H.Longrigg , Iraq 1900 to 1950 , London , 1953, P . 353.

(٧) بروانە :
«صوت الاحرار» (جريدة) . بغداد ، ١ و ٢ كانون الثاني ١٩٤٨ ، محمد مهدي كبه ، المصدر السابق ، ص ٢٢٥ – ٢٢٦ .

گرنگی» لە نێوان بەریتانیاو عیراقدا ڕاگەیاند. بۆ ڕۆژی داهاتوو، کە دەیکردە چواری کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨[٨]، شاری بەغدا بە جارێك خرۆشا. هەر ئەو ڕۆژەش، لەسەر فەرمانی سەرەك وەزیران، پۆلیس بەربوونە گیانی خۆنیشاندەرانی پایتەخت. بۆ ڕۆژی داهاتو کاربەدەستان کۆلێجی حقوقیان بەو بیانووەوە داخست کە گوایە بیروباوەڕی گێرەشێوین لە ناو قوتابیانیدا باوە.

ئەم ڕوداوانەی بەغدا وەزارەتی ساڵح جەبریان لە بەستنی پەیمانێکی نوێ پاشگەز نەکردەوە. ڕۆژی پێنجی کانوونی دووەم ئەندامانی وەفدی «عیراق» بە فرۆکەیەکی تایبەتی چوونە لەندەن. ئەمە هێندەیتر نیشتمانپەروەرانی عیراقی بزواند. هەر ئەو ڕۆژە دیسان قوتابیانی بەغدا ڕژانە ناو شەقامانی شارەوەو دەستەو چینەکانی تریش دایانە پاڵیان. ئەمجاریش پۆلیس هێرشی هێناو لە ئەنجامدا ژمارەیەکی زۆر لە هەردوو لا بریندار بوون. بەلاَم دەزگاکانی میری لەو بەیاننامەیەیاندا کە بەم بۆنەیەوە بلاَویان کردەوە تەنها باسی بریندارکردنی ٤٢ پۆلیسیان ڕاگەیاند. هەر زووش دەرکەوت کە ئەوان دەیانەوێت ئەمە بکەنە بیانووی دەستوەشاندنی توندوتیژتر، ئەوەبوو ڕۆژی ٧ی کانوونی دووەم بەیاننامەیەکی تریان بلاَوکردەوە کە بە هەڕەشەو گوڕەشەیەکی زۆرەوە دەیگوت:

«حوکمەت زۆر بە توندی لەو کەسانە دەدات ڕێگە بە خۆیان دەدەن هێمنیو ئاسایش تێك بدەن».

ئەنجامی ئەم کارو بڕیارانە تەواو بە پێچەوانەی ویستی کاربەدەستانەوە شکایەوە. بەغدای پایتەخت نەك هەر هێمن نەبۆوە. بەڵکو هەمان کات شارەکانی تریش تێکەڵ بە ڕاپەڕینی گەل بوون. کاتێك کار گەیشت بەمە جەمال بابانی جێگری ساڵح جەبر ناچار بوو لەگەڵ ژمارەیەك سیاسیی ناسراودا کۆبوونەوەیەکی تایبەتی بکات گوایە بۆ لێکۆڵینەوە لە داخوازییەکانی گەل. هەرچۆن بێت حوکمەت ناچار بوو کەمێك بکشێتە دواوە. ئەوەبوو ڕۆژی ٨ی کانوونی دووەم بڕیاری کردنەوەی کۆلیجی حقوقو بەردانی گیراوەکان بە زامن دەرچوو.

بەلاَم ئەم بڕیارانە تەفرەی جەماوەریان نەدا، چونکە لەگەڵ ئەو هەموو

---

(٨) فازیل جەمالی ئەو هەواڵەی ڕۆژی ٣ی کانوونی دووەمی ١٩٤٨ بلاَوکردەوە.

هەراوبگرەدا هێشتا حوکمەت لە بەستنی «پەیمانی پۆرتسمۆث» پاشگەز نەبۆوە. لەبەر ئەوە لە ڕۆژی ١٦ی مانگەوە خۆنیشاندان دیسان هەموو لایەکی گرتەوە. شاگردانی قوتابخانە ناوەندی یەکانو دەزگا زانکۆییەکان بریاری مانگرتنی سێ ڕۆژیان دا. پاش سێ ڕۆژ جڤاتانی[9] کرێکارانیش داوایان لە ئەندامانی خۆیان کرد ئەوانیش «لە پێناوی جێ بەجێ کردنی داخوازێکانی بزوتنەوەی نەتەوەیی گەلدا ئاگری خەباتیان بەتین تر بکەن». هەمان کات هێزە بۆرجوازی یە نیشتمانی یەکانیش گوڕیان دایە خۆیانو کەوتنە هاندانی کۆمەلانی خەلك بۆ ئەوەی پەرە بە خەباتی سەختی ئەو ڕۆژە ناسکەی مێژووی نیشتمانیان بدەن. بەم بۆنەیەوە دیسان پارتی یانی «وطنی — دیمقراطی»و «ئیستیقلال»و «ئەحرار» هەر یەکەیان بە جیا بەیاننامەیەکی دوورو درێژی بلاوکردەوە کە بەشی زۆری هەرسێکیان بۆ شی کردنەوەی ناوەرۆکی «پەیمانی پۆرتسمۆث» و دەرخستنی مەبەستە نەبینراوەکانی تەرخان کرابوو[10].

هەموو ئەمانە بەسەر یەکەوە بە جارێك ولاتیان هێنایە جۆش. ڕۆژی ١٩ی کانوونی دووەم بە دەیان هەزرا خۆنیشاندەر بە خۆیانو دروشمە نیشتمانی یەکانیانەوە کەوتنەوە دەربرینی نارەزایی گەل. خۆنیشاندەرانی بەغدا ئەمجاریان ڕوویان کردە هۆلی پەرلەمانو بە یەك دەنگ هاواریان دەکرد: «مەرگ بۆ پەیمانی پۆرتسمۆث»، «بڕوخێ وەزارەتی سالح جەبر».

ڕۆژی داهاتو، واتە ٢٠ی کانوونی دووەم، پۆلیسی پایتەخت دیسان دەسڕێژیان لە خۆنیشاندەران کردو بوونە هۆی شەهید بوونی چوار کەسو بریندار بوونی دەیان کەسی تر. بۆ سبەینێ کە بە هەزاران نیشتمانپەروەر ڕژانە سەر شەقامو تەختانی یەکانی نزیك خەستەخانەی مەجیدی یەوە[11] بە نیازی بەشداری کردن لە ناشتنی

---

(٩) جڤات واتە «نقابة».

(١٠) بۆ دەقی ئەو بەیاننامانە بڕوانە:
الدكتور فاضل حسين، تأريخ الحزب الوطني الديمقراطي، بغداد، ١٩٦٣، ص ٢٢٢،
عبدالرزاق الحسني، المصدر السابق، الجزء السابع، ص ٢٤١ — ٢٥٣.

(١١) ئەو خەستەخانەیەی کاتی خۆی عوسمانی یەکان لە «باب المعظم»ی بەغدا کردیانەوەو بە ناوی سولتان عەبدولمەجیدەوە ناویان نا تا پەنجاکانیش هەر پێی دەگوترا «خەستەخانەی مەجیدی». تا ئێستەش بەشێك لە بیناکانی خەستەخانەی مەجیدی ماونەتەوەو خراونەتە سەر «مدينة الطب».

قوربانێکانی ڕۆژی ڕابوردوودا ، دووباره دەسرێژیان لیٚکرایەوەو ئەمجاریان دوو کەس شەهید کران ، کە یەکێکیان قوتابیی کۆلێجی دەرمانسازی بوو ، گەلێکیش بریندار بوون .

ئەم هەنگاوەی دوایی میری تەنانەت ئەو دەستەو دایەرانەشی بزواند کە تا ئەو کاتە لەبەر هۆی جیاواز تێکەڵ بە خەباتی جەماوەر نەبوبون . بەرێوەبەرو دەستەیەك مامۆستای کۆلێجی پزیشکی زۆر بە توندی نارەزایی خۆینانیان ڕاگەیاندو لەگەڵ نزیکەی ۱۰۰ پزیشکی شاری بەغدادا دەستیان لە کار هەڵگرت[۱۲] .

کاتێك کارگەیشتە ئەم قۆناغە ناسکە ئیتر عەبدولئیلا بۆ خۆی ناچار بوو یەکسەر بێتە کایەوە . ڕۆژی ۲۱ی کانوونی دووەم لەگەڵ دەستەیەك لە پیاوە سیاسی یە ناودارەکاندا کۆبۆوە کە نوێنەرانی هەرسێك حیزبە سیاسی یە ئاشکراکانیان تێدا بوو[۱۳] . ئەمان بە ئاشکرا داوای لابردنی ساڵح جەبرو گفتی نەبەستنی هیچ جۆرە پەیمانێکیان لیٚی کرد[۱٤] .

عەبدولئیلا کە گلۆلەی کەوتبووە لێژی ناچار بوو نوێنەرانی گەل چیی یان ویست وا بکات . سەرەتا بەیاننامەیەکی لە ئیزگەوە بلاوکردەوەو تیٚیدا گفتی دا «هیچ پەیمانێك مافی ولاٚتو داخوازی یە نیشتمانی یەکانی ڕەچاو نەکات ، نەبەسترێت» . بەلاٚم هەمان کات ساڵح جەبر لە لەندەنەوە کەوتە هەرەشەو گورەشەو لە بەیاننامەیەکی تایبەتیدا ڕاپەرینی گەلی لە یەك کاتدا دایە پاڵ ئەوانەی لەخۆیەوە ناوی لیٚنان «کۆمۆنیستو نازی» (! !)و ڕای گەیاند کە بۆ خۆی بەم زوانە بۆ «تەمیەی گێرەشێوێنەران» دەگەڕێتەوە بەغدا .

ئەم بەیاننامەیەی سەرەك وەزیران هێندەی تر خەڵکەکەی وروژاند . ڕۆژی ۲۳ی

---

(۱۲) بڕوانە :

(Revolution in Iraq) , Baghdad , 1958 , PP. 13 — 14.

(۱۳) کاربەدەستان هەر زوو پارتی گەل «الشعب» و یەکیەتی نیشتمانی «الاتحاد الوطنی»یان داخست .

(۱٤) بۆ درێژەی ئەم باسە بڕوانە :

M. Khadduri , Independent Iraq (1932 — 1958) , London , 1960 , P. 268 ,

الدکتور فاضل حسین ، المصدر السابق ، ص ۲۲۳ ، عبدالرزاق الحسني ، المصدر السابق ، الجزء السابع . ص ۲۱۰ — ۲۷٦ .

کانوونی دووەم دیسانەوە لە هەموو لاوە کۆمەڵانی خەڵك ڕژانەوە سەر شەقامەکانی پایتەختو شارە گەورەکانو ئەمجاریان سووربوون لەسەر ئەوەی دەست هەڵنەگرن تاوەکو ئەم دروشمە سەرەکی‌یانەی خوارەوە جێ بەجێ دەکرێن :

١ — ڕوخاندنی وەزارەتی ساڵح جەبر.
٢ — بەردانی گیراوە سیاسی‌یەکان.
٣ — هەڵبژاردنێکی ئازاد.

ڕۆژانی ٢٤و ٢٥ی کانوونی دووەم لە ژێر سایەی ئەم دروشمانەدا زنجیرەیەك خۆنیشاندانی زۆر گەورە لە بەغداو شارە گەورەکاندا ڕووی دا. بۆ ڕۆژی داهاتوو ساڵح جەبر گەیشتەوە بەغدا. هاتنەوەی سەرەك وەزیرانو کارەکانی بوونە نەوتو کرا بەسەر ئاگری ڕاپەڕینی گەلدا، ئەو بە ئەوپەڕی برواوە گفتی دایە عەبدولئیلا کە لە ماوەی تەنها ٢٤ سەعاتدا «هێمنیو ئاسایش دەگێڕێتەوە دۆخەکەی جارانی». جەمال بابانی بەوە تاوانبارکرد کە گوایە ئەو کاتەی بۆ خۆی لە وڵات نەبوو ئەو «بە نەرمی لەگەڵ گێرەشێوێنەراندا ڕەفتاری کردووە»، ئەو تۆمەتەی وای لە جەمال بابان کرد یەکسەر واز لە وەزارەت بهێنێت. وەزیری کاروباری ناوخۆش بۆ ئەوەی «هەڵە»کەی جەمال بابان دووبارە نەکاتەوە ئەو ڕۆژەی ساڵح جەبر گەیشتەوە بەغدا فەرمانی دا بە پۆلیسی هەموو عیراق بە توندی لە هەموو خۆنیشاندانێکی نوێ بدەن. بۆ ڕۆژی داهاتو، واتە ٢٧ی کانوونی دووەم، لە هەموو لاوە پۆلیس بەربوونە گیانی نیشتمانپەروەران. ئەو ڕۆژە لە بەغدا ٢٠ کەس کوژرانو گەلێکیش لەوە زیاتر بریندارکران. خۆنیشاندەرانی بەغدا هەر ئەو ڕۆژە چاپخانەی «تایمسی عیراق»ی سەر بە ئینگلیزو مەڵبەندی ڕۆشنبیری‌ی بەریتانی‌یان سووتاند. لە کەرکوکیش نیشتمانپەروەران هێرشیان بردە سەر کۆنسولخانەی بەریتانی[١٥]. لە ترسی خۆنیشاندەرانی کەرکوك دەزگاکانی کۆمپانیای نەوت بە پۆلیس تەنران. شاری سلێمانیش لە یەکەم ڕۆژی ڕاپەڕینی کانوونەوە بە جارێك خرۆشا. لێرەش خۆنیشاندەران هێرشیان کردە سەر مەڵبەندی ڕۆشنبیری‌ی بەریتانی‌و سوتاندیان.

---

(١٥) S.H.Longrigg , Op. Cit., P. 347

ئەم ڕوداوانە بە جارێك مەترسی‌یان خستە ناو ڕیزەکانی زۆربەی فەرمانڕەوایانی وڵاتەوە . بۆنی شۆڕش لە هەموو لاوە بەرز دەبۆوە . هەمان ڕۆژی ۲۷ی کانوونی دووەم وەزیری دارایی‌و وەزیری کاروباری کۆمەڵایەتی‌و سەرۆکی «ئەنجومەنی نوێنەران»و ۲۰ کەس لە ئەندامانی وازیان لە کار هێنا . بەڵام نوری سەعیدو ساڵح جەبرو نزیکەکانیان دەیانویست بە هەر نرخێك بێت ڕاپەڕینی گەل دابمرکێنرێتەوە . لەگەڵ ئەوەشدا عەبدولئیلا ناچار بوو هەر ئەو ڕۆژە داوا لە سەرەك وەزیران بکات دەست لە کار هەڵبگرێت‌و بۆ خۆی سەعات هەشتی شەو ئەم هەواڵەی لە ڕێگەی ئیزگەوە ڕاگەیاند .

ئەمە یەکەم سەرکەوتنی گەورەی گەل بوو لە ڕۆژانی ڕاپەڕینی کانووندا‌و دەسکەوتێکی کەم هاوتا بوو نەك تەنها لە مێژووی هاوچەرخی عیراقدا ، بەڵکو هەمان کات لە مێژووی هاوچەرخی سەرانسەری ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاستدا ، کۆمەڵانی خەڵك لە هەموو لاوە زۆر گەرم پێشوازی‌ی هەواڵی کەوتنی وەزارەتی ساڵح جەبریان کرد .

دەسکەوتی گەورەی ئەو ڕۆژە جەماوەرو پارتی‌یە سیاسی‌یەکانی سارد نەکردەوە ، ئەوان پاشگەزبوونەوەی عیراقیان لە «پەیمانی پۆرتسمۆث» دەویست‌و لەوە دەترسان دوورخستنەوەی ساڵح جەبر تەنها پاشەکشەیەکی تەکتیکی بێت . ئەوەبوو ڕۆژی ۲۸ی کانوونی دووەم توانی‌یان کارێکی ئەوتۆ بکەن نەهێڵن دامەزراندنی کابینەی نوێ بە ئەرشەد عومەری بسپێردرێت کە وەك ساڵح جەبر سیاسی‌یەکی بێزراو بوو . لەبەر ئەوە عەبدولئیلاو ڕاوێژکارانی ناچار بوون بیر لە یەکێکی ئەوتۆ بکەنەوە کە جەماوەر لەو ڕۆژەدا پێی قایل بێت . بۆ ڕۆژی داهاتوو دامەزراندنی کابینەی نوێ بە محەمەد صەدر سپێردرا کە پیاوێکی ئایینی ناسراوو یەکێك لە سەردارانی سۆڕشی بیست بوو . ئەمە بۆ خۆی کشانەوەیەکی‌تر بوو لە لایەن دەستەی فەرمانڕەواوە ، بە تایبەتی گەر ئەوەش بگرینە بەر چاو کە دوو نوێنەری بۆرجوازی‌ی نیشتمانی لە وەزارەتەکەی محەمەد صەدردا بەشدار بوون ، یەکەمیان محەمە ڕەزا شەبیبی‌و دووەمیان محەمەد مەهدی کوببەی سەرۆکی پارتی ئیستیقلال بوو . بەڵام بەرامبەر بەوان نوێنەرانی دەستەو دایەرە کۆنەکانی وەك جەمیل مەدفەعی‌و ئەرشەد عومەری

بوونه ئەندامی کابینەی نویٚ کە هەمان کات پارتی «وطنی دیمقراطی»ی لیٚ دوور خرایەوە . هەرچی پارتی ئەحرار بوو بۆ خۆی نەیویست بەشدار بێت .

زۆری نەبرد ڕۆژگار دەری‌خست ئەم کشانەوەیەی کۆنەپەرستی‌ی عیراق هەنگاوێکی وردکارو دووربین بوو ، بەلاّم گەیاندنی بە ئەنجام هێشتا پێویستی بە چەند هەنگاوێکی‌تر بوو . سەرەك وەزیرانی نویٚ محەمەد صەدر لە یەکەم بەیاننامەیدا گفتی جیٚ بەجی‌کردنی «داخوازی‌یەکانی گەلی عیراق سەربەرز»ی دا . ڕۆژی یەکی شوباتیش بڕیاری دامەزراندنی کۆمیتەیەکی تایبەتی‌ی بۆ دیارکردنی «گوناهبارانی خوێن ڕشتنی کانوونی دووەمی» دەرکرد . ئەمجا پاش دوو ڕۆژ هەواڵی بڕیاری بەتاڵ‌کردنەوەی «پەیمانی پۆرتسمۆث»ی ڕاگەیاند .

ئەم بڕیارانە هێزە نیشتمانی‌یەکانیان لە خەبات نەخست ، ئەوان دەیانویست هەموو دروشم‌و داخوازی‌یەکانی گەل جیٚ بەجیٚ بکرێن . شایانی باسە خەباتی جەماوەری کوردستانیش لەو ڕۆژانەدا هەمان شێوەی فراوان‌و ڕێکخراوی بەغدای وەرگرت . دانیشتوانی شاری سلێمانی ، بەوێنە ، لە نامەیەکی تایبەتیدا ئەم داخوازی‌یانەی لای خوارەوەیان خستە بەر دەمی وەزارەتی ساڵح جەبر کە لە ناوەرۆکی گشتییدا جیاوازی‌یەکی ئەوتۆی لەگەڵ دروشمە سەرەکی‌یەکانی ناوچەو مەڵبەندەکانی‌تردا نەبوو :

١ – دانی مافە دیموکراسی‌یەکانی گەل .
٢ – ڕێگەدان بە ژیانی پارتایەتی سەربەخۆ .
٣ – ڕێگەدان بە دامەزراندنی جڤاتی کرێکاران .
٤ – ئازادکردنی هەموو گیراوە سیاسی‌یەکانی عیراق .
٥ – لابردنی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠ .

نێرەرانی نامەکە بەم جۆرە کۆتاییان پیٚ‌هێنابوو : «دانیشتوانی شارەکەمان دەست لە خەباتی خۆیان هەڵناگرن هەتاوەکو ئەم داخوازی‌یانە جیٚ بەجیٚ دەکرێن»[١٦] . بۆ جیٚ بەجی‌کردنی هەمان مەبەست شوبات‌و نیسانی ١٩٤٨ چەند وەفدێکی تایبەتی لە

(١٦) بڕوانە :
نوري عبدالرزاق حسين ، تيارات سياسية في الحركة الوطنية العراقية ، القاهرة ، بلا ، ص ٦٥ .

کوردستانەوە هاتنە بەغدا . ڕۆژی سیازدەی شوبات نوێنەرانی هەولێرو کۆیە پێکرا ڕژانە سەر شەقامەکانی بەغداو دوای زیارەتی گۆڕی شەهیدانی ٢٧ی کانوون لەگەڵ دانیشتوانی پایتەختدا بەشداری ناشتنی نیشتمانپەروەری کورد حسەین عەلی‌یان کرد کە بەر لەوە لە یەکێك لە خۆنیشاندانەکانی بەغدادا بریندار کرابوو . گۆڤاری «گەلاوێژ» لەم بارەیەوە نووسیوی‌یە دەڵێت :

«لە ڕۆژی ١٩٤٨/٢/١٣دا پۆستەی کۆیەو هەولێر گەیشتنە جێ ، ئەوی پێی بڵێن پیاوەتی نواندیان ، بە شەقامەکانا سەر گۆڕی شەهیدەکان گەڕان . چەپکە گوڵیان بە دیاری بۆ بردن ، پێ‌یان وتن وا مەزانن کە ڕۆیشتوون ! ، نەڕۆیشتوون ، لە گۆشەی دڵمانا جێتان تەرخانە . بەوەش وازیان نەهێنا ، لەگەڵ کورگەلی (کوردا) تەرمەکەی حسەین عەلی‌ی تازەپێگەیشتوویان بردە شارە پیرۆزەکەی نەجەف ، ئەو شارە کە ئامۆزای پێغەمبەری لێ میوانەو ئەهلەکەشی ئەهلی دانش‌و عیرفانە» [17] .

ڕۆژی ٢٦ی شوباتیش وەفدێکی پێنج‌سەد کەسی لە زاخۆو ڕانیەو سلێمانی‌یەوە هاتنە بەغداو لەگەڵ نیشتمانپەروەرانی پایتەختدا خۆنیشاندانێکی گەورەیان ڕێکخست‌و چوونە سەر گۆڕی شەهیدان‌و لەوێ چەند وتارێکیان بە عەرەبی‌و کوردی خوێندەوەو چەند جارێك بە گەرمی باسی ئەوەیان کرد کە دەبێت خەباتی هاوبەشی عەرەب‌و کورد ببێتە بەردی بناغەی بزوتنەوەی ڕزگاریخوای نیشتمانی تاوەکو گەل بتوانێت بەسەر دوژمندا زاڵ بێت . دیسان « گەلاوێژ» ئەو ڕۆژە مێژووییەی بۆ خستوینەتە ئەم چوارچێوە ڕازاوەیەوە :

«ڕۆژی ١٩٤٨/٢/٢٦ کورگەلی سولەیمانی گەیشتن[18] ، تەنها ئەوان ٣٠٠ کەسێك بوون . لەگەڵ لاوەکانی ڕانیەو زاخۆ یەکیان‌گرت . کە کۆبوونەوە دیمەنی ٥٠٠ کوردی جوامێری دلێری دڵ بریندارت ئەدی کە بۆ پرسەی برایەکی هاوفیکریان ئەچن . لە دەشتی مەلیك فەیصەلدا لە پاش ئەوە کە ڕیزیان بەست ڕووەو گۆڕستانی[19] (باب المعظم) بە شارع ڕەشیدا لە سەعات دوو نیوی پاش

---

(١٧) بڕوانە :

«گەلاوێژ» ، مارتی ١٩٤٨ ، ل ١٤ .

(١٨) لە شوێنی زۆر پێویستدا نەبێت دەستکاری‌ی ڕێنووسەکەی نەکراوە .

(١٩) لە دەقی وتارەکەدا : ڕووەو گۆڕی . . .

نیوەرۆوە بەری‌کەوتن . . . لە پێشەوە بەیداخی عیراق ، لە پاشا هەندێ لە پیاوماقوڵ‌و ریش سپی‌یەکان بە جلوبەرگی کوردی‌یەوە چوار چوار بە شوێن بەیداخەکەوە ، ئینجا بەیداخی پۆستەی سولەیمانی ، رانیە ، زاخۆ . بەشوێن ئەوانا کچانی کورد چەپکە گوڵیان بە دەستەوە ، لە پاشا لاوان بە جلوبەرگی کوردی‌و بەیداخی پرسەوە ، بەشوێن ئەوانا جووتە منداڵێکی بچکۆلە بە مراخانی‌و شەرواڵەوە ، دیسان کچان بە چەپکە گوڵ‌و ریحانەوە ، لە شوێنیانەوە کورپە کوردەکان . . سەرە هاتەوە سەر لاوەکان بە خۆیان‌و بەیداخەکانیانەوە ، لەم بەیداخانەدا هەموو جۆرە شتێك نووسرابوو : «پرسەی شەهیدەکان ، وەفدی کوردەکان ، ژیانی کوردو عەرەب ، برایەتی کوردو عەرەب ، داواکردنی ئاسایشی وڵات» . ئەمانە کە بەم ریکوپێکی‌یە ریکخرابوون هەر لە بەینی بیست هەنگاوێکدا دوو کورد ، یەکێ لە لای راست‌و یەکێ لە لای چەپ بە جلوبەرگی کوردی‌و بە فیشەك‌و دەمانچەی برنەوەوە ئەرۆیشتن . ئەمانە هەموو پەردەیەکی کشوماتی ماتەمی‌یان بەسەرا کێشراو هەموو دەستەو کەمەرو لەسەر خۆ ملی رێیان گرت بە بێ دەنگ‌و بە بێ ورتە . عالەمی بەغدا هەر لە «ساحەی مەلیك فەیصەل»ەوە تا گۆرستانی «باب المعظم» بەژن‌و پیاوەوە ئەم بەرو ئەوبەری «شارع رەشید»یان گرت‌و سەیری ئەم دیمەنەو نمایشەیان دەکرد . لە سەعات چوارا گەیشتنە گۆرستان‌و چوونە ژوورەوە . . . »[20] .

«گەلاوێژ» کاتێك دێتە سەر باسی ئەو وتارەی حەمەی ئەحمەدی تەها لەسەر گۆری شەهیدان خوێندوویەتەوە ئەم قسە پرمانایانەی خۆیشی خستۆتە پاڵ قسەکانی وتەبێژی کورد :

ئەی «شەهیدانی رێگەی ئازادی ! دیمەنی ئەم کورو کچانە کە لەسەر گۆرەکانتانا ئەیانبینن پاشەرۆکی درووێنەکراوەکانی رۆژی رەشی شەشی ئەیلولن کە بۆ ئازادی هاتنە مەیدانەوەو دەستی پیسی بێگانە دەستی درێژی مەردانەی بەستن‌و لەگەڵ ئێوەدا کردنی بە ناحەز ! ئەو ئامانجە کە ئێوە بۆی هاتنە مەیدانەوە هەر ئەو ئامانجە بوو کە ئەوان بۆی چوونە زیندانەوە ! ئیستە لێك تێگەیشتین کە دڵمان لە

---

(٢٠) «گەلاوێژ» ، هەمان ژمارە ، ل ١٤ – ١٦ .

عاستی یەك پاكەو ئامانجیان ئامانجێكی پیرۆزو دڵیان دڵێكی بێ كەلە ! !»[٢١] .

ڕۆژی ٥ی مایسی ١٩٤٨ هەموو ئەمانە لە كاتی هاتنی وەفدی خانەقیندا بۆ بەغدا دووبارە كرانەوە[٢٢] .

خەباتی بێ‌وچانی گەل لە سەرانسەری وڵاتدا وەزارەتی محەمەد صەدری ناچاركرد بەشێكی‌تر لە داخوازی‌یەكانی هێزە نیشتمانی‌یەكان جێ بەجێ بكات . دوای دوودڵی‌یەكی زۆر ڕۆژی ٢٢ی شوبات بڵاوە بە ئەنجومەنی نوێنەران كراو بڕیاری هەڵبژاردنی نوێ درا ، ژمارەیەكی زۆر لە بەندە سیاسی‌یەكان بەردران ، ڕێگە درایە ڕۆژنامەو گۆڤارە داخراوەكان بكەونەوە دەرچوون . پاش ماوەیەك هەواڵی كشانەوەی دەستەی سوپایی بەریتانی ڕاگەیێنرا ، ئەو كارەی كۆمەڵانی خەڵك بە «سەركەوتنێكی نیشتمانی»ی گەورەیان لە قەڵەمدا[٢٣] .

گەلی كوردیش لە ئەنجامی سەركەوتنی ڕاپەڕینی كانوونی دووەمدا بە چەند مافێكی سەرەتایی خۆی گەیشت . بۆ یەكەم جار لە مێژووی عیراقدا ڕێگەی دەرچوونی گۆڤارێكی سیاسی‌ی بە زمانی كوردی درا[٢٤] . ڕۆژی ٢١ی مارتی ١٩٤٨ بۆ یەكەم جار كورد وا فراوانو ئاشكرا یادی نەورۆزی لە بەغداو شارەكانی كوردستاندا كردەوە .

بە داخەوە بەهاری نوێی گەلی عیراق زۆر تەمەن كورت بوو . كۆنەپەرستانی عیراق توانی‌یا بەخێرایی ڕیزەكانیان ڕێك بخەنەوەو بكەونەوە هێرش . هێشتا مانگی مارت كۆتایی نەهاتبوو كە وەزارەتی محەمەد صەدر بە دەستووری وەزارەتەكەی ساڵح جەبر ڕێگەی نەدا بە پارتی گەل (شەعب) دەست بكاتەوە بە كار كردن . ئەم لادانەی وەزارەتی صەدر لە كاتی هەڵبژاردنی نوێدا زیاتر خۆی نواند . لە زۆر شارو ناوچە دەزگاكانی میری بە ئاشكرا دەستیان وەردایە كاری هەڵبژاردنو لە چەند

---

(٢١) هەمان سەرچاوە ، ل ١٧ .

(٢٢) هەمان سەرچاوە ، ل ١٨ – ٢٢ .

(٢٣) ئەو قسەیە هی لۆنگریگە ، بڕوانە :

S.H.Longrigg Op. Cit., P. 347.

(٢٤) مەبەست گۆڤاری «نەزار»ە كە خوالێخۆشبوو مامۆستا عەلائەددین سەجادی سەرنووسەری بوو

شوێنێك نیشتمانپەروەران‌و پۆلیس لەسەر ئەوە پێکیانا دا . هەمان کات کاربەدەستان لە چەند شوێنێك لە کرێکارانیان دا . پۆلیس مانگرتنی کرێکارانی شەمەنەفەری هەولێری دامرکاندەوە . لەوەیش خراپتر بە کرێکارانی (حدیثه) کرا ، بە تایبەتی چونکە بوونە هۆی زیان گەیاندن بە کۆمپانیای نەوتی عیراق دوای ئەوەی لە پێناوی چەند مافێکی سەرەتاییدا ناچار بوون مانبگرن . سەرچاوە هەن ئەو زیانە بە چەند ملیۆنێك دینار لە قەڵەم دەدەن[٢٥] .

کۆنەپەرستان بەمانە قایل نەبوون ، ئەوان دەیانویست عیراق بگێڕنەوە دۆخەکەی جارانی‌و دیسان هێزە نیشتمانی‌یەکان سەرکوت بکرێنەوەو کاروباری وڵات بدرێتەوە دەست نوری سەعیدو دەستەودایەرەکەی . بۆ جێ بەجێ‌کردنی ئەم مەبەستەو لاوازکردنی وەزارەتی صەدر ژمارەیەك لە ئەندامانی کشانەوە . لەوەیش زیاتر کۆنەپەرستانی ئەوسای عیراق کەڵکیان لە ڕوداوەکانی فەلەستین وەرگرت . بەو بیانووەوە لە مانگی مایسەوە بە صەدان نیشتمانپەروەر ئاخنرانە بەندیخانەکانی وڵاتەوە . ژمارەیەکی زۆر لە قوتابیانی سلێمانی لە کاتی تاقی‌کردنەوەدا ڕاپێچ‌کران[٢٦] . دوای ئەوەی مزاحم پاچەچی ، کە دۆستێکی نزیکی نووری سەعید بوو ، ڕۆژی ٢٦ی تەمموزی ١٩٤٨ وەزارەتی نوێی دامەزراند هێرشی کۆنەپەرستان بۆ سەر نیشتمانپەروەران هێندەی‌تر توندو تیژ بوو . زۆری نەبرد کۆت‌و زنجیرەکەی جاران خرایەوە گەردنی کۆمەڵانی خەڵك .

گەلێك هۆ یاریدەی کۆنەپەرستانیان دا بتوانن وا خێرا لە دەسکەوتە سەرەتاییەکانی گەل بدەن . بەر لە هەر شتێك دەبێت ئەو ڕاستی‌یە ڕەچاو بکەین کە بەشێك لە هێزە نیشتمانی‌یەکان هەڵوەست‌و ورتە کشانەوەی کۆنەپەرستانیان دووربینانە نەنرخاند ، لەوان وابوو دوژمنیان لە باڵ کردووەو تەنانەت لە گەرمەی کەوتنیدا تا ڕادەیەکی زۆر لەگەڵی نەرم‌و نیان بوون ، وا دیارە «مارەکەی مام هۆمەر» یان لە یاد نەبوو . سەرۆکی پارتی «ئیستیقلال» محەمەد مەهدی کوبە هەر بەوە

---

(٢٥) بە وێنە بڕوانە گۆڤاری «ڕۆژهەڵاتی ئەمڕۆ» ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ژمارە پێنجی ١٩٥٧ ، ل ١٤ .

(٢٦) دیدەنی لەگەڵ ئەفسەری خانەنشین مستەفا عەبدوڵلا ، ڕۆژی ١٥ی شوباتی ١٩٨٥ .

قایل نەبوو لە وەزارەتەکەی محەمەد صەدردا بەشدار بێت ، بەڵکو بە وەزارەتی تەموینیش قایل بوو کە دەورێکی ئەوتۆی نەبوو ، کەچی بەرامبەر بەوە لە گەرمەی سەرکەوتنی جەماوەردا وەزارەتە هەرە گرنگەکانی وەك کاروباری ناوخۆو هەندەرانو بەرگری درانە دەست ژمارەیەك لە سیاسی یە کۆنەپەرستە قاڵبووە بێزراوەکانی ئەو رۆژگارە . هەمان کات بەشێك لە هێزە نیشتمانی یە بۆرجوازی یەکان لە کاری رۆژانەیاندا بە جۆرێك رەفتاریان دەکرد وەك دووبەرکی یان لەگەڵ چینو دەستە نیشتمانی یەکانی تردا گەیشتبێتە ئاستی تەقینەوە[٢٧] .

بێ گومان لەگەڵ هەموو کەموکورتی یەکانیدا ئینجا راپەرینە پڕ لە قارەمانێتی یەکەی کانوونو روداوو ئەنجامەکانی لاپەرەیەکی پرشنگداری مێژووی هاوچەرخی عیراقو رۆژهەلاتی نزیكو ناوەراستن . وەك مێژوونووسی میسری محەمەد عودە نووسیوی یە ئەم راپەرینە گەورەترین لێدان بوو بۆ «سیاسەتی دەرەوەی ئێرنست بێڤن[٢٨] لە سەرانسەری رۆژهەلاتی عەرەبدا»[٢٩] ، چونکە ، بە راستی ، بووە هۆی هەڵوەشاندنەوەی داوی پیلانێکی گەورە کە لەندەن دەیویست لە رێگەیەوە ولاتانی ناوچەکە لە جاران زیاتر ببەستێت بە خۆیەوە . نیشتمانپەروەرانی ولاتە عەرەبی یەکان هەر زوو لەم راستی یە تێگەیشتن بۆیەکا بە گەرمی پشتگیری ی خەباتی قارەمانانەی گەلی عیراقیان کرد . رۆژانی راپەرینەکە شەقامەکانی قاهیرەو دیمەشقو بێروت زنجیرەیەك خۆنیشاندانی گەورەیان بەخۆیانەوە دی[٣٠] .

راپەرینی کانوون بووە سەرەتای ئاڵوگۆرێکی قوولو پرئەنجام لە جۆرو شێوازی بیرکردنەوەی سیاسی ی کۆمەلانی خەڵکی عیراقدا بە کوردو عەرەبی یەوە . ئەمەش بەر

---

(٢٧) بە وێنە بروانە :

«صوت الاهالي» (جريدة) ، بغداد ، ١٩ أيلول ١٩٤٨ ، محمد مهدي كبه ، المصدر السابق ، ص ٢٤٨ - ٢٤٩ .

(٢٨) کاتی بەستنی «پەیمانی پۆرتسمۆث» ئێرنست بێڤن وەزیری هەندەرانی بەریتانیای گەورە بوو .

(٢٩) محمد عوده ، ثورة العراق ، القاهرة ، بلا ، ص ٦٢ .

(٣٠) بروانە :

خالد بكداش . إنتفاضة الشعب العراقي لسنة ١٩٤٨ واثرها في تطور القضية العربية ، مطبعة المثنى(؟) ، ١٩٤٨ ، ص ١١ .

له هەر شتێکی تر ڕەنگی له شێوەی خەباتیاندا دژی دەوڵەته ئیمپریالی‌یەکان دایەوە بەوەی ئەو خەباته چووە چوارچێوەیەکی گشتیی یەکگرتووەوە . هیچ کاتێك بەر له کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨ ئاوەها به صەدان هەزار کەس له سەرانسەری عیراقداو له یەك کاتداو بۆ یەك مەبەست ڕانەپەڕیون . بەپێی هەندێك سەرچاوە ژمارەی بەشدارانی ئەم ڕاپەڕینه له ٣٠٠ هەزار کەس زیاتر بووە[٣١] .

یەکێك له ئەنجامه هەرە گەورەو قووڵەکانی ڕاپەڕینی کانوون بریتی بوو لەوەی که به کردەوەو تاقی‌کردنەوە سەرەتاو بایەخی خەباتی هاوبەشی ڕێکخراوی عەرەب‌و کوردی خسته ڕوو ، ئەو ڕاستی‌یەی بووە بەردی بناغەی سەرکەوتن‌و دەسکەوتەکانی ڕاپەڕینەکه خۆی . گەلێك له هێزه پێشکەوتنخوازەکانی عەرەب دانیان بەمەدا ناوە[٣٢] . یەکێك له ئەنجامه گرنگەکانی ئەم دیاردە نوێی‌یه ئەوەبوو که داخوازی‌یەکانی گەلی کورد تەنها له چوارچێوەی کوردستاندا نەماوە ، بەڵکو تا ڕادەیەك له ناوچەکانی تریشدا ڕەنگی دایەوە . هەر له ڕۆژانی ڕاپەڕینەکه خۆیدا له هەر چوار لای عیراقدا دروشمی بەردانی بەندە سیاسی‌یه کوردەکان بەرزکرایەوە ، ئەوەی تەنانەت سەرنجی مێژوونووسەکانی دەرەوەیشی ڕاکێشاوە[٣٣] . له کوردستان خۆشیدا بۆ یەکەم جار له ڕۆژانی ڕاپەڕینی کانووندا هەستی برایەتی نێونەتەوەیی خۆی نواند[٣٤] . کوردو تورکمان‌و ئاسووری له کەرکوك‌و خانەقین‌و شوێنی‌تر یەك سەنگەری خەبات بۆ یەك مەبەست کۆی‌کردەوە .

کەم شت به ڕادەی ئەم دیاردە نوێیەی ژیانی سیاسیی گەلی عیراق مەترسیی خسته ناو دڵی ئیمپریالی‌یەکانەوە . زۆر بەسەر ڕاپەڕینی کانووندا تێنەپەڕی کاتێك

---

(٣١) بڕوانه :

(Sovermenay Iraq) , Moscow, 1966 , P . 158.

(٣٢) به وێنه بڕوانه :

«الاخبار» (جريدة) ، بيروت ، ٩ شباط ١٩٦٤ .

(٣٣) بڕوانه :

S.H.Longrigg . Op. Cit. , P. 346

(٣٤) له گاورباغی ئەو جۆرە یەکیەتی‌یه تەنها له ناو کرێکارانی کۆمپانیای نەوتی عیراقدا له ڕۆژانی مانگرتنەکەی هاوینی ساڵی ١٩٤٦دا خۆی نواند .

«ئینتێلیگێنس سێرڤیس»ی بەریتانی[٣٥] لە یەکێك لە بەڵگە نهێنی‌یەکانیدا داوای لە پیاوەکانی کرد کە بەشێکی زۆری هەوڵ‌و تەقللایان لە عیراق بۆ خۆش‌کردنی ئاگری ناکۆکی نەتەوەیی نێوان عەرەب‌و کورد تەرخان بکەن[٣٦] . بە هەمان دەستوور بەکرێ‌گیراوەکانی کۆمپانیای نەوتیش بۆ جێ بەجێ‌کردنی هەمان مەبەست چالاکانە کەوتنە خۆ .

یەکێك لە نیشانە جیاکەرەوەکان‌و دەسکەوتێکی دیاری کۆمەڵایەتی‌ی ڕاپەڕینی کانوون ئەوەبوو کە ئافرەتی شار ، چ عەرەب‌و چ کورد ، بە شێوەیەکی فراوان‌و ڕێکوپێك تێکەڵی ژیانی سیاسی‌ی بوون‌و شان بە شانی پیاو بۆ ڕوخاندنی «پەیمانی پۆرتسموٚث» هاتنە کۆڕی خەباتەوە . یەکێك لە بەشدارانی ئەم ڕاپەڕینە بە تایبەتی باسی شوێنی ئافرەتی کوردی لە خۆنیشاندانەکانی بەغدای پایتەختدا کردووە[٣٧] .

ڕاپەڕینی کانوون دەری‌خست چۆن ئیتر شار بۆتە مەڵبەندی سەرەکی بزوتنەوەی سیاسی‌و خەباتی ڕزگاریخواو چۆن ئیتر ئەم گوندو لادێ بەدووی خۆیدا ڕادەکێشێت[٣٨] .

ئەمە نیشانەی قاڵبوونی خەباتی ڕزگاریخواو نابووت‌بوونی چین‌و دەستە دەرەبەگی‌یەکان‌و دروست‌بوونی یەك بازاڕی‌یە . لە ڕۆژانی ڕاپەڕینی کانووندا دیاردەی بەرزبوونەوەی دەوری پێشەنگی‌ی شار لە کوردستانیشدا زۆر بە ڕوونی خۆی نواند ، بە تایبەتی لەو بزوتنەوەیەدا کە لە ناو جوتیارانی عەربەتدا[٣٩] ئەیلولی

---

(٣٥) «ئینتێلیگێنس سێرڤیس» (Intelligence service) دەزگای جاسوسی بەریتانی‌یە کە سەرەتای دامەزراندنی دەگەڕێتەوە دەوروبەری کۆتایی سەدەی پازدەمین . بۆ جێ بەجێ‌کردنی مەبەستەکانی پەنا دەباتە بەر هەموو ڕێگەیەکی وەك پیلانگێڕی‌و کڕین‌و فریودان‌و نانەوەی تۆوی دووبەرەکی‌و کوشت‌وبڕ .

(٣٦) بڕوانە :
«الغد» ، مجلة ، ؟ ، شباط ١٩٦٤ ، ص ١٢ – ١٣ .

(٣٧) بڕوانە :
نوري عبدالرزاق حسين ، المصدر السابق ، ص ٦٢ .

(٣٨) واتە «المدينة تجر وراءها القرية» . ئەمەش یەکێکە لە دیاردە گرنگەکانی کامڵ بوون‌و بەرەوپێش‌چوونی خەباتی جەماوەر .

(٣٩) عەربەت کەوتۆتە دەشتی شارەزوورەوە ، وا لە نێوان هەڵەبجەو سلێمانیدا .

١٩٤٨ تەقی یەوە . جوتیارانی کوردستان لەم بزوتنەوەیەی عەربەتدا بۆ یەکەم جار بە شێوەیەکی ڕێکخراو دروشمی خەباتی دژ بە چەوساندنەوەی دەرەبەگی یان هەڵگرت . ڕاکێشانی لادێ لە لایەن شارەوە لە ڕووی سیاسی یەوە لە ڕوداوەکانی عەرەبەتدا لەوەدا دەبینرێت کە جوتیارانی ناوچەکە لە کاتی بزوتنەوەکەیاندا جگە لە داخوازی یە ئابووری یە تایبەتی یەکانی خۆیان چەند دروشمێکی سیاسیشیان هەڵگرت ، وەك لابردنی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠و نەبەستنی هیچ جۆرە پەیمانێکی نوێ لەگەڵ ولاتە ئیمپریالی یەکانو کێشانەوەی دوا سەربازی بێگانە لە خاکی نیشتمانو بەردانی بەندە سیاسی یەکانو چەند داخوازی یەکی تری لەو جۆرو بابەتە . دەوروبەری ٥٠٠ جوتیاری ناوچەی عەربەت ئەم داخوازی یانەیان کردە بروسکەیەكو دایانە کاربەدەستانی بەغداو ڕۆژنامەکانی پایتەخت (٤٠) .

بزوتنەوەی جوتیارانی عەربەت دوو ڕاستی یتریشی نیشاندا ، یەکەمیان قووڵبوونەوەی تەفاعولی عوزوی لە نێوان ڕوداوەکانی شارو لادێکانداو دووەمیان جێگیربوونی خەباتی هاوبەشی عەرەبو کورد بە خێراییەکی کتوپڕ . ڕۆژی ١٧ی ئەیلولی ١٩٤٨ ژمارەیەکی زۆر لە نیشتمانپەروەرانی بەغدا بۆ پشتگیری ی جوتیارانی عەربەت خۆنیشاندانێکیان ڕێکخستو هەر دروشمەکانی ئەوانیان هەڵگرت (٤١) . ئەمە بە جارێك کۆنەپەرستی ی عیراقی تۆقاندو بێ‌جێ تاقێك لە هێزە بۆرجوازی یە نیشتمانی یەکانیشی ترساند . پۆلیس لە یەك کاتدا بەربووە گیانی نیشتمانپەروەرانی بەغداو جوتیارانی عەربەت . تەنها لە بەغدا ٨٨ کەس بریندار کرانو پتر لە ٢٥٠ کەسیش گیران (٤٢) .

هەڵسانی جوتیارانی عەربەتو پشتگیری کردنیان لە لایەن نیشتمانپەروەرانی پایتەختەوەو ڕوداوەکانی ڕاپەڕینەکەی کانوون بۆ خۆی و هێرشی نوێی کۆنەپەرستان لە کۆتایی بەهاری ساڵی ١٩٤٨وە ، تا ڕادەیەك بایەخی بوونی بەرەیەکی نیشتمانی ی یەکگرتووی بە زۆر لایەنی سیاسی سەلماند ، بە تایبەتی چونکە یەکێك لەو هۆیانەی

(٤٠) بروانە :
«صوت الاهالي» ، ١٩ أيلول ١٩٤٨ .
(٤١) هەمان سەرچاوە .
(٤٢) بروانە :
عبدالرزاق الحسني ، المصدر السابق ، الجزء الثامن ، ص ١٤

ئەرکی سەر شانی کۆنەپەرستیی عیراق ئاسان کرد بریتی بوو لەوەی هێشتا هەموو هێزە نیشتمانییەکان لە نرخی بوونی بەرەیەکی نیشتمانی تێنەگەیشتبوون . لەبەر ئەوە هیچ سەیر نییە لە ڕۆژانی ڕاپەڕینی کانووندا هەرچەندە هێزە نیشتمانییە پێشکەوتنخوازەکان یەك جۆر دروشمیان هەڵگرتبوو کەچی جاری وا هەبوو شان بە شانی یەك نەدەچوونە کۆڕی خەباتەوە . خوا هەڵناگرێت دوژمن لە لایەن خۆیەوە درێغی نەکردو چەند بیتوانیایە هێند ئاگری ناکۆکیی خۆش دەکرد ، کە کەوتیشە گیانی ناحەزانی بێ جیاوازی هەموویانی لە یەك بەندیخانە توند کرد . ئەمە بووە دەرسێکی گەورە بۆ نیشتمانپەروەرانی عیراق‌و دەوری بینی لە خۆش‌کردنی ڕێگەی دامەزراندنی بەرەی نیشتمانیی یەکگرتووی ئایندەدا .

ئیمپریالییەکان‌و کۆنەپەرستانی ناوخۆش دەرسی کەمیان لە تاقی‌کردنەوەکانی ڕاپەڕینی کانوونی دووەمی ١٩٤٨ وەرنەگرت . سەرکەوتنی جەماوەرو بەتاڵ‌کردنەوەی «پەیمانی پورتسمۆث» بەر لە هەر شتێك ئەو ڕاستییەی بۆ دەرخستن کە بۆ عیراق ڕێبازی سیاسەتی کۆلۆنیالیی کلاسیکی ئیتر چەکە بەکارەکەی جاران نییەو لەوانەیە زیانی لە قازانجی زیاتر بێت بۆیان . بۆیەکا لەوساوە ئیتر پەنایان بردە بەر فێڵ‌و فەرەجی سیاسەتی « کۆلۆنیالیی نوێ»[٤٣] . جارێکی‌تر ببڕای ببڕا باس‌و خواسی بەستنی پەیمانێکی دووقۆڵیی وەك «پەیمانی پۆرتسمۆث»یان نەهێنایەوە گۆڕێ ، باس بووە باسی « خەباتی هاوبەش دژی دوژمنی هەموان — کۆمۆنیزمی جیهانی ! ! !» . ئەمە تا ناوەندی پەنجاکان ڕێگەی بۆ بەستنی «پەیمانی بەغدا»[٤٤] خۆش کرد .

(٤٣) کۆلۆنیالیی نوێ ، واتە نیوکۆلونیالیزم (Neo — Colonialism) (الاستعمار الجديد) ، بریتییە نە بەرگی نوێی ئیمپریالیی جیهانی . دەوڵەتە ئیمپریالییەکان لە ژێر زەبری بەهێز بوونی بزوتنەوەی ڕزگاریخوای گەلان‌و دروست‌بوونی بەرەیەکی سۆشیالیزمی فراواندا ناچار بوون بۆ جێ بەجێ کردنی مەبەستەکانی جارانیان پەنا بەرنە بەر شێوازی کاری نوێ ، چونکە شێوازی ڕیسوابووی جارانیان ئیتر دەستی نەئەدا . ناوەڕۆکی کۆلۆنیالیی نوێ بریتییە لە «ئیمپریالیزم بێ وڵاتی ژێردەستە» . یەکێك لە ڕووە هەرە گرنگەکانی کۆلۆنیالیی نوێ هەوڵ دانە بۆ ڕاکێشانی بۆرجوازیی نیشتمانی ، یا هیچ نەبێت نانەوەی داوی زەلەی گەورە بۆی .

(٤٤) هەرچەندە لە زمانی کوردیدا پەیمان لە بریتی «معاهدة» بەکار دەهێنرێت ، بەلام لە ڕاستیدا دەقاو دەق مانای «حلف» دەگەیێنێت . ڕێك‌کەوتننامەش پڕ بە پێستی «إتفاقية»یە . شایانی باسە ئەوروپاییەکان وشەی پاکت (Pact) بۆ «حلف» بەکار دەهێنن .

لە ژێر سایەی ڕێبازی سیاسیی نوێیاندا کۆلۆنیالیەکان و کۆنەپەرستانی ناوخۆ بە شێوەیەکی فراوان و لێکۆڵراوە کەوتنە ڕاوی زۆرزانانەی ئەوانەی لە سەنگەری نیشتمانیدا بوون ، هەوڵیان دا لێیان بکرن ، یا هیچ نەبێت بە هەڵەیانا بەرن . هەمان کات زۆر لە جاران زیاتر کەوتنە خۆش کردنی ئاگری ناکۆکی و دووبەرەکی لە نێوان هێزە نیشتمانییەکاندا ، چونکە دەیانویست دوژمنانیان بە کارو کێشەی لابەلاوە خەریك بکەن . سەرۆکی حیزبی «ئیستیقلال» محەمەد مەهدی کوبە لە یادداشتەکانیدا ئاشکرا توخنی ئەم باسە کەوتووەو دەڵێت کاربەدەستان هەوڵیان دەدا حیزبەکەی ئاراستەی نیشتمانپەروەرەکانی تر بکەن تاوەکو لەو ڕێگەیەوە « بە تیرێك دوو نیشان بپێکن . . .»[٤٥] .

بەڵام ئەو دەرسانەی ئیمپریالیەکان لە ڕاپەڕینی گەورەی کانوونیان وەرگرت وەك دەرمانێکی هێمنکەرەوەی کاتی وابوو بۆ ئەو دەردە کوشندەیەی دابووی لە پەرەی دڵیان . تازە جارێکی تر گەلی عیراق ، دوای ئەوەی تامی سەرکەوتنی کانوونی چێشت ، بەوان دابین نەئەکرا . ڕوخاندنی « پەیمانی پۆرتسمۆث» بە جارێك گەلی عیراق خستە سەر ئەو باوەڕەی دەتوانێت سەر بە کۆنەپەرستی شۆڕو نیشتمانی لە دەست بێگانە ڕزگار بکات . بەڵگەی مێژوویی گەورەی ئەم ڕاستییە لەوەدا بەدی دەکرێت کە ئەگەر گەلی عیراق دوای «شۆڕشی بیست» پێویستی بە ٢٨ ساڵی ڕەبەق بوو بۆ ئەوەی بتوانێت بزوتنەوەیەکی شۆڕشگێڕانەی تری وەك ئەو بەرپا بکات ، ئەوا دوای ئەمیان لە چوار ساڵ زیاتری نەویست بۆ تەقاندنەوەی ڕاپەڕینێکی نوێ[٤٦] ، هەمووی بەسەر یەکەوە دە ساڵ و چەند مانگێکیشی نەخایاند کاتێك شۆڕشی بۆرجوازیی – دیموکراتی گەلی عیراق[٤٧] تەختوتاراجی ڕژێمی پاشایەتی بە جارێك هەڵتەکاند .

(٤٥) محمد مهدي كبه ، المصدر السابق ، ص ٢١٨ – ٢١٩ .
(٤٦) مەبەست ئەو ڕاپەڕینەیە کە ساڵی ١٩٥٢ تەقییەوە .
(٤٧) مەبەست شۆڕشی چواردەی تەمموزە .

باسی دوازدەمین
چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی چینی کرێکاری کورد

دەگمەن نووسەرانی خۆمانو بێگانە بیریان لە کرێکاری کورد کردۆتەوە[*] .
دوور نەڕۆین لە هیچ کامێك لە بەرهەمەکانی مامۆستا ئەمین زەکی ی مێژوونوسی گەورەماندا زۆرو کەم ناوی کرێکاری کورد نەهاتووە . بێ گومان ئەمیش کەلێنێکی ترە لەو دەیان کەلێنانەی لە مێژووی نوسراوماندا هەن ، بەلاّم کەلێنێکی گەورە ! .
وابزانم لە ڕاستی دوورنا کەومەوە گەر بڵێم ئەدەبی کوردیش ، بەداخەوە ، لەو کەلێنە بێبەش نی یە . کرێکاری کوردیش وەك رونا کبیرو جوتیارو هەموو خەڵکێکی تر خاوەن دڵو هەستە ، دڵی وەك هەموو کرێکارێکی تر سافو هەستی وەك ئەوان بەرزە ، ئەویش لە هەموان زیاتر ئارەق دەرێژێتو لە هەموان هیلاكو بێ کات ترە ، بۆیە کەمتر باسی خەڵك دەکاتو زیاتر لە هیلاکیو دەردو ئازارو نەبونیو بێ مافی دەگاتو حەز بە یاریدەی هەموو لێقەوماوێك دەکات . تاڵ لای ئەو تاڵ ترو شیرین لای شیرین ترە . لەزەت لە هەموو خۆراکێك دەبینێت . وەك هەموانو ، ڕەنگبێ زیاتریش ، حەز بە چاوی کاڵو لێوی ئاڵو گۆنای پڕخاڵ دەکات ، کاتێ بوایە ئەویش چاوباز دەبو ! . ژمارەیان زۆرو کێشەیان زۆرتر ، بۆیە ژیانیان پڕ لە چیرۆکی بێ هاوتاو داستانی دانسقەو تابلۆی رەنگینە . . حەیفە دەستی ئەدیبی کوردی دڵ پەرەی گوڵ کە تالاّوی زوخاوی ژیان زاخاوی مێشكو قەڵەمی داوە ، زوو نەگاتە گەوهەرو ئەڵماسی ئەو خەزنە دەوڵەمەندە ! .

× × ×

(*) شوباتی ۱۹۷۹ لە «ڕۆشنبیری نوێ»دا بلاّوکراوەتەوە (ل ۸ – ١٤) .

لەم وتارەدا هەوڵ دەدەین بە کورتی چەند ڕوویەکی سەرەتای دروستبونو هاتنەکایەی چینی کرێکاری کورد بخەینە بەرچاو کە دور نی‌یە سەرنجی خوێنەر ڕا کێشن .

لە سەردەمی هەرە کۆنی شارستانەتی مرۆڤەوە کرێکارو کری‌گرتە هەیە . بەڵام هیچ کاتو لە هیچ شوێن ئەو کرێکارە پەرشو بڵاوانە نەبونەتە هێزی بنچینەیی هێنانە بەرهەم لە ناو کۆمەڵدا تا پەیدابونی سەرمایەداری‌ی . لەگەڵ ئەمیاندا دوو چینی نوێ دێنە کایەوە – بۆرژوازیو کرێکار . لەبەر ئەوەش کە پەیوەندی‌ی سەرمایەداری لە ئەوروپای ڕۆژئاوا بەر لە شوێنی‌تر دروست بو ، هەر لەوێش دەوروبەری سەدەی چواردەو پازدە بۆ یەکەم جار لە مێژووی ئادەمیزادا چینی کرێکار وەك هێزێکی دیاری کۆمەڵ هاتە ناو[1] .

لە زۆربەی وڵاتانی‌تر ، بەتایبەتی لە ڕۆژهەڵاتی نزیكو ناوەڕاست ، پەیدابونی چینی کرێکار زۆر لەوە دواکەوت . جۆرو هۆی دروستبونەکەشی گەلێك لەگەڵ ئەو جیاوازە . لە ئەوروپا ئاڵو گۆڕەکانی ناو کۆمەڵ چینی کرێکاریان دروست کرد ، بەڵام لە وڵاتانی ڕۆژهەڵات ئەو ئاڵو گۆڕانە لە هۆی تێکەڵبون بە بازاری سەرمایەداری‌یەوە کەمتر دەوریان بینی . لە سەدەی نۆزدەوە لێشاوی تێکەڵبونی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نزیكو ناوەڕاست بە بازاری سەرمایەداری‌ی جیهان دەستی پی‌کرد . ئەمەو گەیشتنی ژمارەیەك دەسکەوتی پیشەسازی‌ی نوێی ئەوروپا بونە هۆی داڕشتنی بەردی بناغەی دروستبونی چینی کرێکاری زۆربەی وڵاتانی ئەم ناوچەیە .

لە کوردستان ئەم دیاردەیە لەبەر هۆی گرنگ تا ڕادەیەك لەو وڵاتانە دواکەوت ، یەکەمیان هێزی زۆری پەیوەندی‌ی دەرەبەگی‌یو پاشماوەی ژیانی کۆچەری‌و نیمچە کۆچەری‌ی ناو کۆمەڵی کورد بوو . ئەوی‌تریان نەبونی دەربەندێکی سەربەخۆ بوو کە کەلوپەلی کوردستانو بەرهەمی هێنراوی پیشەسازی‌ی ئەوروپای تێدا کۆبێتەوەو پێویستی بە ژمارەیەکی زۆر کرێکارو چەند کۆمپانیایەك بێت .

بەڵام بەرامبەر بەوە مەرجی‌تری پێویست بۆ دروست بونی ئەم چینە تازەیە لە ئارادابون . یەکەمیان دەوڵەمەندی‌ی کوردستانە کە بەرهەمی کشتوکاڵو ئاژەڵی لە

(١) بۆ یەکەم جار لە مێژووی ئادەمیزادا پەیوەندی‌ی سەرمایەداری لە فلۆرەنسەی ئیتالیا دروستبوو ، بۆیەکا لەوێش یەکەم چەکەرەی هەردوو چینی نوێی کۆمەڵ – پرۆلیتاریاو بۆرجوازی پەیدابو .

یوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە گەیشتە چەند بازاڕێکی گرنگی ئەوروپا . کەلوپەلی
ـروست کراوی ئەوێش بەخێرایی گەیشتە کەلاترین شارو گوندی لای خۆمان .
ەنانەت بەر لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە ئینگلیزەکان کۆمپانیای تایبەتی یان لە
ـاری وەك دیاربەکر دامەزراند . هەر لە خۆشەوە نی یە گ . ناپێێر پێش پەنجا ساڵ
ـاری کرمانشای ناو ناوە بەندەری کەلوپەلی ئینگلیزیو هندی[٢] .

دووەمیان پەرەسەندنی شارە کوردەکانو بەهێزبونی پەیوەندی ی بازرگانی یان
ەگەڵ شارانی ترو پێشکەوتنی پێشەسازی ی خۆماڵی یانە . لەم ڕوانەوە بۆ ماوەیەکی
ۆر کوردستان شانبەشانی مەڵبەندەکانی تری ڕۆژهەڵاتی نزیكو ناوەراست
ەنگاوی بەرەوپێش چونی دەنا . لە ڕێگەی ژمارەو بەراودەوە دڵنیا دەتوانین بڵێین
سەدەکانی ناوەند شارە کوردەکان لەگەڵێك ڕووەوە وەك شارانی تری ڕۆژهەڵات
ەرەی دەسەندو قەوارەی خۆی وەردەگرت . گەڕیدەی تورکی ناودارو سەرچاوەی
ـەسەن ئۆلیا چەلەبی (١٦١١ – ١٦٧٩) کە ناوەندی سەدەی حەڤدە هاتۆتە
کوردستان لە بەرگی چوارەمی «سیاحەتنامە» کەیدا[٣] باسی گەورەیی ژمارەیەك
ـاری وەك دیاربەکرو بدلیسی کردووە . ئەو بازارو قەیسەری یانەی دیاربەکر کە ئەو
ـاسیان دەکات ئەوسا لە زۆر ناوچەی ڕۆژهەڵات کەم وێنەبون . هەر بەپێی قسەی
ئەو دیاربەکر ١٢ گەرماو (حەمام)ی گشتی ی تیابووەو (١٤٠) ماڵیش گەرماوی
خۆیان هەبووە . بدلیس (٥) گەرماوی گشتیو (٦٠٠)ی تایبەتی ی تێدا بووە . ئەم
ژمارەیەی دواییان بەڵگەی پڕ مانای دەوڵەمەندی یو ڕەفاهەتە[٤] .

---

(٢) G. Napier , The Road from Baghdad to Baku, — (The Geographical Janrnal), London, Vol L111, No 1, January, 1919 , P . 18.

(٣) ١٠ بەرگەو سەرچاوەیەکی گرنگو ڕەسەنە بۆ باسی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نزیكو ناوەڕاست لە دەوروبەری کۆتایی سەدەکانی ناوەندا . ئۆلیا چەلەبی بەشی زۆری تەمەنی بە ناوچەکانی ئیمپراتۆری ی عوسمانیو چەند وڵاتێکی ئەوروپاییدا گەڕاوە .

(٤) بە پێی قسەی شەمسەدین سامی ژمارەی دانیشتوانی میرنشینی بدلیس ٣٠ هەزار کەس بوو . سەرچاوەیتر بە دەوروبەری ٥٠ هەزاری لە قەڵەم دەدەن (بڕوانە : شمس الدین سامی ، قاموس الاعلام . بەرگی دووەم ، ل ١٣٢٩ ، م . ی . شەمسی ، شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی وەك سەرچاوەی مێژووی گەلی کورد ، باکو ، ١٩٦٧ ، ل ١٦) .

دوای ئۆلیا چەلەبی بە دەوروبەری ١٥٠ ساڵێك نوێنەری ناوداری ئینگلیز لە عیراق کلۆدیۆس جێمس ڕیچ باسی چەند شارێکی‌تری کوردستانی کردووە. قسەکانی ئەویش بەڵگەی مێژوویین دەربارەی ئاڵ‌و گۆڕو بەرەوپێش چونی شارە کوردەکان. سنەی بە (٥) هەزار ماڵ داناوە، کە هەر جۆر لێکی بدەیتەوە لە ٢٠ هەزار کەس تێدەپەڕێ. مانای ژمارەیەکی وا زیاتر خۆ دەنوێنێت گەر بێتو بزانین ژمارەی دانیشتوانی شاری قودس ساڵی ١٨١٤ دەوروبەری ١٢ هەزارو بەغدا ساڵی ١٨٣١ نزیکەی ٢٠ هەزارو عەممانی پایتەختی ئوردونیش ساڵی ١٨٨٠ تەنها هەزار کەس بووە[٥].

پەیوەندی بازرگانی ی نێوان شارەکانی کوردستان خۆی‌و ئەو مەڵبەندو ناوچانەی لێوەی نزیك بون بە پێودانی قۆناغی دەرەبەگی خراپ نەبو. بە پێی سەرچاوە کۆنەکان تاوەکو سەدەی نۆزدەش ئەستەموڵ‌و دیمەشق‌و حەلەب‌و بێروت تا ڕادەیەکی زۆر بە مەڕو بزنی کوردستان بەڕێوە دەچون. تەنها شاری ئەستەموڵ هەر ساڵەی یەك ملیۆن‌و نیو سەر مەڕی لەوێوە بۆ دەهات. ئەو سوپا گەورەیەی بە سەرکردایەتی ئیبراهیم پاشای کوڕی محەمەد عەلی گەورەی فەرمانڕەوای میسر ساڵانی ١٨٣١ – ١٨٣٢و ١٨٣٩ هێرشی بردە سەر سوریا بە مەڕومالّتی کوردەواری دەژیا[٦]. بەر لەوەی سەدەی ڕابوردو کۆتایی بێت تەنها ئەستەموڵ‌و حەلەب‌و بەغدا هەر ساڵەی ٣ ملیۆن مەڕی کوردستانیان بۆ دەهات. بەندەری سامسۆنیش بە تەنها ساڵی ٢٠ ملیۆن هێلکەی لەوێوە دەهانی[٧]. دروست کردنی پردی قلیاسانیش

---

(٥) بڕوانە:

ل. ن. کاتلۆف، پەیدابونی بزوتنەوەی نەتەوەیی – ڕزگاریخوا لە ڕۆژهەڵاتی عەرەب، بە زمانی ڕوسی، مۆسکۆ، ١٩٧٥، ل ٩٠ – ٩١. ژمارەی دانیشتوانی عەممانی پایتەختی ئوردون ئیمڕۆ لە ملیۆن تێدەپەڕێ.

(٦) بۆ ئەو ژمارانە بڕوانە:

پیۆتەر لێرخ، لێکۆڵینەوە دەربارەی کوردی ئێران‌و کلدانی‌یەکانی باکوری باوو باپیریان، بە زمانی ڕوسی، کتێبی یەکەم، پەترسبورگ، ١٨٥٦، ل ٢٤.

(٧) بڕوانە:

B. Nikitine , Les Kurdes, Paris , 1956 , P. 185, A.R. Ghassemlou, Kurds and the Kurdistan, Prague, 1965, P. 104.

لەلایەن دەوڵەمەندێکی سلێمانی یەوە تەنها کاری خێرنەبو ، ئەگینا دەبو بەر لە قلیاسان لە تانجەرۆ دروستی بکردایە چونکە ئەمیان ئاوی زۆرترو کاتیْ لافاو ترسدارترە .

بە هەمان دەستور پیشەسازیی خۆماڵی کوردستان بەر لە تێکەڵ‌بون بە بازاڕی سەرمایەداریی جیهان هەنگاوی باشی بەرەوپێش ناو هیچی لە پیشەسازیی وڵاتانی دەوروبەری کەمتر نەبو . جل‌وبەرگی نەتەوەیی‌و ژمارەیەك نەریتی تایبەتی هەوێنی باشی ئەو بەرەوپێش‌چونە بون . دیسان لە بەرگی چوارەمی «سیاحەتنامە»کەی ئۆلیا چەلەبیدا گەلێك بەڵگەی پڕ بایەخ‌و مانا لەم بارەوە وەچنگ دەکەون . بە قسەی ئەو لە سەرانسەری جیهاندا لە وێنەی زەرەنگەری دیاربەکر کەم بووە . وەك دەڵێت کاری جۆڵاو بەرگدروو دەباخانەکانی بدلیس دەنگی دابۆوە ، بە ڕادەیەك «چەرمی بە دیاری دەبرایە وڵاتی فەرەنگ» .

دوای دەوروبەری دوو سەدە ، واتە ناوەندی سەدەی نۆزدە ، تایلەری گەڕیدەی ئەوروپایی لەو کتێبەیدا کە بە ناوی «گەشتێك بە کوردستاندا» بلاوی کردۆتەوە باسی کوتاڵی ئاوریشمی دیاربەکر دەکات‌و بۆ چاکی لەگەڵ ئاوریشمی بەناوبانگی حەڵەب بەراوردی دەکات‌و دەڵێت ئەویان هەرزانتر دەفرۆشرێت بۆیەکا لە هەموو ئەو ناوچانەی کەوتونە نێوان دیاربەکرو دەریای ڕەشەوە ، بازاڕی گەرمە[8] . ناونانی گەڕەکی شارێکی وەك سلێمانی بە (سابونکەران) شتێکی ماناداره بۆ ئەم مەبەستەی ئێمە باسی لێوە دەکەین . بەرلە شەڕی یەکەمی جیهان بە ماوەیەك دەیان خێزانی ئەم گەڕەکە بە دروست‌کردنی سابونەوە خەریك‌بون[9] و ساڵی بە لای‌کەمەوە ٥٠٠ تەنیان ئەنارده بازارەکانی شارو دەوروبەری‌و چەند مەڵبەندێکی‌ترو تەنانەت لێشی دەگەیشتە شاری وەك بەغداو تەوریز[10] .

---

(٨) بڕوانە :
و . ل . ڤلچێڤسکی ، ژیانی ئابوری کوردە کۆچەرەکانی پشت قەفقاس‌و ناوچەکانی نزیکی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا ، بە زمانی ڕوسی ، — گۆڤاری «ئەتنۆگرافیای سۆڤیەتی» ، ژمارە ٥-٦ . ١٩٣٦ . ل ١٥٠ .

(٩) بە پێی سەرژمێری ساڵی ١٩٤٧ لە سلێمانی تەنها پێنج شەش کەس بە دروست‌کردنی سابونەوە خەریك بون (بڕوانە : «احصاء السكان لسنة ١٩٤٧» ، الجزء الثاني ، بغداد ١٩٥٤ ، ص ١٦٣) .

(١٠) جگە لە سابون بەرهەمی‌تری پیشەسازیی خۆماڵی کوردەواری دەگەیشتە شارو وڵاتی‌تر (بڕوانە :
R. Berliner und Borchardt, Silberchmidsarbeiten ans Kurdistan, Berlin , 1922, P. 8.)

له کوردستانیش به چەشنی ناوچەکانی تری ڕۆژهەلاّتی نزیك‌و ناوەراست تێکەلّ‌بونی خێرا له نیوەی دووەمی سەدەی ڕابوردووەوە به بازاری سەرمایەداری‌ی جیهان کاری کوشندەی کردە سەر پیشەسازی‌ی خۆمالّی که تاك تاکە خەریك بو هەنگاو بەرەو قۆناغی مانیفاکتور[١١] بنێت . کاری بنەمالّەی موتابچی که له سلێمانی جەوالّیان دروست دەکرد نیمچە مانیفاکتۆرەیەك بو بۆ خۆی : کرێکاری کرێ‌گرتە کاری تێدا دەکرد ، ئەمرازی تا ڕادەیەك پێشکەوتویان بەکاردەهێنا ، دابەش‌کردنی کار (تقسیم العمل)[١٢] تێیدا سیمای ڕونی خۆی وەرگرتبو[١٣] . جۆری دروست‌کردنی تۆپەکانی وەستا ڕەجەبیش له ڕەواندوز نمونەیەکی‌تری ئەم ڕاستی‌یەیە . شۆرەتی تۆپەکانی که بۆ میری ڕەواندوزی دروست دەکردن دەنگی دابۆوە[١٤] . زۆری ئەو ٨٠ تۆپەش که والی موسلّ هەیبو له دەستکردی کرێکارانی ڕەواندوز بوون . شایانی باسە ئەو مەعدەنەی بۆ دروست‌کردنی تۆپەکان بەکار دەهێنران له دەوروپشتی ڕەواندوز به کاری کرێکاری کرێ‌گرتە دەردەهێنران[١٥] . له مەیدانی دروست‌کردنی بەرەو جاجم‌و چۆخیشدا خەریك‌بو وردە ئالّ‌و گۆڕ دەست‌پی‌بکات .

بەلاّم تەنانەت ئەم جۆرە پیشەسازی‌یانەش نەیانتوانی خۆیان لەبەر لێشاوی کەلوپەلی هەرزان‌و چاکتری کارگەکانی ئەوروپادا ڕابگرن ، بۆیەکا یەك له دوای یەك دامودەزگایان پێچایەوە . کارتسۆف سالّی ١٨٩٦ نووسیویە دەلّێت : «جاران

---

(١١) مانیفاکتۆرە زاراوێکە له دوو وشەی لاتینی پێك‌هاتووە : (Manus) واتە دەست‌و (Factura) واتە دروست‌کراو . گەیشتنی پیشەسازی‌ی خۆمالّی به قۆناغی مانیفاکتورە یەکەم هەنگاوی گرنگە بەرەو پەیوەندی‌ی سەرمایەداری . مانیفاکتورە به عەرەبی «ورشە»یە .

(١٢) لەگەلّ پەیدابونی پەیوەندی سەرمایەداری‌ی دابەش‌کردنی کار زیاتر چەسپ دەبێت . بەر لەو قۆناغە یەك کەس یا ئەندامانی یەك خێزان هەموو ، یا زۆربەی کاری دروست‌کردنی بەرهەمێکیان دەگرتە ئەستۆ . دابەش‌کردنی کار دەبێتە هۆی زۆرو چاك بونی بەرهەم .

(١٣) دوکتۆر ئەمین موتابچی ئەو باسەی بۆ گێرامەوە ، خۆشی نیازی‌یە وتارێك لەو بارەیەوە بنووسێت .

(١٤) تۆپی وایان تێدا بوو درێژی‌یەکەی له ٣ مەترو لولەکەی له ٤٥ سانتیم کەمتر نەبوو .

(١٥) بروانە :

انور المائی ، الاکراد في بهدينان ، موصل ، ١٩٦٠ ، ص ٣ .

چۆخی کورد بەناوبانگ بوو ، بەڵام ئێستە کوتاڵی ئینگلیز بە جارێك تەنگی پی هەڵچنیوە»[١٦] .

ئەو یەك دوو دوکانی فیشەك پڕکردنەوەیەی دوای شەڕی یەکەمی جیهان خاوەنەکانیان لە سلێمانی بە کولەمەرگی دەژیان پاشماوەی ١٥٠ دوکانی لە خۆیان گەورەتر بوون کە بەر لە شەڕ مارك سایکس لەوێ دیبونی[١٧] .

هەرچۆن بێت لەو جۆرە شوێنانەی بە کاری پیشەسازیی خۆماڵی یەوە خەریك بون و هەنگاوی باشیان بەرەوپێش نابو یەکەم توێکڵی تەنکی چینی کرێکاری کورد بەدی دەکرێت . لە لایەکی ترەوە قەزای ئەو پیشەسازی یە لە چینی داهاتوی کرێکاری کورد کەوت ، چونکە بەشی زۆری کارگەرانی چونە ناو ڕیزەکانی ئەو . چەوساندنەوەی دەرەبەگیش لەلای خۆیەوە بە هەزاران جوتیاری ڕوت و قوت و برسیی نارده بازاڕی کار لە شارەکان و ئەوانیش ، تایبەت لەبەر هەرزانی یان ، بونە سەرچاوەی هەرە گرنگی دروست‌بونی چینی نوێی کۆمەڵ . ژمارەی ئەم جۆرە کەسانە کە لە هەندێك ناوچە هەژاریان پیێ دەگوتن ، جاری وا هەبو پتر لە نیوەی دانیشتوانی مەڵبەندێکیان پێك دەهێنا . بەپێی هەندێك سەرچاوە ئەوانە لە ناوچەیەکی وەك شنۆ (ئوشنۆ)ی نزیك مەهاباد لە ٨٠٪ی هێزی کاریان دروست دەکرد (١٠ هەزار لە ١٢ هەزار کەس)[١٨] . لە وێنەی ئەمە تەنها مەگەر لە ئینگیلتەرەی کۆتایی سەدەکانی ناوەند هەبوبێت کاتێك بەهۆی قازانجی زۆری خوری یەوە دەوڵەمەندو دەسەڵاتدارانی ئەو وڵاتە زەوی یەکانیان دەکردە لەوەڕگەو بەو جۆرە بە دەیان هەزار جوتیار بێ داڵدەو پەناگە دەمانەوەو ئاوارەی دارستان و دەشت و دەروشاران دەبون و

---

(١٦) أ . کارتسۆڤ . تێبینی دەربارەی کورد . بە زمانی ڕوسی ، تفلیس ، ١٨٩٦ ، ل ٢٤ .

(١٧) بڕوانە :

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, London , 1957, P. 80.

(١٨) بڕوانە :

گ . ب . ئاکۆپۆڤ ، دەربارەی سروشتی زەویداریی تایبەتیی کوردستانی ئیمرۆ ، — گۆڤاری «هەواڵەکانی کۆڕی زانیاری ئەرمینیای سۆڤیەت» . بە زمانی ڕوسی ، بەرێڤان ، ژمارە ٥ ، ١٩٦٤ ، ل ٦٧ .

به گژو گیاو پاشماوەی خەڵکی دەژیان‌و ئەمەش هەستی تۆماس مۆری[١٩] بەناوبانگی وا بزواند «یۆتۆپیا» بنوسێت‌و قسە بەناوبانگەکەی بکات : «خەریکە مەڕ پیاو بخوات» . لێرەدا سەیر ئەوەیە کە دەردو ئازاری هەژارانی کوردیش هەستی شپرۆتی شاعیری جوڵاندووەو باسی ئەوەی کردووە چۆن «برسێتی لە کوردستان زۆری بۆ هەموان هێناوەو بە ڕەوە بەرەو فابریقەکانیان[٢٠] دەنێرێت»[٢١] .

ژمارەی هەژاری شارو تایبەت لادێی کوردستان هێند زۆر بو لەوانە نەبو بازاری کەم دەرامەتی ناو وڵات دادی بەشێکی زۆر کەمیشی بدات . لە قوڕکاری‌و حەماڵی بەولاوە کارێکی تری ئەو تۆ دەست نەدەکەوت . لەبەر ئەوە بە هەزاران هەژاری کورد ڕویان دەکردە شاری گەورەی وەك ئەستەموڵ‌و بە هەموو کارو نرخێك قایل دەبون (بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان ژمارەیەکی بێ شومار لە حەماڵی ڕەش‌و ڕوتی کورد بازاڕی ئەستەموڵ‌و بەغداو شاری تریان تەنی بو) . هی وایان هەبو لە تاو نەبونی دەچونە شاری پچوکی وەك حەڵەبی شام‌و بێروتی لوبنان‌و ئەدەنەی تورکیا ، یا ناوچەی وەك ئاق‌چەم‌و قەرەباغی ئازەربایجان . بەڵام توانای بازاڕی کاری ئەو جۆرە ناوچەو شارانەش ئەوەندە نەبوو دادی ئەو خەڵکە زۆرە بدات کە دەبونە سەرباری بێ‌کارەی خۆیان . بۆیەکا هەر زوو ژمارەیەکیان ناچار چاویان بڕی‌یە وڵاتانی دەرەوەو خۆیان دایە دەست قەدەرو گەلێکیان دەریای ئەتڵەسی‌یان بڕی‌و گەیشتنە خاکی ئەمەریکا . زۆربەی ئەمانە خەڵکی دەرسیم بون[٢٢] .

بونی کانە مەعدەن لە ناوچە کوردەواری‌یەکان‌و دەوروبەری هۆیەکی

---

(١٩) سیاسی‌و نووسەری بەناوبانگی ئینگلیز تۆماس مۆر (١٤٧٨ - ١٥٣٥) بە دامەزرێنەری بیری سۆشیالیزمی یۆتۆپی (الاشتراكية المثالية) دادەنرێت .

(٢٠) دیارە مەبەستی فابریقەکانی دەرەوەی کوردستانە .

(٢١) بڕوانە :
گ . ب . ئاکۆپۆڤ ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٦٧ .

(٢٢) بڕوانە :
و . ڤلچێڤسکی ، دەربارەی پەیوەندی کشتوکاڵ لە کوردستان ، گۆڤاری «کێشەکانی کشتوکاڵ» ؛ بە زمانی ڕوسی ، مۆسکۆ ، بەرگی ١-٢ ، ١٩٣٢ ، ل ١٣٠ ، موسى كاظم پاشوزاده ، الحان ، عادات اكراد ، استنابول ، ١٩٢١ . دوکتۆر ناجی عەباس بۆی گێرامەوە کە کاتی خۆی لە شاری دیترویت توشی ژمارەیەك لەو کرێکارە کوردانە هاتووە .

یاریدەری‌تری پەیدابونی کاری کرێ‌گرتە بوو لەوێ بەر لە شەری یەکەمی جیهان . ئەوسا بەشی زۆری کرێکارانی کانە خەڵوزەکانی زەنگوڵداغ کورد بوون . کوردی جۆلەمێرگیش ئاسن‌و مس‌و زەرنیخیان دەردەهێناو لەوەوە ناوی یەکێك لە ناوچەکانی بۆتە زەرنیخ مەیدان . بەشێك لەو زەرنیخەی لێرە دەردەهێنرا دەنێررایە بازاری دەرەوە . بەپێی ژمارەیەك سەرچاوە ساڵی ۳۰ هەزار قەنتاری لێ دەنێررایە ئەستەموڵ‌و بەغداو هندستان[۲۳] . هەر ئەو سەردەمە ژمارەیەك کورد بوبونە کرێکاری کانە خەڵوزەکانی نزیك کفری کە بەرهەمی ساڵانەی کاریان بەر لە شەری یەکەم‌و کاتی ئەو شەرە هەزار تەن دەبو[۲٤] .

رووداوەکانی شەری یەکەمی جیهان بوونە هۆی پەرەسەندنی ژمارەی کرێکاری کورد بەجۆرێکی هەست پێ‌کراو . کوردستان بۆ خۆی بووە یەکێك لە شەرگە دیارەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراست‌و سوپای چوار وڵاتی تێ‌رژا . ئاگری شەر زۆربەی ئەو ناوچانەشی گرتەوە کە لێوەی نزیك‌بون . وەك ئاشکراشە تەکنیك‌و خێرایی دەوری گەورەیان لەو شەرەدا بینی ، بۆیەکا لە هەر چوار لاوە دەست‌کرا بە کردنەوەی ریگەو بان‌و دامەزراندنی بنکەی سەربازی . بە هەزاران هەژاری کورد لەو شوێنانە بونە کرێکار . ئەم دیاردە نوێیە بە تەواوبونی شەر کۆتایی نەهات . هەر بۆ نمونە ساڵی ۱۹۲۵ پتر لە ۲۲۵۰ کورد لە عیراق کرێکاری شەمەنەفەر بون[۲٥] . بە پێی هەندێك سەرچاوەی باوەر پێ‌کراو ناوەندی بیستەکان ئەو کرێکارانە لە ۲۳٪ هەموو کرێکارانی شەمەنەفەری عیراق بون[۲٦] . زۆری ئەم ژمارەیە زیاتر لەوەدا

(۲۳) بروانە :

و . ل . ڤلچێڤسکی ، ژیانی ئابوری کوردە کۆچەرەکانی پشت قەفقاس ، ل ۱٥۱ ، و . ل . ڤلچێڤسکی ، دەربارەی پەیوەندی کشتوکاڵ لە کوردستان ، ل ۱۳۰ .

(۲٤) بروانە :

عبدالرزاق الحسني . العراق قديما وحديثا ، الجزء الثاني ، صيدا ، ۱۹٥۸ ، ص ٦۱ .

(۲٥) بروانە :

(Iraq Railways. Administration Report for the year 1924 — 1925), Baghdad, 1925, P. 16.

(۲٦) بروانە :

(Report by Britannic Majesty's Government to the Conucil of the League of Nations on the admonistration of Iraq for the year 1926), London, 1927, P. 29.

خۆ دەنوێنێ گەر بێتو بزانین زۆربەی هەرە زۆری خەتی شەمەنەفەری ئەوسای عیراق لە باشورو ناوەندی ولاتدا بون ، وە جگە لە عەرەب[٢٧] و کورد ژمارەیەکی زۆر هندی‌ی (١٤٢ر١)و ئێرانی‌و ئەرمەن‌و ئاسوری‌و تورك‌و هی‌تر کرێکاری ئەو دەزگایە بون .

دیسان دوای شەری یەکەمی جیهان ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە هەژاری کورد بونە کرێکاری نەوت‌و دامەزراندنی لولەکانی‌و دروست کردنی رێگەوبان‌و خانوبەرەو شتی‌تر . کۆتایی بیستەکان لە هەموو عیراق ٢٥٠ر٤ کەس بە دروستکردنی رێگەو بانەوە خەریك بون[٢٨] کە ژمارەیەکی زۆریان کرێکاری رێگەی نێوان کەرکوك‌و سلێمانی‌و کەرکوك‌و هەولێرو هەولێرو موسلّ‌و هەولێرو رەواندوز – رایات بون . ئینگلیز بایەخێکی زۆریان دابو بە رێگەی دواییان ، واتە هەولێر – رەواندوز – رایات ، چونکە جگە لە بایەخی ستراتیجی دەیانویست بیکەنە یەکێك لە هۆکانی زیاتر بەستنەوەی بازارەکانی رۆژئاوای ئێران بە جیهانی سەرمایەداری‌یەوە ، تا چەند بتوانن ئەوەندە پەیوەندی ئابوری‌ی ئەو ولاتە لەگەلّ شورەوی کزبکەن[٢٩] .

کرێکاری کورد یەکسەر دلّسۆزی‌و پەرۆشی لە کارداو توانای فێربونی خێرای نیشاندا . گەلێك بەلّگەی سەیر بۆ ئەم راستی‌یە بە دەستەوەیە . وابزانم لە هەمویان گرنگتر لەم لایەنەوە یەککرتنەوەی نرخاندنی کاربەدەستانی ئینگلیزو ئەلّمانە لە کاتێکدا کە لە دوو خەندەقی جیاوازدا بەرامبەر بە یەك وەستابون . ئەلّمانەکان سەرەتای شەری یەکەمی جیهان دەستو برد کەوتنە دروست کردنی ئەو بەشانەی پرۆژەی ناوداری خەتی شەمەنەفەری بەغدا کە هێشتا تەواو نەبوبون . بەو جۆرە خەتێکیان لە نێوان بەغداو سامەرەدا راکێشا کە کرێکاری کوردیش لە دروست کردنیدا بەشدار بون . نووسەری ئەلّمانی داگو بێرت لەم بارەوە نووسیویە دەلّێت :

---

(٢٧) ژمارەیان ٠٥٩ر٤ کەس بو . واتە دوو ئەوەندەی کورد کەمتر .

(٢٨) بروانە :

(Report of the Majesty/s Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1931), London, 1932, P. 66.

(٢٩) بە هۆی نزیکی‌یەوە بازرگانی‌ی نێوان روسیاو ناوچەکانی قەفقاس هەر لە زووەوە زۆر گەرم بوو .

ئەندازیارە ئەڵەمانەکان لە کوردا «باشترین‌و دڵسۆزترین کرێکاریان دیبەوە» [٣٠] .

جەنەرال هالدێنی فەرماندەی هێزەکانی ئینگلیز لە عیراق دەوروبەری هەمان کات بێ ئەوەی بزانێ داگۆ بێرت کێ‌یە ، یان رای ئەندازیارانی ئەڵەمان چی‌یە ، بە هەمان دەستور باسی کرێکاری کوردی کردووەو رەزامەندی زۆری بەرامبەریان نیشان داوە [٣١] . هەر لەبەر ئەوەش هیچ سەیر نی‌یە رۆژانەی کرێکاری کورد لە هی‌تر زیاتر بوو . ئەوسا هەندێك دەزگا رۆژی نزیکەی ٢١ عانەی دەدا بەو بەرامبەر بە ١٤ عانە کە هی وەك ئەو وەریان دەگرت [٣٢] . لەوەش مانادارتر ئەم نمونەیەیە : دەزگای شەمەنەفەری ئینگلیز لە عیراق لە بیستەکاندا دوو جۆر کرێکاری هەبوو ، یەکەمیان ئەو کرێکارانە بون کە بەکاری ئەساسی‌یەوە (Capital Works) خەریك بون ، دووەمیشیان ئەوانەیان بون کە کاریان لە دروست کردنی خەتی تازەدا دەکرد . ساڵی ١٩٢٤ – ١٩٢٥ لە ٢٧٤ر٢ کرێکاری شەمەنەفەری کورد تەنها ٧٢٩یان لە جۆری دووەم بون‌و ئەو باقی‌یەکەیان (٥٤٥ر١ کرێکار) لە جۆری یەکەم بون [٣٣] .

دیارە ئەم راستی‌یە نەبووە هۆی ئەوەی تالاوی چەوساندنەوەی کرێکاری کورد لەهی هاوەڵەکانی کەمتر بێت ، بەڵکو بە پێچەوانەوە ژمارەیەك نمونەی هەر ئەو سەردەمە وای نیشان دەدەن کە هەندێك جارو لەبەر چەند هۆیەکی تایبەتی ئەو چەوساندنەوەیە توندتر بووە . لە گشت ناوچەکانی باکوری عیراق رۆژانەی کرێکار لە ناوچەکانی تر کەمتر بوو . بە وێنە کرێکارانی کۆمپانیاکانی نەوت دەبوو حەفتەی ٥٤

---

(٣٠)

Dagobert von Mikusch, Mustafa Kemal between Europe and Asia, trans . by J. Linton, London, 1931, P. 360

(٣١) بڕوانە :

A. L. Haldane, The Insurection Mesopotamia, London, 1922, P. 108.

(٣٢) بڕوانە :

المركز الوطني للوثائق . بغداد . رقم الملف :

80/19, Establishment General

(٣٣)

(Iraq Railways. Administration Report for the year 1924 — 1925), P. 16.

سەعات کار بکەن‌و بەرامبەر بەوە ۷ تا ۱۰ روپیەیان وەردەگرت ، کەچی کرێکاری چنین لە بەغداو کرێکاری بەندەری بەسرە حەفتەی ٤٨ سەعات کاریان دەکردو بەرامبەر بەوە هەر یەکەیان ۳ تا ٦ روپیە زیاتریان لەوان وەردەگرت (٣٤) . باری کارو رۆژانەی ئەو کرێکارە کوردانەی بە دروست کردنی خانوبەرەو رێگەو بانەوە خەریك بوون گەلێك لەوەیش خراپتر بوو . ئەوانە زۆر جار مەلابانگان دەچونە سەر کارو لەگەڵ بانگی شێواندا دەستیان لێ هەڵدەگرت‌و بەرامبەر بەو هەموو کارە رۆژی ۱۸ فلسیان وەردەگرت کە وەك ئینگلیزەکان خۆیان دانی پێدا دەنێن ئەو پارەیە تەنانەت « بەشی نان‌و جگەرەی نەدەکردن» (٣٥) .

وێرای ئەوە کرێکاری کورد ، وەك کرێکاری ناوچەکانی‌تر ، ماوەیەکی دورو درێژ نەیتوانی خۆی لە پەیوەندی‌و نەریتی دەرەبەگی قوتار بکات . زۆر جار ئەو کرێکارانە دەگەرانەوە گوندەکانیان بۆ کاری کشتوکاڵ‌و یاریدەی کەسوکاریان . زۆربەیان بەشێکی داهاتی کرێکاری‌ی خۆیان هەر وەك جاری جاران دەدا بە ئاغاو سەرەك هۆزەکانیان .

بەر لە کۆتایی با ئەوەش بڵێین کە کرێکاری کورد لە سەرەتای سەرەتاوە بە گیانی برایەتی گۆش بووە ، چونکە هەمیشە چ لە خاکی خۆی‌و چ دوور لێی شان بەشانی کرێکاری‌تر کاری کردووەو ئازاری چەوساندنەوەی چێشتووە . جوانترین بەڵگەی ئەم راستی‌یە رەنگێ ئەو قسانە بن کە لەگەڵ تەواوبوونی رێگەکەی هەولێر – رەواندوز – رایات لەسەر تاشە بەردێك نووسیبویان :

«ئێمە کە هەزاران کەسین‌و بە عەرەبی‌و ئەرمەنی‌و ئینگلیزی‌و هندی‌و کوردی‌و روسی‌و تورکی قسە دەکەین ئەم رێگەمان بۆ خزمەتی هەموو گەریدەیەکی بێ وەی دروست کرد !» (٣٦) .

---

(٣٤)
(Report for the year 1926), P. 29.

(٣٥)
A.M. Hamilton , Road through Kurdistan. The Narrative of an Engineer in Iraq, London, 1937, P. 61.

(٣٦) بروانە :
J. Morris, The Hashemite Kings, London, 1959, P. 97.

لیستەی ناوی ئەم زمانانە لە دەزگای شەمەنەفەری عیراق دەگاتە ١٦ ناو . جگە لەوانەی سەرەوە ئەم ناوانەشی دەچنە سەر : سریانی‌و میسری‌و فارسی‌و تونسی[٣٧] و ئیتالی‌و یۆنانی‌و هەنگاری[٣٨] . لە گاورباغیش هاوینی ساڵی ١٩٤٦ دەنگی زوڵاڵ‌و خوێنی گەشی کرێکاری کورد تێکەڵ لەگەڵ دەنگ‌و خوێنی پیرۆزی براکانی ئاوازێکی بەجۆش‌و لاپەڕەیەکی پڕ شانازی‌ی دروست کرد !

(٣٧) دیارە لێرەدا مەبەست لە میسری‌و تونسی وڵاتە نەك زمان .

(٣٨)

(Iraqi Railways . Administration Report for the year 1924 — 1925), P. 16.

باسی سیازدەمین
حەلاّن «مێژوو»

پێشکەشە بەوانەی هیچیان لە باردا نی‌یەو زۆر بە ئەسڵ‌و فەسڵەوە دەنازن ، بەوانەی زۆریان لە باردایەو هیچ بە ئەسڵ‌و فەسڵەوە نانازن !

دیارە کەس نەبووەو کەس نی‌یەو کەس نابێ لە ناخی دەروونەوە حەز نەکات ئەوی دەینووسێ بە دڵی خوێندەواران بێ ، وا نەبوایە کەس قەڵەمی نەدەخستە سەر کاغەز . ئەو بەدڵ بوونە لە سەرانسەری جیهانی پان‌و بەریندا گەورەترین پاداشتە بۆ هەر کەسێك بەرهەمی بیرو خامەو شەونخونی‌ی خۆی بکاتە دیاریی ڕازاوەی دەستی بۆ هاوزمانانی ، بەڵام بۆ کوردێك لەوەیش زیاترە (*) .

ماوەیەك لەمەوبەر لە چەند لایەکەوە پیێان گوتم بەڕێز دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی دەیەوێ بچمە خزمەتی . یەکەم ڕۆژی جەژنی قوربان بەر لە خوشك‌و دۆست‌و یاران ڕووم کردە قاپیی یەکێك لەوانەی جاران پیێان دەگوترا گەورە پیاوان‌و ئێمەو مانان پیێان دەڵێین پێشەنگی دەستەی ڕووناکبیران . یەکسەر فەرمووی :

«ڕۆڵە کتێبی (مێژوو)ەکەتم بەدڵ بوو ، دوای خوێندنەوەی بڕیارمدا تۆ وەریسی کتێبخانەکەم بی ، وا هەر لە ئێستەشەوە چەند بەڵگەو بەرهەمێکت پێشکەش دەکەم» .

(*) ئەمە یەکێکە لەو وتارانەی دەبنە تەواوکەری چاپی دووەمی ئەو کتێبەم کە ساڵی ١٩٨٣ بە ناوی «مێژوو»ەوە بڵاوم کردەوە . دەق وتارەکە لە لاپەڕە ١٠–١٥ی «کاروان»ی ژمارە ١٤ ، تەشرینی دووەمی ١٩٨٣دا بڵاوکراوەتەوە .

لەوەتەی ڕەمەزان و قوربان ڕوویان کردۆتە کوردستان ، یا هەر ناوچەیەکی تری خاکی موسڵمان ڕەنگیێ هیچ جەژنانەیەك خۆشی کەسی وا نەگەیاندبێتە ئاستی ئاسمان . بە خۆم و کۆڵێك گەوهەرو مرواری و بڕواوە گەڕامەوەو چاوو دڵی چەند برایەکی دڵسۆزم ڕوون کردەوەو وا پوختەی یەکەم بەرهەمی ئەو دیاری یە بەنرخە دەگەیێنمە تۆماری ڕووناکبیری ئیمڕۆمان .

یەکەم . ئیجازەی شێخی سەراجەددین بۆ حاجی ڕەسوڵی نەقشبەندی

دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی لە بنەماڵەیەکی ناسراوی شاری سلێمانی یە[١] . کوڕی حاجی فەتاحی کوڕی مەلا قادری کوڕی حاجی ڕەسوڵی کوڕی محەمەد ئاغای کوڕی گودرون ئاغای کوڕی ڕۆستەم ئاغای کوڕی زۆراب ئاغای کوڕی زولاڵێ ئاغای مەرگەیی یە . زولاڵێ ئاغا یەکێك بوو لە دوانزە سوارەی مەریوان ، پیرەمێردی نەمر لە داستانەکەی خۆیدا چەند جارێك بەتایبەتی ناوی هێناوە[٢] .

کە برایم پاشا شاری سلێمانیی بنیات ناو بارەگای میرنشینی بابانی لە قەڵاچوالانەوە گواستەوە ئەویێ محەمەد ئاغای نەوەی زۆلاڵێ ئاغا[٣] یەکێك بوو لەو پیاو ماقوولانەی بەخۆی و ماڵ و منداڵی یەوە لە تەکیا هاتە شاری نوێی کوردستان . پاش دوازدە ساڵێ ، واتە دەوروبەری ساڵی ١٧٩٦ ، خوا ڕەسوڵی بەخشی بە محەمەد ئاغا .

---

(١) ساڵی ١٩٠٩ لە سلێمانی لە دایك بووە . سەرەتا لە حوجرەو لای خواجا ئەفەندی خوێندوویەو ئینجا چۆتە قوتابخانەی سەرەتایی کە ساڵی ١٩٢٥ تەواوی کردووە . ساڵی ١٩٣٢ لە قوتابخانەی ناوەندیی مەرکەزی بەغدا دەرچووەو بۆ تەواوکردنی خوێندن چۆتە قاهیرەو ساڵی ١٩٣٧ لەوێ بەکەلۆریۆسی لە بەیطرەدا وەرگرتووەو پاش ساڵێك چۆتە تورکیاو ڕۆژی ٢٥ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٤٠ لەوێ دوکتۆرای لە بەکتریۆلۆجیای نەخۆشیی ئاژەڵدا وەرگرتووە . دوای گەڕانەوەی و تا ڕۆژی خانەنشین کردنی لە ٢٣ی مایسی ساڵی ١٩٦٤دا فەرمانبەر بووەو وەك دەست پاکێکی کەم هاوتا ناوی دەرکردووە . زۆر بایەخ بە مێژووی کورد دەدات و دەربارەی چەند وتارێکی لە ڕۆژنامەی «التآخي»دا بلاوکردۆتەوە (بۆ کورتەی ژینامەی بڕوانە : محمود الجندي . دائرة المعارف العراقية العامة ، الجزء الاول . بغداد ، بلا ، ص ١٥) .

(٢) بڕوانە :

پیرەمێرد . دوانزە سوارەی مەریوان ، چاپی سێیەم . سلێمانی ، ١٩٨٣ ، ل٧ ، ١٠ ، ٣٣ .

(٣) حەمەغایان پیێ دەگوت .

ڕەسولّ زوو وەك لاوێکی بەخشندەو زیرەك‌و وریاو دادپەروەرو یەکجار لە خواترس ناوی دەرکردو ڕووی کردە مەککەو مەدینەو پاش گەڕانەوەی بووە حاجی ڕەسولّ . هەر لەوساشەوە ڕێبازی نەقشی دای لە کەلەی‌و بووە موریدێکی دڵسۆزی . زۆری نەبرد حاجی ڕەسول خانەقایەکی لە تەنیشت ماڵی خۆیەوە دروست کردو هەموو ئەرکی بەڕێوەبردنی گرتە ئەستۆی خۆی .

دەنگ‌و باوی حاجی ڕەسولّ کەوتە سەر زاری پیاوچاکانی شارو دەوروبەری . سەودای نەقشی بووە کێچ‌و کەوتە کەوڵی ، بە پەرۆشەوە ڕووی کردە بیارەو چووە خزمەت شێخی سەراجەددین . شێخی گەوەری نەقشی حاجی ڕەسوڵی دەچێ بەدڵاو زۆر بەرێزەوە ئیجازەی ئیرشادی پێ‌دەبەخشێ . دەق ئەو ئیجازە پڕ لە شانازی‌یەی ئێستە تەمەنی گەیشتۆتە صەدو پەنجا ساڵی ڕەبەق[٤] یەکەم دیاریی بەنرخ بوو بۆ «مێژوو» .

بارستی ئیجازەکەی شێخی سەراجەددین ٣٤ × ٢١ سانتیمەو بریتی‌یە لە ٢٣ دێڕ کە بە دەسخەتی زاناو شاعیری ناسراو مەلا حامیدی کاتبی شێخ بە خەتی فارسی نووسراوەتەوە ، پێنج دێڕی یەکەمی عەرەبی‌و ئەوانی‌تری فارسین . مۆرو ئیمزای شێخی سەراجەددین وا بە لای چەپی دامێنی‌یەوە . ئەمە دەق سەرەتا عەرەبی‌یەکەیەتی :

«الحمدلله الذي جعل قلوب اوليائه الكاملين محكا لنقد الوجود وصير قبولهم علامة لقبوله والاقتداء بهداهم مرقاة للعروج الى اعلى معارج الشهود وميز من بينهم السادة العلية النقشبندية وخصهم بمزايا لاتعد ولا تحصى منها ان نهاية سائر الطرق مندرجة في بدايتهم فيقاس على هذا شأن كمال طريقتهم وحال نهايتهم . . .» .

دوای ئەو سەرەتایە دیسان بە فارسی باسی ڕێبازی نەقشی‌و تایبەتی‌یەکانی دەکات کە چۆن لەسەر بناغەی ئایینی ئیسلام دامەزراوەو هیچ شتێکی دوور لە ئایینی تێدا نی‌یەو تەنانەت ئەوەی لە تەریقەتەکانی تردا بە چلەکێشان‌و ڕیازەکردن پەیدا

---

(٤) ساڵی ١٢٥١ی کۆچی . ١٨٣٥ی عیسایی بەخشراوە .

دەبێ لای نەقشی‌یەکان لە ڕێگەی هاوڕێیی پیاوچاکانو پیرانی تەریقەتەوە دێتە گۆڕێ . ئەمجا دێتە سەر باسی حاجی ڕەسولٚو دەڵێ یەکێکە لەو کەسانەی بە دڵ دەسەو دامێنی ڕێبازی نەقشی بونو هەمووپایەیەکی‌ئەو ڕێبازەی بڕیوەو «گەیشتۆتە دائیرەی ویلایەتی پچوك» ، بۆیەکا بە فەرمانی لە جیهانی گیانەوە هاتوی پیرانەوە ڕێگەمان‌دا تەریقەت نیشانی خەڵك بداو ڕێی پیران بگرێو «خەتمی خواجەگان» بکا . دوای ئەوە دەڵێ : هیوادارین حاجی ڕەسول لەم ڕێگەدا زۆر بەرز بێتەوەو داواش لەوانە دەکەین کە ئارەزووی گرتنەبەری ڕێگەی ڕێبازی نەقشی‌یان هەیە دەست بدەنە دەستی‌و لێوەی فێربن‌و هاوڕێیی ئەو بە هەڵ بزانن چونکە پڕە لە بەرەکەت‌و بەختەوەری .

دوای وەرگرتنی ئەو بەڵگەنامەیە حاجی ڕەسولٚ زیاتر کەوتە کۆشش بۆ پەرەپێدانو بڵاوکردنەوەی ڕێبازی نەقشبەندی ، ئەو کارەی ڕقی ژمارەیەك دەسەڵاتداری ناوچەکەی لی‌هەلساندو لە تاوا ناچار بوو شاری سلێمانی بەجێ بهێڵی‌و ڕوو بکاتە گورگەدەری ناوچەی سورداش کە گوندی خۆی بووەو تا کۆچی دوایی لەوێ نیشتەجێ دەبێ . پاش مردنی لە ساڵی ١٢٨٦ی کۆچی (١٨٦٩/١٨٧٠ ی عیسایی)دا تەرمی حاجی ڕەسولٚ دەهێننەوە سلێمانی‌و لە گردی مەعفوانی گۆڕستانی سەیوان دەینێژن .

بەر لەوەی سلێمانی بەجێ بهێڵێ حاجی ڕەسولٚ خانەقاکەی بە مەلا عوسمانی باڵەخی دەسپێرێ کە زانایەکی ناسراوو سەر بە ڕێبازی نەقشبەندی‌و موجازی شێخ بەهاددینی خەلیفەی شێخی سەراجەددین بووەو دوای کۆچی دوایی حاجی مەلا عەلی‌ی کوڕی دێتە سەری کە ئەویش زانایەکی پایە بڵند بووەو لەوساوە ئیتر خانەقاکە دەبێتە «خانەقای مەلا عەلی» کە تا ئیستەش هەر ماوە .

دووەم – محەمەد عەلی‌ی گەورەو کورد

هەموو ئەنسکلوپیدیاو هەموو کتێبێکی مێژووی نوێی میسر کە باس دێتە سەر محەمەد عەلی‌ی گەورە دەڵێن بە ڕەگەز ئەلبانی‌و دانیشتووی شاری قۆلەو[٥] سەرەتا توتن فرۆش بووە .

---

(٥) لە سەرچاوە ئینگلیزی‌یەکاندا «قەوەلە» دەنووسن . دوور نی‌یە قۆلە لە «قلعە»ی عەرەبی‌یەوە هاتبێ .

دەوروبەری کۆتایی ساڵی ١٩٤٩ بە بۆنەی یادی صەد ساڵەی کۆچی دوایی محەمەد عەلی‌ی گەورەوە نووسەری بەناوبانگی میسر عەبباس مەحمود عەقاد بە ناوی گۆڤاری «المصور»ەوە دیدەنی‌یەکی تایبەتی لەگەڵ جێگری فاروقی پاشای ئەوسای میسردا کردووە کە ئەویش بە ناوی باپیرە گەورەیەوە ناو نراوە محەمەد عەلی. کاتێك باس هاتۆتە سەر ڕەگەزی محەمەد عەلی‌ی گەورە جێگری تەختی پاشایی میسر گوتوویە :

«... دەربارەی بنەماڵەی عەلەوی[٦] شتێکتان پێ دەڵێم لەوانەیە ببێتە هۆی سەرسورمانی گەلێك کەس. وا بلاوە گوایە ئەو بنەماڵەیە لە نزیك قۆلەی وڵاتی ئەرناوودەوە[٧] دروست بووە، بەڵام ئەوی من لە ڕێگەی کتیبێکی قازیی میسری ڕۆژگاری محەمەد عەلی‌ی گەورەوە زانیومە ئەو بنەماڵەیە بە بنەچە لە دیاربەکری وڵاتی کوردانەوە هاتووە، لەوێوە باوکی محەمەد عەلی‌و دوو برای چونەتە قۆلە، دوای ئەوە یەکێك لە مامەکانی محەمەد عەلی چۆتە ئەستەموڵ‌و مامەکەی تریشی دوی بازرگانی کەوتووە، تەنها باوکی محەمەد عەلی لە قۆلە ماوەتەوە. میر حەلیمیش[٨] ڕەگەزی بنەماڵەی ئێمەی دەگێڕایەوە دیاربەکری وڵاتی کوردان‌و ئەوەش بۆ خۆی گێڕانەوەکەی قازیی میسر پتەوتر دەکات».

وا دیارە ئەو قسانەی محەمەد عەلی‌ی جێگری تەختی پاشایی میسری ئەو ڕۆژگارە تەلی هەستی عەبباس مەحمود عەقادیان بزواندووە چونکە ئەویش، وەك بۆ خۆی نووسیوی‌یە، بە ڕەگەز کورد بووە. عەقاد هەر لەوێدا ڕوو دەکاتە نەوەی محەمەد عەلی‌ی گەورەو پێی دەڵێ :

---

(٦) مەبەست بنەماڵەی محەمەد عەلی‌ی گەورەیە کە زۆر جار لە میسر بەنیسبەت دووەم ناوی لێکدراوی محەمەد عەلی‌یەوە پێ‌یان دەگوت عەلەوی.

(٧) مەبەست ئەلبانیایە.

(٨) یەکێك بوو لە نەوەی محەمەد عەلی‌ی گەورە.

«وڵاتی کوردان ئەو شەرەف‌و شانازی‌یەی بەسەکە دوو قارەمانی نەمری دایە جیهانی ئیسلام – صەلاحەددین‌و محەمەد عەلی‌ی گەورە . . .»

ئەم زانیاری‌یە کەم زانراوە لە لاپەڕە ٥٦ ی ژمارە (١٣١١)ی ڕۆژی «٢٥»ی تەشرینی دووەمی ساڵی «١٩٤٩» ی «المصور» دا چاپ‌کراوە کە دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی لەوساوە وەك بەڵگەیەکی مێژوویی لە کتێبخانەکەی خۆیدا پاراستوویە . لە هەمان ژمارەدا وتارێکی حەبیب جاماتی بەم ناونیشانەوە بڵاوکراوەتەوە : «کورد دەیەوێ دەوڵەتی خۆی دابمەزرێنێ» کە تێیدا بە تایبەتی باسی مەهابادو قازی محەمەدی کردووە .

بنەماڵەی محەمەد عەلی‌ی گەورە بە ڕەگەز کورد بێ یا کورد نەبێ هیچ لەو ڕاستی‌یە ناگۆڕێ کە جیاوازی لە نێوان گەلاندا نی‌یە ، کە کورد هیچی لە کەس کەمتر نی‌یە ، هەل‌و مەرج‌و دۆخی شوێن‌و قۆناغ جێگەی گەل‌و سەردارو قارەمان لە مێژوودا دیار دەکەن . وا دیارە زۆر لەو کوردە زیرەك‌و جوستانەی باری ژیانی کوردەواریی ڕابوردوو نەیتوانیوە تینوێتی‌یان بشکێنێ ڕوویان کردۆتە ناوچەی‌ترو لەوێ بە لێهاتوویی خۆیان گەیشتوونەتە بەرزترین پلەو پایە .

بۆ زیاتر ڕوون کردنەوەی ئەم بۆ چوونە دەڵێم هەر کۆرپەیەکی ناوچە زەلکاوێکانی ئاسیاو دارستان‌و بیابانەکانی ئەفەریقا لەگەڵ چاوی هەڵهێنا بیبەینە ناو خێزانێکی پارەداری ئینگلیزی‌یەوە کە گەورە بوو وەك ئەوانەی دەوروبەری بە کەوچك‌و چەتاڵ نان دەخواو بە چەقۆ میوە پاك دەکاو پایپ دەکێشێ‌و سمۆکن لەبەر دەکاو وەك ئەوان دەدوێ‌و دەبزوێ‌و زۆر لەوانەشە ببێتە پسپۆڕێکی ناودار . دیارە هەر کۆرپەیەکی چاو شینی سویدیش بهێنینە ناوچەیەکی زەلکاوی دواکەوتووەوە کە گەورە بوو پاپەتی و نەخوێندەوارو دواکەوتوو دەبێ‌و لە هەرشت زیاتر حەز لە گۆشت ماسی‌و ڕانە مراوی دەکا . بهاتایەو محەمەد عەلی‌ی گەورە لە ئەلبانیا بمایەوە لەوانە بوو ببێتە بازرگانێکی دەوڵەمەندو بەناوبانگ ، بەڵام نەدەبووە ئەو پیاوە سیاسی‌یە لێهاتووەی توانی دوو جار لەشکری سوڵتانی عوسمانی بشکێنێ‌و بگاتە نیمچە دۆرگەی عەرەب‌و سودان‌و سوریاو وای لێ بێ هەموو دەوڵەتە گەورەکان حسابی بۆ بکەن .

بێ گومان لە خۆوە نی یە یەکێکی وەك مارکس گوتویە «میسری محەمەد عەلی تاکە پارچەی ولاتی بەرفراوانی عوسمانی یە توانای ژیانو مانی هەبێ» .

شایانی باسە محەمەد عەلی بەر لە کۆچی دوایی بە ماوەیەکی کەم ئینجا فێری نووسینو خوێندنەوە بوو !

سێیەم – یەکەم سالی «گەلاوێژ»

سەرەتای سالی ١٩٦١ هاورێی خۆشەویستم دوکتۆر عیزەددین مستەفا رەسولْ دوو دیاری زۆر بەنرخی دامێ ، یەکەمیان هەر شەش بەرگی یادداشتەکەی مامۆستا رەفیق حیلمی[٩] و دووەمیان ژمارەکانی «گەلاوێژ» لە سالی سێیەمی یەوە بوون .

لەوساوە عەودالی سالی یەکەمو دووەمی ئەو گۆڤارە بەرزەمانم ، بەرەکەتدا وا دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی هەموو ژمارەکانی سالی یەکەمی پێشکەش کردمو بەو جۆرە کەلێنێکی باش لە کتێبخانەکەمدا پربۆوە .

دیسان چاوم بە ناوەرۆکی هەر «١٠» ژمارەکەی سالی یەکەمی «گەلاوێژ»دا گێرایەوە[١٠] . باوەر ناکەم کەسێك هەبێ دان بەوەدا نەنێ دەرچونی «گەلاوێژ» بەراستی رووداوێکی گەورەی ژیانی رووناکبیری هاوچەرخی کورد بوو . دیارە هەر لەبەر ئەوەش «گەلاوێژ» زۆر زوو لە ناو خوێندەوارانی ناوەوەی ولاتو لە دەرەوەی دەنگی دایەوە . ئێدمۆندس دوای دەرچونی سێ ژمارەی دەربارەی نووسیوی یە دەلێ :

«گەلاوێژ ئەستێرەی هەرە گەشی ئاسمانە ، بەلای میسری یە کۆنەکانەوە مزگێنی دەری خێرو بەرەکەت بوو . ناوەرۆکی یەکەم سێ ژمارەی مژدەی ئەوە دەدەن کە «گەلاوێژ» ناوی خۆی بەخۆیەوەیە» .

---

(٩) بەرگی یەکەمیان خوالێخۆشبو رەفیق حیلمی بە خەتی خۆی پێشکەشی کردووە بە «خۆشەویستی کاك عیزەددین» .

(١٠) ژمارە پێنجو شەشو ژمارە یازدەو دوازدەی سالی یەکەمی «گەلاوێژ» پێکەوە دەرچون .

پێم وایە بەشی زۆری وتارەکانی «گەلاوێژ» ئەوە دەهێنن یا وەك خۆیان یا بە دەستکاری‌یەکی کەمەوە دیسان لە ڕۆژنامەو گۆڤارە کوردی‌یەکاندا بلاْوبکرێنەوە .

چوارەم – «لەهستان» ی مەحمود جەودەت

یەکێك لەو کتێبە نایابانەی بەڕێز دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی پێشکەشی «مێژوو»ی کردن «پۆلۆنیا – پۆڵەندەو یا لەهستان»ەکەی خوالێخۆشبوو مەحمود جەودەتە کە لە لاپەڕە ٣١٢ی «مێژوو»دا ناوی هاتووەو دەمێکە بۆتە یەکێك لە بەرهەمە کوردی‌یە دەگمەنەکان .

دوکتۆر ئیبراهیم وەك هەموو ڕووناکبیرانی هاوتەمەنی خۆی بە ئەوپەڕی ڕێزو هەستەوە باسی ئەو نیشتمانپەروەرە دڵسۆزە دەکات کە ڕۆژی ٢٠ ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٧ لە بەندیخانەی ناوەندیی بەغدا لە سێدارە دراو مەرگی ناخی دەروونی هەموانی هەژاندو تەلی خامەی شاعیرانی بزواند . کەسێك نی‌یە خوالێخۆشبو مەحمود جەودەتی ناسیبێ‌و باسی ئازایەتی‌و خاوێنی‌و دڵپاکی‌و بەخشندەیی‌و دەست بلاْوی‌و دڵناسکیی نەکات .

مەحمود جەودەت تەنها ئەفسەرێکی لێهاتووو یاریدەرێکی دڵسۆزی شێخ مەحمودو دۆستێکی نزیکی سمکۆو ئاوارەی دەستی مێجەرسۆن نەبووە ، بەڵکو هەمان کات یەکێك بووە لەوانەی بە نووسینیش خزمەتی گەلیان کردووە . دوای خۆی چەند وتارێك‌و دوو کتێبی گەورەی بەجێ‌هێشتووە ، یەکەمیان بەرهەمی ج . أ . سێلمەنی ڕۆژئاوایی‌یە دەربارەی بابی‌و بەهائی کە ئەو کردوویە بە کوردی‌و بە ناوی «بهاء اللّهو دەوری نوێ» وە ساڵی ١٩٣٣ لە بەغدا بلاْوی کردۆتەوە (٣٣٦ لاپەڕەیە) . دووەمیشیان ئەو کتێبەیەتی کە حوزەیرانی ساڵی ١٩٣٦ بە ناوی «پولونیا – پولانداو یا لهستان» ەوە[11] دایناوەو بە داخەوە بۆ خۆی فریا نەکەوت بلاْوی بکاتەوە . ساڵی ١٩٤٠ ، واتە سێ ساڵ دوای کۆچی دوایی خاوەنی لە چاپخانەی «المعارف»ی بەغدایی لە ٢٣٧ لاپەڕەی قەوارە پچوکدا (١٧ × ١٢ سانتیم) لەگەڵ نەخشەیەکی سیاسیی پۆڵۆنیادا چاپ‌کراوە .

---

(١١) دەق ناوی کتێبەکە بەو جۆرە چاپ کراوە .

لەو کتێبەیدا کە بە پشتیوانی ٣ سەرچاوەی تورکی و سەرەچاوەیەکی فەرەنسی و یەکێکی عەرەبی دایناوە مەحمود جەودەت باسی زۆر لایەنی ژیانی ئابووری و کۆمەلایەتی و سیاسی و چارەنووسی مێژوویی پۆلۆنیا دەکات . ئەم باسەی دواییان گەلێك سەرنجی دانەریان ڕاکێشاوە ، وا دیارە وەك کوردێك زامی دەرونی کولاندۆتەوە . لە دووتوێی «لەهستان» دا لە هەر شت زیاتر هەست بەخۆگری و «هێزی ژیان» و کۆل نەدانی پۆلۆنی یە ئازادیخوا کان دەکەیت ، ئەوانەی بە درێژایی قۆناغێکی سەدان ساڵەی مێژوو بە دەست جەوری نەمسەو بە تایبەتی ڕووسیاو پرووسیاوە گیرۆدە بووبوون .

خوالێخۆشبو باسەکانی لەهستانی بە کوردی یەکی ڕەوان هۆنیونەتەوەو بە شێوەیەکی زانستی یانە دایرشتوون و هەوڵی داوە لە ڕێگەیانەوە زاراوی نوێ بۆ کوردی دابرێژێ یا وەربگرێ ، وەك (ئاوەرێژ) کە لە بریتی «مصب النهر» و (لیمان) کە لە بریتی «المیناء» و (قەرالو قەرالیچە) کە لە بریتی «الملك و الملكة» و (ئان) کە لە بریتی «الثانیة» و (پشتان) کە لە بریتی «الأجیال» بەکاری هێناون .

وا دیارە یەکێك ، یا دەستەیەك لە دۆستانی مەحمود جەودەت بەرپابوونی شەری دووەمی جیهان و داگیرکردنی پۆلۆنیایان لە لایەن نازی یەکانەوە بە هەل زانیوە بۆ بلاوکردنەوەی لەهستانەکەی کە پێنج بەشی یەکەمی و تا لاپەرە ٢١٠ ی لە نووسینی خۆین . هەرچی بەشی شەشەمی کتێبەکەیە (ل ٢١١ – ٢٣٧) باسی ئەو بەسەرهاتانەی پۆلۆنیا دەکات کە دوای وەفاتی مەحمود جەودەت ڕوویان داوە ، بەلام بەداخەوە لە هیچ شوێنێکی کتێبەکەدا باسی دانەری ئەو بەشەی نەکراوە . خۆزگە خەبەرداران ئەو لایەنەی «لەهستان»یان بۆ ڕوون دەکردینەوە .

پێنجەم – مێژووی کۆیە

لە سەرەتای بەشی «کورتەی بیبلیۆگرافیای مێژوونووسی کوردی»ی کتێبی «مێژوو»دا گوتومە :

«ئەم بیبلوگرافیایە تەنها هەنگاوێکی سەرەتایی یە ، هیچ دوور نی یە کەموکورتیی زۆری تێدا بێ و . وتاری بایەخدارم بەسەردا تێپەڕیبێ ، یا دەستم پیایدا ڕانەگەیشتبێ» . ئەمجا لە زمان «باوکی

گەورەی مێژووی‌نووسی کوردی شەرەف خانی بدلیسی»یەوە لە «زانایانی پیاوچاكو دڵپاكو بەوەج» پاراومەتەوە کە «زۆر بە وردی لە نووسینەکەم وردبینەوەو ئەگەر پەشێوی‌یەکیان بەرچاو کەوت بە شێوەیەکی مەردانە بەراوردی بکەن ، خۆ ئەگەر هەڵەو لە بیر چوونێکم لەسەر دەدۆزنەوە هەر بە گاڵتە پیی‌کردن‌و تەشەر لێم نەقۆزنەوە ، پیاوەتیم لەگەڵ بکەن‌و بە پارچەیەکی چاکترو بە بزگوڕێکی تازەترو پاکتر بۆم پینە بکەن» [12]

مامۆستاو هاوڕێ‌و برای یەکجار خۆشەویستم مەسعود محەمەد یەکەم کەس بوو بەو هەستەوە سەرنجی ڕاکێشام کە لە بیلیۆگرافیای «مێژوو» دا «مێژووی کۆیە یا کۆیسنجق»ی مامۆستا تایەر ئەحمەد حەوێزیم لەیاد کردووە . هەر ئەو ڕۆژەش لە ناو دیاری‌یە بەنرخەکانی دوکتۆر ئیبراهیم حیلمیدا ئەو کتێبەم بەرچاو کەوت .

«مێژووی کۆیە» ساڵی ١٩٦٢ لە بەغدا چاپ‌کراوە[13] ، ئەو ساڵە من لە دەوەرەی وڵات دەمخوێند ، بۆیەکا نە من‌و نە ئەو برایانەی وەك من[14] ئەوساکە بە مێژووی کوردەوە خەریك بوون ئەوکتێبەمان دەست نەکەوت کە زۆر لایەنی دەهێنێ ببونایە سەرچاوەی ڕوون‌کردنەوەی ئەو باسانەی ئێمە لە نامەکانی خۆماندا شیمان کردوونەوە . زۆر بە داخەوە دوای گەڕانەوەشم لە هیچ شوێنێك «مێژووی کۆیە»م بەرچاو نەکەوت ، وا نەبوایە هەڵبەت ئەو کەلێنە نەدەکەوتە «مێژوو»ەوە .

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەبێ دان بەوەدا بنێم کە ئەم قسانەم بۆیان نی‌یە دوا پاکەنەم بۆ بکەن هیچ نەبێ لەبەر ئەوەی مامۆستا نەریمان لە لاپەڕە ١٣٣ی

---

(١٢) بروانە ل ٢٥٨-٢٦٠ی «مێژوو» .

(١٣) طاهر احمد حویزی ، مێژووی کۆیە یا کۆیسنجق ، بەرگی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٦٢ ، ١٥٩ل بە بۆنەی دەرچوونی ئەم وتارەمەوە کاك تایەر نامەیەکی ڕازاوەی بۆ ناردم کە ئیستە وەك خەلاتێکی نازداری‌تری «مێژوو» هەڵمگرتووە ، نیازمە ، خوا یار بێ ، لەگەڵ چاپی دووەمی «مێژوو»دا بلاوی بکەمەوە .

(١٤) مەبەستم دوکتۆر کاوس قەفتان‌و دوکتۆر ئەحمەد عوسمانە .

«بیلۆگرافیای کتێبی کوردی»یەکەیدا دروست باسی «مێژووی کۆیە»ی کردووە . هەرچۆن بێ دەڵێم بریا گەلێك بەرهەمی تری وەك «مێژووی کۆیە» هەبونایەو جا با من لە یادم بکردنایە !

شەشەم – دوا وشە

دیاری‌یە بەنرخەکانی دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی فەتاح بۆ «مێژوو» زۆر لەوە زیاترن کە چەند نمونەیەکیانم لەم وتارە گشتی‌یەدا خستە بەرچاو ، هیوادارم بتوانم کەڵکیان لێ‌ببینم‌و بۆ مامە برایمیش ئاواتەخوازی تەندروستی‌و تەمەن درێژیم .

باسی چواردەمین
فائعە محی الدین: پەری‌ی پێشڕەوو سەربازی ون

له تەمەنی منداڵی‌یەوە هێند ناوی پەری‌و پەری‌زادەمان بیستووە کە هەر یەکەمان بە خەیاڵ وێنەیەکی دڵگیری لە مێشکیدا بۆ پەری کێشابێت . پەری‌ی ڕەحمەت لای هەموان ئافرەتێکی نەرم‌و نیانی ڕۆح‌سوك‌و سەر کلوی سپی‌یە . ئەوی دەیەوێت لە ژیاندا پەری‌یەکی وا بەچاوی خۆی ببینێت دەتوانێت بچێتە خزمەت فاتمە محی‌الدین کە بە داخەوە نەك سەرباز ، بەڵکو ئەفسەرێکی ونی‌تری کوردە .

تەمەنی لە ٨٠ تێپەڕیوە(*) ، بەڵام سەرو سیماو قسەی زۆر لە ٨٠ کەمترە . قەت لەگەڵی بێ‌تاقەت نابیت ، هەگبەکەی پڕ داستانی مرواری‌و گەوهەری تریفەدارە . گەوهەرو مرواری‌یەکانی دانسقەو کەم‌هاوتان ، بە ئارەقی پیرۆزی ناوچەوان‌و دڵسۆزی‌ی ناو قوڵایی گیان‌و شەونخونی‌و دەربەدەری‌و ژانی ژیانی کورد زاخاو دراون .

دەوروبەری سەدەیەك لەمەوبەر فاتمە لە شارێکی وەك بەغدا چاوی کردەوەو ڕێگەی قوتابخانەی «ئیتیحادو تەرەقی»ی زانی . دوور نی‌یە لەمەدا تاقانەی شاری سلێمانی بوبێت . شەڕ هەڵگیرساو زۆری نەبرد تەختۆ تاراجی دەوڵەتی عوسمانی تێکچوو ، فاتمەی دەستە کچ لەگەڵ باوکی کە تا ئەوسا کاربەدەستی دەزگای ڕێژی[1] (توتن) بو ، گەڕایەوە نیشتمان .

(*) ئەم وتارە لە لاپەڕە ١٥–٨ای «ڕۆشنبیری نوێ» ، ژمارە ٧٣ ، مارتی ١٩٧٣دا بڵاوکراوەتەوە .

(١) لە سەدەی نۆزدەوە کۆمپانیای «ڕێژی»ی فەرەنسەیی بەرهەم هێنان‌و فرۆشتنی توتنی گشت ئیمپراتۆری‌ی عوسمانی‌ی گرتە دەست خۆی . «ڕێژی» وەك دەزگا لە سەرتاپای ئەو وڵاتانەی کەوتبونە ناو دەوڵەتی عوسمانی‌یەوە بووە ناوێکی باو .

هەر زوو پەرەی دڵی ئەحمەد بەگی فەتاح بەگی شاعیر بەتیری عەشق فاتمەی شۆخو شەنگ پێکرا . فاتمە کە خۆشی حەزی بە شیعر دەکرد[2] کەوتە باخی شاعیرانو بووە میوانی دیوەخانی کوردپەروەران .

زۆری نەبرد شێخ مەحمودی نەمر لاپەرەیەکی پڕ شانازیی خەباتی گەلی کوردی تۆمارو ناوچەیەکی گرنگی نیشتمانی لە روڵمو زۆری ئینگلیزی داگیرکەر ڕزگارکرد . ئەحمەد بەگی فەتاح بەگ بووە وەزیری دارایی شێخ . فاتمەی ژنە وەزیر داخی ئەوەی ناچێت نەریتی ئەوسای کۆمەڵ ڕێگەی نەئەدا ئافرەت ئاگاداری هەموو شت بێت . بەڵام باشی لەبیرە چۆن زۆربەی خەڵك دڵخۆشو شەیدای سەربەخۆییو نەمانی مۆتەکەی مێجەر سۆنو پیاوەکانی بون . قەت ئەحمەد بەگی وا گورجو گۆڵ نەدیوە ، بۆ مزگەوتیش بوایە وای نەدەکرد . بەر لەوە دڵی لە شێخ مەحمود ڕەنجابوو ، بەڵام بۆ کوردو خزمەتی پێشەوای هیچی لەدڵدا نەماو چاکی کاری لێکرد بەلادا . زوو زوو سکاڵای لەدەست ئینگلیزو پیلانی ئینگلیز خواکان دەکرد ، خۆزگەی ئەوە بو ئینگلیز لە کورد بگەڕێنو یاریو پەت پەتێنی پێ نەکەن . سەرەتا ڕقی لێیان نەبو ، هیوای زۆر بوو یاریدەمان بدەن !

هەموو سەروەتو سامانی دەزگاکەی شێخ لە ناو قاسەی ژنی وەزیری داراییدا بوو . بە باجی توتنو گشت داهاتێکی ترەوە بە زەحمەت دەگەیشتە ٦٠ هەزار ڕوپیە کە دەکاتە پێنج شەش هەزار دیناری ئەمڕۆکە[3] ! ، کەچی هی واش هەبوو ویژدانی خۆی دەخشتە ژێر پێو سەروەتی حەمە قەدۆی بەچەند ڕوپیەیەکی کاربەدەستێکی پچوکی کورد دەپێوا . ئەو سەروەتەش کەبوبووە تەحا تەحای چاو برسێکان بەهۆی دڵپاکیو ساکاری فاتمەوە لەگەڵ هەموو پاشەکەوتی حەڵاڵی ئەحمەد بەگ وەك هێلکەی پاك کراو کەوتە دەست ئینگلیزەکان . کە هێرشی ناکاویان هێنایە سەر شار فریای ئەوە کەوت تەنها ٣ لیرەی خۆیان بەرێتو

---

(٢) لەهەرەتی لاویدا شیعری بەتورکی وتووە .

(٣) ١٠٠ هەزار ڕوپیە دەیکردە ٧٤٤٨ پاوەنی ئیستەرلینی .

قاسەکەی داخستو وەك خۆی بەجێی هێشت بەو هیوایەی زۆری پێ ناچێت دەگەڕێنەوە . . داخم ناچێت وا نەبو . مانگەهای مانگ ئەم دێو ئەو گوندیان کرد . هەر زوو بیستیانەوە ئەوی هەیەو نی یە گورگەو سیكو چەتەی ناکەس بەچەی خۆمان تالآنیان کردووە . کە گەڕانەوە شار ناچار ماوەیەکی باشیان بە کولەمەرگی بردەسەر . . .

پەردەیەکی تری ژیانی فاتمە کە تا مردن شانازیی پێوە دەکات ئەوەیە کە یەکەم ئافرەتی کوردی عیراقە بووە مامۆستاو ٣٥ ساڵی ڕەبەق ژیانی بە ئەوپەڕی دڵسۆزییەوە بۆ پەروەردەکردنی صەدان کچ ، وەك کۆرپەی جگەر گۆشەی خۆی ، تەرخانکرد . بەدەست ئەو بوایە هەموو کچە کوردی فێری نووسینو خوێندنەوە دەکرد . ئەو پەردەیەی ژیانی پڕ لە بەسەرهاتو سەرگوزەشتەی سەیرو پرمانایە . وابزانم لاپەڕەکانی یەکەمی زۆر شایانی تۆمارن[٤] .

ئیستەش لەو وایە ئەمرۆیە کە خوالێخۆشبو شێخ نوری شێخ ساڵحی شاعیرو خزمی ، خۆی کرد بە ژوراو لە هەموو جار گەرمتر لەگەڵی کەوتە قسە . قەت وای نەدیبو . لەوەی دەکرد بۆ کارێك هاتبێ زۆری مەبەست بێ . کەوتە باسی خوێندنو خوێندەواریی‌و پیاهەڵدانی فاتمە کە دنیا دیدەیەو دەتوانێت ڕێگە نیشانی کەسانی تر بدات . گەلێکیش مەتحو سەنای ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگی کردو وتی زۆر حەز بە

---

(٤) تۆمارکردنی یادداشتی پێشرەوەکانی مێژووی کوردو ژیانی ڕوناکبیرمان ئەرکێکی پیرۆزە کەوتۆتە ئەستۆی خاوەن خامەی دڵسۆزی گەلەکەمان . ئەو یادداشتانە سەرچاوەی ڕەسەنی ئیمڕۆو دوا ڕۆژمانن ، زۆریمان لە کیس چووەو کەمیان ماوە . تا ئیستە چەند جارێك باسی ئەمەم کردووە . بەش بە حاڵی خۆم هەر دەرفەتێکم لەم بارەیەوە بۆ هەڵکەوتبێت کەڵکم لێ‌بینیوە . کاتی خۆی یادداشتەکانی خوالێخۆشبو مامۆستا ئیسماعیل حەقی شاوەیسم تۆمار کرد ، خۆی ڕۆی ، ئەمیان باقی . بەشێك لە یادداشتەکانی مامۆستایان فوئاد مەستیو ئەحمەد خواجاشم نوسیوەتەوە . هیوامە مایەی ڕزامەندی بێتو ببێتە هاندەر تا ئەوەی ماوە لەکیس نەچێت .

پێشکەوتنی کورد دەکات . . دوای ئەوەی شێخی شاعیر شانامەیەکی دورو درێژ بەقسەو لەبزی شیرینی بۆ فاتمەی ژن خوشکی دەخوێنێتەوە دێتە سەر مەبەست :

«ئەحمەد بەگ نیازی‌یە قوتابخانەیەکی کچان لە سلێمانی بکاتەوەو لە گوزیدە خانی ژنی عەبدولعەزیز یامولکی‌و تۆ زیاتر کەس شك نابات پەنایان بۆ بەرێت . تەزویەك بە لەشمدا هات‌و کەوتمە دەریای خەیاڵەوە . . . راستە خوێندن شتێکی چاکەو باوکم زوو زوو ئەمەی بە گوێماندا دەخوێندو خۆشم لە خێرو چاکە بەولاوە هیچی‌ترم لە خوێندن دەسگیر نەبووە ، بەلام ئاخۆ خەڵکی شار چیمان پێ بڵێن ؟ . لەسەر خۆ لەگەڵ شێخ نوری کەوتمە هەڵسەنگاندنی مەسەلەکە . . راستێکەی هەرچەندم دەکۆشا زاتم نەدەکرد بەڵێنی رازی بونی بدەمێ . بەلام ئەو کۆڵی نەدا ، کەوتەوە هاندانم ، دەیزانی خوا پەرستم بۆیە زوو زوو ئایەت‌و حەدیسی تێکهەڵکێشی قسەکانی دەکرد . بەهەشتی بە حۆری‌یەوە بۆ مسۆگەر کردم . وردە وردە نەرم بوم‌و گفتم‌دا . بەو جۆرە ، وەك بیرم بێت ، ساڵی ١٩٢٦ دەرگای یەکەم قوتابخانەی کچان لە سلێمانی کرایەوە . ئەحمەد بەگ بەناوی منەوە قوتابخانەکەی ناو نا «الزهراء»[٥] کە لە ناو خەڵکدا (زەهرا)یان پێ دەگوت . شوێنەکەی نزیك مزگەوتی گەورە بو ، ئیستەش قوتابخانەی گولاڵەی کچانی تێدایە» .

گوزیدە یامولکی مودیرەو فاتمەش تاقە مامۆستای «زەهرا» بوو . بە هەردووکیان سەرتاپای ئەو ئەرکەیان گرتە ئەستۆ کە لەگەڵ ئەرکی ئەمرۆکە زۆر جیاواز بوو . . هەرچەند ناوی گوزیدە یامولکی دەهات چاوەکانی پڕ دەبو لە ئاو :

«گوزیدە کوردی تورکیاو ئافرەتێکی کامڵ‌و تێگەیشتوو بوو ، ماوەیەکی زۆر لە ئەستەمولّ ژیابوو ، زۆر بەکوڵ خزمەتی دەکرد ،

(٥) لە (فاطمة الزهراء)ەوە .

ئەوەندیتر هانی منیشی دەدا . ڕاستێکەی ئەو نەبوایە لەوانە بوو ورە بەربدەم ، چونکە هەر زوو دەمی خەڵکی دواکەوتومان لیٚکرایەوە ، هەزارو یەك قسەیان پیٚدەگوتین . ئەوەیان لیٚ کردبوینە عەیبە کە کچەکان دوای هاتنە ژورەوەیان عەباو پەچەیان دادەگرت ! . قسەی لەوەش خراپترمان دەبیستەوە . زۆر دایك بەترس و لەرز کچەکانیان دەهێناو هەر ئەوە بوو کراسی قورئانیان بۆ لەبەر نەکەین تا دڵنیابن ئاگامان لە شەرەفیان دەبێت و بە خوێندن لەکەدار نابن . دایکی وا هەبوو پرسیاری ئەوتۆی دەکرد کە بۆ گێڕانەوە ناشێت» .

دایکی دڵسۆزی کورد خۆی دایە دەم شەپۆلی ڕابوردووی سەیر ، بەڵام خۆش :

«یەکەم پۆلی قوتابخانە ساواکەمان دەستەیەکی یەکجار سەیر بوو . هی وای تێدا بوو تەمەنی لە ٢٠و بروا بکە ٢٥یش تێپەڕیبو ، بە سەروپێچی لارو لاگیرەو مێخەکبەنگ و سورو سپیاوێکی باشەوە دەهات ، لەگەڵ هی وا دادەنیشت بە کچی دەشیا . بەڵام هەمویان بۆ فێربون هاتبون ، بە دڵ خۆیان هیلاك دەکرد . هەژارو دەوڵەمەندیان تێدا بوو . ئیستەش بیرمە جارێکیان پرتەقاڵم بۆ قوتابییەکان برد ، هی وایان هەبو نەیدەزانی پرتەقاڵ چییە ، بۆنیان پێوە دەکردو یارییان پیٚدەکرد تا بە دەستی خۆم بۆم پاك و قاش کردن و تێم گەیاندن میوەیەو دەخورێت» .

هەستێکی شارراوە قوتابیو زیاتر جوتە مامۆستای زەهرایان دەبزواند . حەزیان دەکردو هەوڵیان دەدا هیچیان لە کوڕان و پیاوان کەمتر نەبێت . لێرەدا دایکی کورد گوری دایە خۆیو گەرمتر بوو ، لەوەی دەکرد بیەوێت من بسەلمێنێت ، جا نازانم هەستی دەکرد کە من بە هەموو هۆشمەوە کەوتومەتە پەرستگای دڵسۆزیو

لەخۆبوردنی پەری‌یەکی خاوێنی گەلەکەمان یاوەخود نا ؟ . ئەوەیان گرنگ نی‌یە ، سەیرە وا نەبێت ، بەڵام با لەبەر دڵە ناسکەکەی ئەو منیش گوڕ بدەمە خۆمو خۆم وریاتر نیشان بدەم :

«هەر ئەوەندە بیستمان فوئاد ڕەشیدی مامۆستای کوران شانۆگەری‌ی «نیرۆنی زۆردار»ی پێشکەش کردووەو بەو کارەی هەستی زۆر کەسی بزواندووە ئێمەش هاتینە مەیدانو ویستمان هەنگاوێکی باشتر بنێین . بیری یەکێکمان بۆ ئەوە چو کێشەیەکی ئەوتۆی ناو کۆمەڵەکەی خۆمان باس بکەین کە زۆر ڕۆژ توشی یەکێك لە قوربانی‌یەکانی دەهاتین . بەڵام کەسمان دەستو زاتی نوسینمان نەبوو ، بۆیەکا پەنامان بردە بەر شێخ نوری‌و ئەویش لەسەر پێشنیاری‌ی خۆمان شانۆگەری‌ی «دایك»ی بۆ ئامادەکردین . قوتابخانەمان ڕازاندەوەو پەردەمان هەڵواسی‌و نزیکەی حەفتەیەك ژنانی شار ڕوویان تی‌کردین‌و بە پەرۆشەوە سەیری «دایك»یان دەکرد . بەیجەی خوشکم دەوری دایك‌و شەفیقە سەعید[٦] کە قوتابی‌یەکی وریای قوتابخانەکەمان بوو دەوری دوکتۆرەی ببنی . دیار بوو لەتەلی دڵی بینەرانیان دەدا» .

تا ئیمرۆش چ خۆی ، چ خوشکی ، ناوەرۆکی «دایك»یان لەبیرە کە بەشێکی بە شیعر هۆنرابۆوە :

«دایکەی نەخوێندەوار بە هەڵە دەرمانێکی عەتارەکان دەرخواردی کۆرپەکەی دەدات ، دەرمانە دەیخاتە گیانەڵا . هاوارو قیژەو گریەی دایکی کڵۆڵ گەرەکی دێنێنە سەیر . یەکێك لە سەرسپی‌یە ژیرەکانی دراوسێ بەهەڵەداوان خۆی دەکات بە ژورداو دەپرسێت :

چی‌یە ئەم گری‌یەو زاری‌یە
بۆچیتە هاوارو تەلاش ؟

دایکە بە شپرزەیی .

---

(٦) بهیجە محی‌الدین‌و شەفیقە سەعیدیش دوو پێشرەوی‌تری مەیدانی خوێندەواری‌ی ئافرەتی کوردن . صەدان کچە کورد لەسەر دەستی ئەوان‌و دەستە خوشکی ئەواندا فێری خوێندنەوەو نوسین بون ، کە زۆریان پلەی بەرزی خوێندنیان تەواوکردووە .

هەرگیز خەوی نەبوو منیش
چوم دامیٚ تۆزیٚك شیلەی خاش خاش

دراوسیٚکەیان کە ئەمە دەبیسیٚت دەستوبرد دەچیٚت بە دوای دوکتۆرەی شاردا .
دوکتۆرە بەهەمان دەستور دەپرسیٚت :

چی‌یە ئەم گری‌یەو زاری‌یە
بۆچیتە هاوراو تەلاش ؟

دایك :
هەرگیز خەوی نەبوو منیش
چوم دامیٚ تۆزیٚك شیلەی خاش خاش

دوکتۆرە :

جا
کیٚ بەتۆی وت دەوایەکی زەریفو باشە
تولفی وا قابیلی دەرمانی وەك خاش خاشە ؟
خیٚراکە ئەم دەرمانەی بدەریٚ
بەڵکو بەجاریٚك چارەی بکریٚ
ئیتر هەرگیز لەو دەوایانەی نەدەیتیٚ

دایك :

تۆبە بیٚ ، تۆبە بیٚ یارەبی
هەتا ماوم دەرمانی وای نەدەمیٚ»

گەر ویژدانمان بێت‌و هەموو لایەنی‌ی سەیری باسەکە بکەین ئەوا دان بەوەدا دەنێین لە یەکەم شانۆگەریدا ئافرەتمان بۆری پیاومانی داوە[7] . . مامۆستای یەکەم ئەم قسانەمی بەدڵ‌بو . نەمویست لەوە زیاتر هیلاکی بکەم ، هاتە سەر وەڵامی دووەم پرسیارم :

«گوزەیدە یامولکی سیٚ ساڵ مودیرە بوو . کە ئەو چووە بەغدا زەهرە خانی کچی مستەفا یامولکی بۆ دەوروبەری سیٚ ساڵێك چووە جێگەی‌و دوا بە دوای ئەو من بومە مۆدیرەو نزیکەی ۳۰ ساڵ کاری ئەو قوتابخانەیەم گرتە ئەستۆ . روناکبیری ئەو سەردەمەی شار پشتیان دەگرتم ، بە قسەی پڕ هەستیان دڵیان خۆش دەکردم . جارێکیان نزیك بەردەرکی سەرا یەکێك بە هیواشی دەستێکی دا بە پشتمداو پێی وتم : ئافەرین ، هەزار جار ئافەرین ، سەرت بەرزکردینەوە . . کە ئاورم دایەوە پیرەمێردی شاعیرم دی . پیرەمێرد گەلێك قسەی‌تری کرد ، لەوە دەچو بیەوێت هەموو ماڵێك بکاتە قوتابخانەو بە دارعەساکەی بکەوێتە گیانی ئەو دایك‌و باوکانەی منداڵیان ناخەنە بەر خوێندن . . .» .

دوا قسەی یەکەم مامۆستامان :

«ئیستەش هەرچەند چاوم کزو گوێم قورس‌و یادم کەم بووە ، بەڵام گەز گەز باڵا دەکەم کە دەبینم رەنجم بە فیرۆ نەچووەو کچە کورد چۆتە ریزی برای‌و شان بەشانی ژیانی نوێ بۆ نەوەی داهاتو دروست دەکات» .

سەربازو ئەفسەری ونی وەك فاتمەمان زۆرە ، با جاروبار یادیان بکەینەوە هیچ نەبێت ، تاکاتی خۆی ، پەیکەری پڕ شانازی‌یان لەقولایی دڵ‌و دەروندا بۆ داتاشین‌و شتی نەزانراوو نوێ‌یان لێوە فێربین تا لە کیسمان نەچون .

---

(۷) روناکبیرانی کوردی تورکیا بەهۆی چەند هۆیەکی تایبەتی‌و گشتی‌یەوە بەر لە ئێمە لە دەرگای زۆر هونەریان داوە . پێش شەڕی یەکەمی جیهان ئەوان شانۆگەری‌یان بە کوردی داناوە . لەگەڵ ئەوەش ئافرەتی کوردی عیراق لەم مەیدانەدا هەر یەکەمە .

باسی پازدەمین
ماتێنەدەران
یا گەوهەرێکی گەورەی ڕۆژهەڵات

ئەرمەن(*) یەکێك لە گەلە هەرە دێرینەکانی سەرزەمین پێك دەهێنن.[1] بەر لەمەسیح ئەرمەن خاوەنی ژیاری‌ی پێشکەوتووی خۆیان بوون. ئەرمەنستان یەکێکە لەو ولاتانەی بە شوێنەواری مێژوویی کۆن دەولەمەندن، تا ئیستە گەلێك پاشماوەی دێرینی تیا دۆزراوەتەوە.

ئەرمەنەکان وەك گەلانی‌تری رۆژهەلات لە سەرەتادا لەسەر بەردی جیاو تاشەبەردی قەراغ شاخەکان ئەوی دەیانویست بە هەلکۆلین دەیاننووسی. بەشێك لەو جۆرە نووسینە دێرینانە دۆزراونەتەوەو ناوەرۆکیان زانراوە. بەلام دوو هۆی نوێ هەر لە دێرزەمانەوە کاریان کردە سەر پەرەسەندنی نووسین بە زمانی ئەرمەنی — یەکەمیان بلاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی بوو کە لە سەرەتای سەدەی چوارەمەوەبووە ئایینی رەسمی‌ی ئەرمەن، دووەمیان و گرنگتریان دانانی ئەلفبای تایبەتی‌ی ئەرمەنی بوو لە کۆتایی سەدەی چوارەمدا[2].

(*) ئەم وتارە لە لاپەرە ٧–١٠ی «بەیان»، ژمارە ٣٠، تەشرینی یەکەمی ١٩٧٥دا بلاوکراوەتەوە.

(١) بەشی زۆری زانیاریەکانی ناو ئەم وتارە لەلایەن نووسەر خۆیەوە لە ماتێنەدەران کۆکراونەتەوە. ئەو بەشەکەی‌تری لە هەندێك سەرچاوە وەرگیراون، بەتایبەتی لە کتێبی:
G. W. Abgar, The Matenadaran, Ereven, 1962.

(٢) میسرۆپ ماشتۆتس ئەلف‌وبی‌ی ئەرمەنی‌ی دانا. ئەم ئەلفبایە تا ئیستەش لە ناو ئەرمەندا زۆر باوەو هەموو سالێك، بە تایبەتی لە ئەرمینیای سۆڤیەت، بە صەدان کتێب و گۆڤارو رۆژنامەی پێ چاپ دەکرێ. میسرۆپ ماشتوتس یەکێکە لەو گەورە پیاوانەی ئەرمەن بە حەق شانازی‌یان پێوە دەکەن.

له دێرزه‌مانه‌وه ڕۆڵه هوشیاره‌کانی ئه‌رمه‌نی خاوه‌ن مێژووی پڕ له ڕوداوو کاره‌ساتی کۆن ، ئه‌رمه‌نی خاوه‌ن ئه‌ده‌بی ڕه‌سه‌ن ، ئه‌رمه‌نی خاوه‌ن فێرگه‌ی ئایینی هه‌مه‌جۆرو کڵێسه‌ی گه‌وره‌و پچوك ، که‌وتوونه‌ته تۆمار کردنی هه‌موو ڕوویه‌کی ژیانی ڕووناکبیری ی باووباپیران‌و سه‌رده‌می خـۆیان سه‌ره‌ڕای ئه‌وه زانایانی ئه‌رمه‌نستان له سه‌ره‌تای سه‌ده‌کانی ناوه‌نده‌وه که‌وتنه وه‌رگێڕانی به‌رهه‌می فه‌لسه‌فی‌و زانستی ی گه‌لانی تر بۆ سه‌ر زمانی زگماکیان . به‌م جۆره له زۆر ده‌مێکه‌وه نووسین‌و بڵاوبوونه‌وه‌و هه‌ڵگرتن‌و پاراستنی ده‌سنووس له‌ناو ئه‌رمه‌ندا بووه کارێکی زانستی ی – ئه‌ده‌بی ی باوو شیاو . به‌شی هه‌ره زۆری ئه‌و ده‌سنووسانه له کتێبخانه‌ی فێرگه‌و کڵێسه‌کاندا ده‌پارێزران . گه‌وره‌ترین جێگه‌ی پاراستنی ئه‌و ده‌سنووسانه به ناوی ماتێنه‌ده‌رانه‌وه سه‌ده‌ی پێنجه‌م له ئێچمیادزینی نزیك یه‌رێڤان دامه‌زرێنرا . به‌م جۆره گه‌نجینه‌یه‌کی پڕ گه‌وهه‌ری ده‌وڵه‌مه‌ند له ئه‌رمه‌نستاندا درووست بوو که ئیسته به یه‌کێك له سه‌رچاوه ڕه‌سه‌نه هه‌ره گرنگه‌کانی مێژووی کۆن‌و ناوه‌ڕاستی گه‌لان داده‌نرێ‌و هه‌ر له‌به‌ر ئه‌وه‌ش بۆته سامانێکی بایه‌خداری مرۆڤی ئیمڕۆ . بۆ نموونه زۆر ده‌سنووسی کۆنی ئه‌وتۆ هه‌ن که کاتی خۆی به زمانی‌تر دانراون ، به‌ڵام ئیسته ته‌نها وه‌رگێڕراوه ئه‌رمه‌نی یه‌کانیان ماون‌و ئه‌سڵ‌و وه‌رگێڕراوی سه‌ر زمانانی‌تریان له‌به‌ر هۆی ئاشکرا فه‌وتاون .

له‌م ڕووه‌وه زیانی ئه‌رمه‌نه‌کان خۆیشیان که‌م نه‌بوو . ته‌نها داگیر که‌ره سه‌لجوقی یه‌کان ساڵی ۱۱۷۰ پتر له ده هه‌زار ده‌سنووسی به‌نرخی ئه‌رمه‌نی یان له‌ناوبرد . له کاتی کوشتاره‌کانی ئه‌رمه‌نی سه‌رده‌می عوسمانی یه‌کاندا (ساڵانی ۱۸۹٤ – ۱۸۹٦ ، ۱۹۰۹ ، ۱۹۱٥)[۳] ژماره‌یه‌کی زۆر له ده‌سنووسه هه‌ره نایابه‌کانی ئه‌رمه‌ن بوونه قوربانی ی هه‌ستی کوێرانه‌ی ده‌سته‌یه‌ك فه‌رمانڕه‌وای کورتبین که به‌و جۆره زیانێکی گه‌وره‌یان به گه‌نجینه‌ی ڕووناکبیری ی مرۆڤ گه‌یاند . به‌ڵام ئه‌رمه‌نه‌کان که نرخی فیکرو ژیانیان لا وه‌ك یه‌ك بوو توانی یان به‌هۆی بیری وردو

---

(۳) نووسه‌ری ئه‌م وتاره یه‌کێك له فه‌سڵه‌کانی کتێبی «کوردستان له ساڵه‌کانی شه‌ڕی یه‌که‌می جیهاندا»ی بۆ باسی ئه‌و کوشتارانه ته‌رخان کردووه . هه‌روه‌ها بڕوانه : «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، ژماره ۳ ، به‌رگی ۲ ، لاپه‌ڕه ۷٥ – ۱٥۷

زیرەکیی کەم وێنەو دڵسۆزیی بێسنوورو بە نرخی زێڕ بەشێکی زۆر لە گەوهەری ئەو گەنجینەیە ڕزگار بکەن . لێرەدا تەنها نموونەیەکی پڕ مانا دەهێنمەوە :

ئەرمەنەکان لە ساڵی ١١٧٠وە دڵسۆزانە کەوتنە پەیجۆری ئەو دەسنووسانەی سەلجوقی‌یەکان لەناویان بردن ، یا زەوتیان کردن . ساڵی ١٢٠٥ توانی‌یان بە چوار هەزار درهەم ، کە پارەیەکی یەکجار زۆر بوو بۆ ئەو سەردەمە ، یەکێك لە دەسنووسە بەنرخەکانیان هەر لە سەلجوقی‌یەکان بکڕنەوە کە تا ئیستەش هەر ماوەو بە بارستو قورسایی بە گەورەترین دەسنووسی ئەرمەنی دادەنرێ . لە کاتی کوشتارەکانی ساڵی ١٩١٥شدا دوو پیرێژنی ئەرمەنی توانی‌یان هەر ئەو دەسنووسە ڕزگار بکەن . هەر یەکەیان بەشێکیان هەڵگرتووەو بەرەو ئەرمینیای ڕۆژهەڵاتی سەر بە ڕووسیا بە جیا کەوتوونەتە ڕێ . یەکێکیان گەیشتووەو ئەوی‌تریان لەتاو نەخۆشیو برسی‌یەتی لە ڕێگە گیانی سپاردووە ، بەڵام بەر لە مردن ئەو بەشەکەی‌تری لە چاڵێکدا شاردۆتەوە . پاش ماوەیەك گەڕیدەیەکی ئەورووپایی لەو ناوانەدا بە ڕێکەوت چەند لاپەڕەیەکی ئەو دەسنووسە بە دەست منداڵانی ناوچەکەوە دەبینێ ، بە چەند نوقڵێك دەمیان شیرین دەکاتو دەیبەنە سەر چاڵەکە . کاتێك کابرای گەڕیدە دەگاتە ئەرمینیای ڕۆژهەڵاتو خەڵکەکە پیّی دەزانن هەوڵ دەدەن نیوە دەسنووسەکەی لێ بکڕنەوەو ناچار دەبن لەناو خۆیاندا ٤٠٠ هەزار پاوەنی بۆ کۆبکەنەوە .

بەم جۆرەو بە هەزار دەردی سەری ئەرمەنەکان تونیویانە ئەو سامانە گەورەیەی خۆیانو جیهان بپارێزن . دوای ئەوەی ئەرمینیای ڕۆژهەڵات لە ساڵی ١٨٢٨وە بووە بەشێك لە ڕووسیای ئەورووپایی گاور ئایین مەودای پاراستنی دەسنووسە ئەرمەنی‌یەکان لە جاران زۆر زیاتر بوو ، هەرچەندە لێرەش بەشێکی کەم لەو دەسنووسانە نەگوێزرانەوە دەزگا زانیاری‌یەکانی مۆسکۆو پیترۆگراد .

لەگەڵ دامەزراندنی کۆماری ئەرمینیای سۆڤیەتدا قۆناغێکی نوێ لە کۆکردنەوەو پاراستنو لێکۆڵینەوەی دەسنووسە دێرینەکانی ئەرمەندا دەستی پیّ کرد . لە کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٢٠وە ماتێنەدەران کرایە دەزگایەکی دەوڵەتی . دوای ئەوە بە ماوەیەکی کەم ئەو ٤٦٦٠ دەسنووسەی لە ساڵی ١٩١٥وە برابوونە مۆسکۆ گێڕرانەوە

ماتێنەدەران کە بۆ خۆشی لە ساڵی ۱۹۳۹وە گوێزرایەوە شاری یەرێڤانی پایتەخت . لە ساڵی ۱۹۵۹وە ماتێنەدەران کرایە ئینستیتوتێکی سەربەخۆ بۆ پاراستن‌و لێکۆڵینەوەی دەسنووسی کۆن . کۆشکی رازاوەی ماتێنەدەران[٤] ئیمرۆ لە شوێنێکی بەرزەوە بەسەر شاری یەرێڤاندا دەڕوانیٚ‌وگەوهەرە بەنرخەکانی هەر یەکە بە جۆرێك داستانی پڕ شانازی‌و زانستی بۆ نەوەی ئیمرۆو دوارۆژ دەگێڕنەوە .

ژمارەی دەسنووس‌و پارچە دەسنووسەکانی ماتێنەدەران پتر لە ۱۵ هەزارە (بەر لە شەڕی یەکەم لە ٥ هەزار کەمتر بوو) ، لەمانە دەوروبەری ۱۳ هەزاریان بە زمان‌و ئەلف‌و بیٚ‌ی ئەرمەنین‌و ئەوانی‌تریان بە یۆنانی‌و عەرەبی‌و فارسی‌و تورکی‌و هیندی‌و ڕووسی‌و حەبەشەیی‌و زمانی‌ترن . کۆنترین پارچە دەسنووسی ماتێنەدەران هی سەدەکانی پێنج‌و شەش‌و حەوتن . یەکێك لە دەسنووسەکانی بریتی‌یە لە ئینجیلێك ساڵی ۸۸۷ نووسراوەتەوە . گەورەترین دەسنووسی ماتێنەدەران ۳۲-۳٤ کیلۆو ٦۰۹ لاپەڕەیە ، ساڵی ۱۲۰۱ نووسراوەتەوەو بریتی‌یە لە زنجیرەیەك گوتاری کڵێسەو نووسینی مێژوویی‌و فەلسەفی . نووسینەوەی ئەم دەسنووسە پێستی نزیکەی ۷۰۰ گوێرەکەی پێویست بووە . پچووکترین دەسنووسی تەنها ۱٤ گرام‌و ۱۰٤ لاپەڕەیەو بریتی‌یە لە ڕۆژژمێرێکی کڵێسە . ئەم دەسنووسە نایابە ساڵی ۱٤۳٦ لەسەر پێستی بزنی ناو سك (هێشتا لە دایك نەبوو) نووسراوەتەوە .

دەسنووسەکانی ماتێنەدەران لە نرخاندن نایەن . بەر لە هەموو شتێك بەهۆی ئەو دەسنووسانەوە بەشی زۆری لاپەڕە گرنگەکانی مێژوو و ئەدەب‌و ژیانی کۆمەلاٚیەتی گەلی ئەرمەن لە قۆناغی جیاوازدا پاێزراون‌و لە ڕێگەیانەوە زانراون . جگە لەوە ئەو دەسنووسانە پڕن لە زانیاری‌ی بەنرخ لە بارەی ژیان‌و مێژووی گەلانی ڕۆژهەلاٚتی ناوەڕاستەوە ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە لەگەڵ ئەرمەندا دراوسێن ، لە بارەی ناوچەکانی قەفقاس‌و ئێرانی سەفەوی‌و ئیمپراتۆری‌ی بیزەنتی‌و دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی‌و شەڕو هێرشی سەلیبی‌و مەغۆل‌و تەتەرو سەلجوق‌و تورك‌و گەلێکی ترەوە . بەشی هەرە گرنگی دەسنووسەکانی ماتێنەدەران بۆ باسی مێژوو تەرخان کراون .

---

(٤) ئەم کۆشکە لەسەر شێوازی خانوبەرە دروست کردنی کۆنی ئەرمەن بنیات نراوەو هەموو کەرەستەیەکی پێویستی بۆ پاراستنی دەسنووس تێدایە .

مێژوونووسە ناودارەکانی ئەرمەن گەلێك نووسراوی بەنرخیان بەجیٚ هێشتووە کە شان لە شانی دەسنووسە هەرە بایەخدارە ناسراوەکانی جیهان دەدەن . هەر بۆ نموونە : دەسنووسی یەکێك لە مێژوونووسەکانی سەدەی پێنجەم بۆ باسی بلاٌوبوونەوەی ئایینی مەسیحی لە ئەرمەنستاندا تەرخان کراوە . دەسنووسی «مێژووی خەلیفەکان» باسی ئەو بەسەرهاتانە دەکات کە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی عەرەبدا لە نێوان سالاٌنی ٦٣٢و ١٧٨٨دا ڕوویان داوە . هەر لە ماتێنەدەرانیشدا دەوروبەری ٦٠٠ دەسنووس هەیە کە بە ئەلف‌و بیٚ‌ی عەرەبی‌و زمانی عەرەبی‌و فارسی‌و تورکی‌و هی‌تر نووسراونەتەوە . ناوی ئیبن سیناو شەهابەدینی شیرازی‌و فیردەوسی‌و حافزو سەعدی‌و نیزامی‌و گەلێك ناوداری‌تری ڕۆژهەلاٌت لە زۆر دەسنووسی ئەم دەزگایەدا دەکەونە بەرچاو .

ژمارەیەکی زور وێنەو نیگاری ڕنگاورەنگی کۆن لە ماتێنەدەراندا پارێزراون ، هێندێکیان لە سەدەی پێنجەمدا دروست کراون‌و هەموویان بەلٌگەو نیشانەی هەستی هونەریی بەرزی ئەرمەنن . ئەو ڕەنگانەی بۆ دروست کردنی ئەو نیگارانە بەکار هێنراون سەدان سالٌە هەر وەك خۆیان ماونەتەوە ، دیارە ئەوەیش بۆ خۆی نیشانەی پێشکەوتنە لە کیمیاگەریدا .

لە ڕاستیدا باسی ماتێنەدەران‌و گەوهەرەکانی ماتێنەدەران‌و کتێبخانەی ماتێنەدەران‌و ئەو صەد هەزار دەکومێنت‌و بەلٌگەیەی لە ماتێنەدەران هەلٌگیراون لە وێزەی وتارێکی پچووکدا نی‌یە(٥) .

گەلی کوردیش وەك یەکێك لە دراوسیٚ هەرە نزیك‌و تێکەلٌەکانی ئەرمەن بەشی خۆی لە ماتێنەدەراندا هەیە . لە گەلێك دەسنووسی کۆندا ناوی گەلانی زاگرۆس‌و میدێکان‌و کورد خۆی هاتووەو باسی ناوچە کوردەواری‌یەکان کراوە . هیچ دوور

---

(٥) زۆر شتی ماتێنەدەران شایانی باسە . بەجورێکی بەرز دەسنووسەکانی لە گەرمایيەکی تایبەتیدا دەپارێزرێن . پتر لە ١٢٠ کەس لە ماتێنەدەران کار دەکەن ، لەمانە ٢٠یان دوکتۆراو ٧یان دوکتۆرای زانست (ناوك)یان هەیە . هەموو سالێك ژمارەیەکی زۆر کتێب‌و وتاری زانستی‌ی بەنرخ لە لایەن ماتێنەدەرانەوە بلاٌودەکرێتەوە .

نەرۆین مینۆرسکی ی بەناوبانگ لە نووسین و لێکۆڵینەوەکانیدا دەربارەی میدێکان و کورد کەڵکی لە کتێبەکانی مێژوونووسی گەورەی ئەرمەن مۆڤسیس خۆریناتسی (مایسای خۆرێنسکی) وەرگرتووە(٦) کە لە سەدەی پێنجەمدا نووسیونی و دەسنووسەکانیان لە ماتێنەدەران پارێزراون .

سەرەڕای ئەو لایەنە گرنگە ژمارەیەك دەسنووس و پارچە دەسنووسی تایبەتی لەسەر کورد ، یا بە کوردی لە ماتێنەدەران هەیە . ئەوەی بۆ ئێمە شتێکی نوێ و سەرنج ڕاکێشە ئەوەتە کە لە ژمارەیەك دەسنووسی ئەرمەنیدا چەند دێڕێکی کوردی بە ئەلف و بێ ی ئەرمەنی نووسراوەتەوە . یەکێك لەو دەسنووسانە دەربارەی ڕێزمانی ئەرمەنی یەو لە سەدەی پازدەدا دانراوە ، بەڵام چەند دووعایەکی بە عەرەبی و فارسی و کوردی تێدایە . هەروەها ئینجیلێکی دەسنووس بە زمانی کوردی و پیتی ئەرمەنی هەیە کە دوور نی یە لە سەدەی هەژدەدا نووسرابێتەوە .

جگە لەمانە دوو دەسنووسی زۆر گرنگ لە بارەی کوردەوە لە ماتێنەدەران پارێزراون . یەکەمیان دەسنووسی ژمارە ١٧٩٩ی بەشی عەرەبی یە کە بریتی یە لە دەسنووسێکی ڕێکوپێکی «شەرفنامە»ی شەرەفخانی بدلیسی . ئەم دەسنووسە سەدەی هەژدە لە ٤١٢ لاپەڕەی گەورەی بیستویەك دێڕیدا نووسراوەتەوە . وابزانم ئەوانەی لەسەر «شەرفنامە»یان نووسیوە کەسیان تاوەکو ئێستە باسی ئەم دەسنووسەی ماتێنەدەرانیان نەکردووە .

دووەمیان دەسنووسی ژمارە ٦٢٢ی هەر بەشی عەرەبی یە کە بریتی یە لە دەسنووسێکی گرنگی دەگمەنی کەم زانراو لەبارەی هۆزی دونبولی یەوە(٧) .

---

(٦) لەم بارەیەوە بڕوانە :

ف . مینورسکی . الاکراد أحفاد المیدیین . «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» . ژمارە ١ . بەرگی ١ ، لاپەڕە ٥٥٢ – ٥٦٦ .

(٧) بۆ یەکەم جار أ . د . پاپەزیان بە زمانی ئەرمەنی و لەژێر ناوی «سەرچاوەیەکی نوێ دەربارەی مێژووی گەلی کورد» دا وتارێکی لە بارەی ئەم دەسنووسەوە لە ژمارە ٨ی ساڵی ١٩٦٧ی گۆڤاری کۆڕی زانیاری ئەرمەنستاندا بڵاو کردەوە .

ئەم دەسنووسە پەنابەرە ئەرمەنەکان ساڵی ١٩١٦ لەگەڵ خۆیاندا هێناویانەو کەوتۆتە دەست پرۆفیسۆر ئاشۆت ئەڤانیسیان کە ئەویش بە دیاری ناردوویە بۆ ماتێنەدەران .

ئەم دەسنووسە ٢٥٣ لاپەڕەیەو بارستی لاپەڕەکانی (١٥×٢٥سم)ەو ساڵی ١٨٥٠ (١٢٦٦ی کۆچی) لە تاران لە «مدرسەی میرزا صالح» لە لایەن عەلی ئەکبەری حوسەینی تەفرەشی‌ی کوڕی حاجی سەید ئیسماعیلەوە نووسراوەتەوەو لە سێ بەش پێکهاتووە : یەکەمیان ناوی «اشارة المذاهب» و دووەمیان ناوی «اشارة الأدیان»ەو هەردووکیان لە دانانی ڕۆستەم خانی کوڕی ئەحمەد خانی دونبولین‌و بە خەتی نەستەعلیق نووسراونەتەوە . بەشی سێیەم لە دوا لاپەڕەکانی دەسنووسەکەدایەو ناوی «تاریخی دەنابیلە»یەو لە دانانی عەبدولڕەزاق کوڕی نەجەف قولی خانی دونبولی‌یە ، ئەم بەشەیان تەواو نی‌یەو بە خەتی «نەسخ» نووسراوەتەوە .

لە بەشی یەکەم‌و دووەمدا ڕۆستەم خان باسی ئایین‌و مێژووی هۆزی دونبولی دەکات ، هەروەها باسی شاکانی ئێرانی بەر لە ئیسلام‌و بەرمەکی‌یەکانیشی کردووەو دونبولی‌یەکانی بە ڕەسەن گێڕاوەتەوە سەر ئەوان . ئەو باسانەش کە بۆ ڕووداوەکانی کۆتایی سەدەی هەژدەو سەرەتای سەدەی نۆزدە تەرخان کراون بایەخێکی زۆریان هەیە ، بە تایبەتی چونکە نووسەر ئەوەی باسی دەکات ، یا بە چاو دیویێتی یا تیا بەشدار بووە . لە قەراغ‌و پەراوێزەکانی ئەم دەسنووسەی ماتێنەدەراندا ڕۆستەم خان بە خەتی خۆی تێبینی‌ی نووسیوەو هەندێ شوێنی ڕاست کردۆتەوەو ئەمەش بێ‌گومان لە نرخی دەسنووسەکەی زیاتر کردووە . دەمێکیشە بەڕێوەبەرانی ماتێنەدەران بڕیاری بڵاوکردنەوەی ئەم دەسنووسەیان داوە .

باسی شازدەمین
کوردو پزیشکێکی دووری ئاگری شەڕی دووەم

شەڕلە ناوەڕۆكدا دوو جۆرە : شەڕی زۆردارو شەڕی زۆرلێكراو(*) .
یەكەمیان بۆ زوڵمو زۆرو داگیركردنە ، دووەمیشیان بۆ سەرفرازیو ئازادی‌یە . بەلاّم چ ئەمیانو چ ئەویان لە زەرەرو زیاندا ، لە فرمێسكو خوێندا چون‌یەكن .

شەڕی دووەمی جیهان كە نزیكەی شەش ساڵی ڕەبەق خایاند (ئەیلوولی ۱۹۳۹ – مایسی ۱۹٤٥) گەورەترین كارەساتە كە تا ئێستە تووشی مرۆڤو هەموو جیهان هاتبێت . ئەگەر ئەم قسەیە بخەینە چوارچێوەی ژمارەوە بەم جۆرە دەردەچێ :

۷۲ دەوڵەت تێكەڵی ئەم شەڕەبوون (لە شەڕی یەكەمدا ۳۳) ، ۱۱۰ ملێون كەس بە چەكەوە تیا بەشداربوون (لە شەڕی یەكەمدا ۷٤) ، ۱۳۸٤ ملیار دۆلاری تێ‌چوو (لە شەڕی یەكەمدا ۲۰۸) ، دەوروبەری ٥۰ ملێونی تیا كوژرا (لە شەڕی یەكەمدا ۱۰) ، نزیكەی ۲۸ ملێونی تیا سەقەتو كەفتەكار بوو (لە شەڕی یەكەمدا ۲۰) .

یەكیەتی‌ی سۆڤیەتو ئەڵەمانیا لەو شەڕەدا لە هەموو لایەك زیاتر تووشی زەرەرو زیانو وێرانی‌هاتن ، ئەڵەمانیا بەهۆی ژێركەوتنەوەو یەكیەتی‌ی سۆڤیەتیش لە ئەنجامی ئەوەدا كە هیتلەری‌یەكان تا دوا ساڵی شەڕ نزیكەی لە ۷٥٪ی هێزە شەڕكەرەكانی خۆیان ئاراستەی ئەو كردبوو . لە دوا ساڵی شەڕیشدا ، واتە دوای كردنەوەی بەرەی دووەم لە لایەن ولاّتە سوێندخۆرەكانی ڕۆژاواوە ، هێشتا هەر دەوروبەری لە ٦۷٪ی هێزی چەكداری ئەڵەمانیا لە بەرەی سۆڤیەتدا دەجەنگین . ئەو زیانانەی لە

(*) ئەم وتارە لە لاپەڕە یەك‌و حەقدەی «بەیان» . ژمارە ۲۹ . ئەیلولی ۱۹۷٥دا بلاّوكراوەتەوە .

یەکیەتی ی سۆڤیەت کەوتن نیشانده‌ریکی بێوێنەو هاوتای فرمێسك‌و خوێنی شەڕن :
بەهۆی شەڕی دووەمەوە ١٧١٠ شاری گەورەو بچووکی سۆڤیەت کاول کران‌و ٧٠ هەزار گوندیش لەگەڵ زەویدا تەخت کران‌و بەو جۆرە ٢٥ ملیۆن کەس بێ جێ‌وڕێ مانەوە . هەر لەماوەی شەڕدا ٣٢ هەزار دەزگای پیشەسازی ی ئەو وڵاتەو ٦٥ ملیۆن کیلۆمەتر ڕێگەی ئاسن لە بنەڕەتەوە هەڵتەکێنران . بە پارە یەکیەتی ی سۆڤیەت ٥٠٠ ملیار دۆلار زیانی لێ‌کەوت ، واتە لە سێ‌یەکی زیانی هەموو شەڕ زیاتر . نزیکەی نیوەی کوژراوو سەقەت‌و کەفتەکارەکانی شەڕ سۆڤیەتی بوون .
دەردو بەڵای شەڕی دووەم هەموو قوژبنێکی جیهانی گرتەوە . ئەوی نەکوژرا[٦] یا لەشەڕدا بەشدار نەبوو برسێتی‌و نەبوونی‌و نەخۆشی ی چێشت .
میللەتی کوردی هەژاریش بەشی خۆی لەو مەینەتی‌یە بینی‌و هێندەی‌تر هەژاربوو . ڕاستە کوردستان وەك لە شەڕی یەکەمی جیهاندا نەبووە یەکێك لە مەڵبەندەکانی شەڕ ، نەبووە شەڕگەو لەویان کەمتر تووشی زەرەرو زیان‌و مردن‌هات ، بەلاٌم ، لەگەڵ ئەوەشدا ، ئەویش وەك هەموو گەلانی‌تری ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاست بەهۆی ڕوداوو کارەساتەکانی شەڕەوە تووشی گەلێك دەردی سەری بوو . پریشکی شەڕی دووەم لە زور لاوەو ، بە زۆر شێوە گەلی کوردیشی گرتەوە . با لێرەدا باسێکی پچووك بگێڕینەو ، باسی پریشکێکی نەزانراوی ئەو شەڕە کە لە دووری ی هەزاران کیلۆمەترەوە ژیانی ڕووناکبیری ی ئێمەشی گرتەوە .
(ئیڤان یووگەڤ) لاوێکی خوێن گەرم‌و ڕەوشت‌بەرزی سۆڤیەتی بوو . لە خوێندندا دەسەڵاتدارو لە ناو هاوڕێکانی‌و لە کۆمەڵدا خۆشەویست بوو . هەر زوو دەردو ئازارو چارەنووسی گەلی کورد لە دوورەوە سەرنجی ئەم لاوەی ڕاکێشاو دوای تەواو کردنی زانکۆ دەستی کرد بە فێربوونی زمانی کوردی‌و بووە قوتابی ی دوکتۆرای بەشی مێژوو و چالاکانە دەستی کرد بە ئامادەکردنی نامەی دوکتۆرێکەی لەسەر کورد . بەلاٌم بەداخەوە زۆری نەخایاند ئاگری شەڕی دووەم هەڵگیرساو پاش ماوەیەکی کەم وڵاتەکەی ئەویشی گرتەوە . . .
ئیڤان یووگەڤ وەك زۆربەی هەرە زۆری لاوانی سۆڤیەت چەکی کردە شان‌و

بەرەو شەرگە لەگەڵ هاوەڵەکانی بۆ پارێزگاری لە خاکی نیشتمانو شەرەفی گەل کەوتە ڕێ . . . بەرەو مردن ڕۆیشتو **نەگەڕایەوە** . . . بە کەمێك زمانی کوردیو گەلێك خۆشەویستیی کوردەوە سەری نایەوە ! !

بێگومان **ئیڤان یووگەڤ** بمایە ئیمڕۆ یەکێك دەبوو وەك کوردناسانی سۆڤیەت **خالْفین و لازەرێڤ** کە چالاکانە خزمەتی لێکۆڵینەوەی مێژووی کورد دەکەن . . . ئەگەر شەڕ بمرێو ئاشتی بژی هەزارەها هەزار گوڵی وەك **ئیڤان یووگەڤ** جوانتر باخی ژیان دەڕازێننەوەو هەڵبەتە ئەوسا کوردیش ، ئەگەرچی لە دووریشەوە بێ ، لە بونو بەرامەیان بێبەری نابێ ! ! .

پێڕستی ناوو شوێن

ناو (*)

ابن الدینار
٤٨.

«الاستقلال»
١٧٠ ، ١٧٦ – ١٧٧ ، ١٩٦ .

«ئازادیخواهان» ، پارتی
٢٠٤ ، ٢٠٦ .

ئازەر – ئازەربایجانی
٣٢ (پ) ، ٥٠ .

ئاسووری
٢٢١ ، ٢٣٨ .

ئاشۆت ئەڤانیسیان ، پرۆفیسۆر
٢٧٤ (پ) .

ئاشوری‌یەکان
١٨ .

«ئاگر بەسی مۆدرۆس»
١١٢ .

ئایرلەند
١٦٣ .

(*)
– ئەو ناوانەی ، وەك کوردو کوردستان ، زۆر دووبارە دەبنەوە تۆمار نەکراون .
– مەبەست لە (پ) پەراوێزە ، ئەوکەس و شوێنەی تەنها لە پەراوێزدا ناوی هاتووە پیتی (پ)ی لاوە دانراوە .
– (هـ)کورت‌کراوەی هۆزو (ر) کورت‌کراوەی ڕووبارو .

ئەبوولەیس
. ٥٧
ئەتاتورك
٧١ (پ) .
«ئەحرار» ، پارتی
٢٠٤ ، ٢٠٩ ، ٢١١ ، ٢١٥ .
ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ
١٤٧ ، ٢٦١ ، ٢٦٢ .
ئەحمەد بەگی فەتاح بەگ
. ٢٦٠
ئەحمەد بەهجەت
. ١٤٧
ئەحمەد خواجا
١٥٣ ، ١٥٨ ، ٢٦١ (پ)
ئەحمەد عوسمان ، دوکتۆر
٢٥٤ (پ) .
ئەخرامۆڤیچ ر . ت .
٦٩ (پ) .
ئەدمۆندس – ئێدمۆندس
١٣٥ ، ١٤٣ ، ٢٥١ .
ئەدوارد ب .
. ١٦٦
ئەدۆلف هێتلەر
بڕوانە : هێتلەر .
ئەدهەم ئەفەندی
. ١٤٧
ئەدیب عەزیز
. ١٥٤
ئەرتەحششتا
. ١٧
ئەرتوشی (هـ)
. ٨٥
ئەرشەد عومەری
٢٠٦ ، ٢١٤ .
ئەرمەن
٣٢ ، ٤٦ ، ٥٤ (کوشتاری) ، ٥٥ ، ٥٨ ،
٨٠ ، ١٢٧ ، ٢٣٨ ، ٢٦٩ ، ٢٧٠ – ٢٧١،
٢٧٢ ، ٢٧٣ .
ئەسکەندەر
. ٥٧
ئەسکویث
. ١٩٥
ئەلبانی‌یەکان
. ٧٨
ئەڵمان – ئەڵمانەکان
٩٥ ، ٢٣٨ ، ٢٣٩ .
ئەلێکسەندەر ژابا
. ٣١
ئەمەریکایی‌یەکان
٩٥ ، ٩٦ ، ٩٧ .
ئەمین زەکی
١٦ ، ٤٦ ، ١٣٣ ، ١٣٤ ، ١٣٦ ، ١٤٠
(پ) ، ١٤٣ ، ٢٢٩ .
«ئەناباسیس»
. ١٧
ئەنوەر مائی
. ١٨٥
ئۆربیللی ، یۆسف ئەبگارەڤیچ
٣٢ ، ١٣٩ .

ئەورەحمان ئاغای شرناخ
. ١١٧
ئەورەحمان پاشای بابان
١٣١ – ١٣٢ .
ئەورەحمان سەعید
. ١٤٣
ئەوروپایی – ئەوروپایی یەکان
٢٢٤ (پ) ، ٢٧١ .
ئۆزدەمیر پاشا
. ١٢٠
ئۆغۆز
٤٣ ، ٥٢ ، ١٥٥ .
ئەولیا چەلەبی – ئۆلیا چەلەبی
٣٤ ، ٥٨ (پ) ، ٥٩ (پ) ، ٢٣١ ،
٢٣٣ .
«ئومێدی ئیستیقلال»
١٥٨ – ١٥٩ .
ئۆهانیسیان ن ، پرۆفیسۆر
١٦٣ (پ) .
ئیبراهیم پاشا
. ٢٣٢
ئیبراهیم حیلمی ، دوکتۆر
٢٤٥ ، ٢٤٦ ، ٢٥٠ ، ٢٥١ ، ٢٥٢ ،
٢٥٤ ، ٢٥٥ .
ئیبن سینا
. ٢٧٣
«ئیتیحادی یەکان»
. ٧٤
ئیحسان فوئاد ، دوکتۆر
. ١٤٣
ئیدریسی بتلیسی (بدلیسی) ، مەلا
٥٢ ، ٥٣ .
ئێرانی
. ٢٣٨
ئێرنست بێڤن
. ٢٢٠
ئیستیاجز
. ٢١
«ئیستیقلال» ، پارتی
٢٠٤ ، ٢٠٩ ، ٢١١ ، ٢١٤ ، ٢١٩ .
ئیسماعیلی صەفەوی
. ٥٢
ئیغریقی یەکان
. ١٧
ئیڤان یووگەڤ
٢٨٠ – ٢٨١ .
ئیگلتن ، ولیەم
٧١ (پ) .
ئیمپراتۆریەتی عوسمانی
٧٠ ، ٧٨ ، ١١١ ، ١١٢ ، ١٧٦ ،
٢٣١ ، ٢٥٩ (پ) .
ئیمپراتۆری ی بیزەنتی
. ٢٧٢
«ئینتێلیگێنس سێرڤیس»
. ٢٢٢
ئیندێرا غاندی
. ١٥
ئینگلیز – ئینگلیزەکان
٦٧ ، ٦٩ ، ٧١ ، ٨٤ ، ٩٥ ،
١٠٤ ، ١١١ ، ١١٢ ، (لەشکری) ،

١١٦ ، ١١٧ ، ١١٨ ، ١١٩ ،
١٢٠ ، ١٢١ ، ١٢٢ ، ١٢٤ ،
١٢٥ ، ١٣٩ ، ١٤٦ ، ١٤٧ ،
١٥٣ ، ١٥٤ ، ١٥٦ ، ١٥٧ ،
١٥٨ ، ١٥٩ ، ١٦٤ ، ١٦٥ ،
١٦٦ ، ١٦٧ ، ١٦٨ ، ١٧٠ ،
١٧١ ، ١٧٦ ، ١٧٧ ، ١٧٨ ،
١٧٩ ، ١٨٠ ، ١٨١ ، ١٨٢ ،
١٨٣ ، ١٨٤ ، ١٨٥ ، ١٨٦ ،
١٨٧ ، ١٨٨ ، ١٨٩ ، ١٩٠ ،
١٩٢ ، ١٩٣ ، ١٩٤ ، ١٩٦ ،
١٩٧ ، ٢٠١ ، ٢٠٢ ، ٢٠٥ ،
٢٠٧ ، ٢٠٨ ، ٢١٣ ، ٢٣١ ،
٢٣٢ ، ٢٣٥ ، ٢٣٨ ، ٢٣٩ ،
٢٦٠ .

ئەیووبییەکان
٤٧ .

بابان
١٣١ ، ١٣٢ .

بابە ئیسحاق
٤٩ — ٥٠ .

«الباب العالي»
١٣١ (پ) ، ١٣٨ (پ) .

بابی
٢٥٢ .

بادینییەکان
١٨٥ .

بارب گک . أ .
٣١ .

«بانگی حەق»
١٦٩ .

«بانگی کوردستان»
١٤٧ — ١٤٨ ، ١٤٩ ، ١٥٧ .

بەدرخانییەکان — بەدرخانێکان
٧٠ ، ١١١ ، ١٢٨ ، ١٣٨ (پ) ،
١٣٩ ، ١٤٥ .

برایم پاشا
٢٤٦ .

برایم خانی دەلۆ
١١٦ (پ) ، ١٦٦ ، ١٩٤ .

«بەردەقارەمان»
١٥٦ (پ) .

بەرمەکییەکان
٢٧٥ .

بزوتنەوەی جوتیارانی عەربەت
٢٢٢ — ٢٢٣ .

بلەچ شێرکوە ، دوکتۆر
١٤٥ .

بنەماڵەی بەبە
١٣٢ .

بنەماڵەی بەدرخان
بروانە : بەدرخانییەکان

بنەماڵەی جەلی زادە
١٣٢ ، ١٣٣ .

ەماڵەی عەلەوی
٢٤ .
ەماڵەی موتاپچی
٢٣ .
نیتۆ مۆسۆلینی
بڕوانە : مۆسۆلینی .
ۆند ، کاپتەن
١١ .
هاءالله
٢٥ .
ەهائی
٢٥ .
ەهاددین ئەفەندی نەقشبەندی ، شێخ
١٨ .
ەیاتی یەکان
١٦ .
ەیاندیر
٥ .
ەیجە محی الدین
٢٦٤ .
یزەنتی یەکان
٤٤ ، ٤٦ (پ) .
بێل ، خاتو (میس بێل)
١٨ .
بێل ، کاپتەن
١١٤ ، ١٨٨ .

پاپەزیان د .
٢٧٤ (پ) .
«پارتی دیموکراتی»
١٠٠ .
«پارتی دیموکراتی کوردستان»
٢٠٩ .
«پارتی کرێکاران»
١٢٦ (پ) .
«پارتی کۆماری»
١٠٠ .
پارث
٢١ .
«پان – ئیسلامی»
٧٤ .
«پەمیووك بابا»
٦٣ .
پۆلس أ .
١١٣ .
پۆلۆنی یەکان
٢٥٣ .
پەهلەوی
١٤٨ .
پێرسی سایکس ، سێر
١٧٦ .
پیرەمێرد
١٥٣ ، ٢٤٦ ، ٢٦٦ .

«پێشکەوتن»
١٥٤ – ١٥٥ ، ١٨٠ ، ١٨٩ (پ) ، ١٩٢ .
پێغەمبەر (د .خ .)
٥٥ ، ٥٩ ، ٩٢ ، ١٤١ ، ١٥٥ ، ٢١٦ .
«پەیمانی بەغدا»
٢٢٤ .
«پەیمانی پۆرتسمۆث»
٢٠٨ ، ٢٠٩ ، ٢١١ ، ٢١٤ ، ٢١٥ ، (بەتاڵکردنەوەی) ، ٢٢٠ (پ) ، ٢٢٢ ، ٢٢٤ ، ٢٢٥ (ڕوخاندنی) .
«پەیمانی ڤێرسای»
٩٧ ، ١٠١ ، ١٠٦ ، ١٠٧ .
«پەیمانی ١٩٣٠»
٢٠٤ ، ٢٠٧ ، ٢٠٨ ، ٢٠٩ ، ٢١٥ ، ٢٢٣ .

تاڵەبانی – تاڵەبانییەکان
١٦٧ .
تایەر ئەحمەد حەوێزی
٢٥٤ .
تایلەر
٢٣٣ .
تەتەر
٢٧٢ .
«تەختی طاووس»
١٣٩ .
«ترجمان أحوال»
١٣٨ (پ) .
تسیبولسکی ، پرۆفیسۆر
١٣٩ .
«تصور أفكار»
١٣٨ (پ) .
«تقویم وقائع»
١٣٨ (پ) .
تۆرانی
٧٧ (پ) .
تورك
١٦ ، ٣٢ ، ٤٠ ، ٤٣ ، ٤٥ ، ٤٩ ، ٦٣ (پ) ، ٦٧ ، ٧٠ ، ٧١ ، ٧٣ ، ٧٤ ، ٧٥ ، ٧٧ ، ٧٨ ، ٨٠ ، ٨٣ ، ٨٤ ، ٨٥ ، ١١٤ ، ١١٦ ، ١١٧ ، ١٢٠ ، ١٣٨ ، ٢٣٨ ، ٢٧٢ .
«تورکە لاوەکان»
٧٨ (پ) ، ١٤٦ (شۆڕشی) .
تورکیان
٤٣ ، ٢٢١ .
«تورکی شاخاوی»
١٦ .
تۆفیق سوێدی
٢٠٤ ، ٢٠٦ .
تۆفیق وەهبی
١٢٣ .

تۆماس مۆر
. ۲۳٦
تۆینبی
. ۷۸
تەیموری لەنگ
. ۱۸۸

جاف (هـ)
. ۱۱۹ ، ۱٦٦
جەعفەر عەسکەری
۱۱۰ ، ۱٦۹ ، ۲۰۳ .
«جڤاتی میللەتان»
. ۱۲۸
جەلادەت بەدرخان
. ۱٤۳
جەلال بابان
. ۱٦٥
جەمال بابان
. ۲۱۰ ، ۲۱۳
جەمال خەزنەدار
۱٤۹ (پ) .
جەمال عیرفان
. ۱٥٥
«جەمعیەتی کوردستان»
بڕوانە : «کۆمەڵەی کوردستان»
جەمیل صائیب
. ۱٥٥
جەمیل مەدفەعی
. ۲۱٤
جووەکان
۱۲٥ ، ۱۸۲ ، ۱۹۰ ، ۱۹٦ ،
. ۲۰۷

چالاك تاڵەبانی
. ۱۳۷
چەرچل
. ۱۱٦
چەنگیز خان
. ۱۸۸

حاجی ئاغای فەتحوڵلا
. ۱٤۷
حاجی حەسەنی شیروانی
. ٦۰
حاجی ڕەسوڵی نەقشبەندی
. ۲٤٦ ، ۲٤۷ ، ۲٤۸
حاجی شێخ فەوزی ئەفەندی
۷۲ (پ) .
حاجی فەتاحی . . . نەوەی زوڵاڵ
ئاغای مەرگەیی
. ۲٤٦

حاجی قادری کۆیی
۱۴۳ - ۱۴۴ .
حاجی کاك ئەحمەدی شێخ
۱۳۳ - ۱۳۴ .
حاجی مەلا عەلی
۲۴۸ .
حاجی موسا بەگی میرزا زادە
۷۲ .
حافز
۲۷۳ .
حافظ
۶۲ .
حەبەش
۹۲ .
حەبیب جاماتی
۲۵۰ .
حەپسە خانی نەقیب
۱۱۱ .
«حرس الاستقلال»
۱۶۵ .
حەسەن
۶۰ .
حەسەن کوڕی نوردەددین
۳۰ .
حەسەنی (عبدالرزاق الحسنی)
۱۸۵ (پ) ، ۱۹۴ (پ) .
حسەین
۵۵ .
حسەین حوزنی موکریانی
۱۵۳
حسەین ، شەریفی مەککە
۱۹۷ .
حسەین عەلی
۲۱۶ .
حسەین عەونی
۷۳ .
حەمە ئاغای ئەوڕەحمان ئاغا
۱۵۴ .
حەمدەڵلا قەزوینی
۳۴ .
حەمەی ئەحمەدی تەها
۲۱۷ .
«حیزبی شەعب»
۲۰۹ ، ۲۱۸ .
«حیزبی کۆمۆنیست»
۷۴ ، ۲۰۹ .
حیسامەددین ، باوکی مەلا ئیدریسی بدلیسی
۵۳ .
خاچداران
۱۹۱ (پ) .
خالصی
۱۳۶ (پ) .
خاڵفین
۲۸۱ .

خالید
. ٥٩
خالید پاشا
. ۱۳۱
«خەتی شەمەندەفەری بەغدا»
. ۲۳۸
خضر الیاس
. ٥٥
خواجا ئەفەندی
۲٤٦ (پ) .
خۆشناوەتی
. ۱٦٩
«خۆیبون» ، پارتی
. ۲۰٤ ، ۲۰٦

«دادگەی داوەری نێودەوڵەتی»
. ۱۱۰
داشناقەکان
۷۲ (پ) .
داگۆ بێرت
. ۲۳۸ ، ۲۳۹
دانتسیگ ب .م .
٦۹ (پ) .
داودە (هـ)
. ۱۹٤
«دایك» ، شانۆگەریی
. ۲٦٤
«دەروازەی بالاّ»
. ۱۳۱ ، ۱۳۸ (پ) ، ۱۳۹ ، ۱٤٥ .
«دەروازەی کراوە»
. ۹٦
«دەزگای ڕێژی»
. ۲٥۹
دەلۆ (هـ)
. ۱٦٦ ، ۱۹۳
«دوانزە سوارەی مەریوان»
. ۲٤٦
دۆستەکی
. ٤٦
دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی
. ۲۷۲
دەوڵەتی عوسمانی
۱۳۱ (پ) ، ۱۳۸ ، ۱۳۹ ، ۲٥۹ .
دونبولی (هـ)
. ۲۷٤ ، ۲۷٥
دەیلەمی
. ٤۹

«ڕاپەرینەکەی شێخ سەعیدی پیران»
. ۱۲۲
ڕاپەڕینی بابە ئیسحاق
. ٤۸–٤۹
ڕاپەڕینی کانوونی دووەمی ساڵی ۱۹٤۸
. ۱۹۹–۲۲٥

ڕاپەڕینی مایسی ١٩٤١
. ٢٠٧
ڕاپەڕینی ١٩٢٥
. ٨٨–٦٧
ڕاستوپچین ف . پ
. ٢٦–٢٥
«ڕایخی سێیەم»
. ١٠٨ ، ١٠٧
ڕایند ڤ .
. ٧٦
ڕەئیس ئەفەندی
. ١٣١
ڕەزا شا
. ١٢٣
ڕەشاد ، سوڵتان
. ١٩٠
ڕەفیق حیلمی
١٤٣ ، ١٤٦ ، ١٤٧ ، ١٤٨ ،
١٧٠ ، ١٩٦ (پ) ، ٢٥١ .
«ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست» ، گۆڤار
. ١٨٢
«ڕۆژی کوردستان»
. ١٥٧
ڕووس – ڕووسەکان
٣٠ ، ٤٩ ، ٥٦ ، ٢٠٩ .
ڕۆستەم خانی کوڕی ئەحمەد خانی دونبولی
. ٢٧٥
ڕەوشەن بەدرخان
. ١٤١
ڕوکنەددین قلیج ئەرسەلانی چوارەم
. ٤٧
ڕۆمانەکان
. ١٠٤
ڕۆم
٤٦ ، ٤٨ ، ٩٢ .
«ڕێبازی نەقشی»
. ٢٤٧ ، ٢٤٨
ڕیچاردی یەکەم
١٩١ (پ) .
ریچ ، کلۆدیۆس جێمس
١٣١ – ١٣٢ ، ٢٣٢ .
«ڕێکخراوی تەندروستی جیهانی»
. ١١٠
«ڕێکخراوی جیهانی کار»
. ١١٠
زەکی صائیب
. ١٥٥
زەنگەنە (هـ)
١٦٧ ، ١٩٤
زەواڵم (هـ)
. ١٩٣
زەوبەع (هـ)
. ١٦٩

زولاڵ ئاغا
. ٢٤٦
زەهرە یامولکی
. ٢٦٦
زیا گێوك ئالپ
. ٧٦-٧٧
زێرنۆڤ ، ڤلیامینۆڤ
٢٨ -٢٩ ، ٣١ .
زەینەفون
١٧ ، ١٩ .

ژابا
بڕوانە : ئەلێکسەندەر ژابا .
ژاپۆنەکان
. ١٠٣
«ژیانەوە»
. ١٥٩

سابیری فەتاح بەگ
. ١٢٢
ساسۆن ئەفەندی
. ١٨٢
ساڵح جەبر
٢٠٧ ، ٢٠٨ ، ٢٠٩ ، ٢١٠ ، ٢١١
(وەزارەتی) ، ٢١٢ ، ٢١٣ ، ٢١٤ ،
٢١٥ (وەزارتی) .
سالمۆن ، کاپتەن
١١٦ ، ١٦٦ ، ١٦٧ .
سامی
. ٣٠
سایس
. ١٨
سدنی سمث ، سێر
١٧ ، ١٨ .
«سەرکەوتن»
. ١٥٨
سەعد ساڵح
. ٢٠٤
سەعدوڵلا بەگ
. ٧٢
سەعدی
. ٢٧٣
سەعید ئاغا
. ١٨٧
سەفەوی‌یەکان
. ٣٠
سکۆت ، کاپتەن
. ١١٧
سەلام
١٢٦ - ١٢٧ .
سەلجوقێکان
٣٥ ، ٤٠ (ڕۆژگاری) ، ٤٢ ، ٤٣ ،
٤٤ ، ٤٥ ، ٤٦ ، ٤٧ ، ٤٨ ، ٤٩ ،
٥٠ ، ٥١ ، ٥٢ ، ٢٧١ ، ٢٧٢ .

سەلیم . سوڵتان
٥٢-٥٣ .
سەندی (هـ)
٨٥ .
سمایل ئاغای شوکاك
بڕوانە : سمکۆ .
سمکۆ
١١٧ . ١٢١ . ٢٥٢ .
سنجاوی (هـ)
١٧١ .
«سوپای دە هەزارە»
١٧ .
«سۆشیالیزمی یۆتۆپی
٢٣٦ (پ) .
سورچی(هـ) – سورچی‌یەکان
١١٦ – ١١٧ . ١٦٨– ١٦٩ . ١٩٥ .
سۆڤێت – سۆڤیەت ٣٢ . ٣٣
(ڕۆژهەڵاتناسی) . **٣٦** (کوردناسی).
٣٩ . ٢٨٠ .
سوڵتان عەبدولحەمید خان
بڕوانە : عەبدولحەمیدی دووەم .
سولەیمانی پچوك
١٣١ .
سۆن . مێجەر
١٩ . ٢٠ . ١٥٣ . ١٥٤ . ١٥٥ .
١٦٧ . ١٨٠-١٨١ . ١٨٦ .
١٨٩ . ٢٥٢ . ٢٦٠ .
سەید ئەحمەدی بەرزنجی
١٢٢ . ١٥٨ .
سەید عەلی
٥٧ .
سەید محەمەد
٥٧ .
«سیڤەر» . پەیمانی
٧٥ (پ) . ١١٢ .
سێلمەنت ج . أ .
٢٥٢ .
شا توهماسب
٣٤ . ٥٩ (پ) .
شارلەمان
٩٢ .
شارموا ف . ب . . پرۆفیسور
٣١-٣٢ .
شاکیر خەسباك . دوکتۆر
١٤٥ .
شاکیر وادی
٢٠٨
شاوەیس – ئیسماعیل حەقی شاوەیس
٧٦ . ٢٦١ (پ) .

شپرۆت
٢٣٦ .
شتراوس
١٨٠ .
شەرەف خانی بدلیسی
٢٥ . ٢٦ . ٢٧ (پ) ، ٢٨ ، ٢٩ ،
٣٠ . ٣٣ . ٣٤ . ٣٥ . ٢٥٤ ،
٢٧٤ .
«شەرەفنامە»
٢٥-٣٦ . ٢٧٤ .
شرناخ (هـ)
١١٧ .
شەڕی ئاوباریك
١٢٣ .
«شەڕی براكوژی لە ئیسپانیا»
١٠٥ - ١٠٦ .
شەڕی دەربەندی بازیان
١٥٦ (پ) .
شەڕی دووەمی جیهان
٩٨ ، ١٠٢ ، ١٠٩ ، ١١١ ، ٢٠٢ ،
٢٠٣ . ٢٠٤ . ٢٠٥ . ٢٥٣ ،
٢٧٧ ، ٢٧٩ ، ٢٨٠ .
شەڕی سەلیبی
٢٧٢ .
شەڕی یەكەمی جیهان
٤٠ ، ٥٢ ، ٥٦ ، ٥٧ . ٥٨ (پ) ،
٧٠ ، ٨٠ ، ٨٤ ، ٨٧ ، ٩٤ ، ٩٦ ،
٩٧ ، ٩٩ ، ١٠٢ ، ١٠٣ ، ١١١ ،
١١٢ (پ) ، ١٢٥ ، ١٣١ (پ) ،
١٤٦ . ١٧٦ ، ١٧٨ . ١٧٩ . ١٨١ ، ١٨٣ ،
١٨٤ . ١٨٩ . ٢٠١ . ٢٠٢ ،
٢٣٣ . ٢٣٦ . ٢٣٧ . ٢٣٨ . ٢٦٦
(پ) . ٢٧٢ . ٢٧٩ . ٢٨٠ .
«شەشی ڕەشی ئەیلول»
١١١ . ١٢٣ ، ١٢٧ . ٢١٧ .
شەعلان ئەبولچۆن
١٩٣ .
شەفیقە سەعید
٢٦٤ .
شەمسەدین سامی
٢٣١ (پ) .
شەمسی م . . دوكتۆر
٢٦ ، ٣٣ - ٣٤ . ٣٥ - ٣٦ .
شوكاك (هـ)
١٢١ .
شۆڕشی ئۆكتۆبەر
٣٩ .
«شۆڕشی ئیسپانی»
١٠٥ .
«شۆڕشی بۆرجوازیی تورك»
٧٢ .
«شۆڕشی بیست»
١١٦ (پ) ، ١١٧ ، ١٦١ ، ١٦٣ ،
١٦٤ ، ١٦٥ ، ١٦٧ ، ١٧٠ ،
١٧١ ، ١٧٣ ، ١٧٥ ، ١٧٨ ،
١٧٩ ، ١٨٠ ، ١٨٥ ، ١٨٨ ،
١٩٠ ، ١٩٢ ، ١٩٣ ، ١٩٤ ، ١٩٥

(بایەخی) ، ١٩٦ ، ١٩٧ ، ٢١٤ ،
٢٢٥ .
«شۆڕشی چواردەی تەمووز»
٢٢٥ (پ)
«شۆڕشی ساڵی ١٩١٩ی شێخ مەحمود»
١١٨ .
«شۆڕشی کەمالی» – «شۆڕشی کەمالی‌یەکان»
٧١ ، ٨١ .
شوکری عەلەکە
١٤٧ .
شەهابەددین
٥٧–٥٨ .
شەهابەددینی شیرازی
٢٧٣ .
شێخ ئەحمەد
١١٨ .
شێخ بەهاددین
٢٤٨ .
شێخ ڕەزای تاڵەبانی
١٣٤–١٣٧ .
شێخ سەعیدی پیران
٥١ ، ٦٩ (پ) ، ١٢٢ .
شێخ عارف
٦١–٦٢ .
شێخ عەبدولقادری گەیلانی
١٣٦ .
شێخ عەلی‌ی سەرکار
١٤٧ .
شێخ عوبەیدوڵلای شەمزینی
٧٨ (پ) .
شێخ غەریبی شێخ مارف
١١٨ .
شێخ فەوزی
٧٢ .
شێخ قادر
١١٨ .
شێخ قادری سیامەنصوری
١٦٧ .
شێخ لەتیفی سەعاتچی
١٥٩ .
شێخ مارفی نۆدێ
١٣٣ .
شێخ مەجیدی شێخ عارف
١٥٤ .
شێخ محەمەدی خاڵ
١٣٣ .
شێخ محەمەدی گوڵانی
١٤٧ .
شێخ مەحمود
٥ ، ١١١ ، ١١٤ ، ١١٧ –١١٨ ، ١٢٢ ، ١٢٣ ، ١٥٣ (ڕاپەڕینەکەی) ، ١٥٦ ، ١٥٧ ، ١٥٨ ، ٢٥٢ ، ٢٦٠ .
شێخ نوری‌ی شێخ صالح
١٥٥ ، ٢٦١ – ٢٦٢ ، ٢٦٤ .

شێخی بەردەقارەمان
١٨٦ .
شێخی سەراجەددین
٢٤٦ ، ٢٤٧
شێردڵ
١٩١ .

صالح قەفتان
١٤٧ ، ١٥٣ .
صالحی سلێمانی جەژنی
١٥٨ .
صەبری کاکە ڕەش
١٥٨ .
صدیق الدملوجی
١٨١
صەلاحەددینی ئەیوبی
١٥٠ ، ٢٥٠

عادلی شێخ سەلام
١٥٨ .
عەبباس مەحمود عەقاد
٢٤٩ .

عەبدوڕڕەحمان بەدرخان
١٤٥
عەبدوڵئیلا
٢١٢ ، ٢١٣ ، ٢١٤ .
عەبدولحەمیدی دووەم ، سوڵتان
١٣٨ ، ١٤٢ ، ١٤٥ ، ١٤٦ .
عەبدولڕەزاق کوڕی نەجەف قولی خانی دونبولی
٢٧٥ .
عەبدولڕەقیب یوسف
٤٦
عەبدوڵلا ئەفەندی
١٤٧
عەبدوڵلای کەریمی فەتاح بەگ
١٢٢ .
عەبدولواحید کەرەم ، دکتۆر
١٦٣ (پ) .
عەبدولعەزیز یامولکی
٢٦٢ ، ٢٦٣ .
عەبدولمەجید ، سوڵتان .
٦٠-٦١ ، ٢١١ (پ) .
عەبدولوەهاب مەحمود
٢٠٤ .
عەجەم
١٢٧
«العرب»
١٨٥ .
عەرەب
١٠ ، ٣٢ ، ٤٦ ، ٥٠ ، ٥٢ ،

١٦٣ ، ١٦٥ ، ١٧٠ ، ١٧١ ،
١٧٦ ، ١٨٦ (پ) ، ١٨٩ ، ١٩٠ ،
١٩٢ (بزوتنەوەی نەتەوەیی) ، ١٩٥ ،
٢٠٦ (یەکیەتی) ، ٢١٦ ، ٢١٧ ،
٢٢٠ ، ٢٢١ ، ٢٢٢ ، ٢٢٣ ،
٢٣٨ ، ٢٧٣ (فەرمانڕەوایی) .
عەزیز خان
١٨٦
«عصبة الامم»
٩١ ، ٩٥ ، ١٢٦ ، ١٢٨ .
عەلائەددین سەجادی
١٣٤ ، ١٣٦ ، ١٤٣ ، ٢١٨ .
عەلائەددین کەیقوبادی یەکەم ، سوڵتان
٤٥ ، ٤٦ ، (پ) ٤٧ ، ٤٨ ، ٤٩ .
عەلی
. ٥٥
عەلی ئاغا
. ٦٠
عەلی ئەکبەر
. ٢٧٥
عەلی‌ی باپیر ئاغا
١٤٧ ، ١٤٨ .
عەلی پاشا
. ٦٢
عەلی شانی کوڕی مەحمود پاشا
٥٤ ، ٥٥ .
عەلی شەفیق
١٢٠ (پ) .
عوسمانی باڵەخی ، مەلا
. ٢٤٨
عوسمانی – عوسمانی‌یەکان
٤٠ ، ٤٥ ، ٤٧ ، ٥٨ ، ٦٣ ، ٧٢ ،
٧٨ (پ) ، ٨٦ ، ١٣٨ (پ) ،
١٣٩ ، ١٤٥ ، ١٧٥ ، ١٧٧ ،
١٧٨ ، ١٨٠ ، ١٨١ ، ١٨٣ ،
١٨٩ ، ١٩٠ ، ٢٠١ ، ٢١١ (پ) ،
٢٥٠ ، ٢٥١ ، ٢٧٠ .
عیراقی‌یەکان
١٧٦ ، ١٧٧ ، ٢٠١ ، ٢٠٢ .
عیزەت بەگ
. ١٥٨
عیزەت بەگی عوسمان پاشا
. ١٤٧
عیزەددین کەیکاوسی دووەم
٤٧ (پ) .
عیزەددین مستەفا ڕەسوڵ ، دوکتۆر
. ٢٥١
عیسا
٥٥ ، ١٩٦ .
عیسایی‌یەکان
١١٥ ، ١٢٥ .
عیسمەت ئینۆنۆ
٨٠ ، ١١٢ ، ١١٣ .

غەریبی شێخ عارف
. ١١٨
غیاسەددین کەیخوسرەو
٤٧ (پ) .

فاتمە محی‌الدین
٢٥٧ ، ٢٥٩ – ٢٦٦ .
فارس ئەفەندی
١٥٤ .
فارس – فرس – فارسەکان
١٠ ، ١١ ، ١٢ ، ١٦ ، ١٧ ، ١٨ ،
١٩ ، ٢١ ، ٣١ ، ٩٢ .
فاروق ، پاشای میسر
٢٤٩ .
فازیل جەمالی
٢٠٨ ، ٢٠٩ .
فاشی‌یەکان
١٠٢ ، ١٠٤ ، ١٠٥ ، ١٠٨ .
فایق بەگی مارف بەگ
١٤٧ .
فایق تاپۆ
١٧٠ .
فەتاح أ . ، شێخ
١٤٥ .
فەتاح بەگ
١١٤ .
«الفرات»
١٧٠ ، ١٧٧ ، ١٨٢ ، ١٨٨ ،
١٩١ ، ١٩٦ .
فەرعەونەکان
١٨٨ .
فەرەنسەیی‌یەکان
٩٤ ، ٩٥ ، ٩٦ ، ١٠٤ .
فەریق بەحری پاشا
٦٠ .
فرێن خ . د .
٢٨ ، ٣٦ .
فوئاد ڕەشید
٢٦٤ .
فوئاد مەستی
٢٦١ (پ) .
فەیاز (الدکتور عبدالله الفیاض)
١٨٥ (پ) ، ١٩٤ (پ) .
فیردەوسی
٢٧٣ .
فەیسەڵی یەکەم
١١٦ ، ١١٨ ، ١٩٧ .

قاجاری – قاجاری‌یەکان
١٣٩ .
قادر ئاغای پشدەری
١٥٨ .
قادری مودەڕیسی
١٥٠ .
قازی ئەحمەدی غەفاری
٣٤ .
قازی محەمەد
٢٥٠ .

قزلْباش – قزلْباشەکان
٥٢ ، ٥٣ ، ٥٤ – ٦٣ .
قەزوینی
. ٤٩
قەناتی کوردۆ
بروانە : کوردۆیێڤ .
قۆچگیری (هـ)
. ٥٤

ڤاسیلێڤا ، یڤگێنا
٢٦ ، ٢٧ ، ٢٨ ، ٢٩ ، ٣٠ ، ٣٢ ،
. ٣٣
ڤیتزگیبۆن ، کاپتەن
. ١١٨
ڤۆلکۆڤ م .
٢٨ (پ) ، ٣٦ .
ڤێرسن ف .
. ١١٣
ڤیلچێڤسکی و .
. ٦٩

کاتب چەلەبی
٢٧ ، ٣٤ .
کاترمێر
. ٢٨

کاتلۆڤ ل . ن .
١٦٤ ، ١٦٥ (پ) ، ١٩٤ (پ) .
کارتسۆڤ
. ٢٣٤
کاردۆخێکان
١٧ ، ١٩ .
کامەران عالی بەدرخان
. ٧٦
کاوس قەفتان ، دوکتۆر
٢٥٤ (پ) .
کراچکۆفسکی ئی . یو
. ٤١
«کردستان تعالی جمعیتی»
. ١٤٦
«کردستان جمعیتی»
. ١٤٦
کەریم رۆستەم
. ١٤٩
کەریمی خەسرەو بەگ
. ١٩٤
کەریمی عەلەکە
٣ ، ٥ .
کەریمی فەتاح بەگی هەمەوەند
١١٩ ، ١٥٨ .
کلدانی یەکان
. ١١
کەلْهورِ (هـ)
. ١٧٠
کەمال فوئاد ، دوکتۆر
١٣٦ ، ١٤٤ ، ١٤٥ .

کەمالی‌یەکان
٦٧ ، ٧٠ ، ٧٣ ، ٧٤ – ٧٥ ، ٧٦ ، ٧٧ ، ٧٨ ، ٧٩ ، ٨٠ ، ٨١ ، ٨٢ ، ٨٣ ، ١١٢ ، ١١٩ ، ١٢٠ ، ١٥٦ ، ١٩٣ .
کوچك سلیمان
١٣١ .
«کورد تعمیم معارف و نشریات جمعیتی»
١٤٦ .
«کورد قادینلری تعالی جمعیتی»
١٤٦ .
«کوردستان»
١٥٠ .
«کوردستان» – یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی
١٣٧ – ١٤٦ .
کوردۆییڤ
٢٨ (پ) ، ٣٤ (پ) ، ٣٦ ، ١٢٨ .
کۆرشی پچوك
١٧ .
کۆرشی گەورە
١٨ ، ٢١ .
کۆکس ، پێرسی
١٩٧ .
«کۆڕی زانیاری کورد»
٣٦ ، ٦٠ ، ١٢٨ ، ١٣١ ، ١٤١ ، ١٥٠ (پ) .
«کۆلۆنیالی‌ی نوێ» – «نیوکۆلۆنیالیزم»
٢٢٤ .
کۆماری مەهاباد
١٥٠ .
«کۆمپانیای نەوتی بەریتانی – ئێرانی»
١٦٥ .
«کۆمپانیای نەوتی عیراق»
٢١٩ ، ٢٢١ (پ) ، ٢٢٢ .
«کۆمەڵی ئەقوام»
١٢٨ .
«کۆمەڵی بەرزی ئافرەتانی کورد»
١٤٦ .
«کۆمەڵی عەهد»
١٦٩ ، ١٨٦ ، ١٨٧ .
«کۆمەڵەی کوردستان»
١٤٦ – ١٤٧ .
«کۆمەڵەی گەلان»
٨٤ ، ٩١ ، ٩٤ – ١٢٨ ، ٢٠٧ .
«کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان»
١١١ .
«کۆمۆنیزمی جیهانی»
٢٢٤ .
کۆمۆنیست
٢١٢ .
«کۆمیتەی ئەرزرۆم»
٨٧ .
کۆنت پۆل تێلکی
١١٣ .
«کۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریس»
٩٥ ، ٩٧ ، ١٠٠ ، ١٠٦ ، ١٠٩ .
«کۆنگرەی قاهیرە»
١١٦ .

«کۆنگرەی قوستەنتەنی‌یە»
. ٧٣
«کۆنگرەی ڤیەنا»
. ٩٣
«کۆنگرەی لۆزان»
. ١١٢
«کۆنگرەی میللەتانی رۆژهەلاّت»
. ٧٦
کەیکاوسی دووەم
. ٤٧
کەیخوسرەوی دووەم
. ٤٩، ٤٨، ٤٧
کەیخوسرەوی سێیەم
. ٤٨
کیرزن ، لورد
. ١١٢
«کێشەی مووسلّ»
. ١١٣ ، ١١٢ ، ١١١ ، ٧٤ ، ٧٣

گاوران – گاورەکان
. ١٩٦ ، ١٩٥ ، ١٩٠
گەرەبێت
. ١٢٧
گەردلێڤسکی ڤ . أ .
٣٩ – ٤٢ ، ٤٣ ، ٤٧ ، ٤٨ ، ٥٠ ،
٥١ ، ٥٢ ، ٥٣ ، ٥٤ ، ٥٥ ، ٥٦ ،
٥٧ ، ٥٨ ، ٥٩ ، ٦٠ ، ٦٢ ، ٦٣ ،
. ٦٤
گەردی‌یەکان
. ١٦٩
گەرمیان (هـ)
. ٥٠–٤٩
«گروگاڵی منداڵانی کورد»
. ١٥٠
گرینهاوس
. ١٨٦
«گەلاوێژ»
. ٢٥٢ – ٢٥١
«گەل» ، پارتی
. ٢٠٤ ، ٢١٢ (پ) ، ٢١٨ ، ٢٢٥ .
گورجی
. ٤٩
گورگانی
. ٤٩
گوری
. ٤٩
گوزیدە یامولکی
. ٢٦٦ ، ٢٦٢
گۆیان (هـ)
. (پ) ١٨٨
گۆیانی
. ١٨٨
«گۆیژە»
. ١٥٨
گیو موکریانی
. ١٤٣

لازەرێڤ
. ٢٨١
لاوی چیا
. ١٨٥
لۆنگریگ
١٦٣ ، ١٦٧ ، ١٩١ ، ٢٠٩ ، ٢١٨
(پ) .
لیجمەن ، کاپتەن – کۆلۆنێل
١٦٩ ، ١٨٨ .
«لیژنەی کەمیتەکان»
. ١١٠
لیڤی
١١٦ ، ١١٧ ، ١١٨ ، ١٢٢ .
لێنچ
. ٥٦

ماتێنەدەران
٢٦٧ ، ٢٦٩ (پ) ، ٢٧٠ ، ٢٧١ –
٢٧٣ ، ٢٧٤ ، ٢٧٥ .
ماجید مستەفا
. ١٥٨
مارف خەزنەدار ، دوکتۆر
١٣٤ ، ١٤٣ .
مارك سایکس
١٨٣ ، ٢٣٥ .
مارکس
. ٢٥١
مارکۆ پۆلۆ
٩٢ – ٩٣ .
ماکانت ، کاپتەن
. ١١٩
مالکۆلم ، جۆن
٢٧ ، ٢٨ .
مانگرتنی گاروباغی
٢٠٣ ، ٢٠٦ ، ٢٢١ (پ) ، ٢٤١ .
مەجید عەلی هەمەوەندی
. ١٥٤
محەمەد
. ١٩٦
محەمەد ئاغای نەوەی زولاڵ ئاغا
. ٢٤٦
محەمەد ئەفەندی
. ١٤٧
محەمەد بەگی ئەحمەد بەگی میرزا
. ٣٠
محەمەد پاشا
. ١٣١
محەمەد ڕەزا شەبیبی
. ٢١٤
محەمەد زوهدی
١٥٤ ، ١٥٩ .
محەمەد شیرین
٥٧

محەمەد عەلی
. ٢٤٩
محەمەد عەلی عەونی
١٤٠ (پ) .
محەمەد عەلی‌ی گەورە
١٣٩ ، ٢٣٢ ، ٢٤٨ ، ٢٤٩ ، ٢٥٠ ، ٢٥١ .
محەمەد عۆدە
. ٢٢٠
محمد المصطفى
. ١٥٥
محەمەدی شێخ ڕەزا
١٣٦ (پ) .
محەمەد صەدر
٢١٤ ، ٢١٥ ، ٢١٨ (وەزارەتی) ، ٢١٩ (وەزارەتی) ، ٢٢٠ (وەزارەتی) .
محەمەدی کوڕی شێخ یوسف کوڕی شێخ مەولان کوڕی شێخ عومەر
. ١٣٢
محەمەدی مەلا کەریم
. ١٤٣
محەمەد مەهدی بەسیر
١٩٤ (پ) ، ١٩٦ .
محەمەد مەهدی کوببە
٢١٤ ، ٢١٩ – ٢٢٠ ، ٢٢٥
مەحمود پاشا
. ٥٤
مەحمود جەودەت
١٨٦ ، ٢٥٢ – ٢٥٣
مەحمود خانی دزڵی
١١٧ – ١١٨ ، ١٢٣ ، ١٦٨ .
مەدحەت پاشا
. ١٧٨
مەروانی‌یەکان
. ٤٧
مزاحم پاچەچی
. ٢١٩
مستەفا بەگ
. ١٧٠
مستەفا پاشا یامولکی
١٤٧ ، ١٤٨ ، ١٤٩ ، ٢٦٦ .
مستەفا سوبحی
. ٧٥
مستەفا شەوق
. ١٤٩
مستەفا عەبدوڵلا
٢١٩ (پ) .
مستەفا کەمال
٦٧ ، ٧١ ، ٧٢ ، ٧٣ ، ٧٤ ، ٧٨ – ٧٩ ، ١١٨ ، ١٢٠ (پ) .
مەسعود محەمەد
١٣٤ (پ) ، ٢٥٤ .
مەسیح
٢٦٩ ، ٢٧٣ (ئایینی) .
مەسیح ئەسکەندەر
. ٥
مەغۆل – مەغۆلەکان
٢٨ ، ٤٣ ، ٤٥ ، ٤٧ ، ٥٠ ، ٥١ ، ٢٧٢ .

«مكتب الثورة»
. ١٧٠
مەلا ئەسعەد
. ١٣٧
مەلا حامید
. ٢٤٧
مەلا سەلیم ئەفەندی خێزانی
. ٥٧
مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس
. ١٣٥
مەلا عەبدوڵلای جەلی زادە
١٣٣ ، ١٣٦ ، ١٣٧ .
مەلا مەحمودی بایەزیدی
٣٠ – ٣١
مەلیك کاملی ئەییوبی
. ٤٧
مەمێد شەمسی
بڕوانە : شەمسی ، دوکتۆر
م . نوری
١٤٨ . هەروەها بڕوانە : شێخ نوری‌ی شێخ صالح .
مۆد ، جەنەرال
. ١٧٦
موڕادی سێیەم ، سوڵتان
. ٣٤
«موزەخانەی بەریتانی»
. ٣٠
موسا ئەفەندی
. ١٦٦
مۆسۆلینی
١٠٤ ، ١٠٦ ، ١٠٨ .
موسەیلیان ژ.س .
٢٧ (پ) .
«موشتاق بابا»
٦٠ – ٦٢ .
مۆڤسیس خۆریناتسی – مایسای خۆرێنسکی
. ٢٧٤
مۆت م . ، کاپتەن
. ١١٩
مووت – مووتکان (هـ)
٧٢ (پ) .
میدی‌یەکان
١١ ، ١٢ ، ١٨ ، ١٩ ، ٢١ ، ٢٧٣ ، ٢٧٤ .
میران (هـ)
. ٨٦
میر حەلیم
. ٢٤٩
میرلوا مصطفى
بڕوانە : مستەفا پاشا یامولکی
میرنشینی بابان
١٣١ ، ٢٤٦ .
میرنشینی بدلیس
٢٣١ (پ) .
میرنشینی دانشمەندی
. ٤٥
میرنشینی سەلجوق
. ٤٥

میرنشینی قۆنیە
. ٤٥
میری ڕەواندوز
. ٢٣٤
میسری‌یەکان
. ٢٥١
میسۆرپ ماشتۆتس
٢٦٩ (پ) .
میقداد مەدحەت بەدرخان
١٣٩ . ١٤١ ، ١٤٢ ، ١٤٤ ،
. ١٤٥
(میللەت» ، پارتی
. ٧٤
میللەر أ . ف ، پرۆفیسۆر
٦٧ ، ٦٨ .
مینۆرسکی
١٢٧ ، ٢٧٤ .

ناپلیۆن بۆناپارت
. ٩٣
ناپیێرگ
. ٢٣١
ناجی عەباس ، دوکتۆر
٢٣٦ (پ) .
نازی – نازی‌یەکان
١٠١ ، ١٠٢ ، ١٠٥ ، ١٠٦ .
٢١٢ ، ٢٥٣ .

ناشید حەق
. ٥١
نەریمان
. ٢٥٤
«نەزار»
٢١٨ (پ) .
نەقشبەندی‌یەکان
٧٢ ، ١٨٦ .
نەمروود
٥٨ – ٥٩ .
نوری سەعید
٢٠٧ ، ٢٠٨ ، ٢١٤ ، ٢١٩ .
نۆڤیچێڤ أ . د .
. ٥١
نەهرۆ
. ١٥
«نیرۆنی زۆردار» ، شانۆگەری‌ی
. ٢٦٤
نیزامی
٢٧٣
«نیشتمانی دیموکراسی» ، پارتی
٢٠٤

«وەتەن»
. ١٥٨
وەردی (الدكتور علي الوردي)
١٨٥ (پ) ، ١٩٤ (پ) .

وەستا ڕەجەب
٢٣٤ .
«وطني – ديمقراطي» ، پارتی
٢٠٤ ، ٢٠٩ ، ٢١١ ، ٢١٥ .
ولیەم شیرەر
١٠٧ (پ) .
وەیس بەگ
١٦٦ .
وەیسی قەرەنی
١٣٢ .
«ویلایەتی مووسڵ»
٨٤ .
ویلسن ، ئارنۆلد
١٥٦ (پ) ، ١٦٨ ، ١٨٢ ، ١٩٢ ، ١٩٤ ، ١٩٧ .
ویلسن ، ویدرۆ
٩٥ ، ٩٦ ، ١٠٠ (پ) .

هارونە ڕەشید
٩٢ .
هالدەین ، جەنەراڵ
١٨٨ ، ١٩٤ (پ) ، ٢٣٩ .
«هاوار»
١٥٠ .
«هاواری کورد»
١٥٠ .
«هاواری نیشتمان»
١٥٠ .
هەرەگوڵ ئازیزان
١٤٣ .
هەژار
٣٦ .
«هەڵاڵە»
١٥٠ .
هەمەوەند (هـ)
١١٩ ، ١٢٢ .
هەندرسن ، ئارثەر
١٢٦ ، ١٢٧ .
هندۆس
١٧٩ .
هندی
٢٣٨ .
هندییە سوورەکان
١٢ .
هۆلاکۆ خان
٤٧ .
هۆن (هـ)
١٨٨ – ١٨٩ .
هێتلەر
١٠١ ، ١٠٦ ، ١٠٧ ، ١٠٨ ، ١٠٩ .
هیتلەرییەکان
١٠٢ ، ٢٧٩ .
هێربیلۆ
٢٧ .

هێەی ، کاپتەن
١٦٨ .

یەزیدی‌یەکان
١٦٩ .
«یەکیەتی»
١٥٨
«یەکیەتی نیشتمانی» ، پارتی
٢٠٤ ، ٢١٢ (پ) .
یۆنانی
٨٠ .
«یۆتۆپیا»
٢٣٦ .

شوێن

ئارارات
. ٧٢
ئازەربایجان
٣٥ ، ٤٤ ، ٥٠ ، ٢٣٦ .
ئازەربایجانی سۆڤێت
. ٢٦
ئاسیا
٩٣ ، ٢٥٠ .
ئاسیای بچوك
١٧ ، ٤٣ ، ٤٤ ، ٤٥ ، ٤٦ ، ٤٨ ،
٤٩ ، ٥٠ ، ٥١ ، ٥٢ ، ٥٤ ، ٥٥ .
ئاسیای ناوەند
. ٤٣
ئاق چەم
. ٢٣٦
ئاق سەرای
. ٦٢
ئالاند ، دۆرگەی
. ١٠٩
ئامەد
٤٢ (پ) ، ٤٦ (پ) ، ٤٧ ، ٤٨ ،
٤٩ ، ٥١ ، ٦٣ .
ئەدەنە
. ٢٣٦
ئەرجەنتین
. ٩٨
ئەردەبیل
. ٣٠
ئەرزرۆم
٤٦ (پ) ، ٦٠ ، ٧٣ .
ئەرزنجان
. ٧٢
ئەرمەنستان — ئەرمینیا
٤٤ ، ٤٥ ، ٤٨ ، ٢٦٩ ، ٢٧٠ ،
. ٢٧٣
ئەرمینیای ڕۆژهەڵات
. ٢٧١
ئەرمینیای سۆڤێت
٢٦٩ (پ) ، ٢٧١ .

ئەرناوود
٢٤٩ .
ئەزمیر
٤٥ . ١٣٨ (پ) .
ئەستەموڵ
٥٥ . ٦٠ . ٦١ . ٨١ . ٨٢ ،
١١٤ . ١٣١ . ١٣٥ . ١٣٨ ،
١٤٠ . ١٤٥ . ١٤٦ . ٢٣٢ ،
٢٣٦ . ٢٣٧ . ٢٤٩ . ٢٦٢ .
ئەفەریقا
١٠٤ . ٢٥٠ .
ئەلبانیا
٧٨ (پ) . ١٠٨ . ١٠٩ ، ٢٤٩
(پ) . ٢٥٠ .
ئەڵەمانیا
٩٥ . ٩٧ . ٩٨ . ٩٩ . ١٠١ ،
١٠٢ . ١٠٦ . ١٠٧ . ١٠٨ ،
١٠٩ . ١٥٩ .
ئەڵەمانیای ڕۆژئاوا
١٤٠ .
ئەمەریکا
١٢ . ١٤٩ . ٢٣٦ .
ئەندامان . دۆرگەی
١٥٦ .
ئەنقەرە
٧٣ . ٧٨ . ١١٤ . ١٤٠ .
ئوبرۆك
٤٩ .
ئوردون
٢٣٢ .
ئوورفە
٤٧ .
ئەورووپا
٣١ . ٣٣ . ٩٣ . ١٠٨ (پ) ،
١٧٥ . ١٨٩ . ١٩١ . ١٩٧ (کۆڕە
سیاسی‌یەکانی) . ٢٣٠ . ٢٣١ ،
٢٣٤ (کارگەکانی) .
ئەورووپای ڕۆژئاوا
٢٣٠ .
ئیتالیا
٩٢ . ٩٣ . ٩٨ . ٩٩ . ١٠٢ ،
١٠٤ . ١٠٥ . ١٠٦ . ١٠٨ ،
١٠٩ . ٢٣٠ .
ئیچادزین
٢٧٠ .
ئێدێسا
٤٧ .
ئێران
١١ . ١٢ . ١٣ . ٢٧ . ٢٨ . ٣٤
(شای) . ٤٣ . ٤٤ . ٤٦ . ٦٩
(پ) . ٨٤ . ٩٨ . ١١٧
(حوکمەتی) . ١١٨ . ١٢١
(حوکمەتی) . ١٢٧ . ١٣١ ، ١٤٨ ،
٢٣٨ (ڕۆژئاوای) . ٢٧٢
(سەفەوی) . ٢٧٥ (شاکانی) .
ئیزنیك
٤٥ .
ئیسپانیا
٩٨ . ١٠٥ . ١٠٦ .

ئینگیلتەرە
٩٥ ، ٩٦ ، ٩٧ ، ٩٨ ، ٩٩ ،
١٠١ ، ١٠٦ ، ١٠٧ ، ١١٢ (پ) ،
١٩١ ، ١٩٧ ، ٢٣٥ .

باتاس
١٦٨ .
بادینان
١٢٣ ، ١٦٤ ، ١٦٩ ، ١٨١ ، ١٨٧
(شێخانی) .
باقوبە
١٦٥ ، ١٨٥ ، ١٩٣ .
باکۆ
٢٦ (پ) ، ٧٦ .
بایەزید
٦١ ، ٦٢ .
بدلیس – بتلیس – بەتلیس
٣٥ (میرنشینی) ، ٤٢ (پ) ، ٥٣ ،
٥٦ (پ) ، ٥٧ ، ٥٨ ، ٦١ ، ٧٢ ،
٨٦ ، ٢٣١ ، ٢٣٣ .
برۆسە
٥٥ .
بەریتانیا– بەریتانیای گەورە
١١٢ ، ١١٣ ، ١١٤ ، ١١٦ ،
١١٧ ، ١١٨ ، ١٢٠ ، ١٢١ ،
١٢٣ ، ١٢٤ ، ١٢٦ ، ١٤٠ ،
١٧٩ ، ١٩٥ ، ٢٠٤ ، ٢٠٧ ،
٢٠٨ ، ٢١٠ ، ٢٢٠ (پ) .

بەسرە
٢٤٠ (دەربەندی) .
بەغدا
٤٤ ، ٥٠ ، ٥٧ ، ١١٢ ، ١١٤ ،
١١٨ ، ١٢٢ ، ١٢٣ ، ١٣١ ،
١٣٢ ، ١٣٥ ، ١٣٦ ، ١٥٩ ،
١٦٤ ، ١٦٥ ، ١٦٨ ، ١٧٠ ،
١٧٦ ، ١٨٣ ، ١٨٤ ، ١٩٠ ،
١٩٢ ، ١٩٣ ، ١٩٤ ، ١٩٦ ،
١٩٧ ، ٢٠٦ ، ٢٠٧ ، ٢٠٨ ،
٢٠٩ ، ٢١٠ ، ٢١١ ، ٢١٢ ،
٢١٣ ، ٢١٥ ، ٢١٦ ، ٢١٧ ،
٢١٨ ، ٢٢٢ ، ٢٢٣ ، ٢٣٢ ،
٢٣٣ ، ٢٣٦ ، ٢٣٧ ، ٢٣٨ ،
٢٤٠ ، ٢٤٦ (پ) ، ٢٥٢ ، ٢٥٤ ،
٢٥٩ ، ٢٦٦ .
بوخارا
٤٣ .
بولغارستان – بەلگاریا
٨٣ ، ١٠٩ .
بیارە
٢٤٧ .
بێروت
١٦٥ (پ) ، ٢٢٠ ، ٢٣٢ .

پاریس
۲۸ ، ۹۵ ، ۹۷ ، ۱۰۰ ، ۱۰۲ ، ۱۰۵ ، ۱۰٦ ، ۱۰۷ ، ۱۰۹ .
پروسیا
۲٥۳ .
پشدەر
۱۱۹ ، ۱٦۷ .
پەکین
۹۳ ، ۱۰۳ .
پەنجاب
۱۷۹ .
پۆرتسمۆث
۲۰۸ .
پۆلۆنیا
۱۰۹ ، ۲٥۲ ، ۲٥۳ .
پێتەربورگ – پیترۆگراد
۲۸ ، ۳۰ ، ۳۱ ، ۲۷۱ .
پیران
۱۲۳ ، ۱٥۷ .
پێنجوین
۱٥۷ .

تاران
٥۲ ، ۱۲۷ ، ۲۷٥ .
تاسلوجە
۱٦٤ .
تاڵەبان
۱۳٥ .
تانجەرۆ (ر)
۲۳۳ .
تەتوان
٥۸ .
تەرابزۆن
۷٥ .
تەلەعفەر
۱٦۹ .
تورکستان
۱٥٥ .
تورکیا
٤۰ ، ٤۱ ، ٥٥ ، ٥٦ ، ٦۰ ، ٦۷ ، ٦۸ (پ) ، ۷۰ ، ۷۱ ، ۷۲ ، ۷٥ ، ۷٦ ، ۷۷ ، ۷۸ ، ۷۹ ، ۸۱ (پ) ، ۸۲ (رۆژئاوای) ، ۸۳ ، ۸٤ ، ۸٦ ، ۸۷ ، ۱۰۸ ، ۱۱۲ ، ۱۱۳ ، ۱۱٤ ، ۱۲۱ ، ۱۳۱ ، ۱۳۸ (پ) ، ۱٤٥ ، ۱٥٦ ، ۱٥۹ (پ) ، ۱۹۳ ، ۲۳٦ ، ۲٤٦ (پ) ، ۲٦۲ (کوردی) ، ۲٦٦ (پ) .
تەورێز
٥۲ ، ۲۳۳ .
توزخورماتو
۱٦۷ .
تۆکیۆ
۱۰۱ ، ۱۰۳ .

جاسەنە
. ١٥٧
جاف
. ١١٩
جزیر
. ٦٢
جنێڤ
٩٧ ، ١١١ ، ١١٤ ، ١٢٧ ، ١٤٠ ،
. ١٤٥
جۆلەمێرگ
٧٢ ، ٢٣٧ .

چەمچەماڵ
. ١٣٥
چیکۆسلۆڤاکیا
. ١٠٨
چین
٩٢ (وماچین) ، ٩٦ (پ) ، ١٠١
(باکووری) ، ١٠٣ (وماچین) ،
. ١٤١

حەبەشە
١٠١ ، ١٠٤ ، ١٠٥ ، ١٠٨ .

حدیثە
. ٢١٩
حەڵەب
٢٣٢ ، ٢٣٣ ، ٢٣٦ .
حیجاز
. ١٩٣
حەیران
. ٥٦

خابوور
. ٨٤
خانەقین
١٦٣ ، ١٦٦ ، ١٧٠ ، ١٩٤ ،
٢١٨ ، ٢٢١ .
خەلات (خلاط – اخلاط)
٥١ ، ٥٩ ، ٦٠ .
خەلیج
. ٣٥
خەلیفەکی
. ٥٦
خەنس
٥٦ ، ٥٧ .
خوراسان
. ٥٠
خێزان
. ٥٨

دانیارك
. ٩٨
دەرسیم
٥١ ، ٧٢ (پ) ، ٢٣٦ .
دەرەك
. ٥٦
دەریای ئەتلسی
. ٢٣٦
دەریای بەلتیك
. ١٠٩
دەریای ڕەش
. ٢٣٣
دەریای سپی‌ی ناوەڕاست
. ١٠٤
دەریای سوور
. ١٠٤
دزلی
. ١١٨
دزەیی
. ١٦٨
دەلی عەباس
١٩٣
دلێم
١٨٨
دهۆك
١٢٢
دیاربەكر
٤٢(پ) ، ٤٦ (پ) ، ٤٧ ، ٤٨ ، ٥٢ ، ٦٥ ، ٥٩ (ئاوی) ، ٦٣ ، ٧٧ ، ١٤٦ ، ٢٣١ ، ٢٣٣ ، ٢٤٩
دیترۆیت
٢٣٦ (پ) .
دیجله (ر)
٨٤ ، ٨٦ ، ١٨١ .
دێلتاوه
. ١٩٣
دیلمان
. ١٢١
دیمەشق
١٤١ ، ٢٢٠ ، ٢٣٢ .
دیوانیه
. ١١٧

ڕانیه
٢١٦ ، ٢١٧ .
ڕایات
٢٣٨ ، ٢٤٠ .
ڕاین (ر)
. ١٠٧
ڕەواندوز
٧٢ ، ١٢٠ ، ١٢١ ، ١٦٨ ، ١٦٩ ، ٢٣٤ ، ٢٣٨ ، ٢٤٠ .
«ڕۆژهەلاتی عەرەب»
. ٢٢٠
«ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست»
٩ ، ٢٩ (پ) ، ٧٠ ، ١٥٦ ، ١٧٦ ، ١٩٧ ، ٢٣٧ ، ٢٧٢ .

«ڕۆژهەلأتی نزیك»
٩ ، ٦٩ (پ) .
«ڕۆژهەلأتی نزیك‌و ناوەڕاست»
٤٠ ، ٤٣ ، ١٧٥ ، ٢٠٥ ، ٢٠٧ ،
٢١٤ ، ٢٢٠ ، ٢٣٠ ، ٢٣١ ،
٢٣٤ ، ٢٨٠ .
ڕووسیا
٣٢ ، ٣٣ ، ٣٦ ، ٣٧ ، ٥٨ ،
٢٣٨ ، ٢٥٣ ، ٢٧١ .
ڕومادی
١٦٩ .
ڕۆمانیا
١١٣ .

زاخۆ
١٧ ، ٨٥ ، ١٢٢ ، ١٨٨ (پ) ،
٢١٦ ، ٢١٧ .
زارا
٥٤ .
زاگرۆس
١١ ، ٣٥ ، ٢٧٣ (گەلانی) .
زەڕئەفشان
٤٣ (ڕوباری) ، ٥٠ (دۆلی) .
زەڕنیخ مەیدان
٢٣٧ .
زەنگوڵ داغ
٨١ ، ٨٢ ، ٢٣٧ .

زێی گەورە
١٧١ .

ژاپۆن
٩٨ ، ٩٩ ، ١٠١ ، ١٠٢ ، ١٠٣ ،
١٠٨ ، ١٤١ .

سار
١٠٩ .
سامەڕە
٢٣٨ .
سامسۆن
٢٣٢ .
سایلیزیای باکوور
١٠٩ .
سعرت
٧٢ .
سڤیابۆرگ
٣٩ .
سلێمانی
١١٤ ، ١١٦ ، ١١٧ ، ١١٨ ،
١١٩ ، ١٢١ ، ١٢٥ ، ١٢٧ ،
١٣٣ ، ١٣٤ ، ١٣٥ ، ١٤٧ ،
١٤٩ ، ١٥٣ ، ١٥٤ ، ١٥٦ ،
١٥٧ ، ١٥٨ ، ١٥٩ ، ١٦٤ ،
١٦٧ ، ١٦٨ ، ١٧٠ ، ١٨٠ ،

۱۸۳ ، ۱۸٤ ، ۱۸٦ ، ۱۹۰ ،
۲۰۹ ، ۲۱۳ ، ۲۱٥ ، ۲۱۹ ، ۲۲۲
(پ) ، ۲۳۳ ، ۲۳٤ ، ۲۳٥ ،
۲۳۸ ، ۲٤٦ ، ۲٤۸ ، ۲٥۹ ،
۲٦۲ .
سەماوە
۱۱۷ ، ۱۱۸ .
سەمەرقەند
٤۳ .
سەنگاو
۱٦۸ .
سنە
۱۳۲ ، ۲۳۲ .
سوارەم
٥٦ .
سودان
۱٤۱ ، ۲٥۰ .
سورداش
۱٥۷ ، ۲٤۸ .
سوریا – سووریە
٤٤ ، ٤۸ ، ٥۰ ، ٦۰ ، ۸٤ ، ۸٥ ،
۲۳۲ ، ۲٥۰ .
سوق الشیوخ
۱۸۱ .
سوید
۹۸ ، ۱۰۹ ، ۱۱۳...
سویسرە
۹۷ ، ۹۸ ، ۱٤۰ .
سیواس
٤٥ ، ٥٤ .
شارەبان
۱۹۳ .
شارەزوور
۲۲۲ (پ) .
شام
۱۲٦ ، ۱٤٤ ، ۱۸٦ ، ۱۷۷ ،
۱۹۳ ، ۲۳٦ .
شنۆ – ئوشنۆ
۲۳٥ .
شورەوی
۳٦ ، ۹۹ ، ۱۰۱ ، ۱۰۲ ، ۲۳۸ .
عەربەت
۲۲۲ – ۲۲۳ .
عەرەبستان
٤٥ ، ۱٤۹ .
عەقرە
۱٦۹ .
عەمارە
۱۸۱ .
عەمان
۲۳۲ .

عیراق
۱۱ ، ۱۲ ، ۱۷ ، ٤٤ ، ٤٦ ، ٥٠ ،
٦٩ (پ) ، ٨٤ ، ٨٥ ، ٩٨ ،
۱۰۲ ، ۱۰۱ ، ۱۰۸ ، ۱۱۱ ،
۱۱٤ ، ۱۱٥ ، ۱۱٦ ، ۱۱۸ ،
۱۱۹ ، ۱۲۰ ، ۱۲۱ ، ۱۲۲ ،
۱۲٥ ، ۱۳۱ ، ۱٥٤ ، ۱٥٦ (پ) ،..
۱٦۳ ، ۱٦٦ ، ۱۷۱ (گەلی) ،
۱۷٥ ، ۱۷۷ ، ۱۷۸ ، ۱۷۹ ،
۱۸۲ ، ۱۸۳ ، ۱۸٤ ، ۱۸٥ ،
۱۸۸ ، ۱۸۹ ، ۱۹۰ ، ۱۹۳ ،
۱۹٤ ، ۱۹٥ ، ۱۹٦ ، ۱۹۷
(گەلی) ، ۱۹۸ ، ۲۰۱ ، ۲۰۲ ،
۲۰٤ ، ۲۰٥ ، ۲۰۷ ، ۲۰۹ ،
۲۱۰ ، ۲۱٤ ، ۲۱٥ ، ۲۱۸ ،
۲۱۹ ، ۲۲۰ ، ۲۲۱ ، ۲۲۲ ،
۲۲۳ (کۆنەپەرستی) ، ۲۲٤ ، ۲۲٥
(گەلی) ، ۲۳۷ ، ۲۳۸ ، ۲۳۹ ،
۲٤۱ ، ۲٦۱ ، ۲٦٦ (پ) .

فرەنکستان
. ۱٤۹
فەرەنسە
۹٤ ، ۹٥ ، ۹٦ ، ۹۷ ، ۹۸ ، ۹۹ ،
۱۰۱ ، ۱۰۲ ، ۱۰٤ ، ۱۰٦ ،
۱۰۷ ، ۱۰۸ ، ۱۹۷ ، ۱۹۸ .

فەلەستین
٤٤ ، ۲۱۹ .
فلۆرەنسە
. ۲۳۰
فورات (ر)
. ۱۱۷
فوراتی ناوەند
۱٦٥ ، ۱٦۸ ، ۱۹۳ .
فۆلکستۆن
. ۱٤۰
فینلەندە
۱۰۲ ، ۱۰۹ .

قاهیرە
۱۳۹ ، ۱٤۱ ، ۲۲۰ ، ۲٤٦ (پ) .
قەرەباغ
. ۲۳٦
قرخ
. ۱۳٥
قزرابات
. ۱٦٥
قەفقاس
۲۳۸ ، ۲۷۲ .
قەلاّ جوك
. ٥٦
قەلاّچوالان
. ۲٤٦

قلیاسان ، پردی
٢٣٢ – ٢٣٣ .
قودس
٢٣٢ .
قۆله – قەوەله
٢٤٨ ، ٢٤٩ .
قۆنیه
٤٥ ، ٥١ .
قەیسەری
٤٥ .

ڤیەنا
٣١ .
ڤێنیسیا
٩٢ ، ٩٣

کەربەلا
٦٥ ، ١٦٤ ، ١٩٣ .
کەرکوك
١١٤ ، ١١٨ ، ١١٩ ، ١٣٥ ، ١٥٤ ، ١٦٤ ، ١٦٥ ، ١٦٧ ، ١٦٨ ، ١٧٠ ، ١٩١ (پ) ، ٢٠٦ ، ٢١٣ ، ٢٢١ ، ٢٣٨ .
کرمانشا
١٧١ ، ٢٣١ .

کفری
١١٦ ، ١١٩ ، ١٥٩ ، ١٦٦ – ١٦٧ ، ١٧٠ ، ١٩٤ ، ٢٣٧ .
کلس
٣٠ .
کەمسەر
٥٦ .
کنگرەبان
١٦٥ .
کۆرفۆ ، دۆرگەی
١٠٩ .
کوفه
١٧٨ .
کوێت
١١٨ .
کۆیه
١٣٢ ، ١٣٣ ، ١٣٤ ، ١٣٥ ، ١٣٦ ، ١٦٩ ، ٢١٦ ، ٢٥٣ ، (مێژووی) ، ٢٥٤ .
کیلیکیا – قیلیقیا
٥٤ .

گەرمەك
٥٦ .
گورجستان
٤٧ .

گەوەڕەش
٥٦ .
گورگەدەر
٢٤٨ .
گۆمی وان
٥٩ .
گۆیان
١٦٤ ، ١٨٨ (پ) .

لاتڤیا
١٠٨ .
لاهای
١١٠ .
لەندەن
١٠٢ ، ١٠٥ ، ١٠٧ ، ١١٣ ،
١١٤ ، ١٢٠ ، ١٤٠ ، ١٧٩ ،
١٩٤ ، ١٩٥ ، ١٩٧ ، ٢٠٧ ،
٢٠٨ ، ٢٠٩ ، ٢١٠ ، ٢١٢ ،
٢١٥ ، ٢١٦ ، ٢٢٠ .
لوبنان
٢٣٦ .
لوڕستان
٣٥ .
لەهستان
٢٥٢ .
لەیلان
١٩٤ .

لێنینگراد
٢٦ ، ٣٠ ، ٣١ ، ٣٦ (پ) ،
١٤٠ .

ماربۆرگ
١٤٠ .
ماردین
٥٣ .
مەدینە
٢٤٧ .
مەککە
٢٤٧ .
مەلاَتی‌یە
٣٥ .
مەلازگرد
٤٤ .
مەنازکرت
٤٤ (پ) .
مەندەلی
١٦٦ .
مۆسکۆ
٣٩ ، ١٠٢ ، ١٣٩ (پ) ، ٢٧١ .
موسڵ
٨٤ ، ١١١ ، ١١٢ ، ١١٣ ، ١١٤ ،
١٢٢ ، ١٣٢ ، ١٦٨ ، ١٦٩ ،
١٧٠ ، ١٨٨ ، ١٨٩ ، ٢٣٨ .
مەهاباد
١٥٠ ، ٢٣٥ ، ٢٥٠ .

مەیدان
. ٥٦
مێرگەسوور
. ٥٦
میسر
١١ ، ٩٨ ، ١٠١ ، ١٣٨ ، ١٣٩ ،
١٤٠ ، ١٤١ ، ١٤٥ ، ١٩٣ ،
٢٣٢ ، ٢٤٨ ، ٢٤٩ ، ٢٥١ .

ناصریە
١١٧ ، ١٢٣ .
نەجەف
١٦٤ ، ١٧٦ ، ١٨٦ ، ١٩٣ ،
٢١٦ .
نەرویج
. ٩٨
نەفتخانە
. ١٦٥
نەمسا — نەمسە
٣١ ، ١٠٧ ، ٢٥٣ .
نەهرێ
. ١٢١
نیمچە دوڕگەی عەرەب
. ٢٥٠

واشنگتۆن
٩٥ ، ٩٦ ، ٩٧ ، ١٠٠ .
وان
. ٥٨
ورمێ
. ٥٢
وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا
٩٤ ، ٩٥ ، ٩٦ ، ٩٧ ، ٩٨ ،
١٠٠ ، ١٠٣ (پ) ، ١١٢ (پ) ،
. ١٩٧
ویلایەتی بەغدا
١٨٩ ، ١٩٥ .
ویلایەتی مووسڵ
٦٧ ، ١١١ ، ١١٢ ، ١١٣ —
١١٤ ، ١٩٥ .

هەڵەبجە
١١٨ ، ١١٩ ، ١٢١ ، ٢٢٢ (پ) .
هندستان — هندوستان
٢٧ ، ١١٨ ، ١١٩ ، ١٤٩ ، ١٧٦ ،
١٩٧ ، ٢٣٧ .

هەنجام
. ١١٨
هەنگاريا
. ١١٣
هەورامان
١١٧ ، ١١٨ ، ١٢٠ .
هەولێر
٥٠ ، ١١٤ ، ١١٦ ، ١١٩ ، ١٢١ ،
١٦٨ ، ١٦٩ ، ١٨٠ ، ١٨٥ ،
١٨٧ ، ١٩٤ ، ٢١٦ ، ٢١٨ ،
٢٣٨ ، ٢٤٠ .

يەرێڤان
٢٧٠ ، ٢٧٢ .
يەكيەتی سۆڤێت
٩٨ ، ١٠١ ، ٢٧٩ ، ٢٨٠ .
يۆگۆسلاڤيا
٨٣ ، ١٠٩ .
يۆنان
١٧ ، ٨٣ ، ١٠٩ .

بۆ یادگار :-

ئێستا کاتژمێر دوازدە و یازدە دەقیقەی پاش نیوەڕۆ بە گوێرەی کاتی هاوینی لە ژووری میوان لە ماڵی خۆمان لە سولەیمانی چونکە بەیانی کاتژمێر هەشت و نیو گەیشتم لە بەغداوە، خوێندنەوەی ئەم پەڕاوەم کۆتایی پێهانی کە دەستم پێکرد لە بەسرە پێش هاتنەوەم ؛

تێبینی :-

ئەمەش یەکێکە لە پەڕاوەکانی کمال مظهر احمد کە هەر یەکێکی لە پەڕاوەکانی کە وەک هەر یەکە ئەدرەوشێنێتەوە لە پەڕاوە گەوهەربارەکانی مێژووی کوردی یێ کە هەی پێ درۆ پەڕاوەکانی وشەی تۆمەتێکی تاریکستانی ژیانی ڕابوردوومان ئەدرەوشێنێتەوە و شاراوەکان دەرئەکەوێ ؛

بەڕاستی شایانی باسە لە هەموو دانشگایەک یان کۆڕێکی دا باسی هەوڵ و کۆششی بکرێ یارمەتی بدرێ لە توانادا و هیوادارم وشەیان زۆری بۆ یارمەتیدانی کوردی بێچارە بۆ زانینی ئاوەڕوون بووەکانی ژیانی ؛

محمد قادر صالح
١٩٨٥/٨/٢٢
سولەیمانی

پێرست

پێشەکی ٥
باسی یەکەم : دەوری کورد لە مێژووی شارستانی یەتیدا.......... ٧ – ١٢
باسی دووەم : سەرنجێکی مێژوویی لە زمانەکەمان.......... ١٣ – ٢٢
باسی سێیەم : «شەرەفنامە لە کوردناسی ی سۆڤێتدا».......... ٢٣ – ٣٦
باسی چوارەم : کورد لای گەردلێڤسکی.......... ٣٧ – ٦٤
باسی پێنجەم : دەربارەی سروشتی ڕاپەڕینە گەورەکەی ساڵی ١٩٢٥ ..... ٦٥ – ٨٨
باسی شەشەم : کۆمەڵەی گەلانو کورد.......... ٨٩ – ١٢٨
باسی حەوتەم : چەند بەڵگەیەك بۆ مێژووی کورد.......... ١٢٩ – ١٥٠
باسی هەشتەم : چمکێك لە مێژووی یەکەم چاپخانەی
کوردی لە شاری سلێمانی.......... ١٥١ – ١٥٩
باسی نۆیەم : شوێنی گەلی کورد لە شۆڕشی بیستدا.......... ١٦١ – ١٧١
باسی دەیەم : شۆڕشی بیست . هۆکانی ، ئەنجامەکانی ، بایەخی ...... ١٧٣ – ١٩٨
باسی یازدەمین : دەربارەی ڕاپەڕینە گەورەکەی کانوونی
دووەمی ١٩٤٨و شوێنی گەلی کورد لەو ڕاپەڕینەدا ١٩٩ – ٢٢٥
باسی دوازدەمین : چەند لاپەرەیەك لە مێژووی چینی کرێکاری کورد... ٢٢٧ – ٢٤١
باسی سیازدەمین : خەڵاتی «مێژوو».......... ٢٤٣ – ٢٥٥
باسی چواردەمین : فاتمە محی‌الدین : پەری‌ی پێشڕەوو سەربازی ون... ٢٥٧ – ٢٦٦
باسی پازدەمین : ماتێنەدەران یا گەوهەرێکی گەورەی ڕۆژهەڵات ...... ٢٦٧ – ٢٧٥
باسی شازدەمین : کوردو پڕیشکێکی دووری ئاگری شەڕی دووەم..... ٢٧٧ – ٢٨١
پێرستی ناوو شوێن.......... ٢٨٣ – ٣٢١

سوپاسی زۆرم بۆ :

● مامۆستایان بەڕێوەبەری گشتیی دەزگای ڕۆشنبیری و بلاوکردنەوەی کوردی مصلح جەلالی و محەمەد کەریم فەتحوڵلاو محەمەدی مەلا کەریم و صەلاح شوان کە هەر یەکەیان بە جۆرێك دەستی لە دەرچوونی ئەم کتێبەدا هەیە .

● تیپکارانی چاپخانەی «الادیب» ، بە تایبەتی خوشکان سەرپۆهی و ئاراکسی و شیلان ڕەواندزی .

● هونەرمەندی لێهاتووی کورد کاك عەلی مەندەلاوی کە وێنەی بەرگی ئەم کتێبەی کێشاوە ، هیوادارم کورد لە وێنەی ئەوی زۆر بێت !

رقم الأيداع في المكتبة الوطنية ببغداد
١٩٨٥/٩٠٧
١٩٨٥/٧/١ — ١٠٠٠٠/١٩

شركة مطبعة الاديب البغدادية المحدودة

الدكتور كمال مظهر احمد

صفحات من تاريخ الشعب الكردي

الجزء الاول

بغداد - ١٩٨٥

نرخى دوو دينارو نيوه

شركة مطبعة الاديب البغدادية المحدودة